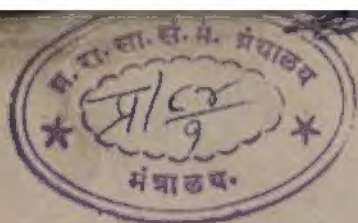
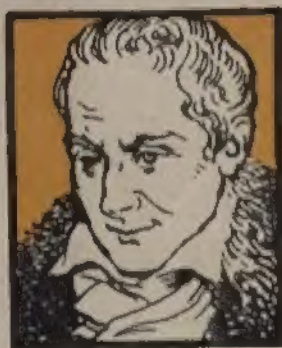
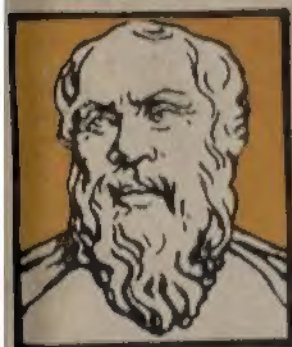

८४

बुद्धी, प्रेरणा आणि क्रांती

भाग २

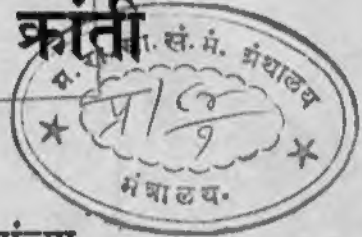
व्हा.रं.सुंठणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृती मंडळ विभाजन सचिवालय मुंबई-४०० ०९२.	
प्रतिष्ठान संख्या	वर्गीकरण संख्या

भाषांतरमाला क्र. २

बुद्धी, प्रेरणा व क्रांती

भाग २

श्री. मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या
Reason, Romanticism & Revolution Vol. II
 या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद

अनुवादक
 बा. रं. सुठणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ
 १९७०

Rs 05 00

पहिली आवृत्ती, १९७४

दाखल स.	३१५००	लाभती
मत. दिनांक		८/१२/७४
ता. दि. रज		
तपासले		

प्रकाशक :

महाराष्ट्र राज्य

साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

सचिवालय, मुंबई- ३२

मुद्रक :

मधुकर साठे

दी प्राज्ञ प्रेस

वाई (जि. सातारा)

भाषांतरकर्त्यांचे निवेदन

या दुसऱ्या भागात श्री. मानवेन्द्रनाथ रॉय यांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतरच्या युरोपीय विचारप्रवाहांचा आढावा घेतला आहे. पहिल्या भागात त्यांनी प्राचीन ग्रीक संस्कृतीच्या काळापासून फ्रेंच राज्यक्रांतीपर्यंतच्या युरोपीय विचारपद्धतींचा आढावा घेतला. मानवी इतिहासात विचारांची प्रक्रिया अखंड चालू असते आणि विचारांचे स्वतंत्र तर्कशास्त्र असून त्यांची स्वतःची अशी एक गतिमत्ता असते आणि त्यानुसार विचारांचा प्रपंच चालू असतो, हा श्री. रॉय यांचा सिद्धांत असून या ग्रंथाचे ते मध्यवर्ती सूत्र आहे. या सूत्राला अनुसरून पाश्चात्य विचार-संपदेतील विविध प्रवाहांचे भागे मागे जाऊन येत प्राचीन ग्रीकांपर्यंत मिळविता येतात हे त्यांनी पहिल्या भागात विशद केले आहे. या दुसऱ्या भागात रिनैसान्सच्या काळापासून विविध युरोपीय विचार-प्रवाहांची अखंड प्रक्रिया कशी चालत आली आहे हे त्यांनी दर्शविले आहे. त्या प्रवाहातून निर्माण झालेली आंदोलने, त्यांच्या क्रिया-प्रतिक्रिया, एकमेकात झालेली त्यांची गुंतागुंत आणि या सर्वांतून झालेली त्यांची परिवर्तने आणि विकास ही शोधक दृष्टीने विवेचिली आहेत. अद्भुतरम्यवाद, उदारमतवाद, हेगेलवाद, उपयुक्ततावाद आणि शेवटी मार्क्सवाद या भिन्नभिन्न विचारसरण्यांचा उगम रिनैसान्समध्ये शोधता येतो हे त्यांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे. या ग्रंथाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे स्वातंत्र्यप्रेरणा आणि सत्याचा शोध या मानवी जीवनाच्या मूलभूत प्रेरणा असून त्याच इतिहासाच्या प्रवर्तक शक्ती आहेत, या आपल्या सिद्धांताचा आविष्कार श्री. रॉय यांनी या ग्रंथात केला आहे.

फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतरच्या विचारांचा आढावा घेताना श्री. रॉय यांनी रिनैसान्सच्या युगानंतर आलेले बुद्धीचे युग आणि त्यातून निर्माण झालेली फ्रेंच राज्यक्रांती, त्या क्रांतीची प्रतिक्रिया म्हणून जन्माला आलेले बौद्धिक प्रतिगमन, त्या प्रतिगमनाने चेताविलेली क्रांतिकारक आंदोलने आणि त्या प्रतिगमनाची प्रतिक्रिया म्हणून हेगेलवाद आणि उपयुक्ततावाद यांच्याद्वारे प्रकट झालेले बुद्धिवादाचे बंड आणि शेवटी मार्क्सवादाचा झालेला अवतार अशी विचारप्रक्रियांची संगति लावली आहे. बुद्धिवाद आणि अद्भुतरम्यवाद यांनी फ्रेंच क्रांती पडवून आणली. पण या दोहोंचा योग्य मिलाफ न झाल्यामुळे बौद्धिक प्रतिगमन ओढवले. पण त्या प्रतिगमनाविरुद्ध बौद्धिक प्रतिक्रिया झाली, त्या प्रतिक्रियेला अद्भुतरम्यवादाची जोड मिळाली नव्हती. ती जोड देण्याचा प्रयत्न मार्क्सवादाने केला. रिनैसान्सपासून सुरू झालेल्या वैचारिक प्रक्रियेचा परिपाक म्हणजे

मार्क्सवाद होय. श्री. रॉय यांच्या मते बुद्धिवादी आणि अद्भुतरम्यवादी जीवनदृष्टीचा संयोग घडविणे ही मार्क्सवादाची ऐतिहासिक अर्थवत्ता आहे. मार्क्सवादाचा अपुरेपणा आता सिद्ध झाला आहे. मार्क्सवादाने मोठ्या आशा उत्पन्न केल्या होत्या. पण त्या फलद्रूप होऊ शकल्या नाहीत. नुसत्या आर्थिक पुनर्रचनेने मानवी समाजाचे प्रश्न सुटत नाहीत. मानवी जीवनात आर्थिक बाजूबरोबर सांस्कृतिक आणि नैतिक बाजूही महत्त्वाच्या आहेत. त्यांची उपेक्षा करून मागणार नाही. अशी उपेक्षा झाल्यामुळेच आज संबंध मानवजातीवर संकटावस्था कोसळली आहे. मानव हा स्वतंत्र मानव राहिला नाही. तो समुदायात विलीन झाला, आणि सध्याच्या सर्व विचारसरण्या त्याला समुदायात विलीन करू पाहात आहेत. यातच आजच्या संकटावस्थेचे मूळ आहे. या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग श्री. रॉय यांनी या ग्रंथात सुचविला आहे.

आजची गरज आहे ती म्हणजे मानवाचे पुनरुत्थान होण्याची. मानवाला त्याचे प्राथम्याचे आणि सार्वभौमत्वाचे खास स्थान प्राप्त झाल्याखेरीज आजच्या पेचप्रसंगातून त्याची मुट्का होणार नाही. श्री. रॉय यांच्या दृष्टीसमोर २० व्या शतकाचा नवा रिनैसान्स उभा आहे. या रिनैसान्सकरिता बुद्धि आणि अद्भुतरम्यवाद, विश्वनियम आणि स्वातंत्र्य, प्रज्ञा आणि इच्छा या सर्वांचा संयोग घडून आला पाहिजे. ही सर्व मानवाच्या अस्तित्वात अतूटपणे गुंतलेली आहेत. बुद्धीला अद्भुतरम्यतेची जोड आणि अद्भुतरम्यतेला बुद्धीची जोड मिळाल्याशिवाय मानवी जीवनाचा पूर्ण विकास होणार नाही आणि ते वरच्या पातळ्या गाठू शकणार नाही.

आजची संकटावस्था ही सर्वकष आहे. ती सध्या मानवी जीवनाचा प्रास घेत आहे. या संकटावस्थेने समाजव्यवस्थेला प्रासले आहे, राजकीय पद्धतींना धरले आहे. तसेच मानवी विचार, नैतिकता यांच्यावरही ती कोसळली आहे. म्हणून ती अधिक प्रखरपणे जाणवत आहे. श्री. रॉय यांच्या मते या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणजे मानवतावादाचे पुनरुत्थान होणे हाच होय.

श्री. रॉय यांचे विवेचन हे नेहमी तर्कशुद्ध आणि त्यांचे मूल्यमापन अत्यंत वस्तुनिष्ठ असते. सखोल दृष्टी, सूक्ष्म बुद्धि, प्रतिभाशाली पांडित्य आणि विचारांची सुस्पष्टता ही त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांचे हे सर्व गुण या दोन्ही विभागात प्रत्ययास आल्याशिवाय रहात नाहीत.

या ग्रंथाचे माषांतर पूर्ण करून ते वाचकांच्या हाती देताना गुरुकण फेडल्याचे समाधान लाभत आहे. पहिल्या भागात वापरलेली भाषांतरपद्धतीच या भागात अनुसरली आहे. पारिभाषिक शब्द वापरताना शक्यतो मराठीत सध्या रूढ होत असलेले शब्द वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि नवीन परिभाषा बनविण्याचे जे जे उपक्रम

महाराष्ट्रात चालू आहेत त्या सर्वांचा अधिकाधिक उपयोग करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे भाषांतर सर्वस्वी समाधानकारक झाले आहे असा दावा मी करू शकत नाही. त्यातील उणीवांबद्दल वाचकांनी मला क्षमा करावी.

या ग्रंथाचे भाषांतर करण्याची संधी मला साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने दिल्याबद्दल मी फार ऋणी आहे.

मंडळाचे अध्यक्ष, तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या बहुमोल साहाय्या-
शिवाय हे भाषांतर मी पूर्ण करू शकलो नसतो. तसेच 'बाल्कवि' पुस्तकाचे लेखक
श्री. कृ. बा. मराठे यांचेही हा ग्रंथ पूर्ण करताना फार साहाय्य झाले आहे. या
पुस्तकातील फ्रेंच शब्दांचे उच्चार शुद्ध स्वरूपात देण्याच्या कामी प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ
डॉ. ना. गो. कालेलकर यांचे साहाय्य झाले, त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

१२८, रॉय रोड,
टिळकवाडी, चेळगाव.
११ डिसेंबर, १९७०

बा. रं. सुंठणकर

अनुक्रम

प्रकरण	पृष्ठ
पहिले	प्रतिगमन आणि अद्भुतरम्यवाद १
दुसरे	अद्भुतरम्यवादाचा इतिहास २५
तिसरे	अद्भुतरम्यतेचा अतिरेक ४८
चौथे	उदारमतवाद : उगम आणि परंपरा ६३
पाचवे	उदारमतवादातील तर्कबोध ९४
सहावे	उपयुक्ततावाद १०७
सातवे	बुद्धिवादाचे नवे स्वरूप १२३
आठवे	हेगेल ते मार्क्स १५१
नववे	मार्क्सवाद १७६
वहावे	बुद्धिवादविरोधी जुळी भावने २०५
अकरावे	विसाव्या शतकाची संकटावस्था २३२
बारावे	सुटकेचा मार्ग २५४
तेरावे	नवमानवतावाद २७२

1877

January 1st - New Year's Day
February 1st - Valentine's Day
March 1st - St. Patrick's Day
April 1st - Good Friday

May 1st - Mother's Day
June 1st - Father's Day
July 1st - Independence Day
August 1st - Labor Day

September 1st - Labor Day
October 1st - Halloween
November 1st - Thanksgiving
December 1st - Christmas

January 1st - New Year's Day
February 1st - Valentine's Day
March 1st - St. Patrick's Day
April 1st - Good Friday

May 1st - Mother's Day
June 1st - Father's Day
July 1st - Independence Day
August 1st - Labor Day

September 1st - Labor Day
October 1st - Halloween
November 1st - Thanksgiving
December 1st - Christmas

January 1st - New Year's Day
February 1st - Valentine's Day
March 1st - St. Patrick's Day
April 1st - Good Friday

May 1st - Mother's Day
June 1st - Father's Day
July 1st - Independence Day
August 1st - Labor Day

प्रतिगमन आणि अद्भुतरम्यवाद

पुनःस्थापनेनंतर आणि पुढे जुलई राजवटीच्या* काळी जे बौद्धिक आंदोलन झाले, त्याचे १८ व्या शतकाविरुद्ध बंड असे वर्णन करण्यात आले आहे. ते आंदोलन केवळ फ्रान्सपुरतेच मर्यादित नव्हते, तर महान क्रांतीची प्रतिक्रिया या दृष्टीने त्या आंदोलनाने आधुनिक संस्कृतीच्या इतिहासामध्ये एक नवी अवस्थाही निर्देशित केली. ती एक निसटती अवस्था असून केवळ जर्मनीमध्ये मात्र तिची अर्थवत्ता अधिक खोल आणि अधिक टिकाऊ ठरली. वस्तुतः '१८ व्या शतकाविरुद्ध बंडाचा' आरंभ जर्मनीत झाला, आणि तो महान क्रांतीच्या मानवतावादी आणि विश्ववादी ध्येयाला विरोध करणाऱ्या राष्ट्रवादाच्या झेंड्याखाली झाला.

फ्रान्समध्ये फ्रान्सुत्तरकाळी अद्भुतरम्यवादी आंदोलनाचा राजकारणावर प्रभाव पडू शकला नाही किंवा तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने त्यात काही अर्थवत्ताही नव्हती. मूलतः ते आंदोलन वाङ्मयीन होते. म्हणून आधुनिक संस्कृतीवर त्याचा ठसा खोल उमटला आहे. त्या वाङ्मयीत रूसोच्या परंपरेने त्याला स्फूर्ती दिली. या पितृपरंपरेच्या श्रेयामुळे ते आंदोलन अद्भुतरम्यवादी म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले. श्योशेप द मेन्त्र, मेन द बिरां आणि शातोब्रिआं यांनी प्रतिपादिलेल्या नव कॅथोलिक गूढवादाचे आवाहन रूसोच्या वारशातून उद्भवले होते. मादाम द स्ताल हीमुद्धा आपला राजकीय उदारमतवाद बाजूला सारून, जर्मन साहित्याच्या अभिजातवादी पुनरुज्जीवनाचा प्रभाव पडण्याच्या काळापर्यंत, त्या बुद्धिवादविरोधाच्या द्रष्ट्याची निष्ठावान चाहती होती.

* नेपोलियनच्या पराभवानंतर वूँर्वी घराण्यातील राजाची फ्रान्सच्या गादीवर १८१४ साली पुनःस्थापना करण्यात आली. त्याला पुनःस्थापना (Restoration) असे म्हणतात. तसेच तेथे १८३० च्या जुलई मध्ये जी राजवट सुरू झाली तिला जुलई राजवट असे नाव आहे. त्या महिन्यात फ्रान्सचा राजा १० वा चार्ल्स याच्या विरुद्ध कामगार आणि विद्यार्थी यांनी बंडाचा उठाव केला. त्या बंडाला प्रान्तांचा पाठिंबा न मिळाल्याने ते फसले. पण लुई फिलिप याला घटनात्मक राजा म्हणून गादीवर बसविण्यात आले. यालाच जुलई राजवट म्हणतात.

[illegible]

(मागील पानावरून)

प्राचीन-या गुरुगान प्रयोग वेदा विज्ञान पद्धत्यानी पाळी येत होती. उल्लेखनी, अजय माणिके ही प्राध्यापक, राज्य लोके वेन ले पुनर्मात्र शिकत होती आणि त्यांच्या ह्यांना पाठ्यपुस्तके मर्यादित मान्यता मिळत होती. विनयाची प्रगल्भपत्तीची त्यांनी वेदोपचारातून प्रज्ञा ही ज्ञान काली प्रविष्टाच्या शालायात तत्पुनःच्या मर्याद पदावर अधिष्ठित करण्यात आली होती.”

- Frederick Engels- *Huerbach- The Roots of Socialist Philosophy.*

* भोसलाबाई महाराज थानम वैदिकनामना मनाचा पुरस्कार करणारे, स्कॅट्स
केरिना-या मनाचा प्रतिलिपि या संदर्भात आचार्य बाबा या अर्थ दाखल्या जातो.

तद्विषया ती श्रुतिके संशयवादाकडे नेतान असे दावा पुन संशयवादाच्या विपण पोकाळी-
निकड येती प्रत्यक्षाच्या पोथीत त्याच त्यांनी आवडून घेतो. ”^१

“ अद्भुतास्पृश्याच्या श्रुतीची उक्ता आग्नेयना कथावाङ्मयात आढळते. त्यांना चमकतेची मनी आवडत. म्हणजे, जे पडके मिळते, एके काळच्या मोठ्या घराण्यांनी अनेकवे मित्र बंधूज, रूढविश आणि मोहिमी प्रयोग आचरणारे, बुद्ध्या-
शक्तीने पडत आणि केवळ प्रेरणेतूनच ते हे सर्व लक्षाच्या आवडीने विवेक आल्यान.
अद्भुतास्पृश्यापासून प्राप्ताच्याने मध्यम ज्ञान प्राप्तानाकळी जे सर्वान मध्ययुगीन
होवळ ते सुचतेच आले, त्या भूत वा वामनाच्या प्रयत्न मिळीसकून बुद्ध्या
त्यांचा संबंध अजिबात घडतो. ”^२

त्यांचे कोटार जाग बिसो हे त्या काळचे सर्वात महत्त्वाचे राजकीय विचारवंत
होत. नेपोलियनाची परतले होत आणि इतिहास बदलूनक पडत तेच चढते तेने त्यांना
या दोघांमधे एक मोठा फटका होता. बिसो हा फ्रेडरिकचे विचारवंत, थोर इतिहास-
कार आणि सच्चा उग्रभावाचा होता; तर त्यांचे कोटार यांचा कळता अद्भुतास्पृश्यापासून
ह्याची नसली, तरा त्यांच्याना फक्त आणि संगृहित प्रतिमानाचा तो उक्त पुरस्कर्ता
असल्याकडे भक्ति पुढकालीनशी पूर्ण समझ झाला होता. नेपोलियानेनंतर
पेरिस विप्लवीटान तांच्यानाचा प्रायापक होता. तरीण तो क्रान्तिवादान वादलेल्या
होता. राष्ट्रीय पायदेना तो एक महत्त्व होता. इयाकेंचली रत्ता कधीच फेंक्यानंतर पडत
आऊन त्याने मिनेरीनाच्या आपली खुदा करून घेतली. इ. स. १७९९ मध्य
नेपोलियनच्या पंचशत भेटलावा * मनागद भट्टून यादवजिनिक जीवना त्याने पुनरा-
मान झाले त्याने “ प्राचीन पायवर उर्या फेंक्या नीतिव्यवस्था पुनरथापना
आणि जीवितजीवना अनेकना मंपूर्ण निरात यांचा पुरस्कार घेला. ”

१. G. Lowes Dickinson— *Revolution & Reaction in Modern France*. या यामित लॉरेन्स रीनगर समोश होऊ शकत नाही.

२. Bertrand Russell— *History of Western Philosophy*.

* सन १७९५ मध्ये नेपोलियनने पेरिसचे बंड मोडून काढल्यानंतर एक नवीन
राज्यघटना अमलत आणली. त्या घटनेप्रमाणे मतमरानी निवडलेल्या ३५० प्रतिनिधी-
मातून ३० वर्षांसाठी ५०० मुदतचे एक मंडळ आणि २५० वडील्याच्या मंडळीचे
दुसरे मंडळ अशी दोन मंडळी स्थान झाली. पहिल्याला पंचशत मंडळ आणि
दुसऱ्याला निघून मंडळ अशी नांव देण्यात आली. त्यांचे अधिकार कानड आणि
वरिष्ठ विधिमंडळासारखे होते.

राजकीय आणि सामाजिकदृष्ट्या प्रगती विभक्तपणे दृश्य नव्हते. नेपोलियनाने फ्रांसि
संस्थान केले, फ्रांसिस नंतर १८ व्या शतमान पुनःस्थापनेने मोठे वेडून त्या सिद्ध
मोठ्या संस्थानांनी. नव्या घटनेने फ्रांस आणि राजकीय यांच्या समुदाय घटकियांच्या
प्रयत्नाने, राजकीय पक्षा पुनर्स्थापना दृष्ट्या दृश्य होताना आणि फ्रांसि धार्मिक
जीवनातून धार्मिक राजकीय धर्मशास्त्राची वायनाची समाजून प्रत्येकी होत. ती
आता मोठे विचाराने सामाजिक प्रगती. समुदाय धर्मशास्त्राने धर्मशास्त्र पुनःस्थापनेची
प्रगती केले.

[illegible]

ताच्याच प्रभावाने केवळ निरवस्था येत या त्याच्या उदारमतवादी सद्भाव्याला
विराटप्रीत प्रेमा मिळाल्या नाही. चांद्याने केवळ हा सुलगत उदारमतवादी असल्या-
मुळे अनिष्टच व्यापित्वांनाच्या पुरस्कार करित होता. तर्कदृष्ट्या तो अराजकवादाच्या

निवृत्ते की, "आमच्या पूर्वजांच्या कोणत्या विद्वीच्या अभिप्रायातच वहाल करण्यात आले होते. हे पाहणे उद्बोधक होईल." तसेच सुट्ट्यांच्या पंथावर अड्या वाळगणा-
न्यामध्ये ती सर्वात अधिक प्राधान्यही होती, आणि त्या नात्याने ती आपल्या
तत्त्वज्ञानी त्यांच्या १८ व्या शतकातील दृष्ट्याची एक कळकळीची चहाती
होती. "स्वीडिश पीपल" या १७८८ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथात तिच्या
कालातील जीवना प्रारंभ झाला, उदारमतवादाच्या तात्त्विकमुलम उन्हाह निवळल्या-
नंतर ती उदारमतवादाची प्रकती पुरस्कर्ती बनली परंतु रुढीप्रथायाची ती
काली अद्भुतरम्यवादी असल्यामुळे आपल्या गुरूंच्या प्रभावानुन पूर्णपणे बाहेर पडू
शकली नाही. अद्भुतरम्यवाद तिला प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे एक मौलिक साहित्यनिर्मिती
होय. त्या ग्रंथात अद्भुतरम्यवादी तत्त्वज्ञा जर्मन अद्भुतरम्यवादाच्या परिचाय करून
दिया ना रत्ना ही जर्मन गुरूवाद्याची चहाती झाली. हा ग्रंथ राष्ट्रवाद लोक आत्म्याच्या
(Volksgemeinschaft) गुरू पोलीतवादाच्या मादाराताने १८ व्या शतकाच्या फ्रेंच संस्कृतीची
लिपिनिवृत्ति तिलादी आणि मानवत्वावादी जेवना आणि महान क्रांतीची राजकीय ध्येये
जाण सामाजिक उद्दिष्टांच्या प्रसार करण्याच्या विद् झाल्या. लोक-अत्मा आणि
'सर्वजनिक इच्छा' यांच्या कालातील साम्य उघड आहे. हे साम्य मादाम द स्तालच्या
त्यांना जाणवत नव्हते त्यांची अद्भुतरम्यवादी जेवना जगा समृद्धी अयशस्वी ठरली
नाही, तरी ती जर्मन त्या मादामांत करीत घालली होती. मादाम द स्तालच्या जर्मनी-
नरत्ना अय एक शत्रु वाटायीन कलाकृती असून अद्भुतरम्यवाद, उदारमतवाद आणि
राष्ट्रवाद यांनी एक तिला गोष्टी होता, "येथ कदाचर उदार राजकीय विचार आणि
राष्ट्रवाद यांच्या दृष्ट्यामी आता सुद्धी मेळीचा प्रारंभ आम्हाला मिळेल."

इंग्लिश द मॅगझिन १८ व्या शतकाच्या "तत्त्वज्ञानात्मकते"चा आयुष्यभर शत्रु
होता. युद्धातिला इंग्लंडची मानवी कुलीचा पाया नव्हते असे त्यांचे मत होते. हा पाया
मजबूत, मानना, आणि विनोदतः पूर्णतः त्यांच्या वनेल्या होता, असे त्यांच्या वाटत
होते. सरासरी ही अनिर्वाचित आणि अनिर्देश्य अस्वी पाहिजेत; आज्ञाधारकता हा सर्व-
प्रथम राजकीय गुण असला पाहिजे, असे त्यांचे प्रतिपादन केले. "सर्वभूमताशिकाय

१ *Considerations sur les Evénements de la Révolution Française.*

२ J. P. Mayer, *Political Thought in France from Sieyès to Sorel.*

३ *Essais Sur le Principe Generateur de Constitutions Politiques.*

कोणतीही सरकार नाही, अग्रमादि वाशियास भावंडीसकच नाही; आणि हा दुसरा दिशेसाधितार हना आवायक आहोती, एतक, सर्वान्तामन्वाच्या वावरीतमुळा त्याचे अगि व मुदी। धरणे अवयव आहोती, त्याने पोपच्या अनिर्यायन सत्तेचा पुरस्कार केला. सर्व एतक सत्ता पोपच्याच हाती असोती पाहिजे; म्हणून “पोपच्या पीठाचे न्याय्य हक्क हिरावून घ्याऱ्याऱ्या एतक सत्तेच्या कारस्थाना”ना त्याने भित्तर केला. त्याच्या गेले आत्मनः समज्याच सत्तेचे मूळ द्या असते, म्हणून पोपचा आविर्कार हा वैयक्तिक निर्णयापलीकडचा असतो.

निव्वेळ पोपगणावादी किंता धर्मगणावादी ः हे वैयक्तिक निर्णयाच्या गुणांचा भित्तर करित होणे, आणि प्रामाण्याची पुनःस्थापना वरून ज्या पायावर गिगोन्स आणि धर्मगुभारणा यांच्यापुढी समाज उभा होता, त्याच पायावर तो नऱ्याने उभा करावा असे आग्रहाने प्रतिपादित होते. ”

द मेर याळा त्याचा शाय मुई द बोनाल याचा समर्थ पाठिवा मिळाला होता, द बोनाल हा सर्वनामशाहीच्या पुनःस्थापनेचा एकमत पुरस्कर्ता होता आणि बुद्धेच, चर्चे आणि राज्य या परस्परसंबंधी रंग्या असून निमर्ताऱ्या देवी कायद्याने त्या सर्वोच्च शासन होते; हा कायदा विख्यापी, अपरिवर्तनीय आणि आविर्काराचे एकमेव उगमस्थान असतो; या मताचा तो होता. अशा मताचा कोणीही मागून बदल करण्याचा कोणताही मानवी प्रयत्न सहन वरणे शक्य नव्हते म्हणून द बोनाल हा “मानवी हक्काच्या घोषणे”चाय प्रसार दीसकार होता. समता सुयवस्वदी गुळगुळी नमते, असे त्याने जाहीर

१ Do Maistre— *Du Paps.*

२ Flint— *History of the Philosophy of History.*

• धर्मगणा (Theocracy) म्हणजे ज्या राज्यात देव (किंवा देवता) शासनकर्ता मानल्या जातो आणि त्याने कायदे हे राज्याचे कायदे ठरतात ते राज्य. या शासनाचा कारभार देवाच्या वतीने पुरोहितवर्ग पहात असतो. या मताच्या धर्मगणा हे नाव आहे.

३ मानवी स्वातंत्र्यी घोषणा (Declaration of Rights) म्हणजे जन्मेच्या हप्तीची आणि निरपेक्षतेचाची मागणी किंवा घोषणा अशा प्रकारची मागणी इंग्लंड मध्ये सन १६८८ मध्ये दोन्ही मनाकडानी आपल्या राजाकडे केली होती. तसेच फ्रेंच राज्यक्रांतीनेतर राष्ट्रीय परिषदेने १७८९ च्या अंगठमध्ये समाज आणि लोकशासन यांची मूलतत्त्वे आणि घटना याची घोषणा करणारा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. तो मानवी हक्काचा जाहीरनामा म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे.

वेत "सारेनीमच ईरात असो आणि सर्वे सत्ता त्याच्यापासूनच निर्माण होते. कायदा माणजे ईराती दूला होय" असे प्रतिगामी विचार मांडताना तुझा द बोनाल्ड तुमच्याच आचाराने कळो हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

या तत्त्वज्ञानात प्रतिगमनाची परिणति निरंतर नुसत्या सत्तांच्या गोष्टीत आली. त्यात संवत्साराद, सोळाद, सहाय्याद आणि गुन्हाद हे एका पद्धतीत गोष्ट्याचा देवाचे प्र. याचे कोशरी जलसंयुता आणि निर्मळ पोरमत्तावाशाची पोथीनिष्ठा या पेंतळ कोडितनयन्या क्षणिक लहरी हो या. युरोपीय मानव्याच्या आध्यात्मिक उत्क्रांतीत प्रयोगा हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता. जो तिचे सामाजिक आणि राजकीय परिणाम नाहीसे करून जेवढे शक्य तेवढे, तेव्हा प्रयोगाच्या प्रयोगाचे निर्मूलन करणेही शक्य नव्हते. प्रयोगाच्या दावाच्या पाहत्या दशातत शास्त्रीय ज्ञानाच्या वाढीमुळे अजबारी तत्त्वज्ञानाच्या काही मुद्दीतकाविययी संशय निर्माण झाला.

जो हा एक प्राथमिक पदार्थ असून त्याचे विश्लेषण निर्जीव द्रव्याच्या घटकात करता येणे असल्याची अनेक नवजीवशास्त्रज्ञांनी (Neo-vitalists) म्हणणे होतं. त्या जिवळ शास्त्रीय पात्रावर प्रत्युत्तर अदभुतरम्यवादांनी व्यक्त ही प्राथमिक सत्ता (primary) असणे आणि ती जीवाचा आविष्कार असल्यामुळे व्यक्तीच्या भावनेची प्रेरणादायक असणे, अशी आर्तिन नसविशी. प्रजा आणि बुद्धि यांना गौण मूल्याचे स्थान देण्यात येऊ. जीवनाच्या रसमयमयने मानवाच्या त्याच्या जीवशास्त्रीय पार्श्वभूमीतून बाहेर पाडून पण निःश्यामुळे मानव गूढ बनला. त्या भिष्याशास्त्रीय गूढवादाच्या आधाराने १५ व्या शतकातील अदभुतरम्यवादांनी मानव आणि त्याचे जग यांच्यामधील संबंधक तान बुद्धि नसून श्रद्धा आहे, असे अशीर केले. श्रद्धा म्हणजे आशा अधिक आशा सिद्धीय माण्याची शक्ती दाखी व्याख्या करण्यात आली. आशा सिद्धीला जाण शक्य असो या नुसत्या श्रद्धेच ती शक्ती मानवाच्या वशी प्राप्त होणे शक्य आहे? नितर्गाच्या आंतरगत दमले तो एक रम्य आहे. बुद्धि तर्क चालवील; पण हे कोडे वधीही सोडवू शकणार नाही. मानव हा कधीकधी स्वनाच्या भविष्याच्या धर्मी होईल हे अशाप्रकारे सामान्य करणे हा अदभुतरम्यवादी व्यक्तिवादाचा गणिताय होता. देवसंक्ताच्या अंजळी पत्तः पण्ट देणे हा याचा तार्किक अनुसंधक होता.

नेपोलियनच्या पतनानंतर जी राजकीय अस्थिरता आणि सामाजिक असुरक्षितता आली, त्यामुळेही धार्मिक पूर्वजन्मवादाचे उत्तेजन मिळाले. "प्रत्येक गोष्टीचे कारण संवेदनात शोधणारा आणि केवळ पृथक्करणाचा उपयोग करणारा सिद्धांत जे समाधान प्राप्त करून देऊ शकत नाही, ते प्राप्त होण्याचा दावा करून आणि भावना, हृदय

आणि चेतना, सत्ताशास्त्र आणि धर्म ही अधिक जोमाने करू लागली. " कॅथोलिक उदारमतवादाच्या निशाणांखाली सनातनीपणाचे बांध फोडून धर्म बाहेर पडण्याचा धोका उत्पन्न झाला. अदभुतचरित्रवादी वाङ्मयाच्या योगाने कल्पना आणि भडकलेल्या वासना या मोठाट मुटूच्या, व्यक्तिवादाच्या सेरवेरा धावण्याला उच्चेजन मिळाले आणि संघटित समाजाच्या नोतीला आव्हान दिले गेले. अलेक्सीस क्रांतिदर्शी ध्येयवादाने स्वतःचे आगमन वळवट करून समाजवादाच्या पिशाच्चाचा आमंत्रण दिले. कुजेचे तत्त्वज्ञान जिज्ञासु मन, भुकेले अंतःकरण आणि एकाकी आत्मा अशा सर्वांचेच समाधान करू पाहत होते, परंतु १८ व्या शतकाविषयक वेडाची परिणति या दृष्टीने त्याच्या फार काळपयेंत व्यापक दृष्टीची भूमिका राखता आली नाही. त्याच्या अभ्यासनामाने गेल्याने निर्र दृष्टीगोणाविषयीची वरवरची सद्दिणुता लोकरच झाकळून टाकली.

तुर्शने अंतिम कारणाच्या पुरातन कल्पनेचा जीर्णोद्धार करून तिचे ईश्वराशी तादात्म्य केले. त्याने अगा युक्तिवाद केला की, केवळ मूलद्रव्य म्हणून देवाची कल्पना करता येणे शक्य आहे. कारण केवळ मूलद्रव्य हेच केवळ कारण असते. अशा प्रकारे देव हा निर्माता आहे आणि तो अनिवार्यतेने निर्मिती करतो. परंतु तुर्शने स्पिनोझाच्या सर्वेश्वरवादाशी सहमत होण्याचे नाकारले. तसेच त्यांचे केवळ मूलद्रव्य कारण हे इलियाटिक पंथाच्या* केवळ ऐक्यासारखे काहीही नव्हते. त्याचा देवही जवळजवळ मानवरूपधारी संकल्पन होता. ते कमीती असो, ते संकल्पन इतके सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान आणि सर्वनाशक अशी अतीत वस्तु होते की, गिने मानवी अनुभवाच्या स्वाभाविक जगाने हुसऱ्या षोणत्याही वास्तव गोष्टीला थारा दिल्या नाही.

न्याये-कोलार आणि द मेस्त्र यांच्या बुन्या धर्तीच्या युक्तिवादने धर्माची पुनः-स्थापना होणे शक्य नव्हते. त्या कामी तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करणे अवश्य होते. तुर्शच्या तत्त्वज्ञानाने अप्रतिष्ठित झालेल्या देवकल्पनेचे पुनर्गठन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे मानव हा एक कळसूनी बाटुले - केवळ एक कल्पदार्थ बनला. त्याबरोबरच वैज्ञानिक अभ्यासवादाच्या मिथ्यातत्त्वज्ञानामुळे स्वतःला देवानमान समजणाऱ्या षोणाही महत्वाकांक्षी पुरुषाच्या हुकुमशाहीला देवी अधिष्ठान मिळू शकले. त्याबरोबरच

१. किता. पृ. ८ मधील २ टीप.

* इ. सन पूर्व ४ व्या व ५ व्या शतकांत दक्षिण इटलीत इलिया येथे भरभराटीला आलेल्या एका तत्त्वज्ञानी संप्रदायाचे हे नाव आहे. शेनोपेनित, पार्मेनिडिज आणि शेनो हे या संप्रदायाचे प्रवर्तक होते. सर्वे दृश्य जग हे अविभाज्य आहे अशी त्यांची शिक्षण होती. तत्कालीन मानवरूपधारी देवतांना त्याचा विरोध होता आणि पुराणकथावर त्यांनी हल्ले चढविले होते.

जीवशास्त्रीय प्रेरणेतून शूकरलेल्या युगानुयुगांच्या स्वातंत्र्याच्या शमन्यात मानव ज्या प्रमाणात स्वातंत्र्याचा पोषक गरजांची पडत होता त्या प्रमाणात स्वतंत्र होण्याची भीती त्याला नेहमीची होती. जैविक मूलभूत प्रेरणा आणि त्यावर उभे राहिलेले प्रथमिक मानवाच्या मानसशास्त्रीय प्रकृतीचे भांडर यांच्यात निर्माण झालेल्या विरोध मानवसंस्थेच्या सगळ्या इतिहासात दिसून असून तोच आध्यात्मिक विकासाच्या निरोधविकासाचे स्वीकरण करतो.

फेल्सो द'ल्लोने हा द'मैत्र आगि द'बोसाल यांचा कियेक रपे सहकारी
नेम. त्याकड मार येतो. त्याच स्वातंत्र्य वरण्यामादी तो मिनिंग गोमन्तावायासमूह
फेल्सो निमाया सन १८८९ च्या आगोसठाया दिवसा नोंतीत सामल होण्यामादी
च्या पालेतर उल्लेखा फेल्सोवर्गाया परेलेन्ती सग त्याने धरले. त्याकडी कॅथो-
लिक धर्माचे त्यामा सून भोळें त्याकडी धर्माच्या अधिसारला आवाहन करणारे
नेम द'कड सान्न वेसल फेल्सो म्हणायान नोंती शरी. लोसदिय गिरतीधर्म निवा
उमार येतो. कथने हा काली राज्याधर्मा होता.

धर्म ही आत्मन्युपेक्षा जेवणालेही धर्मानेक मंदय आहे, ती प्रत्यक्षी ठाकून देणे म्हणजेच आत्मन्युपेक्षा आणि नैतिकतेची ही परंपरेने धर्माची निर्मित अगतात. त्या मुल्यांना धर्मिक व्यवस्थानियमोंच्या संजयाच निराकरण होण्याच्या काळावधी लागतो. मंदय या शब्दाचा नैतिक वारायक आणि नैतिक दृष्ट्या या यांच्या रास्त भीतीमुळे धर्माच्या धर्मिकतेने अनुभवून घेऊन बाहेर पडण्याची सामाजिक जगणुची उत्पन्न होते. सत्यता या या अद्वितीय वाक्यात अज्ञात हृदय कमी होत नसे आणि धर्माच्या जेवण निरुपेक्ष रूप येण्यावेळी धर्माच्या पुनरुत्थावे स्वरूप प्राप्त होते. १८ व्या शतकाच्या निरुपेक्षतेने ही प्रवृत्ति मिळत येत होती. परंतु तो धर्म अनेक बौद्धिक तत्वांचे अद्वितीयत्व नाही होता. नव आणि प्रत्यक्ष यांच्या धर्मातील तो वाद शक्य होता. आधुनिक प्रगतीच्या संश्लेषावस्थेने सामान्य जनांत अग्रगण्य होती, तो सामान्य स्वरूपातील धर्माच्या मुक्तिवेळी आणि समाधानाची होय. दुसऱ्या दृष्टीने फक्त निरुपेक्षता ही होण्यासाठी धर्माची लोकातीकरण अवश्य होते.

लोकप्रिय प्रिस्तोभर्म किंवा उदार वैधर्मिक धर्म यांच्या निशाणाखाली महान प्रांतीने लोककल्याणाला हात घातला, अग्राही तिला चर्च-या मागदर्शनाची गरज भासत होती. परंतु देवाच्या भंगिराचेहा लोकग्राहीकरण होणे अवश्य झाले होते. स्वामंत विभागीय पात्रीना असे आवाहन केले की, त्यांना जर लोकप्रिय धर्माचे संरक्षक घनाय्याचे असेल तर त्यांनी पोत आणि त्याचा परिवार यांचे जूझमरुन दिले पाहिजे.^१

आपणचें हृदयाचें निरुपेक्ष अस्मितेबाबतीं मर्यादा नसती अर्थात् कळकळ आर्पण तोडण्याची इच्छा याची पुढील व्याख्या घेतल्या उपरांत येथे “आत्मज्ञानाच्या या ताराच्या तळाच्या इच्छेवर पारेंत राहिल्या इच्छेदेखाइत असे अनेक कारणे आतां हीच रात्र निमेषाकरणी झाली, रात्र कोळ्याची अस्मिता; पण आतां रात्राबाबतीं नव्हे. आत्मज्ञानाच्या आत्मज्ञानाच्या स्वरूपाची मर्यादा नसते. अर्थात्, ती दुष्प्रत्येकी स्थित्या माध्यमातूनच निर्माण होते. असे अर्थच अस्मिता निरवयवी नसते.”

“आत्मज्ञानाच्या कायम तत्वाच्या देखावाक योग्य आहोत.” या अन्वयाच्या तोंडाची ओगाव झाली, यथार्थ अर्थात हीच अस्मितेने आत्मज्ञानाच्या आत्मज्ञानाच्या या ताराच्या तळाच्या इच्छेवर पारेंत राहिल्या इच्छेदेखाइत असे अनेक कारणे आतां हीच रात्र निमेषाकरणी झाली, रात्र कोळ्याची अस्मिता; पण आतां रात्राबाबतीं नव्हे. आत्मज्ञानाच्या आत्मज्ञानाच्या स्वरूपाची मर्यादा नसते. अर्थात्, ती दुष्प्रत्येकी स्थित्या माध्यमातूनच निर्माण होते. असे अर्थच अस्मिता निरवयवी नसते.”

आत्मज्ञानाच्या कायम तत्वाच्या देखावाक योग्य आहोत. या अन्वयाच्या तोंडाची ओगाव झाली, यथार्थ अर्थात हीच अस्मितेने आत्मज्ञानाच्या आत्मज्ञानाच्या स्वरूपाची मर्यादा नसते. अर्थात्, ती दुष्प्रत्येकी स्थित्या माध्यमातूनच निर्माण होते. असे अर्थच अस्मिता निरवयवी नसते.”

“वेगवेगळ्या भवनांनी नवे आत्मज्ञानाची स्वरूपाची मर्यादा नसते. अर्थात्, ती दुष्प्रत्येकी स्थित्या माध्यमातूनच निर्माण होते. असे अर्थच अस्मिता निरवयवी नसते.”

१. *Lamennais, Paroles d'un Créoyant.*

२. *Le Livre du Peuple.*

[illegible][illegible]

2. Jacques Barzun- "*Romanticism and the Modern Ego.*"

[illegible][illegible][illegible]

2. Vitor Giraud- *Le Christianisme de Chateau-
Irland.*

संस्कृतस्य त्यागा समान केन, तथापि पूर्वोक्त इत्येके चिह्न अस्तित्वे, २० व्या शताब्दीतः प्राच्यन्यायसु तां प्राप्तिं मोक्षवाग्यारं लोक आह्वेन, ही गोष्ठ चमत्कारिक ना ही, तदा आकांक्षान्तर्य कोमया हेतुन निषण्ण आह्वे, यावदे न पादता त्यागे समान पराजना परित्याग इति न ही भूतमानह आहे; आणि बुद्धियुक्ताच्या अभिजातवादी संस्कृतीची ती परंपरा आहे.

[illegible]

विश्वासाची मानवतावादाचे स्तोत्र होतं. त्याने इतिहासमुद्धा काव्यमय भावेन निर्मिला. तो सत्य गोष्टी आणि घटना यांच्या चित्रकमक चित्रपणापेक्षा आत्मविश्वास आणि उत्साह यांनीच अधिक भारलेला होता. "सर्वत्र असे म्हटले जाते की, यामुळे फ्रांसीयाच्या स्वातंत्र्यभक्तांना आणि आगामी फ्रांस्यासाठी लोकांना अनुभव मिळतो. देवाचा ईश्वराही अशीच असू दे" या पुस्तकाचा शेवट नम्रतेदार अद्भुतरम्यवादी उद्बोकात होतो. "आम्ही अशा एका बंगाने आहो की, असे विचार संकल्पित आणि त्या विचाराच्या आंदोलनाचे ठगे मानवी मनावर उमटविणाऱ्या युगाचे संतान अमणे या गोष्टी आम्हाला देवमंत्र्याने व्यक्त्या आहेत, यांना आम्हाला अभिमान वाटतो. फ्रान्सीया, त्याच्या मुक्तीचा, त्याच्या भविष्याचा, त्याच्या आत्म्याचा, त्याच्या रक्षाचा, विजय असो. निरतन सत्ये पुनर्विजागरना ज्यावेळी एखाद्या राष्ट्राचे रक्त साहजे, त्यावेळी त्या राष्ट्राचा रंग वाटण्याचे कारण नाही. कदांना मानवी रक्षार्थ निर्माण होणार, प्राण्या कोणावरून अव्यक्तात, मानवतेच्या क्षोभाने श्रमणारे आणि भावी काळासाठी आमापण करणारे पुढाऱ्यांचे प्रत्येक धर्माचे दिव्य व निद्र करतात."

त्याने ओगळी वक्तृत्व आणि त्याच्या काव्यमय आवतनाची प्रभावी मोहिमी ही दुसऱ्या लोकसत्ताकाच्या अधिक माहाव्यभूत झाली त्यामार्तान उद्गारला, "नव्या लोकसत्ताकाची स्थापना झाली आहे. तो पवित्र, गुप्त, अमर, लोकप्रिय, अनीत, उपपुक्त आणि मजान आहे." दुसऱ्या लोकसत्ताकाचा पराभव मेरी या नात्याने त्याने युरोपीय सत्तावाद्यांना उद्देशून एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. या संस्मरणीय जाहीरनाम्याने असे दाखवून दिले की, कल्पनेच्या भगव्या स्वप्नांची गाढवा, मनेविचारांची तज्ज्ञता आणि न्याय व क्रतूना यांनी युक्त अशा देवादरचा दृष्टांत, याच्या योगाने माणूस अद्भुतरम्यवादी होऊ शकतो; आणि तरीही तो बुद्धिविरोधी पुनरुज्जीवनवादी नसतो. "सत्तावाद्यांच्यापुढे भविष्य काळासाठी युद्ध ही एक उदात्त गरज भासली, तरी युद्ध हे फाही फ्रेंच लोकसत्ताकाचे मूळ नव्हते. १७९२ ते १८४८ च्या दरम्यान अर्धशतक होतं आहे. या अर्धशतकांतर पुनः १७९२ च्या किंवा साम्राज्य त्रिकाणाच्या मूलतत्वाकडे मागे फिरणे ही प्रगती नसून परागती आहे. काल्जी प्रगति हा परागतीचा रूपा नव्हता, तर तो प्रगतीचा पडा होता. उगाल आणि आम्हाला बोलता आणि समता यांच्याकडेच पुढे वावयाचे आहे."

मार्तान तरुण आणि शेवटचा विक्रोर युगो हा १९ व्या शतकातील सर्वश्रेष्ठ अद्भुतरम्यवादी होता. सार्वजनिक-कवि, कादंबरीकार, नाटककार-म्हणून नामवंत असूनही त्याने अद्भुतरम्यवादच्या हवाई मनोऱ्यात बसून केवळ कल्पनेच्या समसृष्टीत

सामान्य हो याचा प्रयत्न केला नाही किंवा खिचती भाषयुगाच्या कल्पनिक सुवर्ण-
गुमागळी तो सुरत बसला नाही. आदर्शणीय गृहकाळाच्या किंवा सन्कील भावध्वकाळाचा
त्याची मानस कायमस आभासही निर्माण करण्याची जादुगिरीही त्याने केली
नाही. त्याच्या भाषात्मक प्रतिबिंब प्रत्यक्ष जीवनाच्या वास्तववादाच्या गर्मागारात
प्रवेश केला त्याण रक्तांगाच्या माणसांच्या अनुभूतीने, त्यांच्या दुःखांचे,
ग्रामांचे, आत्मार्थ आणि महत्वाकांक्षांचे नाशच निर्माण केले. युगो अद्भुतरम्यवादाची
प्राप्तीना जगला, तरीही वास्तववादाच्या तो पाहला होता. त्या भूमिकेत तो सर्वश्रेष्ठही
होता त्याच्या वादनाच्या अद्भुतरम्यवादने उच्च पातळी गाठली होती. त्याच्या टायरी
जोडपेण्या, वसना आणि भाषना यांच्या जोडपेल विवेकक बुद्धि, गुंजाण उमज
आणि बुद्धियुक्त संकल्प ही होती.

जातीच्या पहिल्या स्फोटानंतर जन्मल्यागळे जम हाडून सोडणाऱ्या त्या
मनोविमर्श त्याच्या भावना नीतयेने दाखवून देताना त्याचे पहिले काव्य त्याच भावनांनी
सुरीत होते. दुसऱ्या स्फोटानाच्या उच्च लोचपर्यंत युगोमारी निश्चिंत अशा राजकीय
मनोचरणां त्याने केले. अमुक अशा वादनांनी पूर्वीच्या झगडामागड नष्टाकृत
निवाडे केले त्या त्याच्या लक्षणांनी सादरच सांगितला जम ज्ञानी. १८४८ मध्ये
तुम्ही नाही निवेडनाय लक्षणा आणि अविनाशयुक्त वाणा याच्या जोरावर जाहीर-
पणाने लक्षांना फिरवले. दुसऱ्या स्फोटानाच्या निविडंजळाचा समागद या
नायक त्याने सामाजिक सन्यायाच्या भावनावर्तने भिक्कार करणारी आणि सुधार-
णा ही मान्यपूर्ण तपसदारी करणारी भाषणे केले. त्या गुमाना सर्वश्रेष्ठ असा हा भाव-
नांचे प्रयत्न जीवनाच्या कुरूप नटपट्यांचा स्पर्शही होऊन देता शुद्ध कलेच्या तरल
वातावरणाच राहिल नव्हता, हे स्पष्ट झाले. ज्या सामाजिक परिस्थितीत तो वावरत
होता, तिच्या वास्तववादी तो पंक्कूप झाला होता. स्वभाववादी दुःखे आणि कष्ट, गुंथे
आणि आकाशा यांच्याविषयी त्याला पूर्ण सहानुभूती होती.

राजकीय विद्रोह म्हणून समाजवाद या पूर्वीच अवतरला होता. त्यामुळे लोकशाहीला
पुरेशी माग मिळायामुनीच निःस्वाधिकारी अथवा दास्यव्याप्ती आणि टाळाटाळ
करण्याची प्रवृत्ति निर्माण झाली. समाजवादच्या या नव्या प्रश्नावर युगो संयमाने
दोषा शोधे. अद्भुतरम्यवादच्या दृष्टीने हे अनिश्चय अस्वाभाविक होते. तो संशय-
वादी होता, पण माथ पळ प्रतिगामी नव्हता; किंवा ज्वलज्ज्वाल प्रतिवादीही
नव्हता "आमच्याच काळी नव्हे, तर मला सर्वकाळी समाजवादाच्या मळाशी
काही दुसऱ्या सधे आहेत." Les Misérables आणि Chatiment या

काव्यांच्यांच्या लेखकांपेक्षा दुसऱ्या कोणाला हे अधिक चांगल्या रीतीने समजू शकणार आहे ? सामाजिक अन्यायाच्या बऱ्या पटगान्य दिवशी अधिक गाढ सहानुभूति दुसऱ्या कोणत्या वाटणार आहे ? इतके असूनही अद्भुतरम्यवादी युगो हा आदर्शलोकात रममाण होणारा नव्हता. तो बुद्धिवादी होता; म्हणून गरीब माणसे ही देवदूत असतात आणि संघ मिळाली तर तात्काळ पुखीवर ती स्वर्ग निर्माण करतील असा विश्वास देण्याइतका तो भावज नव्हता. म्हणून समाजवादी आदर्शभेक्यांच्याच्या आकांक्षाविषयी पूर्ण सहानुभूति बाळगूनसुद्धा त्याने असा इपारा दिल्या की, “ जीवनात अधिक चांगल्या भाव्याची आकांक्षा असते, आणि मानवाच्या वास्तूत ती अस्वाभाविक नाही. परंतु जे केवळ परलोकीच सांगणे शक्य आहे, ते या लोकी शोधण्याच्या फंद्यात पडल्याने धन्याच वेळी ती आकांक्षा चुकीच्या मार्गाने जाते ” परलोकाचा उद्देश हा उघड उघड एक वाक्यप्रकार होता. एका रात्रीत जगाची पुनर्रचना करता येणे शक्य आहे या श्रद्धेच्या अधीन्या उन्हाहावर युगोला विरजण प्रात्यक्ष्याच होतं. “ ही प्रवृत्ति आमच्या प्रांयातून स्फुरण पावली. त्या क्रम्यांनी मानवी प्रगिष्टा आणि लोकांचे सार्वभौमत्व यांचे मूल्य आणि स्थान दृढकथा उंचावर टेवले की, आजच्या सर्वसाधारण माणूस दुणावेलेल्या आणि परस्पर विभेगत अशा भावनांनी आपल्या दुःखात चूर झालेला रहातो. ” उपटये हा उद्देश आत्मकथनपर आहे. महान कवि आणि थोर नाटककार हा सूक्ष्म मानसशास्त्रज्ञ वसावा लागतो. त्या दृष्टीने युगोने स्वतःच्या अनुभूतीचे सामान्यीकरण केले. सामान्य जनांच्या युगाच्या इतिहासाने याचा पडताळा मिला नाही काय ? लोकजागत्या उत्कट वेत्तांच्यांपैकी कितीसे स्वतःच्या जाणीवेने आणि रंवेयंतने हुतात्मे झांढे आहेत ? क्रांति केवळ आपल्या अपत्यांचेच भक्षण करते असे नव्हे, तर आपल्या पितरांचाही ती बळी घेते. मानवाच्या उभजत बुद्धिवादत्वावरील श्रद्धा आणि तदुपलब्ध न्यायाची जाणीव ही या मानवतापदी कवीपाशी होती. म्हणून अति साहसी माथेफिरूपणापासून दूर राहणाऱ्या सर्व सामान्य माणमापुढे जे पेच उभे राहतात, त्यातून मार्ग काढणे त्याला शक्य शाले. “ वराक्रा- विरुद्ध कायदे केले आहेत. आता दुर्भाग्याविरुद्ध कायदे करा ! ”

त्या शतकाचे सर्वश्रेष्ठ पुस्तक म्हणून Les Legendes des Siecles हे प्रसिद्ध आहे. त्याने अद्भुतरम्यवादी साहित्याचे शिखर गाढले. वंशोत्पत्तीपासून दूरच्या भविष्यकाळापर्यंत मानवेतिहासाचा सारा देखावा त्याने कविकल्पनेने साक्षात् उभा केला आहे. मानवजातीच्या जननीच्या-इडमच्या वागेतील ईव्हच्या-स्वप्नाने भव्य नाट्य विकसित झाल्याचे दृश्य येथे दिसते. निभेळ सदाचाराची कल्पना त्या नाट्याचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. समतेची प्राप्ती हे त्याचे दिव्य भरतवाक्य आहे.

L'Homme Qui Rit (हसरा माणूस) या पुस्तकात त्याच्या खऱ्या अद्भुतरम्यवादी वृत्तीचा प्रत्यय येतो. त्याचा विषय मानवी विभूतिमत्त्व आहे. आंधळ्या आणि अतर्क्य देवयोगाच्या अतिमानवी जुडमाचा सामना देत असता विभूतिमत्त्व जरीच येत, पराभूत होते; पण मोडत नाही, की वाकत नाही. युगो आपल्या Actes et Paroles (कृति आणि उक्ति) या पुस्तकात मानवाचा “ सद्बुद्धी आणि प्रज्ञा ” यांना आवाहन करतो. अज्ञाप्रकारे त्याने अद्भुतरम्यवाद हा आंधळ्या वासनाने प्राथमिक उत्सर्जन असतो, बुद्धिवादविरोधाला आवाहन करतो, ही पारंपरिक कल्पना खोटी ठराविली.

आपल्या आनुवंशिक केथोलिक धर्मातून तो जरी बाहेर पडला होता, तरी युगो अधार्मिक नव्हता. मानवतावादाशी युगंमत अशा धर्माच्या शोधात तो होता. Religion et Religion (धर्म आणि धर्म) हा ग्रंथ शुद्ध धर्माप्रीत्यर्थ व्यथित मनाचे आनंदन होता. देवकल्पनेला विवृत आणि हीन करणारी आणि देवाने नाव कल्पित आणि भ्रष्ट करणारी धर्मतत्वे आणि घनप्रामाण्ये यांचा त्यात विलक्षण प्रतिपेध होता. आयुष्याच्या अखेरीस युगोने Le Pape (पोपविषयी) हे पुस्तक लिहिले. त्यामध्ये खूद क्रिस्तांना आत्मा क्रिस्तीधर्माच्या आत्म्याविरुद्ध आवाहन करतांना दिसतो आणि आदर्श क्रिस्ती माणूस स्व नियुक्त पोपच्या विरुद्ध उभा राहतो. Le'Ane (अर्थात् भूय) या पुस्तकात त्याने स्वधर्मनिरासेत आहे असे म्हणता येईल. प्रारंभी शतकातील पॅरेसी अज्ञानाच्या प्रमादांचा म्हणजेच पीठबंधिती विद्येच्या प्रमादांचा उपहास करून भविष्यकालीन मुक्त आणि प्रबुद्ध मानवाच्या शहाणपणावरील विश्वास त्याने उत्कटतेने उद्घोषित केला आहे.

Clairment, Les Miserables आणि Notre Dame य. सारख्या युगोच्या कादंबऱ्या म्हणजे समाजशास्त्रावरील वर्णनात्मक प्रवेश आहेत. कायमय भावित लिहिल्यामुळे त्या अधिक परिणामकारी झाल्या आहेत. मानव आणि त्याची परिस्थिती, त्याचे भूत-वर्तमान भविष्य, त्याच्या अनुभूति आणि आकांक्षा, त्याचे सद्गुण आणि दुर्गुण, त्याने पराक्रम आणि सुम सामर्थ्य, आणि त्याच्या उणीवाही— याच सामर्थ्याच्या साक्षाने युगोच्या मित्र हस्ताने वाङ्मयीन कलेच्या अमर कृती निर्माण केल्या. तो मानवतावादी होता. अद्भुतरम्यवाद्याला त्याच्या रूपाने पुनः सतःचा आत्मा गवसला.

अद्भुतरम्यवादाचा मानवतावादी आत्मा मिशलेमध्ये अधिक भव्यपणे व्यक्त झाला. तो महान् लाळियपूर्ण इतिहासकार होता. तरीपण तो १९ व्या शतकातील अद्भुतरम्यादी साहित्यिकांच्या परंपरेचा नव्हता. त्याच्या भावतीत साहित्य हे इतिहासाला नाट्यरूप देण्याचे साधन बनले. त्याने लिहिलेला इतिहास केवळ घटनांचा

कालानुक्रम नव्हता; तर युगायुगाने चालत आलेल्या मानवाच्या मुक्तिसंग्रामाचा उठाव-
दार वृत्तान्त होना. अशा प्रकारे लिहिलेल्या इतिहास अवस्थयतया वास्तव्यीन कलेचा
भाग बनतो; आणि मानवाचे इतिहास निर्माण केल्या हे सिद्ध करतो. विकासाच्या 'नव-
विज्ञानांतील अमूर्तत्वावर मिश्रलेच्या अद्भुतरम्यवादाचे मानवतावादी संस्कार होताच
ते कथ्यरूप बनले. जर्मन अद्भुतरम्यवाद-च्या या संस्थापकाने त्या प्रतियेच्या मोठ्या
प्रमाणात हातभार लावला. मिश्रलेच्याद्वारे कालानुचरकाळीन फ्रेंच अद्भुतरम्यवादाला
जर्मनीच्या अद्भुतरम्यवादाचा समाधान जाणवण्याशिवाय राहिल नाही.

मिश्रले हा जननेचा माणूस होता; आणि जर्मनीने चेतविलेल्या प्रवृत्ति त्याने
आमसात केल्या होत्या. त्या प्रवृत्तीचा मानवशास्त्रीय पाया युगोपमचे प्रगट झाला
होना. पण त्या प्रवृत्तीतील अंतर्विरोध मिश्रलेच्या आत्म्याला मारू शकला नाही.
संवेदनाशील व्यक्ति या जाग्याने मानवाने दुष्टतेपणा आणि दुष्टपणा अवगत आणि
इतिहासातील महापुरुष- क्रांतीचे वीर पुरुष- हे बहुता या दोषापासून अस्विकृत नसतात.
या केंद्रशास्त्रक जाणवेवून उद्भवलेल्या दुष्टपणाचे अनुभव त्याच्या आत्म्यात होता. पण
त्यामुळे मानवी पुनरुत्थानाची सभाव्यता आणि उच्च मानवतावादी ध्येयाप्रीत्यर्थ कार्य
करण्याचा उत्साह या विषयीची त्याची श्रद्धा दळली नाही.

मिश्रलेने मानवतावादाच्या विशाल आणि सत्ताशास्त्रीय भावार्थ प्रगट करून दिला.
तेणेकरून, आत्मनिष्ठ व्यक्तिवादाची- मानवतावादी आणि अद्भुतरम्यवादी जीवन-
हद्दीच्या सामान्य विशेषाची- पातळी कितीतरी उंचाकरा. मानव्य म्हणजे व्यक्तिगत
मानवाचा समुच्चय नव्हे किंवा "मूर्त सार्वत्रिकता" नव्हे; तर अनुभवजन्य तथ्यांचे
अमूर्तत्व आहे, अशी त्याची कल्पना होती. इतिहासातील महापुरुषांमध्याची, मानव्य
श्रेष्ठतर अमते, असे त्याचे मत होते.^१ या अद्भुतरम्यवादी संकल्पनांमळे मिश्रले इति-
हासातील वीर पुरुषांच्या उशीरांच्या योगाने लपून गेल्या नाही. मानवतेचे अमूर्त संकल्पन
व्यक्त करण्यासाठी व्यक्तिमात्र ('Tout Le Monde') * ही मजा त्याने वापरली.
ती त्याच्या लेखनात व्यक्तिवाची म्हणून आढळते, पण त्या अमूर्ततेच्या त्याने आदर्श-

१ इतर राजकीय विचारवंत या मताशी सहमत होते. उदा. प्येर लारू
याने असे घोषित केले होते की, " मानव्य हे एक आदर्श जीवित्व अर्थात मान्य गुण्या
मानवी प्राण्यांच्या समुच्चयाने ते बनलेले असते, हे स्वरू जीवित्व स्वताच बीजरूप
मानव्य-वास्तविक अवस्थेतील मानव्य-अमते. "

* या फ्रेंच शब्दाचा अर्थ Every one who is any one असा आहे.
त्याला व्यक्तिमात्र हा प्रतिशब्द उपयोजिला आहे.

रूप दिले नाही. ती एक लोकशाही कल्पना होती. 'अमूर्ततेत मूर्तरूप धारण करणारे मानवजाचे संकल्पन इतिहास घडवीत असते.

मिशलेने धीरपुरुष आणि महापुरुष यांची संयुक्त चरित्रे म्हणजे इतिहास हे स्वरूप नाहीसे केले. इतकेच नव्हे, तर महान क्रांतीच्या परंपरेला त्याने समाजवादी आंदोलनाचे स्फूर्तिस्थान बनविले. युगोप्रमाणेच मिशलेही समाजवादी नव्हता. त्याने प्रांतीयविषयी अधिक व्यापक दृष्टिकोण धारण केला : तो म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या जुष्टातून आणि दास्यातून गमल्या समाजातून मुक्त करणे हाय. फ्रेंच राष्ट्राचे ऐक्य स्वतंत्र झालेले शेतादारी आणि कामदारी यांच्यावर आधारलेले असणे अवश्य होते, परंतु समान स्वातंत्र्यात सर्वोच्चात समान म्हणून समाविष्ट करून घेण्यानेच ते राष्ट्र लोकशाही राहील. "कुलानदार, व्यापारी, गरीबी नोकर, धनिक, हे सगळेच एका निश्चुर समाजपद्धतीचे गुलाम नाहीत काय ? देशाचे भविष्य अतिमत्त. ज्यांच्यावर अवलंबून असते, अशा गर्व गमावा समन्वय घडविण्याच्या प्राथमिक अटीवर त्या पद्धतीतील शुद्ध मोडून काढला पाहिजे." १

मिशले उघडपणे दीर्घकालीन आध्यात्मिक दास्य आणि बौद्धिक घर्माघर्माची जुगाशाही यांच्यावर हल्ला चढवला होता. कारण फ्रांयुनर काळाने वरिष्ठवर्गांना आध्यात्मिक गुलामगिरीने पुनः आयले होते, आणि बौद्धिक वर्ग पुनरुज्जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करीत होते. बुद्धिवादविरोधाचा गौरव करणारे व लोकशाही हृदयाला स्थान देणारे वाक्य निर्माण करून प्रतिगमनाची तळा उचलून धरण्याचा प्रयत्न करीत होते. आध्यात्मिक दास्य आणि चेत्यावृत्तीचा अष्ट बौद्धिकतावाद यांच्यावर हल्ला चढवून मिशलेने प्रगोपनाच्या तत्त्वज्ञानात्मक क्रांतीचा शेज उंच फडकाविला.

१ "तो स्पष्टपणे व्यक्तिमात्राविषयी म्हणजे कोणत्याही विशिष्ट माणसाविषयी नव्हे, तर प्रत्येकाविषयी भोवत असतो, परंतु त्याच्या शब्दावरूनच दिसून येते की, त्याच्या मनात प्रतिभावान किंवा संस्कृतिमान अन्वजन नसतात, तर बहुजन सन्दाय असतो." —Lowes Dickinson—*Revolution & Reaction in Modern France*.

२ Jules Michelet.—Le Peuple

३ "१८ व्या शतकात प्रचलित असलेली संशयवादी आणि नास्तिक मते हीं अर्थात् साम्राज्याच्या काळात व्यापक प्रमाणात स्वीकारली जात होती. परंतु त्यांना अभिव्यक्ति मिळत नव्हती. पुनःस्थापनेनंतर जेव्हा पाद्री आणि राजकीय प्रतिगामी यांनी निद्रिस्त क्रांतिवादी भावना वियवित्या, तेव्हा त्यांना याचा फुटली."

—Flint—*History of Philosophy of History*.

भिन्नते आणि त्याच्या आधी लामेने याच्याद्वारे उच्च मानिकारी भावनेने पुनरुत्थान प्रतीत झाले. युगोपयोगमुद्रा, नेहमीच ज्ञाणिवृत्तीकें नगरे तरी, ते प्रत्ययाय येत होते. फ्रान्सचे बौद्धिक नेतृत्व या विघांनी हस्तगत केव्यामुळे आध्यात्मिक प्रतिगमनाच्या अवकाशीने मध्यंतरीना शेवट झाला. या आध्यात्मिक प्रतिगमनाच्या तथाकथित अद्भुतरम्यवादी वाङ्मय अनिशय परिणामकारकरीतीने उत्प्रेरी पाले, तथापि या मध्यंतरीत एक गोष्ट साध्य झाली, ती म्हणजे अद्भुतरम्यवादी वाङ्मयाने व्यक्तीच—स्वतःची आणि स्वतःच्या महत्त्वाची जाणीव अगळे या व्यक्तीच—उत्पादन ऐतिहासिक शक्ती म्हणून गौरविले. म्हणून त्यामार्तीन आणि युगो यांच्याच केवळ नभे, तर शातोब्रिआंच्याही अद्भुतरम्यवादी वाङ्मयाने १८ व्या शतकाच्या संस्कृतीच्या प्रतिस्था होण्याऐवजी त्या संस्कृतीच्या समृद्धच केले.

अद्भुतरम्यवादाचा इतिहास

आधुनिक जर्मनीच्या इतिहासात प्रतिगमनाचे एक साधन म्हणून अद्भुतरम्यवादाने पार मोठे कार्य केले आणि त्याचा प्रभावही अधिक दूरगामी ठरला. तेथे त्याने तत्त्वज्ञानामध्ये स्वतःचे धारण केले आणि राजकीय उपरति तसेच आचार यांना निश्चित रूप दिले. जर्मनीत अद्भुतरम्यवादाची अर्थवत्ता तपामण्यापूर्वी त्याची व्याख्या करणे अवश्य आहे.

अद्भुतरम्यवादाची व्याख्या विविध प्रकारांनी करण्यात आली आहे. त्याच्या संदिग्धामुक्तत्वकारांच्या इतिहासातील आणि जीवनातील त्याच्या स्थानाविषयी भ्रम आणि सोपवक निर्माण झाले आहेत. मूलतः अद्भुतरम्यवाद हा कलेची एक प्रवृत्ति आहे, परंतु कलेची उपरति जीवनाद्विषयीची प्रवृत्ति दर्शविते असे आणि जीवन हे निर्माणाचे एक भाग आहे, म्हणून अगदी आरंभापासून अद्भुतरम्यवाद हा जीवनाचा एक भाग होता. त्या दृष्टीने त्याला तत्त्वज्ञानात्मक अर्थवत्ता प्राप्त झाली होती. तथापि शीर्षकल्लप्यांच्या स्वरूप जाणून घ्यावी नव्हती आणि त्याला सूत्रबद्धी करण्यात आले नव्हते. तत्त्वज्ञानाच्या संकल्पनेत असे दिसत नाही. रितेनासची माणसे, विवेकतः त्याची वाङ्मयीन व कथमक बाजू मांडणारी माणसे, हीच अद्भुतरम्यवादी जीवनदृष्टी अधिकारगारी पहिली माणसे होती. इतिहासाच्या दृष्टीने अद्भुतरम्यवाद हा निर्माणाचे शक्तीच्या अनुमाविकडे मानवाच्या संज्ञेचे एक रूप आहे. तत्त्वज्ञानात्मक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने अद्भुतरम्यवाद मानवाच्या प्रत्यक्ष अंगात, अद्भुतरम्यवाद म्हणजे मानवाने सार्वनामान्य आणि त्याची आख्याद सज्जनता यांच्यावरील श्रद्धा होय. मानव इतिहास घडविलो, त्याच्या भवतत्वाचा तो निर्माण आहे, हे अद्भुतरम्यवादाने मुख्य मुल आहे म्हणून १८ वे शतक हे जसे सुद्धीचे युग होते, तसेच ते अद्भुतरम्यवादाचेही युग होते. मानव हा अनिमित्त निर्माण कायद्याशीच बांधलेला असतो, हे न नाकारता १८ व्या शतकाच्या बुद्ध्याशने मानवाला विश्वाच्या केंद्रस्थानी बसविले, शास्त्रीय ज्ञानाच्या जोरावर त्याने असे प्रतिपादन केले की, मानवा-मध्ये क्रमदाः निश्चिंत स्वामित्व मिळविण्याची सुप्त शक्ति असते. अद्भुतरम्यवादी जीवनदृष्टीचे हे एक निकोप तत्त्वज्ञानात्मक विधान असून ते मानवी सज्जनताशी

सार्वभौमत्व घोषित करते. परंतु त्याचवेळी मानवी सामर्थ्याच्या प्रत्यक्ष मर्यादा ते दृष्टिआड करीत नाही. कारण मानव हा निरगर्भाचाच एक भाग असल्यामुळे या मर्यादा नैसर्गिक असतात. ही अद्भुतरम्यवादी दृष्टि ग्योथेच्या पुढील अभिज्ञात उक्तीत स्पष्ट झाली आहे : "In der Beschreibung zeigt sich erst der Meister" याचा मारून मटकून वेलेल्या अनुवाद असा होईल. "श्रेष्ठ मानव मर्यादांमध्येच स्वतःचा आविष्कार करतो.

विज्ञानाची वाद ही मानवनिहासाची सर्वश्रेष्ठ अद्भुतरम्यता आहे. निचा आरंभ निरगर्भाच्या रहस्याचा भेद घेऊन त्याच्या शिष्टाश्यामंडी मानवाच्या अद्भुतरम्य साहसाने झाला. त्या घरावरच शास्त्रीय ज्ञान बुद्धिपूजक असल्यामुळे विज्ञान हे बुद्धिवाद आणि अद्भुतरम्यवाद यांचे संश्लेषण आहे. विज्ञानाने ज्योतीची निगमनापद्धतीचा अंगितार घेता त्यावेळी ते अभिज्ञात बुद्धिवादापासून पुढून बाहेर निघाले. कारण अभिज्ञात बुद्धिवाद मानवाची सार्वभौम सज्जनशक्ति अमान्य करीत होता. अद्भुतरम्यवाद सत्ताशास्त्रीय सामाज्यीकरणांचा भिदार करतो आणि मूर्ख वस्तूंना आमूढ धरतो. मानव हा त्या धर्मरूपीच एक आहे. विज्ञानही तंगच आहे. अद्भुतरम्यवाद हे बुद्धिबिम्ब बंद नव्हते. तर १७ व्या शतकाच्या नवअभिज्ञानवादाविरुद्ध ते बंद होते. या नवअभिज्ञानवादाने बुद्धिवादाच्यादारे ऐहिक प्रयोजनवाद निर्माण केला. धर्म ही मानवी बुद्धिवादित्वाची मुख्यधर्म्यवरील सहजप्रयुक्त श्रंद्धेची, अगदी पहायी अन्विष्यन्तिक आहे. त्यामुळे देवार्त आणि सानोत्सा यांच्या नियमबद्ध विद्याच्या ईश्वरविश्वनीय कल्पनेपासून गिगालेच्या अभिज्ञात बुद्धिवादातही धर्म अंगभूत होता. १८ व्या शतकाच्या शास्त्रीय निगमवादाने - तो मानवी बुद्धीतच बद्धमूल होता या तथ्याला बाजूने सारूनही - मूलतः प्रयोजनवादी अभिज्ञात बुद्धिवादाविरुद्ध बंड केले होते. "अनुभवाचे दाम्बविलेच्या दिशेनेच आपण जावे आणि तत्त्ववेत्त्याच्या पोकळ इतिहासाने आपला भेंदू शिणवू नये." असे केवळ दला मंत्री यानेच मुजविले असे नव्हे, तर बुद्धिवादाचा मेरूमणि घोंतेर हासुद्धा उद्गारला की, "वा प्लेटो, एवढा नशा गौरव झाला ! पण तू केवळ कल्पितकथांचे मांगितल्यास ! " १८ व्या शतकाविरुद्ध बंड हे त्यामुळे एवढ्या पुत्रसाधण्याशी हागडण्यासारखे होते. निव्वळ बुद्धिवादाविरोध, विवृत ध्यानाची जळेलोण, रहस्यवाद, धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद आणि निसरडी भावनावधना म्हणजे अद्भुतरम्यवाद नव्हत. क्रांती हे अद्भुतरम्यवादी साहस आहे. क्रांत्युत्तरकाळीन अद्भुतरम्यवाद हे जुन्या राजकीया पुनःस्थापनेसाठी केलेले भावनाविवश आनंदन होते. फार तर एवढेच म्हणता येईल की, तो अभिज्ञातवादाचा दुर्बल प्रतिस्वनि होता.

अद्भुतरम्यवाद हा शब्द व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने पाहता अद्भुत कथा (Romanco) या शब्दापासून निघाला. त्यामुळे रुढार्थाने जे मिथ्या समजले जाते, त्याचा गौरव

करणे म्हणजे अद्भुतरम्यवाद होय. हेगेलने वास्तव (Real) आणि बुद्धियुक्त (Rational) ही एकूण मानली. त्याच्या काळापासून अद्भुतरम्यवादाचा अर्थ बुद्धिवादविरोध आणि वास्तववादविरोध असा होऊ लागला. वास्तव (अस्तित्वात असलेले) हे बुद्धियुक्त असते या भूमिकेवर जर एखाद्या स्थानित मतेला बुद्धिवादि-त्वाचे अधिकार देण्यात आले, तर अद्भुतरम्यवादी जीवनेदृष्टि ही स्वचित अवास्तववादी आणि बुद्धिविरोधी ठरत. म्हणून जर्मन अद्भुतरम्यवादी कालं मरिआ पॉन केबरेने निषेध व्यक्त केला की “ जीवने हे असे आहे, पण तसेच मी ते स्वीकारणार नाही. जस्य अशा वास्तवतेवर उभा राहून मी त्याची पुनर्निर्मिती करतो.” कोणत्याही परिस्थितीतले वास्तवता मानवाच्या मज्जेतूनूनलेवर बंधने घालतात. परंतु त्यानोवरून मानव तो बंधन ओढ्याण्याला आणि नया वास्तवता निर्मिण्याचा मार्ग असतो. हेच अद्भुतरम्यवादी जीवनेदृष्टीचे सार आहे.

अद्भुतरम्यवादाचा इतिहास यावेळाची जुना आहे. रीमेमानच्या काळापासून तो युरोपीय संस्कृतीची तरफ होऊ. कॉर्नेय, रासीन, मोन्यर, ब्रायल यांच्या अभिजात बुद्धिवादी युगानेमुद्दा द्वार सर्व श्रद्धाविषयी संशयवादी प्रवात स्वीकारली असताही त्यांनी मानवी परिपूर्णतेतूनवर विचार ठेवला. देखी अनुप्रासविना मानवी परिपूर्णतेतूनवर विचार ठेवणे हे अद्भुतरम्यवादी जीवनेदृष्टीचे मूळच लक्षण आहे. मानवाच्या जाणिवेचे, विनव्यवस्थेतील त्याच्या अर्थवनेच, निर्णायक महत्त्व पाश्चात्या गृहवादांतही कमी झाले नाही. “ मानव म्हणजे तरी काय ? अनेकांच्या संदर्भात एक शून्य. शून्यतेच्या संदर्भात एक पूर्ण. सर्व गोष्टीतील एक मध्यबिंदू आणि कोणीही नाही. ” हे गृह वादते; पण लगेच तो म्हणतो, “ आमची सगळी प्रगष्टा आमच्या विचारणात सामावलेली आहे. विचारणाने माणूस घडतो. माणूस हा केवळ कार्यमात्र आहे. निमर्णातील सर्वात दुबळी अशी ती काही आहे, पण ती विचार करणारी काही आहे. तिच्या चिंतण्यासाठी विचारने शत्रू हाती घेण्याची आवश्यकता नाही. एखादा निश्चय, पाण्याचा एखादा शेव तिच्या नष्ट करायला पुरेसा आहे. पणु रिध तरी तिच्या नष्ट करीत असले, तरी मानव हा त्याच्या निनाशकर्त्यांसाठी उदात्तर आहे. कारण आपल्या विनाश होत आहे हे तो जाणतो. ”

पान्हाल हा महान गणिती अगत्यामुळे संस्कृतीच्या काही इतिहासकारांनी नर्णित्याप्रमाणे तो बुद्धिवादविरोधचा द्रष्टा असणे सरोमरीच शक्य नव्हते. त्यानेच केवळ नव्हे, तर १६९० मध्ये पॅरी याने मुद्दा असे लिहिले की, “ मानवज्ञात ही शाश्वत मानव म्हणून समजणे अवश्य आहे. म्हणजेच मानवी आयुष्याप्रमाणे मानव-

जातीच्या आयुष्यातही बाल्य आणि तारुण्य या अवस्था होऊन गेल्या आहेत. सध्या ती पंचदशेंत आली आहे आणि तिच्या व्हास माहीत नाही. ”^१

पॅतालेल याचीही मानवजातीच्या भविष्यावर अदृष्ट श्रद्धा होती. “जगाच्या आरंभापासून आजतागायत शिकून राहिलेल्या या मानवाला बुद्धावस्था येणार नाही. तारुण्यात ज्या गोष्टी करण्याच्या तो पात्र होतो, त्यासाठी तो सर्व सभ्यतेचं राष्ट्रीय आणि त्याच्या मनुष्यत्वाला उत्तम अशा गोष्टी साधण्याच्या तो अधिकधिक समर्थ होत जाईल. अलंकारिक भाषा बगळून दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे शास्त्रात्मक मानवाचे अवयव पतन कधीही होणार नाही. ”

अर्थात हे संपूर्ण याची मानवी परिपूर्णतेसाठी आणि ऐतिहासिक प्रगति याच्या वर यापेक्षाही अधिक प्रमाणात उच्च श्रद्धा होती. “त्या-यावरील त्याच्या जाणवण्या निष्ठेमुळे त्याने वैयक्तिक आणि सामाजिक सुधारणेच्या अनेकविध योजना आणल्या. त्याच्या कटुतेक सर्व समकालीनांना त्या मिळाले स्वतःच धाडतः पण सर्वस्वी स्वतःच अशा त्या क्रांतित्त अमृत. जरी त्या तशा असल्या, तरी त्या जग येण्यापूर्वीच्या आणि जग आणण्याला कारणीभूत होणाऱ्या अशा प्रकारच्या होत्या. तो त्यामुळे आणि कोणतेही यांचा पूर्वसूरी होता. ”^२

रूसोचा अद्भुतरम्यवाद उपटणे या परंपरेतला नव्हता. म्हणून क्रांतीनंतर त्या वादाचे प्रतिगमनाशी सम्य होऊ शकले. हा मोठा अद्भुतरम्यवाद प्रामाण्ये यशस्वी झाला नाही; तरी पण जर्मनीत त्याला उद्वाण आणि ब्रिटनमध्ये तो अंशतः फोफावला. पहिले आंदोलन हे रिनेमान्सची कला आणि बाऊय यांच्या मूळच्या अद्भुतरम्यवादच्या पुनरुज्जीवनासाठी होते. ज्या प्रमाणात रिनेमान्स हे प्राचीन संस्कृती आणि विश्वा यांचे पुनरुज्जीवन होते, त्याच प्रमाणात त्याच्या परंपरा अभिजातवादा तशाच अद्भुतरम्यवादीही होत्या. १७ व्या शतकातील अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवनाचा फार मोठा प्रभाव सौर्यशास्त्रीय उपपत्ति आणि बाऊय यांच्यावर पडला होता. ते पुनरुज्जीवन बुद्धिवादाविरुद्ध बंड त्यासच नव्हते. कारण ते आंदोलन अंशत नवअभिजातवादी होते. संस्कृतीच्या इतिहासकारांनी १८ व्या शतकाच्या आरंभी संघटित आलेल्या “बाऊयनीन संघर्षांनी ३० वर्षे” असे ज्याने वर्णन केले. त्या “Querelle des Anciens et des Modernes (जुन्या-नव्यांचे भांडण) या ग्रंथातून ते उद्भवले. मूळाने सौर्यशास्त्राची ती एक उपपत्ति होती. १७ व्या शतकात इटलीमध्ये १८ व्या शतकाच्या युगाच्या फ्रेंच संस्कृतीच्या नव अभिजातवादाला विरोध करण्याकरता म्हणून ती

१. *Parallele entre les Anciens et les Modernes.*

२. *Flint, History of the Philosophy of History.*

बुद्धिगत शाली. या मूळ स्वरूपातून अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवन हे परंपरेने बुद्धि-विमूढ वंश म्हणून ओळखले जाऊ लागले. अर्थात् सौंदर्यशास्त्रीय उपपत्ती या दृष्टीने त्यांचे वैयक्तिक अनुभूती, भावना आणि स्वयंमूर्ति यांना अधिक महत्त्व दिव्हे. देवातेच्या तत्त्वज्ञानाच्या निरोधी अशा बौद्धिक वातवरणाशी अद्भुतरम्यवादींचे सम्यक् जडल्या-मुळे त्यांचे पुनरुज्जीवन हे बुद्धिवादविरोधी पंथ म्हणून समजले गेले.

परंतु सौंदर्यशास्त्राच्या वास्तव्यवादी उपपत्तीच्या संस्थापकांनी बुद्धीच्या सर्वज्ञी वा मूल्य सारले नव्हते. माताना हा देकात्म्यप्रवाही होता. देकातेचा पीठतंडूती पोथी-निष्ठेचा जगलेल्या विरोध आणि त्याचे सर्वज्ञाची सत्ताशास्त्र यांचे त्याने आध्यात्मिक जिवोगत म्हणून स्थापन केले. काळाच्या प्रगिष्टाळ असे त्यात त्याला काहीही आदळले नाही. जिणेने मुद्रा देकातेच्या तत्त्वज्ञानाचे जडवादी गर्भितत्वाचे टाकून दिले परंतु “बौद्धिक स्वातंत्र्य उल्लंघन करून देण्यात देकातेच्या पद्धतीचे अगाधारण मूल्य पाहण्याचेच काम त्याच्याशास्त्राच्या तत्त्वतेने नव्हत्या पोथीची केले नसा. बौद्धिक स्वातंत्र्यामुळेच देकातेचा जगलेल्याचे करणे शक्य झाले, जिणे हा दूनो आणि कंतांतल्या यत्ना आध्यात्मिक वास्तव होता. देकातेचा त्याची भेरी जडली नसली, तर मायमुग्धीना पीठतंडूतीवादाची दृढताही झपाटून टाकाला तो अगमार्थ टरत अमता. प्राचीनाप्रमाणेच त्याने ही तारव्याटक्या परंपरीची नामना देकाते त्या मजगत फ्रेंच विचारवंतांच्या साहाय्याचे स्वागत केले असले पाहिजे.”^१

रिनेगान्सची नेतना आल्फ्रस पर्वत ओलाडून पत्तीकडे गेल्यानंतर १७ व्या शतकात इटली युरोपीय संस्कृतीच्या कुंठित जग्यशयात धमरला, तेथे केल्वेचे उध्दपणे अधःपतन झाले आणि वाङ्मय निःसंख्य बनले. धर्ममुधारणाविरोध विजयी झाला. इटलीच्या आध्यात्मिक जीवनावर पोपशाहीने पुनः आपली जबरदस्त पकड बसविली. रिनेगान्सची जन्मभूमी दूनो आणि गॅलिलिओ यांच्या दृष्टात्म्यांची भूमी बनली. “रिनेगान्स वाङ्मयाची नेतनाही विस्मन गेली होती. नरोपचार तेवढे राहिले होते, आण ता नरोपचारांच्या कैद्यानी तीत दूनोम जीवन ओतून त्यांना अगविण्यासाठी धोळेकडी सारागारविषमाल्या मागे सारणाऱ्या आवेशाने स्वतःला वडून घेतले होते. त्यांना ते दरोत्वार अद्भुत, कधी कधी विदूष अगिरिहने सजविले रीत्या धंड व्यवसायानांरवा भ्रामक कल्पनाना आवाहन करणाऱ्या चतुरांने त्यांनी ते हाताळले.”^२

१. J. G. Robertson, *The Genesis of the Romantic Theory*.

२. किता.

सौंदर्यशास्त्राची अद्योगति तथाकथित मारिनिस्मो, म्हणजे मारिनीच्या काव्याचे वेड, यात कळसाला पोहोचली. रिनैमान्सच्या माणमाना विशेषतः उत्तरकालीनांना अकारण चिःकटविण्यात आलेले नैतिक शोभल्य, अनिविध, व्यक्तिवाद, वेडर स्वार्थ, जबाबदारीच्या जाणिवेचा अभाव, अभिजनशाही स्वयंमन्यता आणि इतर दुर्गुण यांचा मारिनीने समृद्ध भ्रामक कल्पनांनी उदोउदो केला. वाङ्मयीन अभिव्यक्तीच्या शोचनीय न्हासामुळे इटली हा युरोपच्या विशेषतः फ्रान्सच्या उपहासाचा विषय बनला. कारण फ्रान्समध्ये युरोपीय वाङ्मयाच्या हतहासातील सर्वात उज्ज्वल युगाने रिनैमान्सच्या चेतनेचा भय आविष्कार झाला होता. इटली हीन अभिव्यक्तीचे आगर आहे, या पेर बुद्धरच्या कठोर अभिप्रायामुळे दीर्घकालीन वाङ्मयीन वाद निर्माण झाला. त्यातून सौंदर्यशास्त्राची नव अद्भुतरम्यवादी उपपत्ति इटलीमध्ये विकसित झाली.

सतराव्या शतकाच्या फ्रान्सच्या भौतिक आणि सांस्कृतिक जीवनाच्या इतर सर्व अंगांप्रमाणेच वाङ्मयीन गमीनेक्सुद्धा देशातच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडला होता. “ज्याने सौंदर्यशास्त्रावर कधी एक ओळही पडली नाही, असा महान विचारवंत देकार्त हा फ्रान्सच्या सौंदर्यशास्त्रीय संहितेचा प्रत्यक्षात निर्माता झाला.” उच्चतम सौंदर्य हे उच्चतम सत्य आहे, हे देशातले विख्यात कव्चन १७ व्या शतकात आणि १८ व्या शतकाच्या प्रारंभी फ्रेंच वाङ्मयीन समीक्षणी रचितपणे बसोटी ठरली. या कसोटीच्या अनुसंधाने विचार करता, सौंदर्याकडून सौंदर्य हे मारिनीमन रादभिव्यक्तीच्या मारक होते, कलांच्या हतहासाच्या दृष्टिकोणातून पाहता देकार्तच्या तत्त्वज्ञाने महत्त्व दूरगामी होते. सौंदर्यशास्त्र आणि नीतिशास्त्र यांनी सांगड घातून त्याने सौंदर्यशास्त्राला तत्त्वज्ञानाचा एक भाग बनविले. दुसऱ्या शब्दात हा वाद मूलतः तत्त्वज्ञानात्मक होता. इटलीचा नव अद्भुतरम्यवाद नीतिशास्त्रावरच्या देकार्तच्या प्रभावाचा प्रतिकार करीत होता. त्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने तो वाद प्रतिगामी होता. पुढे १८ व्या शतकातील फ्रान्समध्ये अस्सल अद्भुतरम्यवाद्यांनी देकार्तच्या निमणीटपंडिती बुद्धिवादातून पुढून निघून त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या शास्त्रीय अंगाच्या साहाय्याने निसर्गवाद समृद्ध केला, त्याप्रमाणे या नवअद्भुतरम्यवादाने देकार्तच्या पद्धतीत काहीही सुधारणा घडवून आणली नाही मानवाच्या वेडाच्या चेतनेचे चारसवार या नात्याने सचा अद्भुतरम्यवाद्यांनी महान क्रांतीची ललकारी दिली.

फ्रेंच टीकेने अवमानित झाल्यामुळे इटलीच्या अधिक संवेदनक्षम साहित्यिकांनी मारिनीमत टाकून दिले. त्यांच्यापैकी काहीना सच्छील प्रेमाचे गोडेवे गाणाऱ्या कविता

१ Emile Krantz—*Essai sur l'Esthetique de Descartes*.

विरह्या. इतरांनी आपल्या प्रणयगीतांनी भावना चेतविल्या; तर आणखी काहींनी प्रणयप्रशस्ति गाण्याचे सोडून देऊन येशूची स्तवने गाण्यासाठी कविता लिहावयाला सुरवात केली. " या प्रसिद्ध वादविवादाचे परिणाम म्हणजे बुउरच्या नालस्तीचे सोडून करण्याची धर्ताच केवळ वाटली असे नव्हे तर फ्रान्सच्या क्रांतीच्या तुळीने उषस झाल्या आपल्या उगीवा दूर करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले, हे अधिक महत्वाचे होते. " बुउरची टीका क्रिस्ती ल्यारव्यामुळे इटलीच्या सर्व साहित्यिकांनी स. १६९० त " प्राचीन आर्केडियाच्या लोकांनी जो सामलेली अभ्यासाची माधुरी आणि रुढीची निरागमता " याचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या उद्देशाने *Academia Degli Arcadi* किंवा नुसतले ' आर्केडिया ' या नावाची संस्था स्थापन केली. ही संस्था सौंदर्यशास्त्राचा उपयोगासाठी प्रारंभ झाल्या अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवनाची पार्श्वभूमी होती. या उपयोगाची मांडणी म्युरातोरीचे *Della Perfetta Poesia Italiana* आणि आर्कीनाचे *Region Poetica* या पुस्तकात करण्यात आली होती.

तथापि इटलीच्या नव अद्भुतरम्यवादाचा परा जनक फ्लिंट होता. मरण काव्यात बुद्धीला स्थान नावे आणि मर्यादीत कलात्मकतेची निर्मिती असते, असे त्याचे मत होते. म्युरातोरीच्या सौंदर्यशास्त्राचे उपासीत कलात्मक गीती (*Trattatino*) बुद्धीच्या दमो होया. आर्कीना हा तर बरेच फारून देकार्तवादी होता. फ्लिंटच्या मताप्रमाणे सर्व इटालियन लेखकांचे सौंदर्यशास्त्रीय सिद्धान्त " मनाच्या संश्लेषाच्या संश्लेष कलात्मक आचाराने " होते. धर्मप्रवणता, मध्ययुगीन मनोवृत्ति आणि जडवाद-निराशे यांमुळे या लेखकांनी कल्पनात्मक बुद्धी विकासापटणारी नव्हती. ' द्रुमो, कंपागेलो, गॅलिलेयो - मॅकिआव्हेली आणि उत्तर महान कलात्मक आणि शास्त्रज्ञ अशी रिनोमान्सची मागणे यांना उठेल वाजूला राहो- यांच्या भूमीत तत्त्वज्ञानातून बुद्धीला सर्वस्वी वगळणे

१. Flint - *History of the Philosophy of History*.

२. J. G. Robertson - *The Genesis of the Romantic Theory*

३. विद्वत्कांचा देकार्तचा विरोध होता याचे एक कारण म्हणजे त्याच्या प्रचल धर्म प्रवणतेमुळे त्याला देकार्तमध्ये कॅथोलिक धर्माच्या अधिकाराला गंभीर धोका दिसत होता. देकार्त इतिहासविषयक शास्त्रांधा तत्त्वज्ञान, वास्तवशास्त्र आणि गतिशास्त्र ही अधिक पसंत करतो आणि अगावकोर तो साहित्याला अरवांच्या ज्ञानसंपेदेपुरतेच मर्यादित करतो. " Introduction to the *Autobiography of Giambattista Vico*. - Translated by M. H. Fisch and P. G. Bergin.

शक्य नव्हते. व्हिको हा इतिहास ही विज्ञानात्मक (बुद्धियुक्त) प्रक्रिया आहे हे प्रसक्त करण्याच्या एका नव्या शास्त्राच्या संस्थापक होता. तथापि मानवी कार्यशक्तीची एक, शाखा अशा सौंदर्यशास्त्राच्या क्षेत्रात त्याने कळविलेले सार्वभौमत्व मान्य पेंड होते. "व्हिकोच्या विचारानुसार कल्पना ही क्रियाशील आणि स्वतंत्रात शक्ति असते. ती केवळ सामग्री पुरवणारी, स्मृत्यांतोरीच्या पद्धतीनुसार व्यक्तीस सादरच्या प्रतीना काय करीत असेल अशा समूह प्रतीमा उपलब्ध करून देणारी, वस्तू नसते. मानवी विज्ञानाच्या प्रारंभीच्या अवलोकित सार्वजनिक शास्त्र अशी कल्पनेच्या सार्वभौमतेने व्याख्या केली. तीन सौंदर्यशास्त्रीय विचारणांच्या संघर्षात पडलीत पाया होऊ शकते असेही." बुद्धि आणि कल्पनात्मक ही परस्परविरोधी असणाऱ्या दोन सत्तांचे असे अर्थ. प्राथमिक मानवाने या दोघांमध्ये अडकून पडतो, कळत नसलेल्या सत्ताशील कल्पनेने विचाराना अशा हा अडकून असतो. प्राथमिक मानव केवळ कल्पनेच्या प्रेरणे हे पोथीबंध विधान आहे.

तथापि इटलीची सौंदर्यशास्त्राच्या नव्या आवृत्तीची तत्त्वज्ञानात प्रगती ही एकदलीन देशतत्वाच्या विरोधी होती. पण काल्मसोने ही निमित्ताने देशाच्या प्रभावामागी होती या तात्त्विक परमावृत्ते इटलीतील उदरगतीची प्रतीक अतिशक्तिशाली ज्ञान ज्ञानात्मक आणि ती अद्वैतवादाच्या या नव्याने ओळखली जाऊ शकते या अद्वैतवादाच्या अर्थ वास्तवतांना अनादर-वैतनाविरोधी पंथ-अशा सार.

अमेरिकी हा वाद अर्थे इयांचा निमित्त बुद्धिवादाच्या या द्वारे काल्मसोने १८ व्या शतकाच्या प्रारंभा सुरुवातीच्या सौंदर्यशास्त्रीय विचारणां पार पाडीत राहिली. बुद्धिवादाच्याच प्रभावात इटलीच्या इटालियन स्कूलच्या पण त्याची कल्पना अद्वैतवादाच्या वास्तवतांच्यावर कठिण आहे. "बुद्धीच्या बुद्ध्याभिज्ञानाच्या आत्मज्ञानाच्या त्याने कळविलेले पुरस्कार केला हा त्याच्या दृष्टीत सगळी होता. पण त्याद्वारेच तो मानवाच्या उन्मादाने भरून आत नये." नवदशकाच्या दृष्टीने तो देशावादी होता. ती भूमिका त्याने संश्लेषण करीही सोडली नाही, याचा आधार आहे. शिवाय केवळ तत्त्वज्ञानाच्या याचा प्रभाव त्याच्यावर पडला होता त्याच्या तो अति उदात्त-विषयी संशयी बनला. अभिमान वास्तव्याच्या भोवती भावनावादाच्या नव्या पंथाची मागड घालण दे याचे मोठे श्रेय होते. याचे उदात्तवादा मान्य होते हे महान सौंदर्यशास्त्राचे मूल्यांच्या निमित्तामाठी सर्वोत्तम विचारक स्थित्यात होऊ शकते अशी त्याची धारणा होती तो परोक्षा तत्त्वज्ञानाच्या बुद्धीच्या गुणत फारच प्रसारित

१. J. G. Robertson- Ibid

२. किता.

धार्मिक बुद्धे, सामाजिक विषयं आणि राजकीय अराजक यांच्या दोन शतकांच्या चढउतारातून रिनैसान्स टिकून राहिल्या.

सभ्यतेची काळ हा लक्षात घेता येतो, जवळपास धर्मविद् आणि कलावीरनी शमोद्विग्नता यांना होता. त्या काळात प्रान्स आणि दूरवरचे इंग्लंड हे देश यशस्वीपणे इतर रिनैसान्सच्या सौंदर्याची आणि सांस्कृतिक परंपरेचे अभ्यस्तन पोहोचवून आर्थिकदृष्टीने शालेय होते. जर्मनीत १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वैज्ञानिक जीवन अत्यंत शालेय पालखीवर गेलं होतं. त्या मध्य वानवर्षात निर्माण झालेले बांधकाम, तसेच त्या काळाची एकेरी सांख्यात्मिकता यांच्यावर रिनैसान्सनंतर अवतारावयात आलेल्या इटलीच्या सभ्यतेचा प्रभाव पडला होता. ती अवतार संस्कृति "त्यांच्यातील प्राचीनतेच्या प्रकाशाने पाश्चात्यांचे डोळे दिवून देत होते अशाकडी एखाद्या साक्षीच्या रोमांचप्रमाणे युरोप पसरली आणि तिने आधीच्या सभ्यतेचा तोंडगळीला प्रारूप द्यालं" जर्मनीत मार्निमनाच्या साथीला जो आविष्कार झाला, त्याला वैज्ञानिकपणे रतीने दृष्टीगट-शब्दावधर आणि विद्वत्परीक्षा-असू शकते त्यात येत होते.

जर्मन वाङ्मयाच्या इतिहासाचे एक विद्वत्परीक्षण म्हणजे पुनः पुनः सगळे अवकाशे काळतात हेत. जे काळतात इतर युरोपीय देशांच्या इतिहासात आढळत येत नाहीत. राजकीय चढउतार हे या दृष्टीने एकमेव कारण नव्हते. जे पाहता त्या चढउतारात निरवस्थी काळीन सभ्यते नव्हता. इतर देशात क्रांती आणि वैज्ञानिक संस्कृति ही सामाजिक विपत्ती आणि राजकीय प्रवृत्ती यांचे सरभरोसा आल्या होती. सभ्यतेची तिथी भाषणाच्या या इतिहासात अनुसंगाने सवात टक्कट चढउतार इतरांसारखे रिनैसान्स होय. या वैशिष्ट्याचे कारण जर्मन वाङ्मयाच्या सभ्यतेची व्यक्तीत आढळते. वाङ्मयातील आणि सांस्कृतिक प्रभावाच्या विविध लक्षा प्रथम इटलीत आणि नंतर प्रान्समध्ये उमळल्या. त्यांनी १६ व्या ते १८ व्या शतकांमध्ये ३०० वर्षे युरोप दबळून निघाला. जर्मन लोक मात्र त्या लोकांशी उलटून घेऊ शकले नाहीत. जर्मन वाङ्मय आणि

१. J. G. Robertson— *The Genesis of Romantic Theory.*

२. यिमाच्या शतकात तेव्हाच जर्मनीला असा प्रभावच अनुभव आला. पहिल्या जागतिक युद्धात भयानक पराभव झाल्या नंतर लगतच्याच काळात कला आणि संस्कृति यांना तेथे अविश्व उच्च दर्जाचा वार आला आणि वाङ्मय लोकसत्ताकाच्या-वेळी अवकाळातून असंख्य कलावंत आणि बुद्धिवंत यांच्याबरोबर सभ्यतेची गुंतुगुंतुचीवर उदार आणि विश्ववादी दृष्टिकोनातून मात केली होती.

संस्कृति ही बाय प्रभावाधिकृत विशेषतः तत्साधित लैटिनवादाधिकृत सतत श्रमवश राहिली.

गंधर्व मध्ययुगात मुद्रवाद हे जर्मनीच्या धार्मिक विचारांचे सर्वांत ठळक लक्षाप होणे रोमॅन्टिक-भारच्या धर्मसुधारणेच्या अग्रदूतांना त्या मुद्र व्यक्तिवादी संस्कृति-पायुन सृष्टि मिळाली होती. विचार आणि पौरुष यांच्या क्षमतेला उग्ररमतवादा-प्रोत्साहे पाहिल्या मनातून पणविह्वल रोमॅन्टिक आणि व्याख्यानेतर इतरमय योनी शब्दात नमूदिल्या होना. व्यक्ती निकट जर्मन वाङ्मय निर्माण होव. तो वाट मोकळी होती. धर्मसुधारणेच्या काळात मध्ययुगीन आणि फ्रॉन स्टुटेन या दोघांमधीली लैटिन मानवतावादाच्या सडानुभूती होती. त्या काळी जर्मनीची नाटक हा एकच असा वाङ्मयप्रकार होता, ज्याने धार्मिक वाङ्मयाच्या जगाळातून आरंभी मुद्रा फसून मेल प्रतीती सामान्य भूतरेन (१४७५ ते १५२७) आल्या वसोःपूण नाटकांनी स्वरूपाच्या भावनेतूनपर एकाच दिशेने १६ शतकाच्या उत्तरार्धात योनाजेन विशाई यांच्या राज्याच्या धर्मिक वसोःपूणेत जर्मन वाङ्मयात मानवतावादाचा प्रवेश झाला. रिगेनाल्ड मानवतावादाच्या वाङ्मयीन शून्याच्या अनुसारी मारा जर्मन देवा लोकांन निताळ. त्या काळी जर्मन मध्ययुगीन यांना होती. तो जरा “मुद्रावेवढ्या. वाङ्मयात” (मुद्रावेवढ्या, १५७३) यांच्या चेष्टा होती. तरी लैटिनिय वसोःपूण या प्रत्येक प्रभावाने त्यांना राहिल्या. जर्मन देवा त्यांना माग देत. त्या देवाने जर्मनीच्या सामूहिक इतिहासात मोलाची भर घातली. पण जर्मन संस्कृतीच्या पारंपरिक नेतृत्वाची निताळ असे व्युत्पत्तीचे धर्मिक विचारी ठरले. रिगेनाल्ड मानवतावादाचा परिणाम जर्मनीत पणसळ झाला. राष्ट्रवादी प्रोटेस्टंटमत आणि पोपचा महत्त्वासांना यांच्यातील मेलामुळे विश्वासार्थक मुद्र झाले. या मुद्राने जर्मनीच्या राजकीय अगजक, सामाजिक विचरन धार्मिक माग आणि सामूहिक प्रमाणान यांच्या दीर्घकालीन अवस्थेत लोकांन, व्युत्पत्तीवाचन अध्यापन विस्वांगी मनातूनवादाचा शाहे अव्यासकृत होऊन इंगीसाशन जर्मन मन जालून टाळले नाटकाच्या लीया अभिजातवादाने प्रयुक्त टाळले.

ही सौंदरी सध्याचीट सृष्टास-चा पुनरुज्जीवमान पुढची त्या पुनरुज्जीवमान उताऱ्यापिन भरनमान्त्या अनुभूतरम्यवादाने अनुसरण केल आणि लोकांन-चा द्वारे स्वदेशाभिमानाचा प्रसार केला. ओपेल्स (१५९७ ते १६३९) यांचे जर्मनीत

४ लैटिन भारा. निचे वाक्यभार, अलसार, निची रीती आणि वाङ्मय इत्यादि सर्वांचा समुच्चयाने जो प्रभाव पडतो त्याला लैटिनवाद असे म्हणण्याचा प्रसंग आहे. लैटिनभाषेच्या परिज्ञानाच्या लैटिनवाद असे म्हणतात. आणि गंधर्व युरोपात प्रयुक्त झालेल्या मानवतावादाच्या लैटिन मानवतावाद म्हणतात.

मारिनीमताची मुहूर्तमेढ रोखली. कागावरील त्याचे पुस्तक एक शतकपर्यंत अद्भुतरम्यवादी जर्मन वाङ्मयाचे सैद्धान्तिक पाठापुस्तक होते. त्या काळात जर्मन काव्य आणि नाट्य याचे शब्दावहंबरात (Schwulst) अधःपतन झाले. फ्रीड्रिच शॅलर लॅंग्माउ (पहिला साम्यलेशियन संप्रदाय) हा मित्या अद्भुतरम्यवादाचा उगळपण आणि हीनपणा याविरुद्ध पहिला बंडगोर होता. त्याच्या लघुकाव्यांनी तत्कालीन दुर्गुण स्वहातावर आणले. तेव्हाच ख्रिस्तीभर्मांच्या नावाग्याली लटल्या जणांच्या विदेशवार्षिक युद्धातील निरर्थक रक्तपाताची त्याने टार उडविली. बडांचे निशाण पुढे प्रिमेल्झाउमेन याने चालविले. या काळातील हेर आयेन्टॉयरलिशे गिग्लिग्लिसमुम (साहसी गिग्लिग्लिसमुम) ही सर्वो हूष्ट कादंबरी होती. निदेशवार्षिक युद्धाचे परिणाम चितारण्यात ती कडवी बारापवादा होती. उल्टपक्षी जर्मनीतील मारिनीमत हे लोहेन्झायन आणि होफमान वाल्डेन यांच्या दुसऱ्या साम्यलेशियाच्या संप्रदायाच्या अगदी गालच्या पाउतीवर वाऊन होतोचले.

विदेशवार्षिक युद्धाच्या परिणामातून सामाजिक स्थिरस्थावरता प्रस्थापित होण्याची प्रत्येकाचे मंदपणे चाद असतानाच साम्यगेल फ्रॅंकेल, वॉल्टियन बोल्फ आणि ल. यन्निन यांच्या बुद्धिवादी प्रमाद्यामुळे बौद्धिक जीवनाचा नवचैतन्य प्राप्त झाले.

जर्मनीचे सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन पुनरुज्जीवन १७ व्या शतकाच्या अमेरिकी ब्रोकेम याच्या बरोबरच झाले. जर्मन अद्भुतरम्यवादाचा आय प्रस्कर्ता म्हणून त्याला मानता येईल. आपल्या वाङ्मयीन अत्युत्कृष्टतांनी मुखात त्याने मारिनीमताग्याची म्हणून नेली होती. तरी तो शब्दावहंबराच्या (श्वुल्स्ट) हीन अभिन्नतामुळे त्यापाहून परावृत्त झालेला आणि भिन्नतय प्रारंभाचे द्वार इंग्लिश अद्भुतरम्यवादा याच्या प्रभावाग्याला आलेला पाहल्या साहित्यिक होता निस्सर्गावपयी पूज्यभाव आण निस्संघटनाचे धर्मिक विवरण ही त्याच्या काव्याची विशिष्ट लक्षणे होती. त्याच्या इंग्लिश वेल्फेनेगेन इन गोष्ट (देवावपयीचे ऐलिक मुग) या प्रमुख ग्रंथाचे जर्मनीत नियमाधर्माचा जोनामा विरवला. धर्ममुधारणेचा मार्गकिरणा, सोवळेयणाचा आव आणि नेलिक उपदेशपाठ यांच्या उल्ट ब्रोकेसच्या कवितेत गिनेमान्नी पेगन आणि मानवतावादी चेतना मेळत होती. देवावरची भ्रद्धा आण इहलोकीचे मुग याची सांगड घालणे शक्य होते. धार्मिकता सोरुयाला वज्य करीत नाही ब्रोकेसने आरंभिलेल वाङ्मयीन पुनरुज्जीवन प्रायः पूर्णतः विसरले गेले होते. ते आता पुनः ब्लोफ्टोक आणि क्लायस्ट यांच्या रूपाने पक्वशेला आले. पण मध्यंतरीच्या काळात विरुद्ध दिशेचे वाढ होत होती.

बुडल्या टाकेवा रोख शब्दावहंबराच्याही विरुद्ध होता. आपल्या कुप्रसिद्ध उद्धरणाने त्याने सवाल केला की, “जर्मन माणसात चैतन्य (spirit) अय्य शकते काय ?” (अेस्वी या फ्रेंच शब्दाचा अर्थ अधिक व्यापक आहे) फ्रेंच टीका मर्मी

होवल्यामुळे जर्मन लेखकांच्या एका गटांने 'गोटेर'च्या हीमेल्या तोंड देण्याच्या आणि जर्मन वाङ्मयातील अनिश्चितां चेतनेचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या हेतूने आयडिसक येथे "जर्मन भाषा कवि घेऊन" या नावाची संस्था स्थापन केली. या गटाच्या नेता गोटेर हा होता. त्या काळी जर्मनीला त्याच्या युरोपीय वाङ्मयांतून अजिंक्यीचा उद्रेक होता. यापुढे नवीन वाङ्मयीन आंदोलन प्रत्येक वाङ्मयाच्या अविज्ञावादाच्या वचस्वा-
राखी आले. त्याच्यास नाव मिळाले 'सोमागीयुस' यांनी जर्मन भाषा सुधारणांचा आणि भाषा जर्मन वाङ्मयाची निर्मिती करण्याचा पुरस्कार केला. (आयडिसकचे स्वतःचे निवेदन असे की त्याने आणि फ्रेन्च या भाषा जर्मन.) गोटेर हा आणि त्याचा गट यांनी फ्रेन्च लेखकांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला आणि फ्रेन्च समीक्षेचे निरूप मान्य केले. नवाग्रेसी जगनवारी करून त्याने काव्य आणि विशेषतः नाट्य यांच्या क्षेत्राच्या मार्गदर्शनासाठी नियम घातले होते. कवि अगत्यांसाठी तो अधिक प्रमाणाने पतोजी होता. टी.प्लारिका आणि कुल्लना हे त्याचे दोष होते. तथापि जर्मन वाङ्मयाच्यासाठी तो असाधारण होता; आणि त्या नात्याने त्याने लेखकांसाठी भूमिका तयार केली. पण कविता समेचन करण्याच्या त्याच्या प्रयत्नावर लेखिका प्रचार दीड केली. शोक भग्नही गोटेर हा जर्मन रंगभूमीवरून सन्मानाने आणि निरुपेक्षी यांनी हवाल्यासाठी करण्याच्या काही यशस्वी ठरल्या. ही एक मोठी समादानी होती. गोटेर हा आता जवळ जवळ विस्मृत झाला असल्या, तरी तो जर्मनांवर लक्षित साधली नसता.

जर्मन वाङ्मयावर इटलीचा प्रभाव, जो ग्रेर आणि ब्रायडिगेर यांच्या संप्रदायाच्या प्रारंभ पुनः प्रस्थापित झाला. पण मध्यनरी इटलीची मीमॅसिस्टीय उपार्जन आणि वाङ्मयांतून अजिंक्यी ही विनोदनाच्या पत्रात झालेल्या न्यायासाठी टिकून राहिली. म्युरागोरी आणि प्राचीना यांनी इटलीच्या वाङ्मयाच्या नवभूतान्तरम्यवादी कल्पनेला प्रारंभ केला. जो ग्रेर आणि ब्रायडिगेर हे नव्या आंदोलनाचे प्रभावित झाले होते. ते निव्वन घेऊन आकर्षित झाले आणि शक्तिस्थवरविषयी असंमिद्ध नव्हते. पण इटलीची टाच त्यांच्यावर अभिप्रेत ठरले होती. त्यांनी काव्यात कवनात्मक याचा पुरस्कार केला आणि न्याय्यमिक संप्रदायाच्या तयारविष्टा मिरया अजिंक्यतावादाच्या विरोध केला. फलामात निर्मितीचे साधन वही नसत वरून आहं जे त्याने भर होते. निवावर शैली आणि प्रकार यांच्या ठरावक नियमांचे धेकन त्यांच्याकडून त्याचा कटाक्ष होता. काव्यात चमत्कारिता आणि योग्य आहं वी नाही, हा वादाचा मुख्य मुद्दा उपस्थित झाला होता. या वागत म्युरासंप्रदाय यशस्वी झाला ' निव्वन संप्रदायाच्या विजय म्हणजे वहीच्या दीर्घकालीन दास्यातून काव्याची मुक्तता होती. कवि स्थैर विहार करायला आता मोफता झाला होता "

या वाङ्मयीन वादात तत्त्वज्ञानात्मक गर्भितार्थ होता संघर्ष होता तो ऐहिकवाद आणि अन्त्याप रेंगाळणारी धर्मप्रवणता यांच्य त होता कॉर्नेय आणि रासीन यांच्या युगातील फ्रेंच वाङ्मय म्हणजे प्रबोधनाची खल्लारी होना. गोटशेडने प्रशंसन्याप्रमाणे त्या नमुन्यावर शाबेत्या जर्मन वाङ्मयाच्या पुनरुज्जीवनाला तशाच प्रकारची ऐतिहासिक अर्थवत्ता होती. विचारजागृतीचे (आउक्वेल्वेग) * ते म्हणोडवच होते. इटालियन नव-अद्भुतरम्यवाद देकार्तशिरोधी आणि म्हणून कडवा कॅथोलिक होता. रिंगमानच्या पेगनी भितनेविरुद्ध ती एक प्रतिक्रिया होती. वाङ्मय न अद्भुतरम्यवादाच्या ल्युरिश संप्रदायावर इंग्लिश क्रांतीच्या कवीवीहा छाप पडली होती हे खर आहे. पण 'पेरनाईज स्लॉट'च्या क्रांतिकारो आवाहनोक्षा मित्यनच्या ल्युरिटनवादाने त्या संप्रदायाचे खेक अधिक आकर्षित झाले होते. म्हणून बोल्डेर आणि ब्रायरेंगर हे त्यांच्या ल्युथरवादी धर्मपरायणतेमुळे क्रांतियाशे जबरदस्त आवान करणाऱ्या त्या धार्मिक महाकाव्याशी पुढटही साम्य असणारी कोणतीही कृति निर्माण करू शकले नाहीत ते कार्य क्लोप्फो-कच्या हातून व्हावयाचे होते. तो मूळच्या ल्युरिशमाप्रदायी होता. परंतु त्या संप्रदायाचे संकुचित पांडित्य आणि मर्यादित क्षातज यामुळे तो त्यापासून परावृत्त झाल्या त्याची 'दी मेमाया' ही जर्मन अद्भुतरम्य वाङ्मयाची पहिली श्रेष्ठ कृती होती. रिंगमानच्या परंपरेतील सच्चा अद्भुतरम्यवादी या नात्याने माट्रीकडे शुक्लरूपा क्लोप्फोकेने महान क्रांतीचे सागत केले आणि फ्रेंच बांधवांचा किता गिरविण्याच आवान आपल्या देश-बांधांना केले. स्वातंत्र्याची ध्वजा रोवण्याचा पहिला मान जर्मनीला मिळाला नाही, या व्हल क्लोप्फोकेला वाटणारी त्या म्हणजे त्याचा राष्ट्रवादाचा भव्य आविष्कार होता.

लेमिंगच्या नेतृत्वाखाली जर्मन वाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन निश्चितपणे अभिजात-वादाच्या दिशेने चालले होते. त्याने गोटशेडचे पांडित्य बाजूला मारून ल्युरिश संप्रदायाचा सनातनीपणा गुगारून दिला. आपल्या सर्व दोषासह गोटशेड जर्मन अभिजातवादाचा प्रवर्तक झाला. इतके असूनही त्याच्याशा लेमिंगने अधिक साम्य होते प्रबोधनाचे पूर्व-चिन्ह अशा फ्रेंच वाङ्मयाविषयी कोणूक वाटण्यात गोटशेडशी तो पूर्ण सहमा होता. जर्मन वाङ्मय हे केवळ फ्रेंच वाङ्मयाचे अनुकरण असु नये असे लेमिंग प्रतिपादन करीत होता. तरी १८ व्या शतकाच्या फ्रेंच तत्त्वज्ञानाकडे त्याचा कल अत्यंत सद्धानुभू-तीचा होता. दुसऱ्या कोणापेक्षाही दिदोकेडून अधिक शिकण्याचे तो मोकळेपणाने

* जर्मनीमध्ये १८ व्या शतकात विचारांचे तत्त्वज्ञानात्मक आंदोलन घडून आले, त्याला आउक्वेल्वेग असे म्हणत. त्या आंदोलनात तत्त्वज्ञान आणि वाङ्मय यांच्या क्षेत्रात बुद्धिवादाचा प्रभाव वाढला. त्याला बुद्धिवादाचे युग असेही म्हणतात. विचार-जागृति हा त्याचा मराठी प्रतिशब्द आहे.

मान्य करीत होता. स्वगृही तो आउफ्क्लेबिंगच्या भ्याड अर्थीकच्या अशा खोख्या द्रष्ट्यांचा प्रचार टीकाकार होता. कारण तत्त्वज्ञानाची ईश्वरविज्ञानाशी गडबड करून आणि न्यूनरप्रणीत नुन्या कर्मदृष्ट्याविरुद्ध “ बुद्धियुक्त ख्रिस्ती धर्मा ” चा प्रचार करून या रोग्या द्रष्ट्यांनी आध्यात्मिक विमोचनात प्रत्यक्ष अडथळा आणला होता. ना घड खिगती, ना घड बुद्धिवादी असे त्याचे वर्णन लेबिगने केले आहे. लेबिग हा जर्मन अभिज्ञानवादाचा रोग्यांक होता. तर त्याचा समकालीन “ उन्तरेचा मोगी ” हामाच हा देव्यभूमीतून उद्भवलेल्या अद्भुतरम्यवादाचा प्रचार करीत होता.

नवत्याची गोष्ट ही ती, आध्यात्मिक मूळेतल्या त्या कालखंडात सर्वकालीन तैल-बुद्धीमत्तेना असं एक जर्मन पुष्प निमोण झालं जर्मन वाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन आणि जर्मन तत्त्वज्ञानाचा उद्रेक होण्यापूर्वीचा तो कालखंड होता त्याखालि हा तो पुष्प होय. विन्यसक निदर्शवार्तिक गुद्द संपण्याच्या दोन वर्षे आधी तो जन्माला आला आणि लेबिगच्या जन्मापूर्वीच निधन पावला. तो वृत्तीने जर्मन असण्यापेक्षा अधिक प्रमाणात युगेरीय होता. तो रम्यच्या निधयार्थित्याच्या परंपरेतील होता. घेरममध्ये निव्या हागोवरच्या दरबारान तो सारखाच रुळलेला होता. मध्ययुगातील सांस्कृतिक वैभक्तता आणि ख्रिस्तीधर्माचे विश्वव्याप्तिव यांना संपुष्टात आणणारी राष्ट्रवादाची जाणीव १८ व्या शतकास्यैव वादीला लागली नव्हती. आध्यात्मिकदृष्ट्या आदर्शभूत अशा मध्ययुगीन यातावरणात राहिल्याने त्याखालि हा जर्मनीतील प्रत्यक्ष परिस्थितीविषयी उदासीन होता, निव्या शोळेस्तक तरी करीत होता. इतकं अमूल्य त्याचे तत्त्वज्ञान जर्मन पुनरुज्जीवनाच्या आध्यात्मिक प्रेरणा देणारा एक प्रमुख घटक होते.

अभिज्ञातवाद आणि अद्भुतरम्यवाद या सहृदयंनी विरोधी वाटणाऱ्या जीवन-दृष्टींना भव्य संयोग ग्योयेमध्ये झाला होता असे असूतरी जर्मनीच्या आउफ्क्लेबिंग वाङ्मयातील या दोन वादींचा संघर्ष आणि त्या वाङ्मयाचे राष्ट्रमयी राष्ट्रवादात झालेले अधपतन ही धर्मसुधारणेच्या तत्त्वज्ञानात्मक परिणामाच्या पांथभूमीवर घडून आली होती ख्रिस्तीधर्माच्या पोयितत्वाविषयाच्या दंष्ट्रकालीन भांडणामुळे जर्मनीचे बौद्धिक जीवन कधी अधिक प्रमाणात रिनेमान्समध्ये उगम पावलेल्या युरोपीय विचारांच्या मुख्य प्रवाहाप्रसूत अलग पडले परिणामतः पीटर्बेडावाद्याला तेथे अधिक वाव मिळाला. १७ व्या शतकामध्ये जर्मनाला जी शोचनीय अवस्था प्राप्त झाली, ती “ धर्मसुधारणेच्या महान शमड्यानंतर देशाला आलेला भीडक शीण, राजकीय क्षोभ आणि नैतिक अधपतन यामुळे होय ज्यावेळी इतर राष्ट्रांनी नवजात बौद्धिक स्वातंत्र्याच्या पहिल्या उल्हासात रतःचा फायदा उठविला, त्यावेळी जर्मनी जणु ते स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या शमड्यालाच

बळी पडल्या असा भास झाल्या. जर्मन प्रोटेस्टंट्सची सुरुवात आणि प्रत्येकीकृत पोथीनिष्ठ अन्त्य कोंटेही आटळून येत नव्हती. विशेषतः नातिक शत्रू कठीण निगोवत राहिल्या होती. फ्रान्स आणि इंग्लंडमध्ये संशयवाद, संवेदनवाद आणि अज्ञातवादी मूळ धरले होते. तर जर्मनी अभ्यासगट पीटर्सबर्गवादींचे विरोधाने आगर म्हणूनच राहिल्या होना फ्रान्समध्ये अचिरंतर्णे प्रयोग माझविणाऱ्या घटकाचा जर्मनीमध्ये सर्वत्र अभाव होता असे नव्हते; पण तो धार्मिक मतांच्या बलवानांमध्ये विद्यमान गुणागुनींच्या आणि त्याचोव्यक्त अंतर्गत अशा अनेकविध मार्गांनी आटवतगाल्या लागल्या होत्या. स्वधर्मनिवृत्त्याच्या दृष्टीमुळे देशाच्या सर्वांत शक्तीची निपटळ टरलेल्या आणि न भिडणाऱ्या शस्त्रज्ञात वातावरण झाली विघातीकालात जर्मन आणि फ्रान्सांमधे वाढत्या प्रमाणात असलेल्या रितीने परकाळ्या.

गुनाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात देशात, फ्रान्स, इंग्लंड, स्पेनच्या आणि ख्रिस्त यांनी प्रसृत फेल्डच्या नव्या तत्त्वज्ञानाला विरोधी असे नेतृत्व जर्मनीने पुरविले. लायबनिझने ईश्वरविज्ञानाचे हक्क श्रेय गावरण्याचा जोराचा प्रयत्न केला. तो इतका यशस्वी झाल्या की योजने “ बुद्धिगुन मानसशास्त्र ” या स्वरूपात मुल्ल फेल्डच्या त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा जर्मनीमध्ये १८ शतकाच्या प्रथमार्धापर्यंत विशेष प्रभाव होता. त्या प्रसिद्धांनी तत्त्वज्ञानाच्या वातावरणात जर्मन अद्भुतरम्यवाद वाढत होता. लायबनिझच्या अधिकाऱ्यांमध्ये १७ व्या शतकाच्या अखेरीसपर्यंत देकांतेने तत्त्वज्ञान ज्ञानीत पसरले नाही. अमेरीम ज्यॉन्की नवे तत्त्वज्ञान प्रसिद्धांनाच्या शेवटच्या बुरुजावर येऊन थांबले, त्यावेळी ते जर्मन अद्भुतरम्यवादाच्या स्फूर्ति देण्यासाठी निगोवणाऱ्या रूढ संवेचरवादी स्वरूपात अवतीर्ण झाले.

अशा प्रकारे अर्वाचीन गुनाराव्या उपक्रमाची बुद्धिवाद हा जर्मनीच्या आध्यात्मिक उक्रांतीत अगदी गीणस्थानी होता. लायबनिझ हा पीटर्सबर्ग पररेतच्या अग्रगणी सारंगरीत बुद्धिवादी होता. त्याने बुद्धीच्या ऐतिकाकरणाशी स्वमना देण्यासाठी पीटर्सबर्ग बुद्धिवादाचा उपयोग केला. पृथ्वी बुद्धिवादी ईश्वरविज्ञानमुद्रा टाकाऊ टरविण्यात आले होते. धर्मसुधारणा ही गुनारतत्त्ववादी धर्माचे घेतलेली पद्धत होती. बुद्धिवादी ईश्वरविज्ञानाला त्या धर्माचा काहीही उपयोग नव्हता. अरिस्टाटलने पुनरुत्थान करणाऱ्या मेलान्कथोच्या प्रयत्नाचा परिणाम अशाच्या मध्यगुगालाही मोठे टाकाऱ्या असल्याने झाल्या. म्हणून जर्मन अद्भुतरम्यवाद हा अतिशय अस्थिर होता; आणि तो फ्रान्सच्या फ्रांस्वुत्तर अद्भुतरम्यवादापेक्षाही अमेरीम अधिक प्रसिद्धांनी निघाल्या. वस्तुतः रूसोप्रणीत बेव्द अद्भुतरम्यवादाचा सर्वांत अधिक पोषक वातावरण जर्मनीत झाले.

१. Lango. History of Materialism.

गर्भजमिक इन्हेजी गूढ कल्पना सर्वसत्ताधारी राज्याच्या जर्मन विद्वान्ताच्या पायाभूत झाली.

अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक द ग्रेट याच्या नेतृत्वा-
खाली आल्या बौद्धिक आणि प्रगत जर्मनी बाहेर पडला. त्याने आपल्या दरबारी चोहराच्या
देवातून, निराशाः प्रात्यक्षमधून, नामोक्ती शास्त्रज्ञ आणि साहित्यिक आणविते सात्त्विकी-
मध्य तीन वर्षे राहणारा वात्सल हा एकाच नव्हता. भोगाची या प्रसिद्ध फ्रेंच गणित-
शास्त्र प्रशियाच्या अकादमीने आयत्ताने स्वीकारण्यासाठी पाचारण करण्यात आले. ही
अकादमी फ्रेडरिकच्या निामातने स्थापन केली होती. विज्ञान आणि साहित्य याची
अकादमी असे तिचे पुनर्नामकरण करण्यात आले. निचा शास्त्रीय विज्ञान प्रथम
आयत्ताने या स्वीम गणितज्ञाकडे आणि मागाहून त्या माध्य याच्याकडे सोपवण्यात आला.
अकादमीच्या १८ पैकी तेरा सदस्य परदेशीय— बौद्धिक फ्रेंच— होते. फ्रान्स आणि
हाल्लंडमधून सुद्धा आलेल्या द ला मेरी यांचेमुळा प्रशियाच्या दरबारात स्वागत झाले.
फ्रेंच ही दरबारी भाषा झाली. “ बौद्धिक वातावरण इतके फ्रेंचमध्य झाले होते ” की,
बोल्सरच्या आपण अशा फ्रान्समध्यच लाहोत असे वाटत होते. १७५२ मध्ये विवेकमान
झुगाल्या की, त्याच्या बोद्धमध्यममध्य स्पार्टी आणि अयत्त दियून आली. बोल्सर
म्हणतो, “ गमाली तो महान राज असतो, मोठ्यानेतर बुद्धिमान लेखक होतो आणि
गमालाच मानकावाची तत्त्वज्ञ असतो. ” फ्रेडरिकने स्वतः आपल्या दरबारच्या वाता-
वरणाचे वर्णन “ जुझीची मेजवानी आणि आभ्याचा खोत ” या शब्दात केले आहे.

जर्मनीचा ‘ सॅलेक ’ (Roi Soleil) होण्याचा त्याचा उल्लाह, आणि कदा-
चित् महत्त्वाभावी, यांच्यामुळे फ्रेडरिक निःसंशय वाग्वीपेक्षा फार पुढे गेल्या. “ तथापि
त्याच्या देशाच्या बौद्धिक वसातलाकडे त्याने जे दुर्लक्ष केले, ते त्याच्या स्वतःच्या
दृष्टीने स्वीटो वेदजनक असते, तरी एकदरीन ते यशान मानले पाहिजे. राजाश्रया-
खाली गुंज वगण्यापेक्षा स्वतःच्या पायावर उभे राहून वृद्धमत होणे हे जर्मन मनाच्या
दृष्टीने अधिक पांढले होते ” ‘ द. म. १७८० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या जर्मन
वाङ्मयावरील आपल्या प्रस्ताव फ्रेडरिकने त्याच्या तद्वगणी जर्मनी असा त्याच्या
विमल तमा वर्णित आहे. “ मात्या अडचणीने गुळ भाषांमध्ये, रांगडेरणामध्ये
(a demi Barbare) आहे आणि प्रतिसाधनात्मुद्धा यशस्वीपणे तो
हाताळणे अशक्य आहे. आपल्या भूमीत ललित साहित्य भरभराटीला आले नाही, हे
आपण प्रामाणिकपणे आणि मोकळेपणे मान्य करू या. जर्मनीने तत्त्वज्ञ निर्माण केले

आहेत. पण कवि आणि इतिहासकार निर्माण केले नाहीत. चिदश्रवार्थिक युद्धाने जर्मन संस्कृतीला मागे रेटले आहे. " ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी काय करणे अवश्य होते ? जर्मन भाषा पूर्णतेला नेणे हे पाहिले कार्य होते. सर्व भाषातील प्राचीन आणि अर्वाचीन अभिजात वाङ्मयाचे अनुवाद केल्याने लेखक आणि वाचक सर्वोत्तम आदर्शापासून धडे घेऊ शकतात. या बाबतीत काय साध्य करता येते ते फ्रान्सने जगाला दाखविले आहे. १७ व्या शतकात फ्रान्सच्या लेखकांनी सान्या युरोपला आदर्श घालून दिला. त्याचा धडा जर्मनीने गिरवला पाहिजे. ग्रीकांपासून लॅकपर्यंत ऐतिहासिक विकासक्रमानुसार तत्त्वज्ञान शिकविण्यात आले पाहिजे.

कुंठित अवस्थेच्या खोल गर्तेत रुतलेल्या देशाच्या आध्यात्मिक पुनरुज्जीवनाचा हा एक महत्त्वाकांक्षी पण वस्तुनिष्ठ कार्यक्रम होता. आपल्या हयातीत जरी फ्रेडेरिकला जर्मन प्रतिभेचे ओजस्वी उद्रेक पारखता आले नाहीत, तरीपण त्याच्या धाडसी अग्रगामित्वाची ऐतिहासिक अर्थवत्ता कमी लेखता येत नाही. जर्मनीत उशीरा सुरू झालेल्या रिनैसान्स फ्रेंच प्रबोधनाच्या समाघातामुळेच उद्भवला. सुवर्णयुगाचे आगमन पूर्वसूचित करण्याचे श्रेय फ्रेडेरिकचेच आहे. तो म्हणतो " आम्हाला काही मेदिनाय मिळ्यात. म्हणजे मग आम्हाला प्रतिभादान पुरुष मिळतील, एसाद्या ऑगस्टसच्या काळीच व्हर्जिल निर्माण होतो. आम्हालाही आमचे अभिजात लेखक हवेत. म्हणजे मग प्रत्येकाला त्यांचे लिखाण वाचण्याची आणि त्यांच्यापासून फायदा करून घेण्याची इच्छा होईल. आमच्या वाङ्मयाचे असे उज्वल दिवस अद्याप आले नाहीत. पण ते जवळ येत आहेत. ते सगळणार आहेत हे मी जाहीर करतो. मी माग अतिवृद्धावस्थेमुळे ते पाहू शकणार नाही. मी मोक्षसंसारला आहे. आणि त्या ' आशास्थाना'कडे (Promised Land) * दुरून पहात आहे."

जर्मनीमध्ये रिनैसान्स आल्या तो फ्रान्समधून. त्याचा वाटाड्या फ्रेडेरिक होता. तथापि या गोष्टीचा परिणाम विपरीत झाला. सर्वसामान्य जर्मन मनामध्ये न्यूनगंड निर्माण झाला. जर्मन मन काही काळपर्यंत आउफ्क्लेरुंगच्या मानवतावादी वैश्विक चेतनेने मारून गेले होते. पण पुढे तेच जर्मन इतिहासाचे दुर्मानस ठरले. फिस्टेनतर जर्मन अद्भुतरम्यवाद हा एका गहळ मनःस्थितीचा बुद्धिविरोधी स्फोट झाला. पण अशाप्रकारे त्याचे अधःपतन होण्यापूर्वी जर्मनीत अद्भुतरम्यवाद पूर्ण वैभवाला पोहोचला होता. त्या

* ज्यू धर्मीयांच्या समजुतीप्रमाणे देवाने अब्राहम, इसाक आणि जेकब या त्रिमूर्तींना असे अभिवचन दिले की, कनान प्रांत त्यांच्या वंशजाना प्राप्त होईल. त्यामुळे तो प्रांत त्यांचे आशास्थान (Promised Land) बनला. त्यावरून हा वाकप्रचार रुढ झाला.

प्रगल्भावस्थेच्या काळात तो बुद्धिवादविरोधी किंवा अभिजातवादविरोधी पंथ नव्हता. आउफ्क्लेबंग या शब्दाचा ऐतिहासिक भावार्थ बुद्धीने प्रचलित झालेल्या विचार असा आहे. परंपरा आणि ग्रामाण्य यांच्या पालनाची जागा व्यक्तिगत तारतम्य बुद्धीने घेणे अवश्य होते. अशी बुद्धि केवळ मोकळ्या मिश्रिततत्वात तयार होते.

“अद्भुतरम्यतेचा सिद्धान्त हा जसा ब्वालेच श्रद्धास्थान होता, तसाच तो रिनेमान्सचेही संतान होता. बारकाईने तपासले म्हणजे दिसून येत की, स्वरोपरीच अभिजातवादी आणि अद्भुतरम्यवादी विचारातील विरोध आश्चर्यकारक रीतीने ठिसूळ पायावर उभा आहे. अभिजातवाद आणि अद्भुतरम्यवाद यांच्यातील विरोध नव्हे, तर त्यांचा सामन्वय समजून घेणे यातच प्रगतीचा मार्ग आहे.”^१

अशा प्रकारे स्पष्टायाने सांगितलेल्या अद्भुतरम्यवादाचे हेडर आणि वायमार कवि* हे प्रतिनिधी होते पण वायमारकवींच्या तंत्रभक्तीशी (Form idolatry) हेडरचे जमले नाही. ग्योथे आणि शिलर यांच्या बाबतीत अद्भुतरम्यवाद ही एक वाङ्मयीय प्रवृत्ति होती; तर हेडरच्या बाबतीत ते एक तत्त्वज्ञान होते. ग्योथेने मुद्रा अधिक व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारला होता. आत्मसंस्कृतीची अद्भुतरम्य कल्पना ही ग्योथेच्या वैयक्तिक तत्त्वज्ञानाचे मध्यवर्ती सूत्र होती. त्या कल्पनेचा जरी त्याने कधीही त्याग केला नाही, तरी तो स्वतःला अभिजातवादी म्हणवून घेत असे. हेडरने अद्भुतरम्यवादाला तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर नेले. आणि ग्योथे हा तर अद्भुतरम्य जीवनदृष्टीचे प्रतीक होता. आपल्या आसमंताच्या मर्यादा ओळखून आता ती प्रत्येक क्षेपात— वाङ्मयात, विज्ञानात, तत्त्वज्ञानात— संज्ञेतील आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त मानव होता. लिओनार्डोनेतर मानवी प्रतिभेची संधता व्यक्त करणारा तो पहिला ‘पूर्ण मानव’ होता.

जर्मन अद्भुतरम्यवादाची हेडरने जोपासलेली मुळे हिट्लरने सापडतात. रुमोशी मान त्याचा काहीही संबंध नाही. त्या वादाचा उगम कांटविरुद्ध हामानने केलेल्या वंदात झाला. कांटेने अनीत सत्ताशास्त्राची रचना करण्यासाठी विज्ञानाची भूमिका सोडली. त्याने शुद्धबुद्धीची जी समीक्षा केली, ती केवळ ह्याच्या संशयवादाच्या प्रभावामुळेच केवळ नव्हे, तर कॅमिरेने दामविल्याप्रमाणे रुमोच्या बुद्धिविरोधी वंदाची

१. J. G. Robertson - *The Genesis of Romantic Theory*

* वायमार हे नगर त्याकाळी जर्मनीतील वाङ्मयीन चळवळीने एक केंद्र होते. तेथील ग्रँड ड्यूक ग्योथेचा आश्रयदाता होता. या केंद्रातील कवींना ‘वायमार कवि’ म्हणतात.

मात्र त्याच त्याच्यावर पडल्यामुळेच होय.^१ म्हणून जर्मन अद्वैतरम्यवादाची भावात्मक वाचू बुद्धिवादनिगेभी मतप्रणा ही नव्हती. ती शास्त्रीय निष्कर्षावादाची वाट होती. हा निस्सर्वाद इतिहासातील मानवाच्या भूमिकेचे अधिक प्रमाणात गुणग्रहण करून समृद्ध शाखा होता. आत्मनिष्ठा ही अवश्यतया बुद्धिविरोधी अमलीच पाहिजे असे नाही. निवळ यस्तुनिष्ठ ज्ञान अशी यस्तु नसते.

ऐतिहासिक आणि प्रागैतिहासिक काळाविषयी नवी अंतर्दृष्टि प्राप्त झाल्यामुळे मानवनिष्ठता म्हणजे एका देवी प्रयोगाच्या विकसनाची प्रक्रिया नव्हे, हे ज्यांकोवी स्पष्ट झाले, त्यांकोवी मानव हा सार्वभौम आहे, स्वतःचे भविष्य घटविण्याला समर्थ आहे, ही घोषणा जुन्या प्रयोगाच्या पोथीतयाचे विरोधी तत्त्व म्हणून राहिली नव्हती उल्टे मानवनिष्ठता हा अनादिशाल्यासमूहच्या मानवी प्रयत्नाची गोळाबेरीच आहे हे स्पष्ट झाले इतिहासाविषयीच्या या नवीन आत्मज्ञाने अद्वैतरम्य जीवनदृष्टीच्या शास्त्रीय पाया लाभला. ही जीवनदृष्टि मानवाच्या सज्जनशीलतेवरील श्रद्धेनोबती केंद्रित होते. इतिहासाच्या शास्त्रीय तत्त्वज्ञानाच्या उदयाबरोबर अद्वैतरम्यवादाची मान्यतावादी श्रद्धा हे एक अनुभवजन्य प्रमेय झाले. जिकोने वाट उजळली होतीच, परंतु अद्वैतरम्यवादचे तत्त्वज्ञान बनविले ते हेडरने होय. मानव हा निमर्गाचा एक भाग असून मानवी उत्क्रांतीची सर्व भिन्नभिन्न रूपे नैसर्गिक प्रक्रिया आहेत असे त्यांचे मत होते. मानवी विकास म्हणजे निमर्ग व्यापारांना विरोध करणाऱ्या बुद्धियुक्त स्वतंत्र इच्छेची वर्षिष्णु कार्यशक्ति असे स्पष्टीकरण काढने फेल "स्थलकालानुसार बदलणाऱ्या मानवी शक्ति, कृति आणि प्रवृत्ति यांचा झुड नैसर्गिक इतिहास"^२ अशी हेडरने इतिहासाची व्याख्या केली. काढल्या निमर्गातील मानवशास्त्राच्या विरोधी अशी ही व्याख्या होती.

मानवी इतिहासाविषयीच्या अशा मनामुळे जैविक उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेचा एक भाग या नात्याने सहज प्रवृत्ति आणि बुद्धि यांच्यातील भेद दृढ होता. याचा अनुषंगाने म्हणून अतःप्रेरणा आणि बुद्धि यांचा द्विधा अधिकार नष्ट होता. अशाप्रकारे हेडरच्या अद्वैतरम्यवाद हा बुद्धिविरोधी वंशपायून फार दूर होता. उलटपक्षी मानवामहित निमर्ग ही एक स्वाभाविक प्रक्रिया आहे, अशी त्याने कल्पना केली. सहजप्रवृत्ति जैविक उत्क्रांतीच्या पालकाच्या पातळीशी आणि बुद्धि वरच्या पातळीशी संबंधित असते, असे हेडरच्या वाटत असे. दुसऱ्या शब्दात सहजप्रवृत्ति ही बुद्धीचे प्राथमिक स्वरूप आहे आणि बुद्धि ही विवेक सहजप्रवृत्ति आहे.

१. Ernst Cassirer— 'Rousseau, Kant, Goethe.

२. Ideen zur Philosophie der Geschichte.

“मानवी शक्ति, वृत्ति आणि प्रवृत्ति यांचा नैगर्भिक इतिहास” याच एका उगमस्थानातून निघत असल्यामुळे नीतिशास्त्र आणि गौरवशास्त्र ही हेडरच्या अद्भुतरम्यवादात एकीकृत झाली. मानवी जीवन आणि मानवी भावना यांच्या संबंधांची अभिव्यक्ति म्हणजे कला अशी त्याची कल्पना होती. कलाकृतीच्या आकाराकडे आशयाच्या सो अधिक मूल्य देत असो, आणि कलेतील नैतिक घटकावर भर देत असो, परंतु हेडर नीतिवादी नव्हता; तो मानवतावादी होता. शिव आणि सुंदर यांचा निकट संबंध आहे, हे त्याचे मत “उच्चतम मूल्य हे उच्चतम गौरव आहे” या ठेकानेच्या वचनाची आदरवण करून देत. आकार हा सौंदर्यामुळे पारगम्यत्वाचा निकष नव्हतं असे जाहीर करून हेडर वास्तवातील अविज्ञातवाद आणि अद्भुतरम्यवाद यांच्यातील संबंधांच्या पत्तीबद्देल होता. हा नुसत्या अविज्ञानाचा प्रश्न नव्हतं त्यातील मानवी आशयाचा आहे. त्याने सौंदर्यशास्त्राची अद्भुतरम्यवादी उपासना मानवतावादी तत्त्वज्ञानात विलीन केली.

जर्मनीच्या ओगस्टन युगाचा* कथतारा जो खोशे, तो आपल्या दीर्घ हयस्त्रीच्या प्रारंभी हेडरपेक्षाही अधिक अद्भुतरम्यवादी होता. म्युन्खेन फ्रीलंडिंगन या आपल्या वृत्तीत त्याने १६ व्या शतकातील लुथरन सरदाराने चित्र आदर्शभूत म्हणून रेखाटले आणि जर्मन अद्भुतरम्यवादाच्या भयानक अशा “वादळ आणि ताण” - स्टुर्म आणि ड्रॉंग (Sturm und Drang) † याच्या काळामध्ये झालेले, भयानक अशा करता की, मुंड स्वतः खोशेने रानरीपणाचा अतिरेक म्हणून ज्याचा प्रचार केला, त्या शिरासातील चौर पुरुषाच्या कार्याच्या गुणगानाने उत्तेजन मिळालेला ट्यूटनवादाच्या ‡

* कोणत्याही देशाच्या वास्तव्याच्या अत्यंत वैजव्याची काळाला ओगस्टन युग म्हणण्याचा प्रघात आहे. रोमचा सम्राट ओगस्टस याच्या कारकीर्दीत लॅटिन वास्तव्य अत्यंत भरभराटीला पोहोचले होते. त्याकाळी होरोस ओव्हिड, वर्जिल असे महान साहित्यिक होऊन गेले. त्यावरून ओगस्टन युग हा वास्तवचार रुढ झाला.

‡ जर्मन वास्तव्याच्या इतिहासात १७७० ते १७८४ हा काळखंड स्टुर्म ड्रॉंग म्हणजे वादळ आणि ताण याचा समग्रतया ज्ञानो त्यावरून सामान्यतः १८ व्या शतकाचा उत्तरार्ध हा जर्मन वास्तव्यात मोठ्या गळबळीचा काळ समजला जातो

† ट्यूटनवाद म्हणजे जर्मनवाद. ही मंडळ जर्मन लोकांचा स्वभावविशेष त्यांनी मनोरचना, त्यांची वृत्ति, त्यांच्या भावभावना अशा सर्वसाधारण अशी वापरली जात. ट्यूटन वंश म्हणजे प्राचीनकाळी जर्मनी, स्कॅन्डिनेव्हिया व हॅल्डंड येथे पसरलेली आर्यांची शाखा होय. प्रामुख्याने जर्मन वंशाच्या उद्देशूनच या संज्ञेचा उपयोग केला जातो.

पंथाच्या त्यानि प्रोत्साहन मिळे, “वेर्वेरेची दुःखे” या पुस्तकाने त्याला तत्कालीन युरो-
पचा सर्वश्रेष्ठ लेखक म्हणून कीर्ति मिळाली. भावनाप्रधानता हा त्या पुस्तकाचा मुख्य
विषय परंतु जसा हे बलिष्ठते आहे, हा त्यातील अंतर्गत संदेश आहे. अद्भुत-
रम्यवादांच्या स्फुट डेढ टूंग या कल्पनेला पुन्हा जोर चढला. फाउस्टच्या सुरवातीच्या
भागात ती कल्पना फळसाळा पोहोचते. तेथे शाश्वत अमर्तोप हे जीवनाचे सत्त्व म्हणून
वर्णिले आहे. फार काळ “शानाचा वीट” आल्यामुळे तरुण फाउस्ट म्हणतो,
“निर्मासित विषयामत्तीच्या असाधनेत आम्ही तापलेल्या बागना शमजू या. फाळाच्या
शक्तिमान शमाच्यात स्वतःला लोडून देऊ या.” पण उत्तर वयात त्या अर्थाने आपण
जीवन कधी अग्रांशेत नाही, अशी तो तक्रार करतो आणि आपल्या आत्म्यात मोल देऊन
तुम जीवनाने देणे भेकित्येकेंल्यमकडून निवडून घेणो. अनुभवाच्या घमघमीन जीवनाच्या
वीरत्वाची काना ‘आम्ही’ बनणे, या अर्थाने त्या ग्योथे आपल्या तापण्यातील
धुंद अद्भुतरम्यवादापासून परावृत्त होतो. परंतु जीवनातूनचा पंथ— म्हावीर्या
उदात्तकीर्णप्राशवाय दुसरे काहीही नाही असा— हा आश्चर्यचंगत्या बाल्यांनंतर
अद्भुतरम्यवादाचे सत्त्व बनवत, वीर पुरुषाचे वैभवादा वसणे आणि त्याचे आमुर्ति
मोठेपण याच्या गौरवानून अतिमाननाची लक्षाट पण भीतिदायक कल्पना निर्माण शक्ती.
अद्भुतरम्य युगाचा हा महापुरुष आपल्या दीनकालीन आयुष्याच्या अंतर्गत आपल्या
नाकळ्यामुळे उन्मादाशिरेंकाल्या परिणामापासून दूर गेल्या; आणि त्याने स्वतःच निषेध
जाहीर केला की, “मी अतिमानाच्या निरोमी आणि अद्भुतरम्येला रोमी अने
म्हणतो.” निषेधाने त्या महाकवेच्या वीरगावचे पुनर्जीवन करणाऱ्या
अद्भुतरम्यमार्गविकट ग्योथेने जमलेल्या द्वपारा शिथ. अने पुनर्जन्मन संधीचे
रोमपूर्वेकालीन रानटीपणाकडे परत मागे जाणे अर्पण म्हणून त्याने त्याचा पिन्कार केला.

फाउस्टच्या दुसऱ्या भागात ग्योथेची जीवनदृष्ट चढते. ती तत्कालीन दृष्टि युगाचा
संक्षेप सारखा असून अनुभवसमृद्ध अशा कालीन स्वतःच्या जीवनाचा तो आरसा
आहे, इतिहासातील मानवांचे स्थान आणि समाजविषयीची कल्पने यांचे अधिक
वास्तव्यादी महत्त्व आहे. अद्भुतता आणि वास्तवता, भावनावशता आणि निर्वीच
विवेकबुद्धी, श्रद्धा आणि बुद्धि, भावनिक स्वैरता आणि समीक्षक सदबुद्धि, भावदंष्ट्रणा
आणि नियन्त्राणी यांपातील संघर्षांचे चित्र त्यात रेखाटले आहे.

फाउस्टमध्ये पक्क अनुभवापासून निघत शब्दले आणि गाढ शोधणवणांर आधार-
लेले जीवनाचे सम्यक् तत्त्वज्ञान आहे. हे तत्त्वज्ञान दृष्टीनष्ट्याची निघाने आणि त्या
पासून तर्काने काढलेली अंतिम सत्ये यांची वंदित पद्धति नाही. निघासाच्या प्रसिध्देतील
ती एक विचारपद्धति असून वाढत्या अनुभवाने ती समृद्ध होते; आणि निघ्यात अनुकूल

आपा बऱ्या होतो. प्रत्यक्ष जगाच्या जीवनाचे ते उदाहरणचित्र आहे. "रिनेमान्सच्या काळातच असे चित्र दुसऱ्या कोणाही युरोपीय कवीने जगाला दिले नाही" म्हणून "१८ व्या शतकाच्या मानवतावादाचे दिव्य नाट्य" असे पाउल्टचे वर्णन करण्यात येते.

अनुमानाच्या अस्थिर मिश्रणातून स्पष्टीकीभूत होण्याच्या प्रक्रियेतील जीवनाचे तत्त्वज्ञान टिकवून ठेवू यादव (काव्य आणि सत्य) या सुसंस्कृत आत्म-पुरुषाच्या स्वरूपात निरादर केले आहे. अस्थिर म्हणण्याचे कारण जीवनाचे घटक अचर्य आहे. अतिमानः काव्य म्हणजे सर्वत्र भ्रंश नव्हे. स्वार्थवादी आत्मनिष्ठा वस्तुनिष्ठ सत्याचा पाया उलटून टाकून नाही. नीतिशास्त्र आणि मोक्षशास्त्र यांना सुसंवाद घडविणे हे अद्भुतरम्य जीवनाद्वारे सार आहे. रिनेमान्सची चोकर माणसं जिथे अंधारी टाकली, तिथे त्यांचे यशस्वी टाकल्या. म्हणून त्याच्या रिनेमान्सच्या चेतनेची साक्षात् पूर्णि - आपुनिक युरोपीय मानवाचा मूल्यदर्श - म्हणता येईल. त्या दृष्टीने स्वातंत्र्य आणि कायदा यांच्या समतोल मानवी विरोध नाशस्व त्याने अद्भुतरम्यवाद आणि अस्तित्ववाद याद्वारे निरर्थक संघर्ष संपुष्टात आणला. " जगातून प्रसिद्धा कायदा पाळण्याला तयार आलो. कारण कदा म्हणजे निर्मो नव्हे, हे ही ओळखी आणि कायदान केवळ आम्हाला स्वातंत्र्य देऊ शकतो. "

१ *Encyclopedia Britannica*. (13th Edition).

अद्भुतरम्यतेचा अतिरेक

अठराव्या शतकाच्या अन्तर्गम क्रांतीचा प्रभाव जर्मनीत पसरला आणि अद्भुतरम्यतेचा हा सामुहिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक प्रतिगमनाचा गाभीरवर प्रभाव, “विज्ञानाच्या यांत्रिक चेतने” विरुद्ध बंड करून त्याने फ्रान्समधील फ्रायबुर्गर प्रतिगमनाच्या गुणतयूर मिश्रविला आणि काव्यमय गुटवादाची जोपासना केली, व्यक्तिन्यायत याच्या अभिमान अद्भुतरम्यतेच्या विरुद्ध त्याने “आध्यात्मिक पूर्णा”च्या पंथाचा उपदेश केला त्याप्रमाणेच वैदिक, लोकाशास्त्रीयांनी आणि मानवशास्त्री व्यक्तीविषयक विविध खोशाली व्यक्तिमत्त्वाची कल्पना त्याने मानवशास्त्रातचित्री, तर्कज्ञान भाषेपुढे कुडीच्या गौणत्व आले, फोल्कसायन्ड (लोकांमा) याचा वैयक्तिक विवेककुडीच्या वरने स्थान देण्यात आले, अधिमानवादाच्या पंथाच्या मिथ्याशास्त्रीय अभिमान मिळवून देण्यासाठी हार्निंग्साइने निघयन्त पाठांवर उपरोक्त पडले. “हनुच्या गुट गोनळात वेढील गेले विचार सत्यतेने हार्निंग्साइनाच्या डिजेकटे घळले, हार्निंग्साइनाचे तत्त्वज्ञान त्याच्या प्रस्थापकाच्या मृत कल्पना वाचता राहून विह्वल केले गेले, त्याकडे पश्चिम युरोप तसेच जर्मनी येथील राजकारण आणि नैतिक विचारात अनर्थ माळला, यानंतर जर्मनीतील राजकीय निवासावर एका साम्यवादीक द्वैतवादाचा ठसा उमटला; — एका बाजूने अद्भुतरम्यतेचा आणि दुसऱ्या भोवऱ्यात याचे विपुल अन्तर्गत आणि दुसऱ्या बाजूने विरुद्धातील गरीब साठ्याला सामनवसा व समोरी नीति आणि समते आदर्श याविषयी कलात्मिकी उदासीनता—एका राज्यात सामान्यतेचे शासनास अद्भुतरम्यतेचे पादवीकरण आणि विरुद्धातील अद्भुतरम्यतेकरण, मरनेदेवती या दोन घटकांचा आश्चर्यकारक संयोग करण्याची प्रवृत्ती तुम्हाला दिसत येईल.”

१ Ernst Troeltsch—*The Ideas of Natural Law and Humanity in World Politics*

• चार्ल्स डार्विन (१८०९-१८८२) यांचे जीवांच्या विकासाची जी उपपत्ति मांडली तिच्या हार्निंग्साइने म्हणतात. मानवज्ञान ही मानवपूर्व प्राण्यांपासून उत्पन्न झाली; प्राणिमूर्छित अखंड जीवनाचे कल्पू लागू असतो; त्यात जीवविकासासाठी आवश्यक आणि तायुक गुणधर्म नैसर्गिक निवडीच्या तत्त्वांने टिकून राहतात; हे बलिष्ठतेचे चिरस्थायित्व (survival of the fittest) होय; यानुच जीवमूर्छित उत्क्रांत होत आली आहे; अशे त्या वादचे घोडक्यात सार आहे.

अदभुतरभ्यवाद हा साम जर्मन सद्गुण आहे— दृष्टान्तिक आत्म्यांचा उद्भेद आहे— असा दावा करण्यात येत होता, “अदभुतरभ्यवाद हा जर्मनवर्गी अस्तुत रोमान घराहववादापासून सर्वगामी मुक्त अशा प्रेरणेत त्याचा शब्दतम आविष्कार झाला. जे जि म्हणून अदभुतरभ्य शेततेच महत्त्वाचे ठेवून राणले जावे. बुद्धिवादविरोध, विषय आणि विषयी यांची मूढ एकत्र साधणा, कर्मभ्या अंतरमिश्रणाची घृति, अतिदूर आणि चमत्कारिक यांच्या येद्वेचीच हुरहूर, अस्तंतांचे भावन आणि ऐतिहासिक निकामाने सातत्य — ते ते सर्व जर्मन अदभुतरभ्यवादाचे विशेष आहेत इतकं का, लॅटिन प्रोतीयाना त्यांना संयोग होणं हे दुर्गंध वाटत प्रान्तमध्ये जे अदभुतरभ्यवाद म्हणून समजला जातो, त्याचे जर्मन अदभुतरभ्यवादाशी केवळ नावाचे साम्य आहे.”^१

या नवअदभुतरभ्यवादाची मुळे फाउल्टरच्या पहिल्या भागात स्पष्टपणे पटवून देणाऱ्या दोन परम्पराविरोधी आत्म्यांच्या प्रतिक्रिये होती. परिणामतः त्यांच्याविरुद्ध कर्मने रास्तुति (कुल्टूर - Kultur) आणि नीति सुधारणा (civilization) यांच्यातील विरोधाच्या अविनाशक उद्भवनाच्या निदानाच्या क्रम दला. भौतिक सुधारणा यांमधील civilization हा शब्द लॅटिन राणजे प्रतिमस्तुता आहे, आणि सत्त्वति या अर्था कुल्टूर हा जर्मन शब्द आहे. फाउल्टर हा निदान आत्म्या सुधारित “जर्मन राष्ट्राला उद्भूत केलेल्या भावणा”त निश्चय केला आहे. जर्मन लोक आपल्या (Ursprache) दोळ्यांवर अर्चक (Ursolk) आहेत, त्यांचे निगमनक शी त्यांचा संपर्क आला, याचे स्मरण ठेवून करून दिले म्हणून जर्मन राष्ट्रवादाच्या या तत्त्वज्ञान गर्भना केली की, जर्मन मने इतर कोण यादी राष्ट्राला प्राथमिक असाऱ्या सदस्यज्ञान आणि कल्पना यांच्याकडे अधिक सहजतेने वळताने. प्राचीन ग्रीक विचार आणि ख्रिस्ती धर्म यांच्या संयुक्त प्रभावाने पश्चिमेने त्यांच्यापासून आपली मुक्ता करून घेतली. अशाप्रकारे उषटपणे जर्मन राष्ट्रवाद हा संस्कृतिविरुद्ध असंस्कृतींचे छंद या स्वरूपाचा होता. कुल्टूर हा समोच्या उदात्त चर्यमानवाचा सद्गुण होता आपल्या सद्गुणांचे प्रदर्शन करण्यासाठी ज्यावेळी हा चर्यमानव सुधारलेल्या जगाकडे येतो, त्यावेळी मात्र तो उदात्तता सोडून दुसरे काहीही असल्याचे दिवून येत.

“मनाने आणि वृत्तीने आंतरराष्ट्रीय असा पश्चिम युरोप सुधारणेकडे पहातो ते वागणुकीच्या मार्गाची एक पद्धति आणि माणुसकीचे व विश्वव्यापी उपयोगिताला योग्य असे आध्यात्मिक विचार या दृष्टीने होय; तर जर्मन लोक कुल्टूर या शब्दाने ते स्वतः आणि विश्वाची निर्गमशक्ति यांच्यातील तादात्म्य असा अर्थ समजतात. त्या शक्तीच्या

१. Gustav Pauli, quoted in *Geschichte der Deutschen Kunst* by George Dehio.

किंवा 'केवळ' तेच आत्मन कळू शकतात. रोडबॉन्द्या शिस्तीच्या अनुसरून ते त्या : नीति स्थानाच्या काळी लपू शकतात ही तादात्म्य पावण्याची रीती केवळ जर्मनीलाच माहीत असे, असे फिस्टने आपल्या प्रतिपादन केले. " १

परिभाषकच्या " शुष्क बुद्धिवाद"चा त्याग या अर्थी जर्मन राष्ट्रवाद अद्भुतरम्य-याची होत. मानवशास्त्र आणि भाषाशास्त्र यांच्या प्रकृतीत शिवायवाक प्रतिया या स्वतःचा प्रकृती शिवाय मानवी शास्त्राचा तत्त्वज्ञ या नात्याने हेडर हा १९ व्या शतमान 'दारुवाद' म्हणून उगम झाला. पण देवदुर्बिधम असा की, त्याच्या 'त्यामा'च्या फलिते अद्भुत शिवाय जर्मन राष्ट्रवादने वैयक्त मानवशास्त्राचे तत्त्वज्ञान शिवाय आणि शिवाय म्हणजे " निष्पक्षरहित असा " (Justwishes Becoming) अशी मीमांसा फेरी, त्याने द्वितीय हा शुद्ध संकल्पने अति-मानवी पद्धत आणि नेर (Kempten) यांनी जर्मनीची बनव, म्हणून हे गेले स्वाभाविकपणे सधे अभावकारीतून मुक्त झाले.

" नेमावर, शासना आणि देवी अशा कायद्यांच्या अतिमानवर जो कोणो विभाग देवता, म्हणजे मज्जा मजे मानव्याच्या सामान्य आणि विश्वव्यापी वाभासावर विभाग देवता आणि या विभागाती जानारात मानवांचे गारसंस्व पातळी, त्याच्या ज्ञान विनारात रुढवाद आणि पद्धत यांचे सामकारिक निष्पक्ष असा देव सत्य, परंतु जो कोणो इतिहास हा चालत्या चालत्या मानव्यांची अवेड निर्मिती अद्भुत ही सौ सत्य चालत्या कायद्यान्वये तयार होत अगतात असे मानवी त्याच पद्धतीकडून विनारात " शुष्क बुद्धिवाद"ची फलितपाने, सर्वांना समायीत आणणार निष्पक्ष (atomism) शोधक्यात फलित युक्तिवाद आणि फलित शास्त्राचार (Pharisaism) * यांचे निष्पक्ष आदळेले. " १

फिस्ट हा जर अद्भुतरम्य राष्ट्रवादचा तत्त्वज्ञ होता; तर त्या राष्ट्रवादचा सर्वांत फलित प्रचारक फ. हिश्टर बुद्धिमान यान हा होता. त्याचे अनुयायी 'प्रमाने त्याच्या 'फादर यान' म्हणत असत. कारण या तरुण माणसाने गुहेत राहणाऱ्या आदिमानवाचा

१ Kolnai War against the West.

२ Ernst Troelsch, Deutscher Geist und Westeuropa.

* फारिमी (Pharisee) हा ज्यूत एक संप्रदाय असून धार्मिक विधिनियम, आचार, आदेश इत्यादि प्रसंग फलित पाळण्याकडून त्यांची रचानि होती. धर्माच्या तत्वांविषयी वाच्य उपाचारावर त्यांचा सर्व भर असे. स्वतःला ते इतरांहून श्रेष्ठ आणि पवित्र समजत असत. त्यांचेच Pharisaism हा शब्द प्रचारात आला. त्या अर्थी बर्मंड बलापचार अशी शब्दयोजना येणे केली आहे.

संस्कृतिविरुद्ध कायमचा निरोध दर्शविण्यासाठी त्यांचे दादी रागळी होती.^१ कवि आल्बर्टच्या जोडीने यान हाही 'लोकात्म्याची शिकवण लोकप्रिय करणारा' म्हणून प्रसिद्धीला आला. नुकताच हेर्बेराचा अंत झाला होता. तो विचारा आपल्या घटग्यात लाडकडून जागा झाला असेल यानला जर्मन भाषेवरील एका पुस्तकाबुळे लक्ष्यधर्मा विवासांटाकडून डॉक्टर पदवी मिळाली होती. त्याच्या विद्यार्थ्यांपैकी सन १८०० मध्ये रॉबेर्ट ब्रंधूनी स्थापन केलेल्या नरभक्ष्यभ्रष्टाचारवादी आंदोलनाच्या प्रभावापाशी तो आला होता. लोकात्म्याच्या पायाभूत तत्त्वांच्या साहाय्याने जर्मन अदभुतरभ्यवादाच्या नव्या पंथाने 'एकजीवी समाज विरुद्ध विखर्लित समाज' (organic versus atomistic Society) असा प्रश्न उपस्थित केला. अदभुतरभ्यवादाने स्वतःचीच बंक्ना सुरू केली. प्रत्येक व्यक्तीमागचा स्वेर विनाश हे त्याचे मुख्य तत्त्व होते यान हा मिथ्यास्वरुपी अदभुतरभ्यवादाच्या नव्या पक्षाचा अखंत कड्या धर्मावरित बनला होता. त्याने मध्ये "जर्मनीवर शाब्दिक" उल्लास करून भाषाशास्त्रावरील आपल्या पुस्तकाची "झाद" केली. नाश्याची परंपरा एवढा जलसाहसही चुकी होती. यान या कडवेंगणान यावेस्ताही पुढे गेला. "सातत्य समाता, बंधुता" या घोषणेला आपल्या विरोध असल्याचे त्याने जाहीर केले. कारण ती घोषणा महान क्रांतीचा आह्वान होती म्हणून नव्हे, तर ते शब्द फ्रेंच भाषेतील होते म्हणूनच होय.

लोकात्म गीत मुमशानि इतिहास घडविले असे यानने प्रतीपादन केले या गूढ शाब्दिक फोल्क्सटुम (volkstum) असे त्याने नाव दिले. ही शक्ति म्हणजे "जी लोकान सामान्य असते आणि जिने अस्तित्व आंतरिक असते, जी सततमान आणि निकासद्वारा असते, जीमुळेच लोकांच्या नमानगांून लोकमंडल विचारण आणि भावन, प्रेम आणि द्वेष, अंतःप्रेरणा आणि श्रद्धा ही बहाल असतात."^२

यानच्या या विश्लेषण कथ्यना 'फोल्क्सटुम' नावाच्या एका पुस्तकात संग्रहीत करण्यात आल्या होत्या. त्यात त्याने अने लिहिले होते की, ग्रीक आणि जर्मन लोक हे "मानवतेचे पवित्र जग" आहेत. यात हेगेलचे पूर्वसूचन होते. ग्रीक आणि जर्मन यांशामध्ये आळीपाळीने देव अवतरला होता, हे गिद्ध करण्याकरता हेगेलने इतिहासाचे एक सर्वध तत्त्वज्ञान लिहून काढले. हेगेल अदभुतरभ्यवादी नव्हता. त्याच्याकाळी

१. यान हा प्रत्यक्षात काही काळ गुंहेन राहिला होता. गुहानिनाशी मानवाप्रमाणे खाली उभे राहून त्याची रर उद्विग्नता जमावावर वरून तो शिथळपेड फेकत असे.

२. Friedrich Ludwig Jahn's *Werke*, edited by Karl Euler.

विरुद्ध भयगंड घेऊनच आपल्या आत्मचरित्रात त्याने म्हटले आहे की, “माझ्या जर्मन मातृभूमीची ओढ कजामुळे जागृत झाली असेल, तर ती म्येदराहीन झाल्या-या भावनेमुळेच होय.” ती भावना विकसित व्यक्तिमादात जन्मली होती. चुकीने ती अद्भुतरम्य जीवनदृष्टीशी एकत्रच मानण्यात आली होती. याची प्रामाण्यात राणजे एकत्रीती सामुदायिकतेचे स्वाभाव्य हरवणे होय. या पद्धती त्याने मायस्टरसिंगर (Meistersinger) हे गीत रचले. त्याचा शेरर पश्चिमच्या अग्रगण्य प्रभाव-विस्तृत जर्मनाना ह्याचा देणाऱ्या समृद्धमानने होतो. या मायस्टरसिंगरचा निवेदन “संस्कृतिविरोधी भाषाफेड” असे म्हटले आहे.

सन १८८८ च्या निष्कट क्रांतीनंतर अद्भुतरम्यवादाचा शोकांतकाच्या सर्वशक्तिमान इच्छा स्वातंत्र्याच्या मिळनाचे तत्त्वज्ञानातून छत्र मिळाले. यक्षेच्या ट्रिस्टानमार्चेने नवे तत्त्वज्ञान प्रतीत होते त्याने आपली पूर्वीची “बुद्धि आणि प्रगती यांच्यावरल आशावादी श्रद्धा” सिद्धांताची आणि “या पद्धतीतून—या धाश्र्वात आंध्र्याच्या प्रेरणेतून—जि निर्माण होते, त्यागरीज अंगरेगरीज दुर्गंर वाणीची घडत नाही,” असे त्राहीर केले. त्याने असा शोध लावला की, संगीतात जर्मन आणि ज्यू असे भेद असतात आणि जर्मन संगीत चांगले असले व ज्यू संगीत वाईट असे, चांगल्या जर्मन संगीताचा गौरव परण्याकरता त्याने द्रव्युत्पन्निक पुराणकथांना नाट्यरूप दिले. अशा प्रकारच्या अद्भुतरम्यवादविस्तृत म्योथेने धोक्याचा ह्याचा दिवस. बाभेरेन गान हे जर्मन अद्भुतरम्यवादाचे मूळगान होते. शोकांतकाच्या इच्छा-तत्त्वामुळे दस्ततः फेकले जाणकारिता “बुद्धि विकसारच्या इतके मोठे व्हा !” असा त्याचा आग्रह होता हा निराशावादी तत्त्वज्ञ त्या इच्छातत्त्वाच्या सामग्री उगमनक शक्तीचा उपयोग करीत असे; आणि मानवी चेतनेच्या साहाय्याने निवा प्रतिकार करून ती नष्ट करू पाहत असे. पण बाभेरेने संपूर्ण समरण्याचा, हीन शरणा-गतीचा उपदेश केला. “म्याचिल्ली बुद्धी जणीकत मजिहारी शक्ति शोभना आणि

जर्मनीमध्ये १८ ते १६ व्या शतकात होऊन गेल्या भाषांना मायस्टरसिंगर म्हणतात. ते कारागीर वर्गातील होते. जर्मनीतील प्राचीन भाषांची राष्ट्रीय कला पुनरुज्जीवित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. १२ व १३ व्या शतकातील सरदार वर्गातील मित्रसिंगर या प्रणयगीतांच्या भाषांची परंपरा त्यांनी पुढे चालविली.

§ ट्रिस्टान हा आल्फ्रेड राउंडच्या राउंड टेबलचा एक सरदार होता. त्याच्या पराक्रमांच्या आख्यायिका प्रचलित होत्या. त्यावरून गोडफ्रिट या मित्रसिंगर भाषाने १२ व्या शतकाच्या अन्वरीस एक अद्भुत काव्य लिहिले. त्या सरदारावर बाभेरेने एक काव्य रचले होते.

आत्मेशी जुडीव्याऱे कसं करू पाहता, त्यांचेही तूही चूक करता. तूही नेवे माणू, शकणार नाही, पण अज्ञाततेणे आणि म्हणून नैसर्गिक सहअवयुक्तीने कार्य करणारे लोक नेवे जाणवीत. आतापर्यंत एका घटकान्या हाती असलेली सत्ता कधीच करण्यासाठी आणि ती पारगी त्यावण्यासाठी जनममुद्रायांचे जे आंदोलन तीन काळा होय, एका व्यक्तीच्या हाती असलेली सत्ता जनममुद्राये मिळविता, आणि यत्न पूर्वीकडून केलेले स्वरूप शक्य होते " सार्वजनिक इच्छेची सहमत नसणाऱ्या अज्ञानावर त्यांच्या व्यस्त पाहिले, असे कृतेच्या आधारावर रोबेस्परने जाहीर केले होते नासून नावीच्या तुफानी गेल्या पनाक्रमेला (coup) दिल्या हे गेलिक " मागी सत्ता पार गुंतो ! लोक स्वतःच आहेत ! " असे म्हणत असत. त्यांनी " १९ व्या शतकातच बदल " अशी अद्भुतरम्यताय यांमधी प्रसारी करून त्याच पदम मान्य करे जर्मन अद्भुतरम्यवाद हे अशा प्रसंग येवळ जीवितारी १८ व्या शतकातच जर्मन, तर उद्गार लोकमान्याची १९ व्या शतकातच मुद्रा बंड होते.

जर्मनीत अद्भुतरम्यवादी बंडाची इतकी दूरगामी अर्थवत्ता असण्याचे कारण १९ व्या शतकाच्या प्रमुख तत्त्वज्ञानात त्याच एक नेवे अभिमान प्राप्त झाले हे होते. १८ व्या शतकाच्या विद्रोहात लोक आणि हनुम यांच्या तत्त्वज्ञानातील अनुभववादांनी देवातेच्या पद्धतीचा आत्मनिष्ठतेचा पायाच निरासित झाला. लायबनिस्पासून डोनिशायपरपर्यंत जर्मन भाववादांनी आत्मनिष्ठतेचे पुनरुज्जीवन केले, आणि आत्मप्रीतीच्या निष्ठा अद्भुतरम्यवादी पंथाच्या तत्त्वज्ञानासह आधार मिळाले दिल्या. लायबनिस्पासून मोनाड (Monad) * हे अद्भुतरम्य व्यक्त्यांना आदर्श ठरले आणि आत्मनिष्ठता हे नीतिशास्त्राचे मूलत्व झाले. योमॅच्या आत्मसंस्कृतीच्या मताशी उपरुच मोनाडशास्त्र संबंधित होते; तथापि आत्मनिष्ठतावादी नीतिकला नैतिक शून्यत्वकडे नेण्याचा प्रयत्न नाही. हे १९ व्या शतकाच्या अद्भुतरम्यवादी बंडाच्या मार्गच्युतीने केलेल्या अतिरेकाने दाखवून दिले.

" सामाजिक न्दी आणि सामाजिक नैतिकता यांच्या श्रृंगळाने मानवाचे व्यक्तिमत्त्व मुक्त करणे हे अद्भुतरम्यवादी आशेप्राप्तेचे मूलतः उद्देश्य होते. पण

१. K. R. Ginzler- Richard Wagner, *Der Revolutionärer Gegen das Neunzehnte Jahrhundert.*

* लायबनिस्पासून तत्त्वज्ञानाप्रमाणे मोनाड हे विधाने मूल्यटक आहेत. हे घटक अविनाश्य असून त्यांना आकार किंवा विस्तार नसतो, त्यांच्यात अनंत प्रकाराची प्रत्यक्ष ज्ञानाचा शक्ति असते. मोनाडविषयक लायबनिस्पासून मिळालेला मोनाडशास्त्र (Monadology) म्हणतात.

अहंवादी भावना एकदा खीर मुटल्या म्हणजे समाजाच्या गरजेनुसार त्यांना सहकार्यही पुनः कपात आणता येत नाही. अद्भुतरम्यवादी आंदोलनांनी नीतीच्या क्षेत्रात उभारले. एका निर्वेधरहित अहंवा उचलून देऊन त्यांनी सामाजिक सहकार्य अशक्य केले; आणि आपल्या अनुयायांना अराजक किंवा दुर्हमशाही या पर्यायांमध्ये नेऊन सोडले. प्रारंभी अहंम्या योगाने माणूस दुर्मन्य म्हणून पट्ट्याळ्याच्या अंतर्भागात बसतो. परंतु ज्यावेळी दुर्मन्यांनाही अहंम असतो हे आढळून आल्यानंतर तो मोघवशा होतो, त्यावेळी तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत निराश झालेली कामना जेव्हा आणि तिच्या याच रूप धारण करते, मानव हा एकांतवासी प्राणी नाही जो त्या सामाजिकजीवन अस्तित्वात आहे, तोपर्यंत आत्मानुभव (Self realisation) हे नीतिशास्त्राचे सर्वश्रेष्ठ तत्त्व होऊ शकत नाही.”^१

फिष्टे हा तत्त्वज्ञानातील अद्भुतरम्यवादाचा कळम होता. त्याच्या बाबतीत अहंम ही केवळ अंतिम वास्तवता असणे; आणि त्याचे अस्तित्त्व स्वतःप्रत्यक्ष गृहीततत्त्व मानल्याताने असते. त्याप्रमाणेच अहंमची सत्ताशार्म्य कल्पना लोकांना लागू करण्यात आली. जर्मन लोकांचे अहंम ही सार्वभौमत्वम्बु होती. बर्ट्रँड रसेलने म्हटल्याप्रमाणे फिष्टेने ज्यावेळी “चारित्र्य असणे आणि जर्मन असणे हे निःसंशय समानार्थी आहेत,” असे जाहीर केले, त्यावेळी त्याने आपल्या सामुदायिक आत्मनिष्ठवाद “एकप्रकारच्या वेडा”-पर्यंत नेऊन मिळविले. हे वेड इतके संसर्गजन्य होते की, ज्योतेने केलेली त्याची व्यापारिक ही राष्ट्रवादाची आवडता घोषणा ठरली. फाउन्टाम्ये एक अद्भुतरम्यवादी उद्गारतो की, “जर्मन भाषेप्रमाणे तू जर सत्य असशील, तर तू गोटे बोलण्यास आहेस.”

अद्भुतरम्य अहंभाव स्वतःलाच मिळून टाकतो. अहंम हीच जर एकाच अंतिम वस्तु असेल तर अहंमला अनेकता असू शकणार नाही म्हणून लोकांच्यासाठी कल्पना म्हणजे न्याय्यमत अहंमचे उच्चाटन. पण त्या वेळी तत्त्वज्ञानाच्या अहंमचे सुद्धा उच्चाटन-होय. फिष्टे हा सर्वाधिकारवादाचा तत्त्वज्ञ होता. शेवटच्या आपल्या जगात त्याच्या कल्पनेने अद्भुतरम्यवादी तत्त्वज्ञानाच्या एक पाऊल पुढे नेले. विषय हा एक अविभाज्य जीवविहारे आहे आणि तो आपल्या सर्व घटकांच्या समुच्चयाप्रती मोठा आहे, या तत्त्वज्ञानात्मक पायावर हेगेलने राज्यसंस्थेची आपली सत्ताशार्म्यी उपपत्ति रचली. त्या आमुदी चेंब्रात (Leviathan) व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या अवसर नव्हता. अशा प्रकारे स्वतःच्या ज्येदाशी प्रतारणा करून अद्भुतरम्यवाद प्रतिगमनाचे साधन बनला.

१. Bertrand Russell - *History of Western Philosophy*.

मान तत्त्वज्ञानाची ही वाद ज्या एका प्रयोगविद्भूते निश्चित झाली, तो म्हणजे नारीचरित्रवादी प्रवृत्ति होय. या प्रवृत्तीचा हेतु १८ व्या शतकातील शास्त्रीय नियम-वाद आणि मानवतावाद यांना सामना देणे हा होता. केवळ व्यावहारिक नव्हे, तर धर्म, किंवा नाग तेवढे याच्याही ही प्रतिसादी प्रवृत्ति प्रतीत होत, आणि तिचा पृथक्त्व आविष्कार हो, या आणि शोभनान्वर यांच्यामध्ये झिजले. ही प्रवृत्ति म्हणजे दैवतज्ञानाने पुनरुज्जीवन होता आणि तिच्यामुळे ज्ञान इच्छेच्या गूढ सर्वभरवादी मनालापुढे दुःखच टाकले. दुःखाचा मध्यवाद हा सामान्यतः वांट्याचा निष्क्रियक तत्त्व-ज्ञानाचा प्रारंभानुसार समजला जातो. तथापि सारी गोष्ट ही की, दुःखाचे विचार विचलक पाहिले आणि समाशास्त्रीय स्वातंत्र्यपणाचे रक्षण करण्यासाठी त्यांच्याशी समावेश अत्यंत जागृत असे वाट पाहिले होते. रूशोशी त्याची जी जवळीक होती, ती प्रतीच्या प्राक्का या अजून तिच्याच वादनाच्या सहाय्यगृहीत आली होती. प्रातंगाची अद्भुतरम्यता ही बघून त्याने जे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने समर्थन केले, त्याला रूशोचा प्रसंगाची निमज्जन कारणीभूत होता. परंतु त्याच्या गूढ दर्शनी अनुभववादी शास्त्रीमांसमुळे तत्त्वज्ञानात आक्षेपणावादाना, मिथ्या वैज्ञानिक भूमिकेवरून काढले, पण प्रसंग झाला. ज्ञानाच्या पूर्वाग्रह प्रयोगमुळे (apriori Categorical) तत्त्वज्ञानात बुद्धिवादिरोधाच्या स्थान प्राप्त झाले. "त्याच्या तत्त्वज्ञानात औपचारिक बुद्धीच्या वेगळा अन्वेषात्मक दृष्ट्याचा आवाहन होते. सोबतीची अनिवार्यता करून सावध्याच्या पाठीचे (वेगळेपणे) हे अर्थ निदमज पाठोवर आहे असे मानता येईल. "

शोभनहाचने काढल्या तत्त्वज्ञानातील शास्त्रीय पाहिले काढून टाकल्या आणि रूशोच्या परंपरेतील बुद्धिवादिरोधाचा गाभा पणदा केला. इच्छेच्या ज्ञानाच्या सरांचे स्थान देऊन त्याने अद्भुतरम्यवादी बदाला पाठिंबा दिल्या. पण असे परताना तत्त्वज्ञानाची भूमिका सोडून त्याने धार्मिक गूढवादानाची मारली. अद्भुतरम्यवादी बंड हे आपल्या परमि गौतमीक राष्ट्रवादाला बुद्धिवादीची पणत अभ्यर्पण झाले, आणि हा राष्ट्रवाद २० व्या शतकाची सुरुवात मोठी व्याप्ती ठरला. त्या काळाच्या सर्वश्रेष्ठ अद्भुतरम्यवादाने राष्ट्रवादाला भोका ओळखला. म्योथेने त्या व्याप्तीचे वर्णन "लोक जिके सामान्यते, निवृत्ती ती अविश्वतीन" असे केले. त्याने असही म्हटले की, "राष्ट्राभिमान इतिहासाचा अर्थ वस्तुतः." अद्भुतरम्यवादाना दोषाचा महान पुरस्कर्ता निवृत्ती होता. त्याने राष्ट्रवाद "ही एक व्याप्ती आणि वेगळी वास्तुन संस्कृतीचा महान वास्तु आहे." असे निदान केले. जमने लोकाना वांछित, भिष्टे, आणि प्रसक्त यांना विस्तरून जे असे सांगून त्याने भाविले केले ते असे की, "मुक्त, आर्शकित वंशाला स्वदेशाभिमान आणि

मातीची आसक्ति यांच्या पूर्वजोद्धवी आघातावर मात करून पुनः एकदा बुद्धीकडे म्हणजे चांगल्या युरोपीयत्वाकडे परत वळण्यासाठी अर्धशतकाचा काळ लागेल. ”

* * * * *

शेक्सपियर, मिल्टन आणि अँडिमन यांच्याकडून इटालियन आणि जर्मन वाङ्मयाच्या अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवनाला सृष्टि मिळाली. इंग्रजी वाङ्मयाची स्वतःची अशी एक परंपरा होती. ती परंपरा १७ वे शतक आणि १८ व्या शतकाचा प्रारंभ या काळातील अभिजातवादाच्या बाबतीत मतांतरग्रहणाची (non-comfort-mingling) होती. काव्याधिपतीच्या अभिजात बुद्धिवादी निष्पत्तीशी गुळगुळ घेण्याचे शेक्सपियरने नाकारले. त्यामुळे इंग्रजी सौंदर्यशास्त्राची परंपरा अद्भुतरम्यवादी झाली. डायडनने अभिजातवादाचे पारडे जड करण्याचा प्रयत्न केला. तरी त्याला देश्य परंपरेला अवसर देणे भाग पडले. अमेरीम राष्ट्रीय वाङ्मयाच्या, विशेषतः मिल्टनच्या वाङ्मयाच्या, चिकित्सक रसग्रहणाच्या आधारेने अजीमने सौंदर्यशास्त्राची उपपत्ती घसविली आणि तिची युरोपच्या अद्भुतरम्यवादी आंदोलनावर छाप पडली “कल्पने-वरील आपल्या सूचक निवेधात अँडिमनने इंग्लंडातील साऱ्या अद्भुतरम्यवादी सौंदर्यशास्त्राचा पाया घातला. सज्जनशील कल्पनेच्या नव्या उपपत्तीने निर्माण केलेल्या या पायावर १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील महान जर्मन काव्य उभे राहिले. ”

छाटे आणि ग्योथे यांच्याप्रमाणे मिल्टनचाही स्वतःचा असा एक वर्ग होता. तो इंग्रजी प्युरिटनवादाची प्रतिभा मानला जात असे. * तथापि त्याने कॅल्विनचा सनातनी-पणा टाकून दिला. अथेन्सच्या अभिजात शैलीत रचलेली त्याची *Arcopagitica*

१. J. G. Robertson- *The Genesis of the Romantic Theory.*

* इंग्लंडमधील प्युरिटनपंथीयाच्या मताला प्युरिटनवाद हे नाव आहे. एलिजाबेथ राणीच्या काळी प्रॉटेस्टंट धर्माच्या अनुयायात हा एक नैथिक पंथ स्थापन झाला. तत्कालीन चर्चमधील सुधारणा त्यांना अपुऱ्या वाटत होत्या. म्हणून चर्चमध्ये शिरलेल्या भ्रष्टाचारासमून त्यांचे शुद्धीकरण करण्याची मोहीम त्यांनी सुरू केली. साधे पूजाविधी, शुद्ध व नैथिक आचरण यावर त्यांचा भर होता. ते केवळ ‘देवाच्या पवित्र शब्दांचेच ग्रामाण्य मानीत असत. ‘बायबल, समग्र बायबल आणि बायबलशिवाय दुसरे काहीही नाही’ हे त्यांचे घोषवाक्य होते. विषयमुख हे पापमय असते अशी त्यांची मानना होती. प्रारंभी उपहास करण्याकरता दिलेले प्युरिटन हेच नाव पुढे रुढ झाले.

ही गणहति म्हणजे धर्मावेद्यच्या अगतिष्णुतेचा उत्कट निषेध होती. भाषणस्वातंत्र्य आणि 'सर्वमोद उच्यते' या तत्वाचे, चर्चेस्वातंत्र्यवाचकमर्थे* (Independent) जे निषेध बुद्धिवादी होते, त्यांनी धिटाईने समर्थन केले, तीच तरचे उद्गारमजगदाचे भद्रातत्त्व बनली. पण त्यावेळेवरच भिन्नतेने मांडलेल्या अभिजनशाही लोकशाहीचा विज्ञान म्हणजे रूपाने पूर्णगुन होतो, तो लोकशाहीवादी असून त्याने लोकांना सर्वोच्चम आणि सर्वांत शासक्या भाषणांचे प्रकण्याचा, लोकांच्या आधुनिक उत्परिवर्तनाच्या पन्नास मऊन शासन उभे करण्याचा आणि नागरी कर्तव्यांत धर्माच्या पदवीपर्यंत उभावाण्याचा आदेश दिला, त्याने अंगही प्रतिपादन केले की, फार पूर्वी व्याख्ये संग्रामाची कसोटी देऊन जगांतले आरव्य हफ गमावले आहे, समज्यांनीच गुलाम होण्याक्या अवजारांनी बुद्धिमानां त्याचे स्वातंत्र्य शासक्यासाठी भाष पावणे हे उचित आहे.

गमाजाच्या उत्पत्तीपत्तीची मिळतना कळता होवसच्या कळतमागरी होती, पण मिळतना टागी कळार वास्तवनाशना अभाव होता, मानवाच्या पन्नावर त्यानी भक्ता होती. तीगून त्याचे "पेरेंदाहज लोभ" हे भेष्ट महाकाव्य स्फुरण पावले, म्हणून मिळतना अद्भुतरम्यवादी म्हणून समोपता देईल, "आपल्या काळाचे महान प्रभ उरिष्या करून लोकांनी अतःकरण मळासकट गरारून मोडणाऱ्या आणि नव्या धार्मिक संकलनांनी लोकांसाठी आंदोलनाचा पाया घालणाऱ्या ख्याऱ्या निष्ठेने त्यांना वाचण्याच्या पराभेटीला नेऊन पोचविणाऱ्या कर्तव्याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे मिळत होय."

एकोणिसाव्या शतकातील इंग्रजी निर्गोर्तवीच्यावर जर्मन अद्भुतरम्यवाद आणि रूपाने बुद्धिमान पन्नायन या गोष्टींनी उत्रा पडली होती, आरंभी त्यांचे बंड निव्वळ सौंदर्यवादी होते, ते अर्वाचीन संमृतांच्या उपगुनांच्या दंतकथा विकड होते, एका अर्थी ते निरुप आंदोलन होते, पण ज्यावेळी गाढ्याच्या उगुनतेना दार्शनप्रणीत प्रशस्तीना वाचाऱ्या सौंदर्याच्या अंतःप्रणीत कीर्तकाच्या सौंदर्यवादी भव्यपणाशी तुलना करून दर उरविष्यात वाळी, त्यावेळी ते आंदोलन हास्यामद ठरले, ही तुलनादर्शक

१. Encyclopedia Britannica, 13 th Edition.

* चर्चेस्वातंत्र्यवादी (Independent) हे नाव प्रत्येक चर्चेच्या स्वतंत्र अस्तित्व अर्थाचे, असं प्रतिपादन करण्याच्या देण्यात आले होते, प्रत्येक संघटित शिस्ती चर्चे हे स्वयंपूर्ण, स्वयंशासनक्षम आणि कोणत्याही बाह्य धार्मिक सत्तेगमून मुक्त असतो; स्वतःचे पाठी नेमण्याना आणि स्वतःचे वेगळे कायदे करण्याचा हफ त्यांना असतो, असे त्यांचे मत होते. हे नाव त्यांना १७ व्या शतकात प्राप्त झाले, त्यांना कौप्रिगेशनॅलिस्ट असेही म्हणतात.

तुम्हा सोडली, तर हिंस आणि भीतिप्रद वस्तूंच्या देगणेपणातून सौंदर्यभाव कोणीही पारवू शकल. मध्ययुग, गोथिक शिल्प, वीसाड फिरे, वगैरे सारख्या नमकासारक, भव्य, भयानक गोष्टींची प्रत्येकीला ज्येवळी अद्भुतरम्यतेचे सौंदर्यमूय विचट्ट लागले, त्यातही मात्र आरिक्त झाला. “कसचिर् त हेवार्हत्तणाच वा देवगते ब्रह्मिर् अतिरिक्ते तर बरचन् कलनेन्या साहाय्याने अगमाल्य ज्ञान वर्गापारि आणि वाक्काशानील नेजोमो प्रकट धाव देण्याच्या पतेगान्या ह्मिंचा ज्ञेज गंज बालगणारे अने जे जे होी ते इंगरी वाट्टमय आणि जीवन यातून कवीही निगडेल नाही. तसेच वटुना त्यांच्याच जोशीने समोडिन जे जे अचूक, परिपूर्ण, नियमित, व योजनावद्द अगळे त्याविषयी अनिवाणही येत, वीण याही प्रकारच्या कथनाची क्षीण होणारी आणि परिणामेकरून नाश पावणारी शक्ति अशी सामान्यतः जीवनाविषयी करुना होव्ही, जीवनांत अगंवाच्याप्रीत्यर्थ प्रयत्न केल्या पाहिजे आणि मग ते अत्यशक्ती ठरले पाहिजे. तो प्रयत्न आणि ते आयश यांना पर्याय एक मृगुच ! कायम, बुद्ध आणि रुढी ही मानवी कार्यशक्तीला मर्याद घालण्याचा प्रयत्न परत्नात आच जीवक अगस्य करून टाकतात. म्हणून जे अद्भुतरम्यतेच्या वाटूने असतात, ते फोडल्या विचट्ट निगमे आणि कारागिरीचा विचट्ट श्वानाविक यांची कड घेतात. ”^१

जर्मनीच्या प्रभावामुळे प्रिडिग अद्भुतरम्यवाणांना राष्ट्रक संत ज्ञर आध्यात्मिक ध्येय सापडले नवले, तर हे सर्व आश्चर्य निरुद्धरी ठरले असले. त्या राष्ट्रकजनेने त्यांना राजकीय प्राप्तिमत्ताच्या मोठा नेऊन सोडले.

बुद्धिनिरोधी घंड हे अद्भुतरम्यवादचे गार झाले असले, तर बरे हा सर्वांत मोठा अद्भुतरम्यवादी ठरला असता. मानवीबुद्धीला आवाहन करणाऱ्या प्रातिवायाना निरोध करण्यासाठी बर्मे बुद्धि ही राष्ट्रकारणाचा योग्य पाया आहे, हे नाकारले आणि असे प्राप्तिपादन केले की, मुराज्यासाठी परंतरेवर अड्डा, मान्य अद्भु-भवापामून मिळणारा घोष आणि सर्व माधनमत्ति आनममान करणारा येजगंरगगत राज्यकर्ता धगे ही सर्वसोम महत्वाची आहेत. बुद्धि आणि प्राप्ति यांच्या वदद त्यांना उभारलेल्या बंडाने पुराणमत्तादाला तत्त्वज्ञान पुरविण्याचे अद्भुतरम्यविरोधी कार्य साधले.

वर्जस्वर्ग, कुलरिज, आणि माउडे हे महान मोगीच्या वेळी कुमारावस्थेत होते, मोठ्या उल्लाहांत त्यांनी तिचे स्वागत केले इंग्लंडमध्ये विल्यम शॉट्विनने क्रांतीच्या मोहक कलना आणि उल्लुंग ध्येये याचा उपदेश केला. त्याच्या “राजकीय न्याय”

१. Crane Brinton - *The Political Ideas of the English Romanticists.*

(Political Journal) या पुस्तकने तसेच कवीना बुद्धिवाद आणि अदभुतरम्य-
तेचा उन्माद यांना मिश्रण घडविण्या या तत्त्वज्ञानाचा परस्पर कसब मिष्ट. भावनाप्रधान
नियमपुढे आलेल्या भावनेने त्यांच्याच प्रत्येकाच्या तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपाचा अदभु-
तरम्यतामयी नायक त्याच पद्धती होणे पुढे त्यांचेही आत्मलोचक साधक कसब घेण्यात
आले अत्यंतच दूरस्थ, त्यांचेही नाव त्याच उन्माद ओसरल्या, भ्रमनिरास झाल्याचा
अदभुतरम्यवादी जगाच्या दृष्टीचा त्या मिश्रणशी कधी सारस कधीच (Link-
-Poetry) कविते आणि मानवस यांच्या विपरीत्या कवनात मृद आणि भावना-
प्रधान हो या, कवीच्या विचारसरणीला स्पर्श देणाऱ्या १८ व्या शतकाच्या शास्त्रीय
निर्माणवादाचा त्याने फारच मोठा साधक होणे, कवीच्या नाटकातील केंद्राचा भ्रमनिरासनाचे
विशेष मानवसवादाच्या अत्यंतच उन्नत निष्ठा झाल्याचा देण्याचा साहाय्य झाले.
प्रतिभाशी अदभुतरम्यवाद जेव्हा वाढला होता, यशस्वीने स्पष्ट आणि शिष्ट यांच्या
मुलाखत मिष्ट, कवितेसाठी आत्मनाट्य इत्यादी मातृमयीची पद्धत अधिक एवढे
जा, ती मातृमयी प्रकृतने ती स्वदेशा परतला. याउळे जसे मृदणाचा पी, आधी-
च्या तत्त्वने " भावनात्मक पर काठ मृदना झाले या इतकी भावना समृद्ध
झाला आणि भावना भावनात्मकीच्या मृदनामुळे ही मी लक्ष्मी गेले. जेव्हा त्याचही
१८ व्या शतकातच वेदांना वेदा उभारल्या आणि मानव जगातीलच भावनात्मक
लागतने केले, त्यांचेही अदभुतरम्यवादी कवि त्यांच्यानेचही मोठ्या झाले. कवने
" अदभुतरम्यवादी " राजकारण म्हणजे ओरुसालीचा विलंब होय " तोच त्यांच्या
प्रकृत्या उभारीने, मृद समृद्धीतच जाय विचारना येणार नाही. भावनात्मक आणि
जातव यांच्या मिश्रण विचार आणि कवीन कवने या मृदनाची देवाने आणि नियमाने
त्यांना निर्माणने केले नाही. " असे भावनात्मक मानव वाढने " देवाना ज्ञान देणारे
महानिष्ठ " असा मुखा आत्मनाट्यसाठी घरात्याने जेव्हा मिष्ट झाला होणे. अदभुतर-
म्यवादी कवि कुल्लुख हो कवितेचा या टोरी मुखाच्या जेव्हा जेव्हा भेद अनुयायाची
एवढे मानवना जेव्हा पूर्वी १७९८ मध्ये कवितेने लोकांना होणे की, " मी माझे
देवासाठीने निर्माणनेवारी निवारी मुलाची पंडित टाकली. आता जेव्हा मुलाचे पदना-
पाच्या अदभुतरम्यवादी इतकेच पडले आहेत. "

2. Letters to the Duke of Richmond

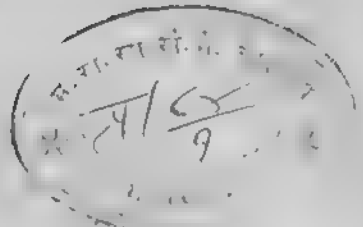
● नृत्तरित, वस्त्रादि आदि मातृ या इन्द्र वस्त्रादि मारमन्दि मृण्मन्त्रा
प्रवात आहे. उत्तर इन्द्रमन्त्रा मरुतवन्त्रा प्रदमात्रा मारम प्रान्त मृण्मन्त्रा त्वा
मातात हे कथि राहात होते, मृण्मन्त्र त्यांना हे नाव पडले.

† फ्रांस आणि ग्रेट ब्रिटेन यांच्यामध्ये आभिषेक या जगही १८०२ मध्ये जो तह झाला, तो इतिहासात आभिषेका तह म्हणून प्रसिद्ध आहे

कूलरिज हा बडसुवर्गप्रमाणे अगदीच स्वच्छबुद्धीत रममाण होणारा नव्हता. त्याने सारसकवीच्या अद्भुतरम्यवादाच्या प्रतिगामी भूमिकेचे समर्थन करण्याकरता तत्त्वज्ञानाची एक संपूर्ण पद्धति रचण्याचा प्रयत्न केला. शॅलिंगभासून स्फूर्ति घेऊन तो फेरमांडणी केलेल्या शुद्धीकृत ख्रिस्ती धर्माची अतीत तत्त्वज्ञानाशी सांगड घालू इच्छित होता. तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांच्या समन्वयाच्या पायावर राजकारण उभे करण्याचा त्याचा हेतु होता. तत्त्वज्ञान आणि राजकारण यांची धर्माभासून फारकत करणे, हा आपल्या युगाचा शाप आहे, असे त्याने जाहीर केले. गूढ ख्रिस्ती धर्माच्या वर्चस्वाखाली भाववादी तत्त्वज्ञानातील धार्मिक प्रेरणा आणि वैज्ञानिक मानसशास्त्र यांचा मिलाफ तो घडवू इच्छित होता. त्रिदिश अद्भुतरम्यवादाच्या गूढ धार्मिक प्रवृत्तीचा शुद्धतम आविष्कार ब्येकच्या नैसर्गिक ईश्वरविज्ञानात आढळतो.

इंग्लंडमधील अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवनाचे नेते बायरन आणि शेली हे होते. ते निसर्गपूजक होते. ते झाले नसते, तर 'निसर्ग' हा प्रबोधनाच्या तत्त्ववेत्त्याच्या बुद्धि-तत्त्वाचे भावनात्मक पाटांतर झाल्या असना. त्यांचे गुरुजन जे सारंगकवि त्यांनी स्थापित समाजव्यवस्था, तिचे कायदे, रुढी आणि बंधने यांच्याशी तडजोड केली होती, या तडजोडीविरुद्ध त्यांनी बंड केले. परिवर्तनाचा एकच कायदा आपण मानतो असे त्यांनी आवर्जून सांगितले. त्यांना जीवन आणि समाज यांची प्राप्त स्थिती बदलानवथाची होती. पण ते अपेक्षित परिवर्तन ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून पाहू शकत नव्हते. त्यांचा अद्भुतरम्यवाद म्हणजे मानवाच्या सर्जनशीलतेवरील उग्रदंडा होता. त्यांत बौद्धिक शिस्त नव्हती. बुद्धीवर अंतःकरणाने मात केली होती, कल्पना आणि उन्माद यांचा उभारणी ज्ञान आणि चिकित्सक वास्तववाद यांच्या भरीव पायावर झाली नव्हती. म्हणून लक्षा अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवनाचे हे अग्रदूत अराजकाकडे झुकले आणि उदात्त काव्यात आविष्कृत झालेले त्यांचे भव्य बंड निराशेत अंतर्धान पावले.

अद्भुतरम्यवादी पुनरुज्जीवन हे अधिक यशस्वी होण्यासाठी रिनेसान्स आणि प्रबोधन यांच्या परंपरेपासून स्फूर्ति मिळणे अवश्य आहे. बुद्धि आणि अद्भुतरम्यवाद, कायदा आणि स्वातंत्र्य, प्रज्ञा आणि इच्छा, हीं परस्पर वर्ज्य नाहीत. मानवाच्या जीवशास्त्रीय भवत्वामध्ये (Becoming) ती पक्की गुंतलेली असतात मानवी अस्तित्वाचे हे मूलभूत तत्त्व आकलन केल्याने मानव मुक्तीच्या अनंत मार्गावर पुढे पुढे जात असतो. मुक्ति हे ध्येय नसून ती एक अनुभूति आहे. खुद्द मानवी जीवन हेच सर्वश्रेष्ठ अद्भुतरम्य साहस आहे.

उदारमतवाद : उगम आणि परंपरा

प्रभोचनांश बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात साहाय्यभूत झालेले तत्त्वज्ञानात्मक सिद्धान्त आणि राजकीय मूलतत्वे इंग्लंडमध्ये उगम पावली होती. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या तत्त्वचर्चांवर देशांतर्देशा लोकांनी छाप अधिक होती. आधीच्या २०० वर्षांमध्ये उपलब्ध झालेल्या वास्तवशास्त्रीय आणि जीवशास्त्रीय ज्ञानावर आधारलेल्या यांत्रिक निसर्गवादाने रितेमान्ता आणि त्याचप्रमाणे गांभीरीने पुनरुज्जीवित बेल्ल्या एपिक्कुरसवादी परंपरा यांच्या मागून स्फूर्ति घेतल्या होती. पण प्रत्यक्षात तो निसर्गवाद म्हणजे ह्यान्वच्या जडवादी बुद्धिवादाचा परिणाम होता. तथापि इंग्लंडमध्ये उगम पावलेले नांतिवादी विचार मगाननांल्या स्फूर्ति देण्याकरता युरोपांतून पसरले; त्यावेळी त्याच्या उगमाचा भूमी धर्मगुधारणेच्या प्रातःगामी प्रनामागामी गेल्या. त्या प्रभावामुळे ब्रिटनच्या क्रांतीचा शेवट तहजोडीत झाला.

रितेमान्ताचा मानःतावाद हा १७ व्या शतकाचा बुद्धिवाद, बेल्लनी विदारक चिकित्सा, मोतेन्यन्ता नागरी ऐहिकवाद आणि बोस्तरचे मूर्तिभजन यांच्या दिशेने पुढे गेला. ही सर्व प्रभोधनाऱ्या साहाय्यभूत झाली. परंतु प्रोटॅस्टंट धर्माच्या प्युरिटनवादाचे अधःपतन धर्मीयड, सांस्कृतिक प्रतगमन आणि सामाजिक पुराणमतवाद यांच्यात झाले. लोकांच्या शिष्यांच्या (व्हिग * पक्षीयांच्या) नियंत्रणाऱ्याली अमलेल्या ब्रिटिश सरकारने महान-

* व्हिग आणि टोरी हे इंग्लंडच्या इतिहासातील प्रसिद्ध संसदीय पक्ष आहेत. या दोन्ही शब्दांचा मूळ अर्थ लुटारू बंडखोर असा आहे. विरोधकांनी उपहास करण्याच्या हेतूने दिलेली ही नावे पक्षाची नावे म्हणून रुढ झाली. इ. स. १६०९ मध्ये डचक ऑफ यॉर्क जेम्स याला गादीवर बसविण्यासंबंधी मोठे वादळ माजले. त्याला गादीवर बसवावे असे म्हणणाऱ्यांच्या राजनिष्ठ कॅथोलिक पक्षाला विरोधकांनी उपहासाने टोरी हे नांव दिले. त्याकाळी चर्चने वाळीत टाकलेले लोक आयर्लंडमधील दलदलीच्या प्रदेशाचा आश्रय करून लुटमार करून उपजीविका करीत असत. अशा लोकांना टोरी म्हणत असत. तसेच व्हिग हा शब्द व्हिग्नोअर या शब्दापासून आला. स्कॉटलंडमधील घोड्यांच्या खोशीरात लुटीचा माल भरून नेणाऱ्या दरोडेखोरांना व्हिग्नोअर म्हणत असत. राजाची सत्ता नियंत्रित करून पार्लमेंटला अधिक अधिकार द्यावेत असे

क्रांतीला विरोध केला. “ १८ व्या शतकाविरुद्ध वंडा ” चा जोरदार उद्घोष करून बर्कने व्हिगपक्षाच्या आघाडीवर फूट पाडली, आणि तीत पुराणमती उदारमतवादी आणि मौलिकवादी* असे दोन तट पडले. यापैकी उदारमतवादी हे क्रांतिवादी लोकशाहीच्या भीतीमुळे टोरीपक्षाला मिळाले.

तथापि बर्कच्या हल्ल्यातूनही बुद्धिवाद टिकून राहिला. १९ व्या शतकात आधुनिक संस्कृतीच्या आघाडीवर ब्रिटनने फ्रान्सची जागा घेतली. लोकशाही ही फ्रान्समधील क्रांतीचे मृतजात अपत्य ठरली. तिला ब्रिटिश ग्वाडीच्या पलीकडे अधिक सुरक्षित आसरा मिळाला. १८ वे शतक हे बुद्धि आणि अद्भुतरम्यवाद यांच्या दोस्तीचे युग होते. प्रबोधन हे त्या दोस्तीचे फळ होते. म्हणून अर्वाचीन इतिहासातील तो सर्वात बहुप्रसन्न कालखंड होता. रिनैसान्सच्या परंपरेला अनुसरून मानवाच्या संज्ञेनशीलतेचा विमोचक संदेश प्रबोधनाने प्रसृत केला. रिनैसान्सने आपल्या क्रमाने प्राचीन काळचा शाहाणपणा, संस्कृति, विद्या आणि ज्ञान यांच्या वारशापासून स्फूर्ति घेतली होती. परंतु १९ व्या शतकाच्या उदार बुद्धिवाद्याला त्यापेक्षाही कितीतरी अधिक प्रमाणात धर्मसुधारणेपासून स्फूर्ति मिळाली होती. म्हणून त्याने अद्भुतरम्यवादाविरुद्ध पुराणमतवादाच्या बळकटी आणण्याचे कार्य केले. तो नवअभिजातवाद होता. युरोपमधील ‘ प्रतापी राजा ’ च्या युगाची किंवा इंग्लंडमधील ओलिव्हाथेथ राणीच्या कालखंडाच्या बौद्धिक

म्हणणाऱ्याचा एक पक्ष होता. या मंडळीचा ड्यूक ऑफ यॉर्क जेम्स याला गादीवर बसविण्याला विरोध होता. त्यांच्या विरोधकांनी थेटने त्यांना व्हिग हे नाव दिले. हेच नव १६८० नंतर त्यांच्या पक्षाचे नाव म्हणून रुढ झाले. व्हिगपक्ष राजकीय आणि सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करीत होता. १९ व्या शतकात व्हिग आणि टोरी यांनी अनुक्रमे लिबरल आणि कॉन्सर्वेटिव्ह ही नावे धारण केली.

* मौलिकवादी (Radical) म्हणजे मूलगामी सुधारणांवर ज्यांचा विश्वास असतो ते. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस इंग्लंडमध्ये मौलिकवादी मंडळींचा उदय झाला. तेथे हेन्‍री हट आणि मेजर कार्टराइट हे प्रातिनिधिक पद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा करव्यात असा प्रचार करीत होते. त्यांना पार्लिमेंट देणाऱ्यांचा पक्ष या अर्थी मौलिकवादी (Radical) हे नाव १८१८ नंतर प्रचारात आले. लिबरल पक्षाची एक जहाल शाखा म्हणून हा पक्ष पहिल्या महायुद्धापर्यंत कार्य करीत होता. त्यानंतर रॅडिकल मतांच्या लोकांची जागा समाजवाद्यांनी घेतली. रॅडिकल हे उदारमतवाद्यांपेक्षा अधिक पुरोगामी आणि जहाल होते. त्यांच्यापेक्षाही अधिक जहाल समाजवादी होते. या तिघांतील संबंध हे असे होते.

मध्यमेचे आणि सांस्कृतिक तेजाचे ते दुकळे अनुकरण होते. सारमकवींच्या अद्भुतमय-वादाने त्यांना टोरावागच्या मूर्तींनी बघेत लोटल्यानंतर झेली आणि बायरन हे भरभराटीच्या आणि आशावादाच्या उदारमतवादी युगाच्या वाझ्याच्या अंगेरच्या झळाळीचे प्रतिनिधी झाले.

त्याचवेळीच मानवी जेवणच्या सर्वेज्यतेच्या भव्य आविष्कारा विशानाच्या द्वारे झाला. महान क्रांतीच्या अद्भुतमयवादी विचित्रवादाने टिड्मन रॉडव्ह्यानंतर बुईने १९ व्या शतकात महान क्रांतीचा दोजे निव्वान्तपणे पेरली. त्याचवेळी शीघ्र गतीने वाढणाऱ्या राष्ट्रीय शानाच्या सामर्थ्याच्या साहाय्याने निमग्न विक्रमारा मानव हाच एक सर्वश्रेष्ठ अद्भुतमयतेचे सादर होता.

जागीचीन काळात उदारमतवादी विचारांचा विकास व्यापारवाद (Mercantilism) * आणि उपमवाद (Industrialism) † यांच्या विशिष्ट आर्थिक गत्यांच्या वाढीसोबत एकाच वेळी घडून आला. प्रत्यक्षात तो त्या संस्थांच्या उपयोगी पडल्या. या वस्तुनिवृत्तीमुळे त्याच्या उद्योगांमार्फत मोठ्याप्रमाणाची विचारसरणी म्हणून संस्थापण्यात येते. आर्थिक घटक आणि सामाजिक परिवर्तने यांचा विचारावर निमंशय प्रभाव पडतो, परंतु हाताड्याची आर्थिक सामर्थ्याचा वाढीसोबतच त्याच्या समाजाच्या दृष्टिकोण हे वस्त्याचे वेळा दिवाभूट करण्याचे असतात. तथापि, हे काही मानसवादापुरतेच मर्यादित नाही इतरांनीही विचारांच्या विकासाने राष्ट्रीयकरण करण्याची मानसवादी पद्धति आणखीच आढळते. उदाहरणार्थ, प्रा. लस्की यांनी उदारमतवादाची मुळे आणि वट यांचा मागोवा घेताना ही पद्धति स्वीकारली आहे. " उदारमतवादाचा जन्म कदाचित् झाला असेल, तर मध्ययुगाच्या अंतरीस एका नव्या आर्थिक समाजाच्या उदयानामुळे होय. मिडान्त या दृष्टीने त्या समाजाच्या गरजांनी त्याला आकार दिल्या " †

१. Harold J. Laski - *The Rise of European Liberalism*

* १६ व्या शतकापासून १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत युरोपमध्ये आर्थिक जीवनात राज्यकर्ते आणि व्यापारी यांनी जी तत्वे आणि जे मिडान्त प्रत्यक्ष व्यवहारात असोर्जिते त्यांना स्थूलमानाने व्यापारवाद म्हणतात. हा वाद राष्ट्रीय आर्थिक एकतेचा पुरस्कार करतो. राष्ट्र आर्थिक दृष्ट्या प्रबल बनले पाहिजे, सर्व सूत्रांमार्फत मार्गांनी पैसा व मूल्यवान धातू मिळवून राष्ट्राने संपत्ती आणि सामर्थ्य वाढवावे, जास्तीत जास्त निर्यात व कमीत कमी आयात करावी, अशी सामान्यपणे त्याची विचारसरणी होती.

† मोठमोठ्या उद्योग घेण्याच्या प्रस्थापनेने निर्माण होणाऱ्या पद्धतीच्या उद्यमवाद हे नाव आहे. औद्योगिक श्रम हे निचे वैशिष्ट्य असून सरंजामशाही व लष्करी श्रुती यांना ती विरोधी आहे.

ऐतिहासिक दृष्ट्या हे वस्तुस्थितीचे अचूक निवेदन आहे असे म्हणता येणार नाही. १६ व्या किंवा १७ व्या शतकाच्या आर्थिक समाजात उदारमतवाद असा पारसा नव्हताच. व्यापारादी भांडवलदारांचे राजकीय दृष्ट्या राष्ट्र-सत्ताही साहचर्य होते. या सत्ता रोमनचर्चच्या विरुद्ध बलवंड राजाचा देवी हक्क प्रस्थापित करू पहात होत्या. अधिक खोलात शिरणाऱ्या इतिहासकारांनी दर्शविल्याप्रमाणे “ १६ व्या शतकापश्चाती मध्ययुगात एक प्रकारचा उदारमतवाद कितीतरी अधिक प्रमाणात होता. १६ वे शतक राष्ट्रयुगात हितार्थ कटक आर्थिक नियमन करणाऱ्या नव्या बलवंडशाहीचे युग होते. ”^१ प्रा. लास्की स्वतःच आपल्या उपरिनिर्दिष्ट विधानाला सुरड घालतात ती अशी : “धर्मसुधारणा आणि फ्रेंच क्रांति यांच्या दरम्यानच्या सवध कालखंडाला व्यापारवादाचे युग असे म्हणण्याची प्रथा आहे. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत आर्थिक क्षेत्रात उदारमतवादाची विशेष चहा नव्हती हे सुखामुळे आहे ” जीवनाचे तत्त्वज्ञान म्हणून उदारमतवादाची मुळ १६ वे शतक आणि तत्पुर्वीही शाखल्या भांडवळ शोभात स्थापित सापडतात. परंतु याचाच उशीरापर्यंत त्या तत्त्वज्ञानाची पारंग भांडवलदारांना शास्त्री नाही. म्हणून उदारमतवाद हा आर्थिक समाजाच्या गरजांनी निर्माण केला असा म्हणजे बरोबर नाही. तत्त्वज्ञान या नात्याने विचारांच्या विकासाच्या तर्कशास्त्राला अनुसरून त्याची वाढ स्वतःचण शास्त्री. पुढे एका विशिष्ट वर्गाचे त्यांना अंगिकार केला. ऐतिहासिक घटनांचा हा अनुक्रम पाहिला म्हणजे उदारमतवाद ही भांडवलदारांची तत्त्वप्रणाली आहे किंवा दुसऱ्या शब्दात भांडवलशाहीचे तत्त्वज्ञान आहे, या विधानाला पुष्टी मिळत नाही.

तथापि मार्क्स बेबर, सॉयर्ट, ट्रोएल्श, हाउसेर आणि टोने यांच्यासारख्या चिकित्सक पंडितांना आणि समग्र इतिहासकारांना मार्क्सप्रणीत इतिहासाच्या आर्थिक मीमांशेशी असलेली प्रा. लास्कीची सहानुभूति, मान्य नाही. त्यांनी उदार जीवनदृष्टीचे स्फूर्तिस्थान म्हणून मानला गेलेला प्रोटस्टंटवाद आणि भांडवलशाही अर्थकारण यांच्यात कार्यकारण शोधण्याचा प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ मॅक्स बेबरचे प्रतिपादन असे की, प्रोटस्टंटधर्मातील प्युरिटनवादी सिद्धान्तांनी भांडवलशाही अर्थकारणाच्या उदयाला इतके मोठे साहाय्य केले की, त्याच कारणाकरता ते सिद्धान्त उपदेशाव्यात आले, या निर्णयाला पुष्टी मिळते. बेबरचा अभिजात ग्रंथ मार्क्सच्या इतिहास-मीमांसलेला दुजोरा देणाऱ्यात मोडत असला आणि समाजशास्त्रीय इतिहासशास्त्र म्हणता येईल अशा पार

१. A. L. Rowse - *The End of an Epoch*, chapter on *The Rise of Liberalism*.

२. Max Weber, *Protestant Ethics and The Rise of Capitalism*.

मोठ्या वाऱ्याच्या न्याने आल्या मिठी, हे संर अगळे, तरी तो एकदल दशवितो वी, उदयोन्मा गोंजलदर वर्गाने मोठेदेखावाचा पुरस्कार केला; याचे पारण तो त्यांच्या मृगीच्या शिवाय होत; याच्या आर्थिक दृष्टीने म्हणणारा असा त्याचा वाटला तथापि हे काही त्यांच्या मील वायुकारणयवत गळू करीत नाही किंवा मोठवळसाठी अर्थकारण व उदारमतवाद यांच्या मेल तयार होण्याची त्यामुळे प्रसंगित होत नाही.

मा. टॉन हा प्युरिटनवाद आणि मोठवळसाठी अर्थकारण यांच्या एकसमया-वर्ततेकडून होणाऱ्या वाटांना मागोवा घेऊ आणि त्यांना परस्परान्वर पद्धतारा प्रभाव दाखवून देतो. पण त्यांच्यातील संबंध अनन्य नित्य वायुकारणात्मक आढे असे तो मोठेही पोसाविलेले प्रस्थापित करी नाही. “प्युरिटनवादचे सामाजिक यंत्राचे स्वतःचे अनेक टंक होत ते अंशतः व्यापारी वर्गाच्या पक्षे द्विगम्यमानून आणि अंशतः देख-ये राज्या आणि मानवाचे मानास यांच्या विपरीता त्यांच्या कर्तव्यात निर्माण झाले होते. हे टंक दुसरी समाजतील अवादा किंवा राहिलेले अनेक संरक्षणासाठी घटक आणि सुचविल्या व यमोक्त समाजाने उद्भव बाळगणाऱ्या अधिकारसाठी राज्याचे भोवण या दृष्टीसाठी नीत निरोवी होते, ... प्युरिटनवादाने आपल्या प्रभावाने सामाजिकाने घडवून आणून दिले आणि अधिकारसाठी राज्यात प्रयत्न आणून करून घेतून दाखले. तथापीन प्युरिटनवाद हा कांतीत अगरीस किती शांतक्या व्यापारी संस्कृतीचा मास तयार करण्याच्या कामी एक प्रभावी शक्ति ठरला.”^१

उदारमतवादाचा धार्मिक आग्रामांच्या सामाजिक निष्ठासार त्यापारी वर्गाच्या शिगम्येवाची आप अंशतः पळून होती—पण ती अनेक अंशतःच—असे सूचित करण्यात येते. देखून स्वतः आणि त्याचे मानवाची संकल्प याविषयीची आधारभूत तत्वे या अंशतः प्रभावान्वयनरतून स्वतःपणे गळू लाग्यात आली. पण एतिहासिक काळ-मात्रात धर्मश्रद्धा, तत्त्वज्ञानात्मक मूल्ये, सामाजिक परिवर्तन आणि आर्थिक विकास यांना परस्परान्वर प्रभाव पडतो, पण त्यांनी पळल्याच प्रथम मूल्य देणे आणि इतरांना उगम त्यांत घोषण हे उद्देश अट्टाक्षीने वाढे “ऐतिहासिक बागडे आणि सामाजिक बदल यांच्या दृष्टीनेपणून याविषयावर एखादी शिडका-माथिका जरी गोडकर रीत्या एक उभ निर्मिती म्हणून मान पा घेत असली, तरी नित्य उभ देणाऱ्या ऐतिहासिक परिस्थिती आणि अधिक मंडळाची असून, खुद तिथच माध्य असे न मानवामुद्धा ती उपनिर्मितीचा कळीतगा अविक असते, हे स्पष्ट आहे.”^२ इतिहास चळविलाच्या

१. R. H. Tawney, *Religion & the Rise of Capitalism*.

२. A. L. Rowse *The End of an Epoch*.

विविध घटकांच्या संपेक्ष अर्थव्यवस्था हे अधिक वास्तववादी गुणग्रहण आहे. येथे एकदृष्ट लक्षात ठेवले पाहिजे की, धार्मिक मित्रांत आणि तात्त्विक कलां यांचा सामाजिक घटकांच्या व्यापारावर फार मोठा प्रभाव पडू शकतो. पण त्या घटकांमुळे ती जन्माला येत नाहीत किंवा त्यांचा उगमही त्या घटकांतून होत नसतो. त्यांना नृत्तमनेन आणि भविष्यकालीन असा स्वतःचा इतिहास असतो. विचारांचा इतिहास आणि सामाजिक घटनांचा इतिहास हे दोन्ही काही काळामध्ये एकाच प्रकारचे असतात की, त्यांचा गुंता सहजामध्ये सोडविता येत नाही. म्हणून त्यांचा आंतर-संबंधाविषयी गोष्टळ निर्माण होत.

उदारमतवादाच्या एका अव्यक्ताच्या विधायक टीककाराने हा आंतरसंबंध यथार्थतेने वर्णिला आहे : “ जीवनमार्ग या दृष्टीने उदारमतवादात उगम या व्यापारी वर्गाच्या बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आकांक्षा व पथ्ये प्रतिबिंबित झाली. परिणामतः उदारमतवाद आणि भांडवलशाही यांचे संबंध घनिष्ट झाले; पण भांडवल-शाहीसाठी केवळ एक सोडस्कर तर्कमंगती या दृष्टीने उदारमतवादाकडे पाहणे पुरास होईल. कारण उदारमतवादी तत्त्वप्रणाली ही एकाच आर्थिक पद्धतीची अन्वतारवाद किंवा मानसिक प्रतिक्षिप्त (Reflex) आविष्कार यापेक्षा काहीतरी अधिक होती. १७ व्या शतकाच्या मनोवृत्तीचे ती प्रतीक होती आणि सर्वज्ञमशाही-या अभिवृत्तीतून विकसित होणाऱ्या आर्थिक पद्धतीचे जे ती कारण होती, तसेच परिणामही होती. ती नुसती एक आर्थिक तत्त्वज्ञान आणि जीवमार्ग नव्हती, तर ती राजकीय, सामाजिक आणि बौद्धिक तत्त्वज्ञान तसेच जीवनमार्गाही होती. शिवाय उदारमतवाद आणि भांडवलशाही ही एकाच वेळी आणि एकमेकांच्या दरोधरीने वाढत होती. जशी ती भांडवलशाही विचारांची एक पद्धति होती, तशीच ती कार्य करण्याचा एक मार्गही होती. त्याप्रमाणेच उगमत्या व्यापारीवर्गाच्या मनोवृत्तीची जशी ती निर्मिती होती, तशीच ती मनोवृत्ति ही त्या पद्धतीची निष्पत्ति होती. रिनेमान्स आणि धर्मसुधारणा या-या-बरोबर जे व्यक्तिवादी जीवनतत्त्वज्ञान (Weltanschauung) अस्तित्वात आले, त्यानूनच उदारमतवाद आणि भांडवलशाही ही दोन्ही निष्पन्न झाली.”^१

लॅक हा अर्वाचीन उदारमतवादाचा द्रष्टा होता. त्याने मतेच्या सर्वत्रेष्ठ महत्त्व दिले. या अधिकृत पुराव्याच्या जोरावर उदारमतवाद म्हणजे भांडवलशाही अर्जन-वृत्तीचे तत्त्वज्ञान असे वर्णन करण्यात आले आहे. उदाहरणार्थ, प्रा. लॉस्की असे प्रतिपादन करतात की, “ ऐतिहासिकदृष्ट्या उदारमतवादाची कल्पना मतेच्या

१. John H. Hallowell, *The Decline of Liberalism as an Ideology*.

मानवीशी अस्वतंत्रते देण्यात येते." लॉक्याने मानवी कल्पनेशी उदात्त मानवान्याचा वास्तविकी भाव्यलशाही भाव्यलशे पात्र्य ओडे साम्य आहे, हे पटव्या-
साही पोषणी प्रत्यक्ष न बाळगता लॉक वाचल्या पाहिजे. मना भुणजे स्वतःच्या
अमर्त्य फळ अशी त्याने व्याख्या केली आणि मानव हा स्वतः देहान्त मूलक आहे
म्हणून तो आपल्या हातांनी जे जे निर्माण करतो, त्याचा तो मालक होतो, असे त्याने
प्रतिपादित केले. त्याने " आपण आमची प्रकृत अवस्था, म्हणून सामुदायिक मनेतून ती
बाह्य फळी आहे." लॉकने पुढे असे घोषित केले की, निगमावस्थेत मुद्दे
सर्वत्रच होती आणि तिने असे निर्माण केले की, " सर्वत्रच स्वतः आणि स्वतः असल्या-
मुळे पोषणी दुसऱ्यांचे जीवन मान्य, स्वतःच स्वीकारता यांना अपाय करत
करत नये." यथे संसारशाही फळपुत्राचा तत्त्वज्ञ वेळेत नाही, तर साम्यवादाचा
दृष्टा वेळेत आहे. संसार तात्त्विक उदारमतवाद आणि साम्यवाद यांच्यातील संबंध
तत्त्विक आहे. पण भाव्यलशाही उर्ध्वताराशी असणारा त्याचा संबंध आकर्षक
आहे. मंचर भर देऊन आर्थिक मुद्रांतर्गतताय व्यापक निरर्थक अगते, हा समाज-
वादी आणि अस्वतंत्र लोकशाही युक्तिवाद त्याने पुढेपुढे केला आहे. तत्वाधीन
राजकीय विचारांना स्वातंत्र्याची कल्पना अमूर्त आणि केळ मनुष्याशीय होती. लॉकने
तीत की आपोर्तिक आशय जो प्र. मान्या त्याचा मिहान्त स्वतःच्या अमान्य फळ
समाज्याच्या समाज्याची मान्यशी मान्यी होता. स्वतःचा देहान्तेही स्वामी
नगणा या फळ समाजानाच नव्हे, तर आगाशी भाव्यलशाही सर्वोच्चताराशीच्या
मुद्रांतर्गतता तो मिहान्त विमोचनाचा संदेश देत होता. लॉकच्या कल्पनेतील
मनुष्याचे " स्वतःचे अथ मिहान्त्या " भौतिक वस्तुच्या जोडीने मुद्दे जीवित आणि
विभिन्न स्वातंत्र्य यांचा प्रत्यक्ष समावेश होता. म्हणून मनेच्या संरक्षणाच्या उद्देशाने
राजकीय समाज्याची स्थापना दाली असे त्याने जाहीर केले.

उदारमतवाद ही उगमच्या भाव्यलशाही वर्गाची तत्त्वप्रणाशी मानणे जसे पुढीचे
आहे, नेमच तिचा उगम फलपुत्रागतेत शोधणे म्हणजे इतिहासाचे पुढीचे वाचन करणे
आहे. धर्म ही वैयक्तिक मुद्रांतर्गतता आहे, हा व्यूढाचा मुख्य भाग मिहान्त वस्तुनिष्ठ
दृष्ट्या विमोचनाचा होता. पण व्यूढा मान्यता आपोर्तिक स्वातंत्र्याच्या
वास्तव उगम राहिल नाही. त्याने पुढेपुढे धर्ममुद्राणा पोषणी सत्ता मोडून
काढण्यासाठी होती. त्याच देहान्ते त्याने जेव्हा राज्याच्या स्वेच्छा आवाहन केले.
परिणामी धर्ममुद्राणा उगमच्या भाव्यलशाहीला उपयोगी पडण्याचे दूरच राहिले,
उलट तिने संसारशाहीला बळकटी वाणली आणि बलवंत राजांच्या अमला-

व्याली राष्ट्रमत्ताचा उदय होण्याच्या साहाय्य केले. देखी हफाने राज्य करण्याच्या दबावा सांगणाऱ्या अनियंत्रित राजमन्त्रेचा संरक्षक या नात्याने ल्युथरवाद हा धार्मिक स्वातंत्र्यावर सर्वांत मोठे संकट ठरला. उदारमतवाद कथितच अशा कुळीना अभिमान बाळगेल, “बैबिलोनचा बंदिवान” (Babylonish Captivity) * या पुस्तकात राजकीय स्वातंत्र्याच्या कार्यक्रमाचा आराखडा आहे, असे सूचित करण्यात आले आहे. राजकीय उदारमतवादाचा उगम जर ख्रिस्ती चर्चेच्या क्षेत्रांत घडल्या इतिहासात शोधायचा असावा, तर तो १५ व्या शतकातील धर्मसुधारणेच्या धर्मसभावादी (Conciliar) † विचारांना मध्ये अधिक प्रमाणात लक्ष देऊन येतो. सरंजामी राजे आणि प्रोटेस्टंट पाद्री यांच्या स्वातंत्र्यावरून ल्युथर इराज होतो. “तुम्हाला राजकीय स्वातंत्र्याची त्याने कधीही पर्वा केली नाही. त्याच्या मनाचा सारा कळ सरोवरीच ऐकिले गेलेल्या अनुकूल होत. मनाचा देवी उगम आणि मानवी नियमता यावर त्याची सरोवरीच अशा होतो.” † इंग्लेसीची विषमता ही देवी अनुग्रहाभावात शांतलेल्या मानवाच्या पतनाचे फळ आहे असे प्राथमिक निष्कर्षात आहे. ही विषमता अनेकसर्गिक आहे असा याचा गणिताय आहे. मानवी नियमता ही देवी संकट आहे, यावर ल्युथरच्या विश्वास होता. लोकाशांतीच्या उदारमतवादी राजकीय सिद्धान्ताचे अधिष्ठान धर्मसुधारणेत सामुह्यांवरवी वैयक्तिकवादात ते अधिक सापडते हे उघड आहे.

आधीच्या परंपरा वगळूनमुद्रा उदारमतवाद आणि लोकशाही राजकीय सिद्धान्त यांचा उगम धर्मसुधारणेपूर्वी शांतलेल्या राजकारणाच्या ऐतिहासिकतेच्या आश्रयात आढळून येतो. जो नव्वेन राजकीय सत्ता निसर्गातील अधिष्ठानाचा दावा करीत होती, तोपर्यंत ती अनियंत्रित होती. लोकमत्ताक नियंत्रणाची कल्पना राजकिय सत्तेच्या ऐतिहासिकते-

१. Cambridge Modern History, Vol. II

* नेबुक्रॅझेसारो ज्य लोकांना हद्दगार करून बैबिलोनमध्ये बंदिवासात ठेवले होते. बंदिवानाच्या या ७० वर्षांच्या कालाव्य बैबिलोनचा बंदिवास हे नाव आहे. या बंदिवासात ज्यू लोकांची अत्यंत दुःखस्वशी गीते जन्माला आली. इराणच्या कायसस बादशहाने इ. स. पूर्व ५२८ मध्ये त्यांची मुक्ती केली.

† चर्चेची तत्वे किंवा शासन एकट्या पोपवरच न सोपविता भक्तजनांच्या धर्मसभा किंवा प्रातिनिधिक मंडळे (Councils) यांच्याकडची ती नियमित करावीत यासंबंधी मध्ययुगात मोठे आंदोलन होते. त्याच्या पुरस्कर्त्यांना धर्मसभावादी असे म्हणतात.

नेतरच उद्भवू शकते. धर्मसुधारणेने त्या आंदोलनाला साहाय्य केले, म्हणून त्या आर्थीने ही उदारमतवाद आणि लोकशाही यांच्या उदयाचे उद्योत्पन्न कारण म्हणून मानला येईल, पण त्याचबरोबर ही प्रतिक्रियेने प्रतिक्रियेच करीत होती. ल्यूथरच्या अरिस्टॉटल विरोधामुळे ईश्वरविज्ञानाची पक्कड ढिली झाली नाही. मर्यादांची धर्मसुधारणेने आधुनिक धर्माप्रस्था गुमाचा प्रारंभ केल्या. धर्मविज्ञान युरोपच्या ग्रीककालीन धर्मयुक्ततेने लोपले, त्याकाली ईश्वरविज्ञानाची पक्कड मध्ययुगीनकाळात मजबूत होती. ल्यूथरने केलेल्या अरिस्टॉटलच्या निमित्तानेचा पतिलास म्हणून प्रोटेस्टंट ईश्वरविज्ञान तत्वेच राज-कषण यास फुड्यापासून उन्हाट्या झाडे धर्मस्थाने प्रामाण्य पूर्वोक्ताही अधिक पोलीनिंगने प्रस्थापित करण्यात आले. प्रोटेस्टंटानी फारक्याकड कल्ले धर्मस्थाने अतिविवरण केले, त्याच काळातच कल्ले प्रत्येक समाजस्थाने समान करण्याचा प्रयत्न पडला, त्या समाजात राजकारणाच्या ऐतिहासिकतेची प्रथा मजबूती धर्माप्रस्थापनातून राजकीय अधिकारवाट (civil authority) मानवी निष्ठा फारक्याची मागणी ही शब्दांच्या अंतर्भावे येऊ लागली होती, पण काळानेही ईश्वरामध्ये ही मागणी संपूर्णपणे प्रस्थापित नाही. ल्यूथरनेही राजकीयतेला पूर्वोक्ताहीच्या द्वारे उगम घेतले. या पोल्या आध्यात्मिकतेने राजकीय अधिकारवाट मजबूत करण्याचा आग्रह आणीत होता. परंतु त्यांना राजकीय अधिकार देऊन राजकारणाच्या शिवा, ल्यूथरने त्यांच्या अती मजबूत मानवी मागणीची देखी प्रायश्चित्त म्हणून समर्थन केले, त्याने प्रतिक्रियेक मजबूतपोली निमित्तानी मजबूतपोल्या दाराविक्री नाही, धर्मसमावादी आंदोलन हे धर्मसुधारणेच्या अधिक लोकशाहीवादी होते.

आध्यात्मिक आणि आधिभौतिक मजबूत यांच्यामध्ये बरोबरीसाठी शतकानुशतके झगडा चालत असताना प्रतिक्रियेक अधिक निमित्त सध्याचे स्वतःचा हाक प्रस्थापित केला. राज्याच्या राजकीय अधिकाराच्या स्वातंत्र्याचा हाक मजबूत होता. धर्मसुधारणा ही काही त्या शतकाचे यशस्वी पर्यवसान नव्हते. उलटपक्षी या शब्दांनी सत्ता असली प्रथम प्रोटेस्टंट राज्यामध्ये पूर्णपणे उलटित झाल्या होत्या. राजकीयदृष्ट्या धर्मस्थाने पुनर्स्थापना असे धर्मसुधारणेचे वर्णन करता येईल. सोळाव्या शतकातील राष्ट्रमज्जा ही धर्ममज्जा होती. ल्यूथरचा मज्जा करता येऊनकालीन हा मुद्रा मजबूत उदारमतवादी होता. राज्यस्थाने अधिक उदात्त असे काही नाही, असे त्याने जाहीर केले ही आधा पक्षीय हाकली हाता होती. आधुनिक राज्यवादाचा (Statism) * दृष्टा हा ल्यूथरच्या चर्चेचा अनुयायी होता, हा काही अपवाद नव्हता.

* राष्ट्रातील सर्वमज्जा राज्यस्थाने केवळ करणे या मज्जा राज्यवाद असे म्हणतात. अशा राज्यात सर्व अधिकार राज्यस्थाने आपल्या हाती घेऊन दाखत करते.

धर्मसुधारणा आणि त्यामागून आलेल्या धार्मिक असहिष्णुतेच्या कालखंड यांच्या प्रतिगामी प्रवृत्तींना न जुमानता राजकीय सत्तेच्या ऐहिकीकरणाच्या गुंता आंदोलनांने १९ व्या शतकात उदारमतवादाचा पाया यशस्वीपणे घातला. प्रातिनिधिक सत्त्यांची लोकशाही मागणी धर्मसंभावदी आंदोलनांने चर्चमय्येची उर्मट्या केली. राज्याची ऐहिक संस्था म्हणून अभिवृद्ध होण्याच्या कार्याच्या प्रतिबंध करण्याच्या पामी दैवी हक्काच्या दावा औपचरिक दृष्ट्या धर्मसत्ताक अशा राजसत्तांना साहाय्य करू शकला नाही. या दृष्टीने ते मानवी नियंत्रणाच्या शक्यतेपलीकडचे नव्हते. राजांनी सत्ता अनिर्वात अगू शकिल; परंतु राज्याचे शासन कोणताही दैवी हक्क नमस्कार प्रमादशील माणसांकडून चालत असे आणि आपले राजपद गमावल्याशिवाय राजा तो हक्क गुम याच्या देऊ शकत नसे. चर्चच्या कायद्याच्या प्रमाणित्या आव्हान देऊन मेलान्क्झोनेने सामान्यजनांच्या मुद्देबुद्धीकरता दैवी हक्काच्या अधिकाराने कायदे करण्याच्या राज्याच्या असाधारण हक्काला (Prerogative) मुद्दे लावला. कारण ते कायदेमुद्धा चर्चच्या कायद्याच्या स्वरूपाचेच असतात. ऐहिक सत्तेने केलेल्या राजकीय कायद्यांना स्थान प्राप्त करून देण्यात आले. ऐहिकीकरणाच्या प्रक्रियेची परिणति या नात्याने समाजसंस्थेचे स्तोत्र म्हणून राज्यसंस्थेने चर्चची जागा घेतली. हुकरने या महान क्रांतीचे तात्त्विक दृष्ट्या समर्थन केले आणि प्युरिटनवादाविरुद्ध अँग्लिकन हायचर्चचे रक्षण केले. राज्यसंस्थेचा उगम शास्ता आणि शासित यांच्यामधील करारात असतो हे त्याने पहिल्याप्रथम सूचित केले आणि उदारमतवादी आणि लोकशाही राजकीय सिद्धान्त यांची मूल्याने सूत्रबद्ध केली.

आधुनिक राजकीय उपपत्तीची रूपरेषा हुकरच्या (*Ecclesiastical Polity*) “चर्चविषयक राजनीति” या पुस्तकात रेखाटण्यात आली आहे. हा ग्रंथ राज्यसंस्था आणि चर्च यांच्या ऐक्याची—चर्च हा प्रभावी घटक ठेवून—कान्विनपंथी मागणीशी सामना देण्याकरता लिहिल्या होता. हुकरचे प्रतिपादन असे की,

+ अँग्लिकन हायचर्च हा वाकप्रचार इंग्लंडच्या चर्चेच्या उद्देशाने वापरतात. इंग्लंडचे चर्च हेच खरे चर्च मानणाऱ्या इंग्रजांची ही धर्मसंस्था आहे. इंग्लंडच्या चर्चमध्ये ‘हाय’ आणि ‘लो’ असे पक्ष होऊन गेले. विशेषतः १६८० च्या क्रांतीनंतर हे भेद तीव्र झाले. हायचर्च पक्षाची मंडळी पाद्री वर्गाचे अधिकार श्रेष्ठ मानीत होती; आणि लोचर्च पक्षीय त्यांचे अधिकार कमी करू पाहतात होते. राजकारणात हायचर्चचे अनुयायी स्टुअर्ट राजांच्या असाधारण हक्कांना पाठिंबा देत होते. उल्टे लोचर्चचे अनुयायी त्यांना मर्यादा घालू पाहतात होते. इंग्लिश चर्चच्या अनुयायांना ‘अँग्लिकन’ असेही म्हणतात.

ग्रीक चर्चांचे नियम भंगित्या न वाढत हे क्लॉड देवोस विनंती यांनी आदेश सादर दिले होते. परंतु त्यांनी मागणारा नाते नोंद घेवें नियमनायदा आणि न्याय यांच्या नियमना अन्वयेन स्वतःकारणे उदाहरणार्थ मोनोलीथिक ही ठरले. त्यांना हजरच्या पाणपोईवर पाहतांना केवळ आणि उदाहरणार्थ तत्त्वज्ञानाचा अर्थही केवळ, तो त्या परिस्थितींनी नसावा, तरा पुढीलप्रमाणेही नसावा. तो एक मोठ्याने होता. इतिहास भंगमुधारणेने ज्ञान आलेल्यांनी फारच मोठे माध्य होते. हेही राजांचे व याग्यत किंवा प्रजे निवडले ऐकिके होते. इंग्लंडचे सर्व आणि मूळ राजांचे सर्व यांच्या कोणाही मनाच्या इच्छांनुसारच येत नसावे. इंग्लंडमध्ये उदारमतवाद उदयास आला, तो धर्ममुधारणेनेच कारण मध्ययुगाचे अज्ञाती वैचारिक चर्चे द्वितीया विचार आणि पुरोगामी विद्या यांचे आश्रयस्थान होते, त्यावेळीच उदारमतवादाचा बीजे अंकुरित झाली होती. युरोपात झालेली याच भंगमुधारणा ही एक मार्गचर होती. ख्रिश्चन प्रगति आणि आध्यात्मिक मूर्ति यांच्याशीयच युगावृद्धी सांबाळण्या हागमकत ती काहीशी पोकळीटच होती.

राजे आणि प्रजा यांच्यामध्ये युरोपच्या काही भागात स्वयंनिर्णयनात्मकी जे वाढत आले होते, त्यांनी १७ व्या शतकात उदारमतवादाच्या उदयास सर्वात मोठा हातभार लावला. मध्ययुगीन जिवीत स्वयंस्वतःच्या ऐक्याचा संग करणारा हा नव्या धर्मा भंगमुधारणेनेच उद्भवला. ज्ञानी मान ल्युथरच्या प्रथम प्रस्तावने या उदाहरणार्थ निवडल्या. ही इच्छाची नसावा, तर " १७ व्या शतकात राजांही जुद्धावर परादरे नियंत्रण देवण्याच्या विद्या लोकांमतांच्याच्या कोणाही स्वरूपाचे फारच मोठे अवशेष राहिले असते. " भंगमुधारणेने पौराणिक जर्मन राजांच्या वटाचे समर्थन करण्याकरता राजांच्या देवी हत्तावरील अडेचे रक्षण केले आणि अज्ञाप्रकारे प्रजा-ज्ञानावयव राजांच्या अनियंत्रित मनेला पारित्य प्राप्त करून दिले. धर्ममुधारणेच्या या दुष्परिणामात, इनर काहा देशातील राजांच्या स्वयंनिर्णयनात त्यांचे प्रभावाने उदयाशी न हाण्यामुळे, याद मिळाल्या. या पारित्यहीने नव्यानेच कथेनिर्णय आणि नात्यादी यांच्यापुढे सर्वात मान्याना प्रथम निर्माण झाला. भंगमुधारणेच्या रसार्थ राजांचा प्रसार करण्याची रणजेन मददहीन स्वातंत्र्य असण्याची मुला असावी काय ? असे नेण्याही प्रकरने विचवत प्रथम निर्णयही उद्भवलेल्या यांनी क्वाना ल्युथर तसेच काथिक आणि त्यांच्या युरोपांचे भंगमुधारणेने नेत यना आशीही नमेल, ते सर्व एकत्रस्थी राष्ट्रमंजरे (Monolithic Nation state) पुरस्कर्ते होते. ही राष्ट्रमंजरा राजांच्या अनियंत्रित राजकीय अधिकारावर थोडेमुद्धा आक्रमण सहन करायला

तयार नव्हती. तसेच स्वधर्म-निवेदनाचे कोणतेही वादविवाद ती चालू देत नव्हती. परंतु राजा आणि प्रजा यांच्या दरम्यानचे स्वधर्मनिवेदनाविषयीच मतभेद नेहमीच, फ्रान्स आणि ब्रिटन या देशात पसरले आणि त्यांच्या पायावर अर्वाचीन उदारमतवादाची आणि लोकशाहीची मूल्ये रचली गेली. ही मूल्ये म्हणजे सद्बुद्धीचे स्वातंत्र्य, पुत्र-स्वातंत्र्य, सहिष्णुता, बुद्धिमात्राचा प्रतिकार करण्याचा लोकांचा हक्क, इत्यादि, इत्यादि होत.

फ्रान्समधील सॅ. बाथोलेम्युच्या दृष्टीत शिरकाणांने इतिहास घडविणाऱ्या दोन संस्मरणीय प्रकाशनांच्या रूपाने लोकस्वातंत्र्याच्या अत्यंत नावनोंद जाहीर-नाम्याच्या चेतावणी दिली. त्यापैकी एक प्रसिद्ध कायदेसभेने फ्रान्समधील होटमन याने लिहिलेले Franco Gallia हे होते. त्यात आवाहन होते, ते राजाच्या देवा हक्काचे मान्यता मिळत्या राजकीय कायद्यात नव्हते, तर ते इतिहासात होते आणि भुवनात बुद्धिमत्तेने मान्यता सद्गुण मानणाऱ्या प्राचीन ग्रीक काळापासून स्वातंत्र्याची जी असंख्य समर्थने झाली त्यांना वंदन होत. इतिहासाच्या आधारावर लोकप्रतिनिधिमंडळ आणि इतर लोकसंस्था यांच्या प्रतिकार करण्याच्या हक्काचे होटमनने समर्थन केले. अर्वाचीन घटनात्मक इतिहासावरील आरंभीच्या प्रबंधांची एक अनेक या पुस्तकाचे यथार्थतेने गुणग्रहण करण्यात आले आहे.

दुसरे पुस्तक Vindictae Contra Tyrannos हे त्याच सुमारास अनामिक प्रसिद्ध झाले. ते अधिक महत्त्वाचे होते. त्याला १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील क्रांत्यांचा जाहीरनामा म्हणून संशोधता येईल. रूसो तर सोळाव्या, पण होब्स आणि लॉक यांच्याही पूर्वी लिहिलेल्या या पुस्तकात मूळ कराराची कल्पना विशद करण्यात आला होती त्यातील अत्यंत महत्त्वाचे कल्पने अनेक होते की, "लोकांनी चांगल्या शासनाच्या शर्तीवर— केवळ त्याच एका शर्तीवर— आज्ञापालनाला मान्यता दिली होती." लोकांनी शांतता आणि मुख्यतः यांच्या राणासाठी आवश्यक तेवढाच आपल्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याचा अंश समर्पित केला पाहिजे, या पूर्वगृहीतकावर राज्याचा पाया घातला जातो. म्हणून हे समर्पण संपूर्ण नसते किंवा ते मरिही घेता येत नाही. उदारमतवादाचा हा युगेनोअंशी* अमेसर समोपेक्षाही अधिक लोकशाहीवादी होता.

* फ्रान्समधील ग्रेटेन्ट धर्म स्वीकारणाऱ्यांना युगेनो हे नाव होते. त्यांचा पंथ १६ व्या शतकात अस्तित्वात आला त्यांनी धर्मसुधारणेचा अंगीकार केल्यामुळे त्यांचा फार छळ होऊ लागला. त्यातून फ्रान्समध्ये धर्मयुद्ध सुरू झाले. त्यांचे धार्मिक आणि नागरी स्वातंत्र्य सन १६८५ मध्ये रद्द करण्यात आले. छळात फंदाळून त्यांनी इंग्लंड, नेदरलँड आणि जर्मनी येथे देशांतर केले. सन १६८९ मध्ये त्यांच्यावरचे सर्व निषेध काढून टाकण्यात आले.

तो विचारो “ जी माणसे नियमों: समान आणि स्वतंत्र आते, ती सामान्य
आपली मना आणि जिवा निवासे समान करवावयाची जिंकू असे, दाखीर,
असे मानणे मुक्त आहे काय ?

पुनः युगानां प्रायेणान्ते ईष्यतेऽतीत्येवमासीति ननु, त्वान्वयावर कल्पना-
व्याप्तौ कदापि नोति, धार्मिक भूमिके च त्वेवमुक्तानां देव्यानां वक्षरा प्रतीतानां एक
व्यक्तीनां नाममात्रात् त्वान्व, त्वानां प्रायेणान्तांतिमि अश्रुत्याया इरे अत्रय शोधय्यायो
अत्रय देव्यानां प्राप्ती भवति, इत्युक्तानां पुरुषान् पंचायतीत्यने आचरणे त्वेव प्रय
त्नः, त्वान्व "प्रातिपदिके त्वान्व" इत्युक्ता वेदः, त्वान्व युगानां प्रसंगे नोति -
साय लोकावर्तनकेत्या मते । प्राप्ताया अत्र धार्मिक भूमिके त्वान्वानां प्राप्तरात् एक
इति ।

[illegible]

§ इरेस्टस (१९२४-१९८३) याच्या मताप्रमाणे इरेस्टसवाद म्हणतात. तो एक निसर्गविज्ञानाचा वैज्ञानिक असावा पावेतय्याप्रमाणे शक्तिचा तोस. धार्मिक भावनांनी राहिलेल्या मानवीमात्रेला असावे परीति, या मताच्या त्याने पुढीलप्रमाणे. हे त्याने असे म्हणजे तोसच्या मतेला आहे. त्याच्या अनुयायांना इरेस्टसवादी आणि त्याच्या मताला इरेस्टसवाद म्हणतात.

७. इस प्रकार प्रस्तावित संस्थाचक्रणी तन्त्र, स्थिती आणि शिष्टान्त यांच्या पात्रतीत ज्याची मतभत्ता होता त्यांना निराकारी (Disputary) भणत अगत. ज्यांना १९६२ चा युनिफॉर्मिटी नॅक्च आणि १९८९ चा डॉयरेक्शन अॅक्च हे धर्मविषयक कायदे मान्य नव्हते, त्यांना उद्देष्ट हा शाब्दप्रयोग करण्यात येत असे.

रक्षणाच्या शक्तींवर त्याच्या विद्याधिकार सुगुन करतात. ज्या क्षणी त्याकडे तो दृष्टी करील त्या क्षणी त्याचे विशेषाधिकार नष्ट होतील. आणि तो कायद्याच्या अधिकारक्षेत्र येईल.”^१

कमी अधिकपणे अर्शात मी इतर क्रियेक लेखकांनी प्रतिपादिली होती. त्याच्या पेकी एकांत घोषित केले की, “राज्यकर्ते ईश्वराने येतात; पण ते मानवाच्या ज्यावदार असतात. ईश्वर त्यांचे स्थान निर्माण करतो आणि मानव त्याच्या मर्यादा घालतो.”^२ धर्मसुधारणा म्हणून संशोधनाच्या जाणाऱ्या देवपूजाच्या संशोधनासाठी ही गोष्ट फार दूर अंतरावरची होती. ल्यूथरने राजपदाच्या देवाच्या अधिकारात सुरक्षा देऊन, विद्याप्राप्तीत उदारमतवादांनी देवाच्या अनियंत्रितपणा अमान्य केला आणि पुरातन वचन बद्ध अस जाहीर केले की, “देव योजितो एक आणि मानव करतो दुसरेच.” उदारमतवाद आणि धर्मसुधारणा यांच्यातील संबंध बरीत फारच सूक्ष्म आहे. इंग्लंडमधील उदारमतवादाने अग्रगामी हे विद्वांसक्षीय अभिजनशाहीतून आले होते. तर जर्मनीत धर्मसुधारणेने हे कार्य साधले ते भाडविलशाहीगादी नव्हते, तर सरंजामी राजासाठी होते.

देवाच्या अधिकारावरील या सूक्ष्म हलक्यामुळे देवी हक्काच्या तत्वाच्या तेज चढले. फिल्मेर हा याचा प्रमुख प्रवक्ता होता. राजपदाचा उगम हा पितृभक्ताक क्रिया पितृक वारशात होता असे त्याने प्रतिपादन केले. बायबल हा एक समाजशास्त्रीय आलेख आहे असे गृहीत घेऊन त्याने राज्यशास्त्राला इतिहासवाद लागू केला, आणि मानवी समाजाची उत्पत्ति आणि वाढ ही नैसर्गिक आहेत असे मानले, परंतु या आधुनिक पद्धतीने राजपदा केवळ राज्यसंस्थेचे सनदशी रक्षण असून राजपदाक राज्य हे नैसर्गिक असण्यामुळे देवी असते, या निर्णयाप्रत तो आला.^३ फिल्मेरच्या लेखांचा इंग्लिश क्रांतीच्या मार्गक्रमणावर बराच प्रभाव पडला होता, असे समजण्यात येते. त्यांचे देवी हक्काचे समर्थन यशस्वी झाले. “देवी हक्क हा आशावाजन, मुख्यवस्था आणि सातत्य ही व्यक्त करण्याचा एक मार्ग होता. त्याने इ. स. १६६६ आणि १६८९ मध्ये रक्तहीन क्रांती घडविल्या. आणि १६७९ मध्ये अनौरम्यासूत रक्षण केले.”^४

दुसऱ्यापक्षी, फिल्मेरने केलेले प्रतिगमनाचे यशस्वी समर्थन आणि पुनःस्थापनेचे आवाहन यांच्यामुळे उदारमतवादी राजकीय विचारांना चालना मिळाली. हा राजकीय विचार पुढे मिडनेने धीटपणे मांडला. पण विद्वांसक्षी हे क्रान्तिसमधील युगेनोपेक्षा किमपिही

१. W. Selden, *Table Talks*.

२. J. Waro, *The Privileges of The People*.

३. R. Filmer, *Pratriarcha Non-Monarcha*.

४. Cambridge Modern History, Vol. IV.

अधिक लोकसत्तासाठी नव्हते, तेमुदा अगण लोकाने विधान आलेल असा दावा म्हणून "प्रति नायक आसन" मधून होते. म्हणून ते मिडेली लोकसत्तावाद मानित नव्हते. हेरिडन याच्या मते त्यांना "वैयर्थ्येक तर त्यांची पकडस्थान नव्हता. तथापि मिडेलीला त्याच्या मागून त्याच्या वैयर्थ्येक अधिक जाणकारा असे वाटले. यासाठी त्यांनी उदारमतवाद हा त्यांच्या भोवलेदार समाज तत्त्वज्ञान या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण धर्मसुधारणा हा नाविल्यासाठी अर्थकारणाचा गरजाने निर्माण झाली, या नावावरून हा आणि एक पुराणा आहे.

मिडेली हा जगा द्विग नव्हता, तथा पुरुषदन्ती न होता. किंमतीचा उदाहरण म्हणून त्याने लिहिले की, "आपली इच्छा हाच पायथ ठेवून शिस्विणाच्या पोसमुवायी राज्याच्या तत्त्वज्ञानी प्रोत्साहन आणि मान्य ही मोठी जर्मिनायल्या येतील." "राजकीय नाटकातून राजकीय देशात म्हणून मानण्या आलेल्या ओजस शैलीत मिडेलीने पोषित केले की, "जे राजा कायदा मोडतो तो राजा म्हणून राहून शकत नाही. लोक राजशिवी ताकाय म्हणून त्याच्या पदच्युत करू शकतात. पाल्मेट्टे हा राजाद्वारे जे आहे, शरीर जगाचा आपल्या इच्छेनुसार एकत्र संघर्षित होऊ शकतो." पुराणमतवादी उदार द्विग पक्षाच्या दृष्टीने हे विधान वैयर्थ्य प्रतिपादन करत होतेच, पण प्रोत्साहन असा लोकसत्तावाद मानवणाग नव्हता. म्हणून ज्येवेली प्रोत्साहने राजकीयसाठी मिडेली पासी दिले, त्यावेळी त्या पक्षाने त्याचा समर्थन दिली. इंग्लंडच्या 'वैयर्थ्यज्ञानी नाही'ने मिडेलीला त्याच्या लोकसत्तावादसाठी सिद्धांताने, संकल्पनेने येथे लोकसत्तावाद या द्वार प्रभावित करून या वेळीचा राजकीय पुनित्याची होळी घेतली.

एका बाजूने प्रोत्साहन, ताका प्रोत्साहने मध्यागत केलेल्या जमिनीने धरलेल्या अर्वाचीन उदारमतवाद-या बाजूला अंतुर पटून त्यांची सुदर गेली अन्वी आणि पुढे मिडेली, हेरिडन आणि मिडेली यांच्या लोकसत्तावाद ही मोहोरली. अंतरीम लोकसत्ता तत्त्वज्ञानाची पकड त्यांना आली. दुसऱ्या बाजूने विद्यमान देवाचा पायथ आणि मानव-निर्मित पायथ, राज्याची ही एक आणि राज्या असाधारण एकत्र निर्यात करण्याचा लोकसत्ता बाधकार, याच्यामध्ये तत्त्वज्ञान केलेली. यात गुन्निवाड असा की, ज्याने लिहिले यात द्विगनेच अगमने आणि मरनेने गुन्निजना आणि गुन्निजित प्रगति यांच्यात गुन्निज अहेल त्यांच्या हावी समन्वित असले. "म्हणजे राजाशिव उभे दाहण्यासाठी म्हणून सरदार वर्गाच्या सामान्य जगाशी एकी करण्याचा भग पडू नये." द्विग पक्षाचा सर्वोत अधिकृत पुरस्कर्ता विलियम प्रिफो याने पडनशील मोहोरल्या पुराण-मती उदारमतवादाने विरोधाभासाने असे प्रतिपादन केले की, पाल्मेट्टेने अन्वित येळा

देशाला अग्राय केला आहे. पण लोकांच्या आवाजाने (Vox-populi) त्याचे रक्षण केले. ज्याला परंपरेने देवाचा आवाज असे म्हणतात, तो कोणी उठविला ? राजानेच ! हिफोने राजांचे वर्णन लोकेंद्राचे प्रतीक असे करून जुलमी विधानेढळ आणि दळबारी हायचर्चेची माणगे यांच्यावरुद्ध “ग्येझाभिमानो राजा” निर्माण करण्यासाठी राजा आणि प्रजा यांनी एक न्हावे असे मुक्तविले. फ्रान्समध्ये १४ व्या लुईने हा प्रयोग यशस्वी केला होता. इंग्लंडमध्ये तो स्वार्थशाही अधिक यशस्वी झाला. फ्रान्सच्या महान क्रांतीने इंग्लंडच्या धर्मयुगीन पूर्वप्रहादी तडजोड करण्यात गुंतल्या होता. हा वेळपर्यंत झालेले मॅग्ले तान्त्रिक आणि राजकीय प्रश्न वर्तल्या बुद्धिचातुर्याने स्पष्ट केले होते. त्याने विद्यवापक्षाच्या योजनाना नवे वळण दिले. एका शतकापूर्वी ज्याप्रमाणे फिल्सरने विद्यवापक्षाचा चाल्ला मिळो, त्याप्रमाणेच वर्तने उदार विचारांना प्रोत्साहन दिले.

उदारमतवाद आणि लोकशाही कल्पना यांची मुळे शोधण्याकरिता आणि त्यांची सारी अर्थवचा ग्रहण करण्यासाठी कोणीही पूर्वगृहीत कल्पनांनी मुरवात करता कामा नये त्याने विचारांच्या विकासच्या तर्कशास्त्राचे, गूढ त्या विचारांच्या गतिमतेच्या वस्तुनिष्ठतेचे, मार्गदर्शन घेतले पाहिजे. वास्तवानुगतके विचारांचे नमुने धार्मिक मान्यात ओतले गेले होते. आधुनिक विज्ञानान्द्यमुद्धा नियमबद्ध विश्वाच्या प्रयोजनवादी दृष्टीकट्टन स्फूर्ति मिळाली होती. बुद्धिवादाचा जन्म मध्ययुगाच्या ईश्वरविज्ञानीय पाठशाळात झाला. श्रद्धा, परंपरा आणि ग्रामाण्य यांचा प्रभावी विद्रावक अशा संशयवादाचा उगम ईश्वरविज्ञानीय पीठपंथिती वादविवादात सापडतो. त्याप्रमाणेच अर्थाचीन सामाजिक आणि राजकीय कल्पना या धार्मिक वादविवादाच्या आणि निहंकु बौद्धिक व्यासंगान्या सत्ताशास्त्रीय चिंतनाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीत वाढील लागल्या. मानवी समाजाच्या उत्पत्तिविषयीच्या १६ व्या शतकातील चिंतनांनी वायव्यप्रणीत सिद्धान्त समितपणे नाकारून खिस्ती धर्माला खिळविले केले; इतकेच नव्हे, तर त्यांनी उदारमतवाद आणि लोकशाही राजकीय उपपत्ती यांचाही पाया घातला. कगाराची कल्पना रुसो, लॅक बिवा हॅन्ज यांच्यापेक्षा कितीतरी अधिक जुनी आहे. १६ व्या शतकाच्या “ईश्वरविज्ञान-युगाच्या”च्या पार्श्वभूमीतून ती अवतरली. समोसरीच आधीच्या मध्ययुगीन लेखकांनी ती सूचित केली होती. “एकदा धर्मच काय तो स्वातंत्र्याच्या कामी प्रेरक ठरला. नाही तर, केंद्रवर्ती सत्तेच्या वादीवरोवर स्वातंत्र्य नष्ट झाले असते.”^१

१. J. N. Figgis, in *Cambridge Modern History* Vol. III.

राजमत्तेच्या अनियंत्रितपणाचे तात्त्विक, समर्थन राजकीय संस्थेच्या ऐहिकीकरणामध्ये मार्मिकदृष्टी, बॉर्ड आणि मॅकिन्झी यांच्या आय प्रयत्नांनी केले. राजाच्या दृष्टी दहाचा उद्देश करणाऱ्या धर्मसुधारणेमुळे त्याला बळकटी आली. अनियंत्रित राजाच्या इरॅस्मसवादी प्रवृत्तीच्या विरुद्ध धार्मिक अल्पसंख्यांनी केलेल्या बंडाचा परिणाम राजकारणाच्या लोकशाहीकरणाने झाला. १६ व्या शतकात केंद्रीभूत राजकीय संस्थेचा (राज्यसत्ताक राष्ट्रसत्तांचा) मुद्दा इतका ज्वरदस्त होता की, राष्ट्राच्या आवाहन केल्याशिवाय आणि जुद्धांशी राजाच्या विरुद्ध बंड करणे हे धार्मिक कार्य ठरविण्याशिवाय तिच्या विरुद्ध कोणत्याही प्रकारचा प्रतिकार संप्रतिष्ठ करणे शक्य नव्हतं. त्यामुळेच *Vindictio Contra Tyrannos* हे पुस्तक त्या युगाच्या धार्मिकता इतकी उत्तेजना भर होती. त्याने प्रश्न उपस्थित केले ते असे:—(अ) देवाच्या पाय पावित्र्य आत्म करणाऱ्या राज्यकर्त्यांना मानणे हे प्रजेचे कर्तव्य आहे काय ? (आ) देवाचा कायदा मोडून इच्छणाऱ्या राज्यकर्त्यांना प्रतिकार करणे हे कायदेशीर असे वा ? धर्मोत्थाविरुद्ध १६ व्या शतकात उठलेल्या आवाज म्हणजे १७ व्या शतकाच्या प्युरिटन क्रांतीचा केवळ नट, तर १८ व्या शतकाच्या महान फ्रांसीसी क्रांतीकारी होती.

“ धार्मिक कळकळ, स्वयंनिर्दिष्टताचे संघर्ष आणि १६ व्या शतकाची टुळवादी वृत्ति यांनी राजकीय स्वातंत्र्य शिथिल केले. रोमन साम्राज्याच्या प्रारंभी त्यांच्यावर कोणत्याही लोकशाही प्रथांच्या विरुद्धासाठी अधिक विश्वव्यापी विश्वसंपादित रथांनी स्वातंत्र्याचे रक्षण केले. ”

निसर्गकायद्याचा सिद्धान्त सरंजामी अराजकतामागून आलेल्या राजमत्तेच्या केंद्रीकरणाच्या जुद्धाविरुद्ध होता. या प्राचीन सिद्धान्ताला १६ व्या शतकात उजळा मिळाल्यामुळे तो ऐहिक बुद्धिवादाकडे झुकला. त्याच्यावर आधारलेले मूळ कराराचे गृहीतक लोकशाहा राजकीय तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभबिंदू ठरले. इतक्या विश्वसक अर्थवत्ते आणि क्रांतिहारक सभास्यतांनी भरलेल्या सिद्धान्ताला *अॅल्थ्युसिअस* आणि हूकर यांच्यासारख्या प्रसिद्ध चर्चेवादी लेखकांनीमुद्दा पाठिघा मिला. राज्यसंस्था सर्वशक्तिमान आणि पवित्र असून तिच्यामध्ये चर्चेच्या अधिकाराला स्वातंत्र्य नमते; ही १६ व्या शतकाची राज्यसभ्याविषयक दृष्टि *अॅल्थ्युसिअस*ने धारण केली. तो इरॅस्मसवादी होता. त्याचे राज्याविषयीचे संकल्पन खरोखरीच मध्ययुगीन होते. त्यात व्यक्तीला स्थान नव्हते राज्यांमधील युक्त— विविध समाजाचे संप्रदाय— असे ते होते ते पितृसत्ताक आणि पाद्रीशाहीने युक्त असे संकल्पन होते. तथापि *अॅल्थ्युसिअस* याने असे मत

होते की, समाजशासन करारावर आधारलेले असते आणि सगळी जनता हीच सार्वभौम सत्ता असते. मर्यादारीच त्याने ते संकलन लोकशाहीचे सर्वाधिकारवादी संकलन होते. पण म्हणेची ती तसेच होते. सर्वाधिकारवादी गतितार्थ हा आधुनिक लोकशाहीचा शाग आहे. तथापि १८ व्या शतकाच्या लोकशाहीच्या दृष्टीने १६ व्या शतकातील हा पाटी अधिक लोकशाहीवादी होता. जेव्हा निष्ठाच्या मते सार्वभौमत्व हे हस्तांतरित न होणारे असून मर्यादेचे अंतर्गतत्वच आसित असत. जेव्हा निष्ठा हा म्हणेच्या लोकशाही अधिक जवळचा होता. म्हणून त्याच्या उदारमतवादाच्या अभ्यासी मानले पाहिजे.^१

हकरने आपल्या निरमार्गशासनाच्या संकलनात लोकशाहीवादी दैवी अधिष्ठान शोधून काढले. राजे जर दैवी हक्काचे राज्य करतात तर मग त्यांच्या सार्वभौमत्वाच्या उगमाही दैवी असल्या पाहिजे. राजांच्या अधिष्ठापनासाठी मुक्तकाल्य वरण्याच्या सर्वात प्रभावी हत्यार धर्माचे प्रयत्ने, राजे पालना, धर्म हा स्वातंत्र्याची प्रभावी तरफ ठरला. "ईश्वराचे दृष्टी हे धर्माचे आसन आहे. जगाचे संवादित्र हा त्याचा आवाज आहे. प्रभू आणि स्वर्ग यातील सर्व वस्तू त्याच्या अभिवादन करतात. सृष्टातील लहानांनीही तो चित्ता बाळगला; आणि मोठ्यातील मोठेही त्याच्या सत्तानुगुण गुडत नाहीत. देवदुत व मानव हे दोघाही, आणि सर्वप्राणी, मग ते कोणत्याही अवस्थेतील असोत, जरी भिन्न प्रकारचे आणि रीतीचे असले, तरी सर्व एकाच संमतीने आपल्या आनंदाची आणि शांतीची जमनी म्हणून त्याचे स्तवन करतात." ^२

उदारमतवाद आणि लोकशाही यंत्रणा यांचे मूळ शोधताना इतिहासात्म्ये यथेष्टाही मागे जाता येते. वगराची कल्पना ही इतिहासात्म्येचीच जमी आहे. जुन्या कराराच्या इतिहासात्म्येच्या बाजूने सारखे, तरी मूळ कराराची कल्पना धीक तत्त्वज्ञान, रोमान कायदा, आणि मध्ययुगातील ईश्वरविज्ञानाचे वास्तव्य यात शोधता येते. व्यक्ति ही नैतिक वस्तू आहे, हे स्टोइक संकलन निम्नीधमाने उचलून धरले. त्या धर्माचे आत्म्यांची मालकी सामायिक असते आणि ती सर्व मानवाना एका विन्यायाची नैतिक व्यवस्थेत प्रत्यक्ष ठाणेत, जसे मागून मानवाची सत्ता घोषित केली. ती व्यवस्था बुद्धिपुक्त असल्याने प्रयोजनवादी दृष्टीने पाहता मानवता बुद्धिपुक्त होत न आणि आपल मर्यादिकार व दृष्टमाना यांना आज्ञा पाळण्याच्या गुणधर्म ठरतात. निम्नीधर्मा हा हेतुवादी संस्कृतीच्या बुद्धिवादाचा वारसा घेऊन समृद्ध होऊपर्यंत त्या संस्कृतीच्या जगात त्याच्या अन्तर्भाव हा एक शक्यता नाही. निम्नी ईश्वरविज्ञानाचे प्लेटोवागून गुडवाद, अरिस्टॉटलवागून बुद्धिवाद आणि स्टोइकीयिककून नैतिकता यांचा वारसा धेतव.

१. Vide J. Althusius - *Politics*.

२. Richard Hooker - *Ecclesiastical Polity*.

तयारी स्विकारी घ्याने उद्बोधित केलेले मानवाचे व्यक्तित्व आणि त्याची समता ही आत्मानाची घडोघोटी शक्ती समज्यामुळे मानव हा अविभक्त: एकत्र करण्याच्या निवा निर्मिती करण्याच्या, अथवा वायदा करण्याच्या, स्वातंत्र्यदाता मानवी दृष्ट्या ज्या मर्यादेच्या दंडाच्या आविष्कार असे, त्या मर्यादेतून ती स्वांगी असेल. नातीवर ही मर्यादांना मातज दरी. देवाचा प्रतिनिधी या नात्यानेच केवळ मानव निर्मिती करू शकतो. शोधकशा माणस ही देवाच्या दृष्टीने मानव मृत्याच्या व्यक्तिगत गैरिक्त वस्तु त्याला देवाच्या पूर्ण शरण आणताना, त्याच्या अनुमति, आत्म्या असलेल्या गुणांचा त्याना प्रत्यय येतो, जीवनाचा व्यवहारी उद्देशासाठी माणस ही निव्वळ आत्मा होती, मित्ती मर्यादांनाच मानवाच्या अज्ञान बुद्धीवर आधारली होती आणि हाच तारक अनुग्रह देता, त्यामुळेच विस्ती निवार हा सर्वोत्तीन उदारमतवादाचा अग्रदूत झाला.

“चराच्या घासल्या मित्यात्म” हा विस्ती मर्यादा एक प्रौढक धोम होता. मानवीच्या प्रचीन वास्तवने उल्लेखी माध्यमने (catalyst) कार्य केले, नामतस्वनाती हे १९व्या शतकात मानवाच्या चर्चेचे पूर्वसूरी होते. सर्वोत्तीन उदारमतवादाची शोभ १९व्या शतकात पोल्या अनियमित सर्वाधिक शक्त्या धार्मिक चंडान मांडलात. प्रामाण्य मर्यादा मर्यादा (spirituals) चर्चेने बोळाला और्वतया क्रियामने प्रत्यक्ष सर्वाधिक भवित्वात अग्रमर्यादा या हाताने समर्थन केले. त्याने सर्वोत्तीन आणि स्वातंत्र्य याच्या नावाने स्वातंत्र्य केले. दंडाचा प्रतिकर करण्याचा चालंगर याच्या हाताचा प्रश्न त्याने उदास्यत के प्र. सध्याची सत्ता ही पोपचा देणगी नाही, असे मागून त्याने एवढ्यादांना प्रचार केला. पण त्यावेळेवर सध्याच्या अनियमित मर्यादांचा करण्याच्या तो तयार नव्हता. सध्याच्या ‘मर्यादा मर्यादा’ने सत्ता प्राप्त होते, जेणे त्याने प्रतिपादन केले. त्यासाठी यापेक्षा अधिक व्यापक लोकशाही मापद्विकार कनिष्ठे शक्य नव्हत १९व्या शतकात युरोपीय समाज हा चर्चेच्या चोक्तीन संघटित झाला होता. शतकाबुद्धीत चर्चेच्या शतकाचा न जुमानता आनिगीतक मर्यादा अथा- विती मार्क्सोत्तम मार्क्सोत्तमच्या आन्यात्मिक मर्यादे मरण मानवी मान होती. पण मानव शतमान सुधारण तराचा हातया दीर्घकालीन मर्यादा लोकासाठी कदाचा आणि मर्यादा याची बंद इतकी पोल्या अनियमित मर्यादा शतका कदा घडवा, ही त्या युगाची राक्तीय समस्या होती.

चौमच्या शतकाच्या आरंभी पदुसाचा मार्क्सोत्तम हा ऐतिह्य वास्तव्या सुखातीचा पुस्तका आणि रिममन्याचा अग्रदूत होता त्याने असा बुद्धीवाद केला की, पोप आणि पाद्रीशाही ही माणसांचे असल्यामुळे मर्यादा विनाश तत्वावर अंतिम निर्णय देवाचा त्याना अधिकार नाही. त्याने निव्वळ पादयाचा अशी एक माधारण सभा मुन- विन्नी. या संमेलनाद्वारे देखी प्रेरणा बुद्धीचा सहा घऊन सामान्य भक्तजन आणि पाद्री

या सर्वांच्या मार्गदर्शनाच्याली देवकायद्याचे अधिकारवाणीने स्पष्टीकरण करील.' सार्वजनिक सभेची ही लोकशाही कल्पना ओकॅमने उचलून धरली. त्याने असे प्रतिपादन केले की, धर्मोपदेशक आणि सामान्य जन यांचे प्रतिनिधी असलेले एक मंडळ स्थापन वचचे शासन घटनात्मक करावे. हे मंडळ खिस्ती पादित्य (बुद्धी) आणि श्रद्धा यांना घटनात्मक रूप देईल. पुढच्या दोन शतकात ही 'साधारण सभा' सामर्थ्यशाली संस्था झाली; आणि अर्वाचीन पार्लमेंटची ती पूर्वगामी ठरली. डेमिनिक्न आणि फ्रान्सिस्कन हे दोन मोठे सन्यासी संप्रदाय या साधारण सभेचे घटनात्मक आधार होते. त्यांची स्वतांची अंतर्गत घटना लोकशाहीचीच होती. हे आतिशय अर्थपूर्ण राजकीय परिणाम ख्रिस्ती समाजात जिज्ञासा आणि विवेकबुद्धि यांच्या स्वातंत्र्या-प्रोत्थर्ये झालेल्या शुद्ध नैतिक समाज्यातून निष्पन्न झाले.

या धर्मसभावादी आंदोलनाच्या सुरवातीच्या राजकीय शिक्षणाची पाटशाळा म्हणून संघोषता येईल. त्या आंदोलनाची उत्पत्ति ही स्वप्नरूपे लोकशाहीवादी होती. पोप आणि पाद्रीशाही ही जुन्या सार्वजनिक संघक असून श्रद्धाळू सामान्य जनांच्या मार्शनासंगत वचची संपूर्ण संघटना ही चर्चच्या कायद्याचे उगमस्थान आहे; या भूमिद्वरून त्यावेळेचे एकमेव शासन, म्हणजे चर्चचे शासन, प्रातिनिधिक अर्थात अशी त्या आंदोलनाची मागणी होती. चर्च हे समाज्या सम जाशी प्रकार आहे आणि तिच्या संपूर्ण संघटनेत सार्वभौम सत्ता अविच्छिन्न असते, या उपपत्तीच्या तत्त्वज्ञान गमितार्थे पोपच्या अनियमित सत्तेच्या आतिशय मारक होता. असे असूनही आक्रमण तो धोदपणाने दान्यदून दिले. साधारण सभा पोपच्या पदव्युत मळू दकल ही सामान्य सहमतताची बाब होती. विविल्फ आणि जॅन ह्यू हे अर्वाचीन लोकशाहीचे अग्रदूत होते. आणि मध्ययुगांत खिस्ती समाज-व्यवस्थेच्या मंदिराला धक्का देणारे हे पाखंडा आंदोलन क्रांतिकारी होते. त्या आंदोलनाच्या द्वारे चर्च सुधारण्याच्या चळवळीचे राजकीय गमितार्थ स्पष्टपणे व्यक्त झाले.

धर्मसुधारणेने बळकटी आणलेले दैवी हक्काचे तत्त्व हे आरंभीच्या लोकशाही विचाराचे संकल्पन होते. त्या तत्त्वामुळे राजसत्तेचा अनियंत्रितपणा लोकशाहीच्या तिच्या जन्माच्या वेळीच नष्टप्राय करण्याला समर्थ झाला. इंग्लिश शेनकरी बंडाचा नेता आणि साऱ्या युरोपातील पाखंडी आंदोलनाचा रूढनिगता विविल्फ हा होता. त्यानेच या तत्त्वाचा प्रथम प्रचार केला राजा हा देवाचा प्रतिनिधी आहे असे त्याने जाहीर केले. पोपच्या सत्तेला हे धाटमी आव्हान होते. पोपच्या अनियंत्रित सत्तेविरुद्ध जो झगडा झाला, त्यातून लोकशाही उदयाला आली. दैवी हक्काच्या तत्त्वामुळे आधिभौतिक

सत्ता अत्याधिक सत्तेच्या विकट टाकडी. राजकारणाचे ऐहिकीकरण हा त्याच्या लोकशाहीकरणाना पूर्विकेत होता. या जगाच्या व्यवहाराना राजसत्ता ही पात्रीसत्तेपेक्षा अधिक प्रचलित आहे. म्हणून चर्चेच्या शागनाच्या कुरपेरिणामांवर उपाय योजणे हा राजाचा हात तोंच करूनव्यही आहे असे विविलफने प्रतिपादन केले.

मागे इ. स. १४३३ मध्ये निकोलस कुसुसा याने धर्मसमावादाच्या उपपत्तीचा लोकशाही गरिबार्थ पूर्णपणे विशद केला होता. त्यामुळे राजसत्ताक अनयंत्रितपणाच्या आगामी धोऱ्यालाही आव्हान देण्यात आले होते. त्याने जुन्या प्रचलित कायद्याच्या (Common Law) आधाराने असे प्रतिपादन केले की, कोणताही कायदा मग तो राजकीय जगो वा चर्चेचा असो, राजाच्या जाहीरनामा असो, की पोपचे आशय असो, ज्या समाजासाठी तो करण्यात येतो, त्या समाजाने तो पसंत केल्याशिवाय आणि स्वीकारल्याशिवाय बंधनकारक होत नाही. राजाने कायदा पाळला पाहिजे; कारण कायदाना राजाचा निर्माण करतो, असे ज्यावेळी स्मरण झाले, त्यावेळी त्याने निव्वसनाय आणि मानवाची नैतिक समानता ही लोकशाही तत्वे घोरित केली. ही तत्वे १६ वे शतक आणि त्यानंतरच्या काळानेच मॉन्टेस्की गेली आणि वाढली.^१

समाजाच्या आणि जगतेच्या वृत्ताना यांच्याची पूर्वी आदळाने येताना, मुरवातीच्या खिळीतमाने या धर्त्यांना उपदेश केला होता. या ध्येयानीच मध्ययुगाच्या अखेरीस शेवटरी नवडाना स्फूर्ति पडली. तसेच, उदारमतवादाचा मागोवा थेट मागे जाऊन ग्रीकांच्या बुद्धिवाद त धर्मा येतो. राजकारणाचे ऐहिकीकरण राजाच्या देवी हक्काच्या सिद्धान्तातून उत्पन्न झाले. ऐहिकीकरणाच्या आंशेल्यानं राजसत्तेच्या तसेच पुरोहितशाहीच्या स्थापित व्यवस्थेला आव्हान देणारे विचार जन्माला घालले. ऑफमचा समकालीन पदुमचा मार्मिग्लओ याने राजकीय सत्तेच्या ऐहिकीकरणाच्या मागणीसाठी पहिला समर्थ आवाज उठविला. त्याने विशद केलेल्या राजकीय उपपत्तीचा तत्वज्ञानात्मक मूळ पाया स्पष्टपणे अरबी बुद्धिवादी अँब्रुज याच्याद्वारे चालत आलेल्या अँरिस्टोटेलच्या परंपरेचा होता. मार्मिग्लओचा खरोखरीच असा विश्वास होता की, त्याचा Dominator Pater हा ग्रंथ अँरिस्टोटेलच्या Politics ला पुरक होता, परंतु निमंत्रवाद आणि बुद्धिवाद यांचा एक प्रयाणबिंदु यांमधील या दोहोमध्ये फारच थोडे साम्य होते. हाच प्रयाणबिंदु मध्ययुगीन कार्यदर्शितानी पुरस्कारिलेल्या अर्वाचीन उदार आणि लोकशाही विचारांचाही प्रयाणबिंदु होता, हे त्याच्या पुढील निवेदनावरून दिसून येते. “मानवी कायदा हा नागरिकांच्या समस्त समाजाचा आदेश असतो. ज्यांना कायदा करण्याचा अधिकार असतो, त्यांच्या विचारविनि-

१. Nicholas Cusa— *De Concordantia Catholica*.

मघातून तो उन्नत होतो. हा विचारविनिमय इहलोकंतील श्रेष्ठ देशां साध्य करून घेण्याकरता मानवजाण्यांनी या लोकीं करावयाच्या विधिनिषिधासह ऐच्छिक क्रियाविषयी असतो.”^१ वाराह्या अनासऱ्या रिनेयान्मघातून नामनेत्त्ववाचनी प्रतिपादिलेल्या बुद्धि आणि धर्म याची फारकत करण्याच्या निमित्ताने ऐच्छिक मानव्या स्वातंत्र्याच्या केवळ मागणीचाच नव्हे, तर त्याच्या लोकशाहीरूपणाचाही गौतमिक पाया घातला. वर दिलेल्या अवधारणेत मार्क्सिझमने प्रातिनिधिक शासनाचे तत्त्व विशद केले.

अशा प्रकारे उदार आणि लोकशाही विचारांची बीजे स्वर्न्या गतीत, तसेच मध्ययुगीन धार्मिक समाज्यवस्थाविरुद्ध झालेल्या संघर्षां उगवर्षी आणि त्यांना अधिक मोठ्ठा आविष्कार १६ व्या आणि १७ व्या शतकांत विकसित झालेल्या नियमसंयुक्त आणि राजकीय समाजाची उत्पत्ति या विषयींच्या निव्वय मित्रातांच्या द्वारे झाला. अग्रगामी विचारवंतांच्या एका बीर परंपरेने निचा पुरस्कार केवळानंतर जॉन लॉकने अधिपति तिला एका तत्त्वज्ञानाढतीचे स्वरूप मिळे. ब्रिटनमध्ये लॉकच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या हुकरने थॉमस अँक्विनासच्या द्वारे प्रवीत झालेल्या मध्ययुगीन राजकीय विचारांच्या संगट्या परंपरेच्या Ecclesiastical Polity या आख्या मर्यात समारोप केला.

जरी अर्वाचीन उदार आणि लोकशाही विचारांची मुळे गौतमिदामध्ये पसरली होती आणि मध्ययुगातून मागे थेट डॅमिस्टोटेलास या त्यांना मागोवा घेता येत होता, तरी १७ व्या शतकात त्यांची बी पळताशीर रचना आणि विशदिकरण झाले, तीत पूर्णतः नवे घटक अंतर्भूत झाले. ऐहिकवाद हा त्याचा टळक विषय होता आणि तो विज्ञानाने पुनरुत्थान आणि तत्त्वपन्न तत्त्वज्ञानात्मक क्रांति याच्या मागून निघून झाला होता. क्रिश्चन शतकेपर्यंत चितनात्मक विचारांना मुख्य विषय बनलेल्या देव आणि मानव यांच्यातील काल्पनिक संबंधाच्या प्रश्नाचा जगा मध्ययुगाच्या अगोरीत मानवा-मानवातील संबंधांच्या प्रश्नावषवीच्या वाटच्या असन्धेने चलाही. राजकारणाने ऐहिकीकरण हे त्याच्या अनिवार्य लोकशाहीकरणाचा पूर्वसंकेत होते. तसेच मानकावागंन त्याच्या उदारमतवादचा पाया घातला होता. १८ व्या शतकांत उदारमतवादाने उन्न-पातळी गाठल्यानंतर त्याच्या उत्तरी कळा आली. त्याने करण मूळाने लॉकच्या मांडणी-प्रमाणे त्याचा ऐहिकवाद फारसा पुढे जाऊ शकत नाही हे होय त्याचा उदारमतवाद पात्रीविरोधी होता; पण अधार्मिक नव्हता. त्याचा मानवतवाद शास्त्रीय अर्थाने निसर्गवादी नव्हता, पण तो निसर्गधर्माकडे झुकला होता. त्याचा बुद्धिवाद प्रयोजनवादी

१. Marsiglio do Padua, *Defensor Pacis*

मनुष्य तरी आध्यात्मिक होता त्याने मानवामध्ये वर्तुळांची प्रस्थापना केली; पण ती वर्तुळांना ही संकल्पना ती जीवनदायक अस्तित्वाचा भाग म्हणून नव्हते, तर योगवाचरी या विमाने वायू म्हणून होय. असेही त्याने ठाडुपुढे मांडायला या माणसाला, जेन मनुष्यत्वाची ऐतिहासिक नीतिशास्त्राचा अखेर परीक्षण आणि नैतिकतेचे उत्तीर्ण जाविलेले जाविले या धर्माचे पुनरुज्ज्वल अंग ही संकल्पना होती.

ग्रीक तत्त्वज्ञानात उदारमतवाद आणि लोकशाही अंतर्भावित संकल्पना जन्मल्या इतरांना या गोष्टांच्या सार परंपरा पार पाडून उदारमतवाद आणि लोकशाही राजकीय उपयोगी आल्या जाऊन त्यांच्या अन्वयेत ग्रीक प्रमाणात हातभार लावण्याचे काम करित होत्या; तर त्या याच जेन तत्त्वज्ञानाचे ऐतिहासिक, धार्मिक संपादने या मानवाच्या स्थानापासून इतरांनी इतरांच्यासाठी पदवृत्ती आणि गरजांचा असा त्या निष्पन्न चिंतनापासून परावृत्त होऊन इतरांच्या जेन-मनुष्यांकडे परतण्याचे मानवी मनोबल घेतलेले बळण, या सर्वोच्च परिणाम म्हणून ती अभिवृद्धी घडून येत होती. मॅकिआव्हेली आणि हॉब्स हे असेही जेन-तत्त्वज्ञानाच्या उपयोगीचे जेन म्हणून यथार्थतेने इतिहासात जी प्रभाव पाडले, तरी हा तत्त्वज्ञानात्मक जेन प्रभाव, मानवाच्या आध्यात्मिक विमोचनाची ही प्रक्रिया, पदवृत्तीच्या मार्गात जोतयून मुरू होऊन हॉब्सच्या परिणत झाली. जेन तत्त्वज्ञानाच्या उगमामुळे म्हणून सामान्यतः ओळखल्या जातो, पण त्यापेक्षाही मोठ्या तत्त्वज्ञानाची निष्पत्ती त्याच्याकडे गुढा हा ऐतिहासिक मान जातो, राजकीय विमोचना या वायूने हे दोघेही हावून मिळत होते. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने सिमोन्सा हा वाफ्या मुरून अधिक जवळचा होता, म्हणून त्याची राजकीय उपार्जन ही अधिक कशी लोकशाही होती. लॉकच्या उदारमतवादावर हूकरच्या प्रभाव मोठ्या प्रमाणात होता, आणि त्यामुळेच धार्मिक परंपरेपासून तो पूर्णपणे पुढून जाऊ शकला नाही. ओल्ड-मिथ्स आणि पॅरिझाक यांनी लॉकच्या उदारमतवादाच्या या दोघातून मुरू घेतले तथापि माल्थुस काळात इंग्लिश उदारमतवादाचे प्रबोधनाचा मानिकारी प्रभाव इतरांना दिला; आणि लॉकच्या धार्मिक पुराणमतवादी परंपरेकडे तो पुनः बळला.

उदारमतवादाचा तत्त्वज्ञानात्मक वाया हावून घेतला. कारण त्याच्यामध्ये राजकीय विमोचनाचे ऐतिहासिक निष्पत्तीचे शास्त्र होते राजकीय सत्ता आणि पुरोहितशाही सत्ता, राज्यसत्ता आणि धर्म, यांच्यामधील संघर्शाच्या गोष्टीतून दाकणाऱ्या समस्येच्या मूळात शिरणारा तो पहिला होता. यापेक्षा अधिक महत्वाचे म्हणजे विज्ञान धर्मोपदेशक, चतुर कार्यक्षेत्रित आणि चिंतनशील तत्त्वज्ञ यांच्या एका दीर्घमायिकेच्या किट्येक शतके गोष्टीतून सोडणाऱ्या समस्येची उकल करण्यासाठी सार्वभौमत्वाची स्पष्ट आणि निःसंदिग्ध व्याख्या करणे हा आवश्यक संकेत आहे

हे बोजगणारा होंवज हा पहिल्याच होता. राजा आणि लोक यांच्यात फरक नसून ते एकरूप आहेत, हे होंवजच्या सार्वभौमत्वाच्या उपपत्तीचे मूळतत्त्व होते. प्रजा आणि राजा यांना होंवज एकरूप मानतो असे भागवे हे खरे आहे. परंतु बारकाईने तपासता त्याच्या उपपत्तीचा लोकशाही गामा उघड होतो. त्याची उपाति दुधारी तळवारीसारखी आहे.

देवी हक्कामुळे असो या मूळ करारान्वये असो, राजांचे सार्वभौमत्व गुपीत धरून दगुतरमानेन कायें. निःसंशोनी राजांच्या अनाचारण तहाला घडतातच असेन सोप्याभायी आपले बुद्धिसौमन्य चालविले. सार्वभौमत्वाचा प्रभाव उपात्याच्या या उघड दृष्टिकोणाशी उतारिले. होंवजे उघडकीस आणाय. सार्वभौमत्व जर देवी हक्काचे प्राप्त होणे, तर मानवनिर्मात कायदे त्याला मर्यादा कशी घाटू शकतील ? दुसऱ्यादावी, मूळ करारान्वये सार्वभौमत्वाचा धारण करण्याचा एक समामत्या संदर्भित, मग ते राजे आ पाळलेच ना राजासक असोच, ज्यातयात मानवी कर्माने उघडली होती. सार्वभौमत्व म्हणजे लोकांच्या दुःखेचा आविष्कार नवी कला जे ते मानवी, नर हे सर्व विशेष आणि निर्मोर्त उद्भवणे नमप्राप्त आहे. ती उपाति सध्या लोकांच्यासाठी होती. होंवज राजांच्या देवी हक्काचा काय देऊ शकत होता. कारण त्याची सार्वभौमत्वाची उपाति निर्मोर्तवणे ऐकिक होती आणि म्हणून तो लोकसत्तावादीही होता. सामाजिक आणि आर्थिक हे दोन राज्य माणसाची दृष्टि देता दहवी आणि स्वतःच्या राजविषयी त्याची दिसावून देवती याभायी या अमान निर्माण करण्यात आले आहेत. कोणतीही माणूस दोन घन्यांनी असा पाळू शकणार नाही आणि आपलात दुसऱ्यांवेळे घर उभे राहू शकणार नाही. ज्याचे देह आर्थिक आहेत, अशी माणसे पृथ्वीवल्यावर नाहीत, हे अवलोकन केले म्हणजे रक्तामोमान्या माणसात आध्यात्मिक राज्य नांदणे शक्य नाही असे म्हणावे लागते. ”^१

होंवजच्या सार्वभौमत्वाच्या व्याख्येत राजा टाळकपणे दिसून येतो. परंतु अंतिमतः त्याचा संदर्भ वैयक्तिक राज्यत्वापासून नाही हे स्पष्टपणे दिसून येते. तो संदर्भ समाजाच्या सार्वजनिक दुःखेचा अनुलक्षण होता ‘त्याचा तोडवळा म्हणजे राजाचा होता, पण त्याची दावी लोकसत्ताची होती. ”^२ “सर्वच्या नेमविक हक्काचे प्रत्येक गोष्टीत ” हस्तान्तर होण्याने सार्वभौमत्व निर्माण होते. म्हणून हे हक्क सार्वभौमत्वाचे उपास्थान आहेत. राजाच्या ते सुपूर्त करण्याचा कोहीही आवश्यकता नाही. मूळात ते सुपूर्त केले होते, असे होंवजेने यहीत धरले. म्हणून त्याने राजा आणि सार्वभौमत्व

१. Thomas Hobbes, *Leviathan*.

२. *Cambridge Modern History*, Vol. VI

ही एकदा मानवी परंतु मानवोन्मुखते पर्यायी प्रतीक निर्माण होण्यासाठी "सर्वोन्मा-
नैतिक हस्तकलेने सारे सोडीत" निराळत्या प्रकारे हस्तांतर होऊ शकणार नाही. असे
त्याने कोठेही म्हटले नाही. याचे निर्यातक मुद्दा म्हणजे सतेजा उगम योग्यता हा होय.
या मुद्द्यावरही होवून आगरी राष्ट्र आहे हा उगम म्हणजे समाज होय.

मानवोन्मुखतेच्या प्रभावाचे पाहण्याचा होवूनचा दृष्टिकोन पूर्णतः भौतिक होता.
आगरी पाहण्या प्रथम कृत्रिम तत्वापासून राजकीय उपायी निर्माण करण्यात आली.
हेट्टर तर्काने त्या काळापासून राजकीय उपायाने धर्मग्रंथातून वाढत्या येत होत्या
राजकीय तत्वापासून एक भाग होता. त्या दृष्टीने निव्वर हे मानवज्ञानाचा पयला
भाग. मानवज्ञानाचे कितीही किती भागांनी विभागले या मुद्द्यावरून बरेच पद्ध-
ती त्या काळात मानवज्ञानाचे तत्वा प्रयत्न केले; पण ती तत्वांना नव्हता. त्यांच्या
राजकीय विज्ञानात कोठेही नव्हते. त्याने राजकीय व्यवस्थेतही नियम मानून
किती आणि ते कोणत्याही दृष्टीने दाखविले होते. होवून त्याच्या सार्वजनिक तत्वा विज्ञानात
"कवच निष्ठाच्या मुद्रातून" तत्वा वाढत येता. त्याने राजकीय तत्त्वज्ञान द्वार-
विज्ञानापासून मुक्त करून आणि मुद्रातून न्यायाधीश आदेशाने गुणवत्तेच्या धार्मिक
पूर्वभागापासून न्याय ठेवते. "होवूनच मानव ज्ञानाच्या मूळात कोणीही दात घातला
नव्हता. मानव ज्ञानापासून एक नव्या प्रकारचा आधार घेत होती. आधार आणि
भूत यांचा जलजलून 'मोठ्यातून'ची भूत उपायाने उपायाने संशयादाताप्रमाणे
आल्या निर्गुण माग काढीत होती. जेथे काळाने आंधळे होते, तेथे निव्वर दृष्टि
मळते होते. मीमांसा गीतद्वारा ज्ञान, तिथे ती मुद्रातून असे. जेथे दुमरे विरोधात
गुरुकटून जात, तिथे निव्वर एकच उद्दिष्ट समोर ठेवले होते. १७ व्या शतकाचा मध्य हा
मोठा मानवज्ञान काळ होता. पण त्याचा निर्मिती कवचाने उपायाने काळाने काळाने
पळीकट जात होती. विज्ञानाच्या कोणत्या दिशेकडून प्रकाश यात्रातून होता याचे दर्शन
द्वार कोणातूनही होवूनचा अधिक चांगले दिसते होते."

होवूनचा राजकीय उपायाने सर्वश्रेष्ठ म्हणून हे की, कडोर बुद्धिवादी
आणि म्हणून मान्या धार्मिक आणि इश्वरविज्ञानीय पूर्वभागापासून पूर्णतः
उत्थित अशा एक तत्त्वज्ञानाचा अविभाज्य भाग म्हणून त्याने ती विशद केली.
राज्यमंत्र्या ही यापुढे सत्ताशास्त्रीय मुद्रातून उठून राहिली नाही. होवूनचा तत्त्वज्ञानात
भूमिती आणि गणिताचे यांच्या परिभाषेत विशद केलेल्या विज्ञानाच्या एका संपूर्ण
पद्धतीचा समावेश होता. मानवशास्त्र आणि इतिहास विज्ञान ही धार्मिक विज्ञानातून
मदमात जीवशास्त्रीय प्रक्रिया म्हणून दाखविण्यात आली होती. या सवामधून निष्कर्ष-

कायद्यांना अनुसरून आणि त्यांच्या नियंत्रणाचे चालणारी सर्वोत्तम अत्यंत गुंतागुंतीची संस्था म्हणून मानवी समाज अद्वितीय झाल्या विनाची सगळी व्यवस्था मानव, त्याचा देह, मन आणि आत्मा यांवरून, स्वयंपूर्ण होती आणि म्हणून ती कोणत्याही बाह्य प्रभावापासून, नियंत्रणापासून अथवा मार्गदर्शनापासून मुक्त होती. हॉब्सच्या तत्त्वज्ञानात आध्यात्मिक दार्म्याविषय मानवाचे म्हणून बडे कळगाला पोहोचले. मानवी स्वातंत्र्याची सनद या नात्याने त्याने उदारमतवाद आणि लोकशाही याचा पाया घातला.

हॉब्सच्या तत्त्वज्ञानामुळे सर्व बाजूंनी भीति, क्रोध आणि द्वेष यांचा जो क्षोभ उसळला, त्यावरून हे मिड श्माले की, ते तत्त्वज्ञान कोणत्याही एका वर्गाच्या हितसंबंधाचे प्रतिनिधित्व करीत नव्हतं आणि उदारमतवाद हा भांडवलदारवर्गाची तत्त्वप्रणाली नव्हता. तसेच, विचार हे तर्कशास्त्राला अनुसरून विकसित होताना, हे त्याने मिड केले. हॉब्सच्या गाढ क्रांतिवादी तत्त्वज्ञानाला धर्मोपदेशक, राजपक्षीय, प्युरिटन आणि उगवता भांडवलदार वर्ग यांनी सारस्वाच आवेधाने विरोध केला. "आपण कोणत्याही मताचे असलो, तरी क्षत्रु समोर उभा आहो, असे सर्वांना अतःप्रेरणेने वाटत होते. हॉब्सने सिद्धान्त सर्व राष्ट्रांना घोषा देणारे, राजांचे हक्क उल्लंघन करणारे, बलापहारींना उत्तेजन देणारे, अनेकतिहासिक, धर्मग्रंथ विरोधी आणि अनेकिक म्हणून त्यांचा भिक्कार करण्यात येत होता." हॉब्स हा "एथिकयुरसवादी, क्रॉम्वेलपंथी, सद्बुद्धि आणि धर्म यांचा क्षत्रु, व नास्तिक" होता उगवत्या भांडवलदार वर्गाच्या दृष्टिकोणातून तो 'मालमत्तेचा बेरी, सनदशीर मंडळ्या, कायदेशीरपणे स्थापिलेले सद्य आणि व्यापार यांचा क्षत्रु' म्हणून मानला गेला.

हॉब्स हा राजमत्तेच्या अभिनिर्मितपणाचा अपिपत्तिक समर्थक होता, असे म्हणण्याची प्रथा होती. पण दुसऱ्या चार्ल्सने "त्याचा हात प्रत्येकाविरुद्ध आणि प्रत्येकाचा हात त्याच्या विरुद्ध" हे वायव्यमधील वणन हॉब्सला लागू केल्याचे ज सांगतात, त्यावरूनच त्या प्रथेचे खंडन होते. 'लेव्हआथन' हे माभेलेला रूप करण्याकरता लिहिले होते, असे राजनिष्ठपक्षाचा नेता क्लॅरेंडन याने म्हटले होते, ते फारसे चूक होते असे नव्हते. कारण प्रत्यक्ष अस्तित्वात असणाऱ्या कोणत्याही शासनाच्या बाबतीत त्याची मते प्रमाणभूत ठरतात ही गोष्ट त्याने लपवून ठेवली नव्हती. एवढेच की, एक सर्वकालीन सर्वश्रेष्ठ मूर्तिभंजक असल्याने हॉब्स हा प्युरिटन पंथी क्रॉम्वेलच्या स्तुतिपाठक नव्हता; किंवा अँग्लिकन क्लॅरेंडनचा समर्थक तर नव्हताच नव्हता. जितक्या प्रमाणात क्रॉम्वेलचे कार्य लोकसत्तावादी होते, तितक्या प्रमाणात राजांच्या दैवी हक्कांचे पुरातन थोतांड उघडे पाडणाऱ्या हॉब्सच्या तत्त्वज्ञानात त्याला आधार मिळू शकत होता.

एक थोडं उग्रवादी या नावाने हॉब्स हा आपल्या काळाच्या निखीतरी पुढे होताना त्याच्या समाजातील समाजाचा कोणताही गट त्याचे तत्वज्ञान स्वीकारायला तयार नव्हता त्याने तत्वज्ञान नविस्याने तत्वज्ञान केले. १९ व्या शतकापर्यंत त्याची कदाही होत नव्हती विमर्श हा असा “ पुरिटेनवाद अधिक पावले ” होता, तसा १९ व्या शतकाचा तांत्रिक मोडिफिकेशन हा हीजप्रणीत बुद्धिवाद अधिक धार्मिकता असा होता. उदारमतवाद हा मान्यमानातील विचारांच्या जादोवजातून वर आल्या होता. तो भाव्यउदार मतांनी निर्मिती नव्हता. पण आगाततः भौतवलदार वर्गाच्या आपल्या सामाजिक उद्देशासाठी तो गोडस्कर वाटला आणि त्याने तो स्वीकारला. ’

अज्ञानाने उदारमतवादाचा भरीव तत्वज्ञानात्मक पाया घालण्याचे श्रेय वस्तुतः हीजकडे जाते, कारण त्या काळाच्या दुसऱ्या कोणत्याही राजकीय सिद्धान्तात व्यक्तिवादाचे पायाभूत तत्त्व इतक्या स्पष्टरूपेने मांडण्यात आले नव्हते. हॉब्सचे मत असे की, देह आणि मन या दोघांच्याही कार्यशक्तीच्या बाबतीत निसर्गाने माणसाला मूलतः समान निर्मिले आहे. राजकीय तत्वज्ञान ईश्वरविश्वासापासून स्वतंत्र घेतल्यामुळे कायदेशासन, राजकीय शासन आणि सामाजिक संबंध यांच्या प्रभाविपयी पल्लवादी दृष्टिकोण उदरवले. या वृत्तीची परिणती १९ व्या शतकाच्या तांत्रिक मोडिफिकेशनांच्या उपयुक्ततावादात झाली. ती वृत्ती म्हणजे अदूरदर्शी धोरण असून त्याने वस्तुतः कोणताही प्रश्न मुदत नव्हता. त्यामुळे चान्द्र प्रथामध्ये तात्पुरते बदल करण्याच्या गोष्टीचा गौरव करण्याची श्रेणी परंपरा प्रस्थापित झाली. काळाच्या ओघात या प्रथांच्या मोघडीच्या घटनेचे प्रामाण्य देण्यात आले. ईश्वरविश्वासाच्या कचाट्यातून दृष्ट रचार्थ प्राप्त झाल्यानंतर त्रिदलमधील राजकीय विचारांचा लढा दुसऱ्या टोकाला झुकला. मानवी स्वभाव अतकथ असल्यामुळे राजकीय निवार काटेकोरपणे तर्कशुद्ध असू शकत नाहीत हे अद्वातत्त्व बनले.

हॉब्सने राज्यशास्त्रात बुद्धिवादाची प्रतिष्ठापना केली. त्याच्या सर्वसाधारण तत्त्वज्ञानात कड्या पेटिफिकेशन असल्यामुळे राजकीय विचारांचा ही मोठी देणगी देण्याला तो समर्थ झाला आणि त्यायोगे राजकीय तत्वज्ञान अक्षयकोशीत आले. बुद्धि ही मानवाच्या जिवशास्त्रीय अस्तित्वात उपजत असते असे त्याने मानले. ’ आणि हे आधारविधान घेऊन कठोर तर्कशास्त्राच्या आधारेने त्याने एका संघर्ष राजकीय तत्वज्ञानाने निगमन केले. मानवी स्वभाव हा बुद्धि आणि कामना यांनी बनलेला असतो.

१. “ सत्य बुद्धि ही मनाची दुसरी कोणतीही उपाधी किंवा कार्यशक्ति यांच्या इतकीच मनुष्याच्या स्वभावाचा भाग असते. सत्य बुद्धि हा निश्चित असा कायदा आहे. ”
— De Cive.

कामनेपासून मानवीहृतीला समजून घ्यावयाची मिळते आणि बुद्धि ही नियमन करणारा घटक म्हणून कार्य करते. निर्मगकायदा म्हणजे “ जीवित आणि व्यक्ती यांचे आम्हाला शक्य तितके सतत संरक्षण मिळण्यासाठी करावयाच्या अगर वगळावयाच्या गोष्टीमध्ये निष्पात अशा योग्य बुद्धीचा आदेश ”^१ आहे. जीविताला जे विध्वंसक आहे, ते करून नये आणि जीविताने जे काम रतीने संरक्षण करता येईल, ते शक्य नये”, असा प्रतिबंध बुद्धि करतो. होब्सच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या या मध्यम गृहीतकांमळे ऐतिहासिक मानव-शास्त्राची संभवनीयताही स्पष्टपणे दिसते. बुद्धि आणि सहभागधर्मा (कामना) या परस्पर विरोधी नातीत दोन्ही जीवशास्त्रीय गुणधर्मांचे अवलंबूनलेल्यांच्या उगम इष्टियापेक्षा नाती मिळत नसल्यामुळे नाती मानवी संवेदनशीलता ही या दोन पायांमधून प्रेरणांच्या सहकार्याच्या पांढर्याने आहे. निष्काळ बुद्धिवाद आणि तत्कालच्या त्यामासून निर्मिता शासने शास्त्रीय (चिन्ताच्या अडथळा) मनीषाज्ञान हे राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या मध्ये मदिराच आहार देणारे जोडपे बनले.

मोक्षियुक्ते निर्मगकायदाच्या प्राचीन मिळतून ईश्वरविज्ञानाशी अवलंबून त्याच्या पांढरित मार्गचर्चातून मुक्त करून बुद्धिवादाच्या अग्रगण्य शिष्ट देवाच्या कामनेपासून अन्तिम अशा निर्मगकायदा या एक राजकीयज्ञानाची शक्यता सुचविण्याच्या मर्यादेच्या तो गेल्या, तयारी त्याच्या बुद्धिवादाने आध्यात्मिक प्रयोजनवाद मोठ्या प्रमाणात शक्य राहिल्या होता. सामान्यतः १० व्या शतकाच्या निर्मगवादी तत्त्वज्ञानाने हे टाकून वेष्टितच होते. ईश्वरविज्ञानाच्या परंपरेपासून पारका शक्यतेतरी निर्मगकायदा हे प्रयोजननाभी संकल्पाने राखिले होऊन त्यात पूर्णतः क्रांतिकेची, निर्मगोत्तर अवस्थितीचीय कार्यदे नाहीत. मानवापासून निर्मगोत्ती समस्त पद्धती ही कार्यकारणांनी मार्गळी आहे, या संवेधाने जाणव घेतल्याने मानव निर्मगकायदाचा शोध घेतो. “ निर्मगकायदा हा योग्य बुद्धीचा आदेश आहे ”^२ “ निर्मगकायदा हा बुद्धीने शोधून काढलेला आदेश किंवा सामान्य नियम आहे ”^३ तीनशेवर्षांपूर्वी होब्सने पुनर्गुप्तित केलेल्या निर्मगकायदाच्या आत्मनिष्ठ बुद्धिवादी दृष्टिकोनाच्या २० व्या शतकाचे तत्त्वज्ञान पुष्टि देत.

१. “ मानवाच्या भौतिक अवस्थेतील योग्य बुद्धि याचा अर्थ मी अग्रमादशील कार्यशक्ति असा समजत नाही; तर विकृती केल्या म्हणजे क्षेत्राच्याला लाभदायक किंवा हानिकारक होणाऱ्या अवस्था कल्याणंयची प्रत्येक माणसाने आपली विशिष्ट आणि सत्य बुद्धि चार्चवणे असे मी समजतो. ” — किना

२. *Leviathan*,

३. *De Cive*.

४. *Leviathan*

है। अतः प्रथम कहेला निगमवाद पराक्रम होता, त्याच्या निगम आणि मानव यांचा संबंध किनासा नाहीशी होतो. मानव हा निगमांचा एक अंश आहे आणि निगम ही बुद्धिगुप्त क्रिया आहे. मानवाचे आध्यात्मिक वियोजन येथे पूर्णत्वाला जाते. हें त्याच्या लज्जाभावा विरोधाभावा मानववाद हा आध्यात्मिक निगमवाद बनतो. उभार विचार आणि लोकांची चिन्तना यांचा तो माथा घालतो.

[illegible]

कर्म याही राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान मानवी स्वभावाची एक निश्चित दृष्टि पूर्वग्रहत
मार्ग. मानवी स्वभाव स्वार्थी आहे, तो या अर्थाने की, आमच्या ही जिवंत प्रण
लाह व हाच मानवाचा स्वार्थीणा नसल्या जम देतो, या मनामधून मुळाव
मानवी राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान रचते. त्या तत्त्वज्ञानाने प्रत्यक्ष अर्थ की, माणसाच्या
द्वारे जिव्या विश्वाच्या स्वात्मा देणे हे सामाजिक संघटनेचे कार्य असते. बुद्धिमुक्त
स्वतंत्राच्या योमाने तत्त्वज्ञान राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान साधणे नसते, तरी तत्त्वज्ञानाची
साहीता जा येत भरीव औपनिषद पाया घालते

“संज्ञा हा एकच वेळा संपूर्ण उत्पत्ततावा आणि संपूर्ण व्यक्तिवादी होत. राजसत्ता आणि कायद्याची सत्ता ही मानवी व्यक्तिमानवध स्थैर्य प्राप्त करून देतात. या कारणास्तवच त्यांचे समर्थन करता येते सत्तेचा आदर करणे आणि तिच्या आज्ञा पाळणे या गोष्टींची बुद्धिमिष्ट भूमिका ही फी, त्या-यासुळे तत्किञ्च गोष्टींपेक्षाही अधिक हित साध्य करता येते याचे पूर्वसूचन मिळते. याशिवाय दुसरी भूमिका नाही. समाज हा केवळ एक कृत्रिम समुदाय आहे. मानवी प्राण्याच्या मालमत्ता आणि श्रम यांचा विनिमय करणे हे व्यक्तिवृष्ट्या लाभदायक असते, या तथ्यासाठी

वापरण्यात येणारी ती एक समुदायदर्शीक संज्ञा आहे. या निःसंदिग्ध व्यक्तिवादामुळे होंजने तत्त्वज्ञान हे त्या युगाची सर्वात क्रांतिकारी उपचात ठरले. ”^१

होंज हा अनियंत्रित सत्तेचा समर्थक होता, हे जरी एकावेळी गृहीत धरले-तो तसा नव्हता हेच खरे-तरी त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा अत्यंत कठोर बुद्धिवाद हा उदार मतवाद आणि लोकशाही यांच्याकरिताच निव्वळ उपयोगी पट्ट शकला, विचार स्वतःच्याच तर्काद्वतीने विकास पावत असतात आणि सामाजिक घटनांच्या संदर्भात त्यांच्यात कार्यकारणसंबंध नसतो, हे दर्शविणारे अभिजात उदाहरण म्हणजे होंजने तत्त्वज्ञान होय. बुद्धिवाद, निरर्गवाद् आणि एटिक्वाद् यांच्या दिशेने झालेली युरोपीय विचारांची वाढ ही १२ व्या शतकाच्या रिनैसान्सापासून होंजपर्यंत चालत आलेली एक अखंड प्रक्रिया होती. या प्रक्रियेचा पुढचा विस्तार म्हणजे उदारमतवाद होय.

होंजच्या तत्त्वज्ञानाचे पुरोगामी गर्भितार्थ लोंकने स्पष्टपणे मांडले आणि तोच उदारमतवादाची मूलतत्वे बनले. शास्त्रीय निरर्गवादासारख्या निव्वळ तात्त्विक प्रथांच्या बाबतीत होंजशी तो सहमत नव्हता. धर्मशील हूकरविषयी त्याला अधिक सहानुभूति वाटत असली, तरी लोंकने धर्मसुधारणेच्या परंपरेपासून उदारमतवाद अलिप्त ठेवण्याच्या बाबतीत होंजचेच अनुकरण केले. त्याने रात्रकीय अधिकाराच्या उत्पत्तीविषयीच्या वादात धर्मग्रंथांचे आधार घेण्याची पद्धति टाकून गि्ली खरे पाहता, कोणत्याही ग्रामाण्याकडे घाव घेण्याचे त्याने नाकारले. “नुमच्याच्या डोळ्यांनी आम्ही पाहू शकत नाही. गुहजन हे माणसाला स्वतःची निवेकबुद्धि वापरण्यापासून वंचित करतात. ”

लॉक एका प्युरिटन कुटुंबात जन्मला होता. ऑक्सफर्डच्या गेल्यानंतर तेथे प्रेजिडेंटिरियन पंथाची असहिष्णुता आणि त्या पुरातन विद्येच्या पीठावर प्रभुत्व असलेल्या चर्चस्वाने-यवादी पंथीयांचे धर्मवेद यांच्यामुळे लॉक त्याच्यापासून परावृत्त

१. G. II. Sabine- *A History of Political Theory*.

२. “बलदंडशाहीचे समर्थन करण्याकरता बुद्धीला आवाहन करणे (अमूर्त गृहीतकापासून तार्किक निगमनाने राजा आणि प्रजा यांच्यातील संपर्क मिटविण्याचा प्रयत्न करणे) हा नवीन प्रकार घोकावायक होता. असे करणे म्हणजे ज्याचा निर्णय विकट लायाण्याचा संभव आहे, अशा अधिकणाची सत्ता मान्य करणे होय. ”- *Cambridge Modern History, Vol. VIII.*

● प्रेजिडेंटिरियन हा शब्द प्रेजिडटरवरून आला आहे त्याचा अर्थ चर्चमधील बळीलधारा अधिकारी असा आहे. अशा अधिकाऱ्याशिवाय नुमच्या कोणीही चर्चचा कारभार चालवू नये; त्या कारभाराचा अधिकार फक्त प्रेजिडटरकडेच असावा अशा मताच्या मंडळीना प्रेजिडेंटिरियन म्हणतात. त्या मताला प्रेजिडेंटिरियनवाद हे नाव आहे.

शाखा पितृरंरिंच्या स्वयंभू निवेदनाविषयीचा त्याचा उल्हाद गावळल्या, त्यानंतर तो निमिषाने चनेच्या उदार धर्मगुरूंच्या प्रभावान्वयी आला. ह्मणशी त्याचा जो संबंध लाप, त्याच्या प्रसंगाने गवेवर नैतिक निवेदन देवप्याच्या त्याच्या आग्रहाप्रमाणे प्रेरणा भविष्य उर्वित्ताने आणि ह्मण मध्ययुगीन विचारवंत याचा परंपरेत सापडो. तथापि त्याच्या "मानवी ज्ञानावरील प्रवेष्ट" हा ग्रंथ हंयच्या यांक मानवविज्ञानापासून जाणीवपूर्वक निमिषाने शाखा नमल्या, तरी तत्काल त्याच्याशी संबंधित होना, मत्तय्यची जाणीवप्राप्ती परंपरा, देवप्या आग्रहाने बुद्धिवाद आणि वेळच्या सूक्ष्म समीक्षेची विशरक व्याजोक्ती यांच्यात मूळ धरलेल्या १८ व्या शकाच्या फ्रेंच तत्व-ज्ञानाचा तो प्रवेष्ट पोषक झाल्या संशयवादाने प्रामाण्याना उलटून टाकले होते. निमिषा-तीमावरील मानवी श्रद्धेचा तोडे गेले होते, शास्त्रीय निमग्नवादाने तत्त्वज्ञान आणि तत्काल त्या-याशी संबंधित असलेले लोकांचे गवेदनाची मानसशास्त्र यांना मानवाला एक नवी श्रद्धा मिळी ही मानवाची स्वतःवरची श्रद्धा होती, हाच उदारमतवादाचा गाभा होता.

मानवाच्या नेमगिक हक्क आहेत आणि ते योग्य बुद्धीने शोधून काढता येतात. या हक्कांचे रक्षण करणे हे कायद्याचे कार्य आणि शासनाचे उद्दिष्ट आहे. योग्य बुद्धीने शोधून काढलेल्या आणि सामान्य हिताकरता घेतलेल्या कायद्यांचे भित्तिरक पालन याचा अर्थ नेमगिक हक्कांचे समर्थन असा होत होता. सामाजिक कराराच्या उत्पत्तीमुळे नागरी स्वातंत्र्याचे, जरूर पडेली तर सार्वभौम सत्तेची बंड करून मुळा, संरक्षण करण्याला प्रीति होत नव्हता. नेमगिक हक्कांचे समर्थन हे काही प्रमाणात अटळ असल्यामुळे राजकीय शासन हे वाईट आहे आणि म्हणून त्याची सत्ता आणि कार्य ही कांटेकोरपणे मर्यादित देवली पाहिजेत. हीच राजकीय उदारमतवादाची मूलतत्वे. मानवाची बुद्धि हाच सर्वोष्ठ कायदा आहे; योग्य बुद्धीला तिसरी असलेल्या कोणताही कायदा अचानकारक नसतो, याला तत्त्वज्ञानात्मक विधानाचा आधार मिळतो.

उदारमतवाद ही बुद्धीच्या संकल्पनरीचरच तरत्या अगर बुद्ध्या पाहिजे हे उपाध आहे. बुद्धीच्या आवाहनाची कहाणी सुी आहे. पण बुद्धीच्या मानवी प्राण्याच्या बाहेर किंवा मानवी ज्ञानाच्या पलीकडे ठेवण्यात आले होते. रडल्यात दडलेले वरिष्ठ न्यायालय या नात्याने तो बुद्धीचे स्थान मर्यादित झाल्या नाही. बुद्धि मानवा विमोचनाचे प्रत्येक होण्यापूर्वी एक मानवी गुणधर्म- एक जीवशास्त्रीय व्यापार- म्हणून मानवी गेली पाहिजे. बुद्धीच्या अशा संकल्पनात शास्त्रीय ज्ञान पूर्व गृहीत असते. १७ व्या शतकातील शास्त्रीय ज्ञान अजून पडत होते तथापि बुद्धि ही गृहीत धरलेल्या आधारविधानापासून तर्कदृष्ट्या निगमित करणे शक्य होते. अर्थाचीन उदारमतवादाचा पाया घालण्यासाठी हौजने अगदी हेच केले.

उदारमतवादातील तर्कदोष

नेपोलियन इंग्लंड खाली ओलाढी शकला नाही. परंतु महान क्रांतीचा समाप्तात थोमस पेन, विल्यम गॉटस्विन आदींनी प्रसृत केलेल्या मौलिकवादी सिद्धांतांच्या रूपांत ब्रिटनवर थडकल्याच. या सिद्धांतांनी एट्मंड बर्केचा स्फोट होण्याला चिथावणी दिली. त्याचा 'मेन्च क्रांतिययी चिंतन' हा ग्रंथ म्हणजे १८ व्या शतकाविरुद्ध-बुद्धीच्या युगाविरुद्ध-चोफेर भांडमार होता. बुद्धि ही कधीकाळी राजकारणाचा योग्य पाया होऊ शकले हे बर्केने आवेशाने घुटकावून लावले. मेन्च राज्यक्रांतचा धिक्कार करण्यासाठी त्याने त्या क्रांतीच्या द्रष्टावाकडून आपल्या शुक्तिवादांची उमनवारी केली. रूसांनी बुद्धि विरुद्ध गूढ नैतिक भावना, धार्मिक पूज्यभाव, आणि सामाजिक निष्ठा यांची महती गाईली होती. बर्केच प्रतिवादन असे की, या सर्व उच्च भवना "गूढ शाहणूणा"त सांघवा येतील आणि ते शाहणूण, राजकारण आणि सामान्यतः जीवित यांचे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून "निव्वळ तार्किक सध्या" पेक्षा अधिक स्वीकारार्ह आहे. रूसांचा अदृशुतरभ्यवाद फॉर्टेन बुद्ध्याकडे पण तो हेगेलच्या राज्यभरथेच्या आध्यात्मिक कलमसह त्याच्या राजकाय तत्त्वज्ञानात अद्याप गुंफला जातयाना होता. ह्यूमच्या शून्यवादी संशयवादाचा पूर्ण फायदा घेऊन बर्केने कायद्याचा उगम या नात्याने "राष्ट्राच्या आंतरिक स्वतंत्रते"चा पुरस्कार करून हेगेलचे पूर्वमूचन केले. बर्के हा रूसांचा अकृतश शिष्य होता. त्याने ह्यूमचा बुद्धिवादविरोधी कटोर तर्कवाद आणि हेगेलचा सवबुद्धिवाद (Pan-logism) * यामध्ये सेतु रचला. बुद्धि ही एकावी गुणधर्म नव्हे. मानवी वर्तन हे भावभावनांच्या परंपरेचा आदर, आणि समाजनिष्ठा यांनी नियत होत असते. ही सर्व बुद्धिविरोधी नाहीत. वंश किंवा राष्ट्र यांच्या जाणीवत अंतर्भूत असलेल्या बुद्धीच्या क्रमशः विकसनाच्या प्रक्रियेत ती प्रतीत होतात. त्याबरोबरच समाज हा नैसर्गिक आहे हे मत बर्केने भेद्युक्त घुटकावले आणि समाज हा कृत्रिम निर्मिती असून अराष्ट्र अशा सहज-प्रवृत्ति आणि गुणधर्म यांनी तो प्रेरित होतो असे सांगितले.

* सवबुद्धिवाद म्हणजे विश्व हे बुद्धितत्त्वाचा आविष्कार आहे हे मत. जे बुद्धीने युक्त असते तेच केवळ सत्य असते, या हेगेलच्या सिद्धांताला उद्देशून जे. ई. हेडमान याने हा शब्द प्रथम प्रचारात आणला.

आशय हे की, आपला बुद्धिवादविरोध, व्यक्तिवादाचा अभाव आणि गूढ राष्ट्रावाद या मोठ्या लोकांच्या तत्त्वज्ञानातून निगमन झाल्या असे बर्कने टागून सांगितले. या त्याच्या विधानात बरेच तथ्य होते. वस्तुतः त्याकड्या उदारमतवादातील अनविरोध— हुकरच्या द्वारे आलेली मध्ययुगीन परंपरा आणि हाज्जचा शास्त्रीय बुद्धिवाद यामधील विरोध — हे बर्कने स्पष्टपणे उघडकीस आणले. दोरा पक्षाच्या तत्त्वज्ञानात अमरतानाच बर्कने स्पष्टपणे राजकारणात अनुभववाद आणि राक्षसिय फलवाद यांचाही पुरस्कार केला. उपयुक्ततेचे तत्त्व हे तर १९ व्या शतकाच्या उदारमतवादाचे पहिले श्रद्धातत्त्व झाले.

बर्क हा विद्वग पक्षाचा मेदू होता. त्याच्या पुढून बाहेर आपल्याने पुराणभक्ती उदार-मानवाद एका गाढ संकटप्रागात सापडला. विद्वग अभिजनशाहीचा बराच मोठा भाग बर्क या मागीमाग दोरीच्या गोळात गेला. तसेच महान मंत्रीला पट्टिचा देणाऱ्यांचा मार्गदर्शक अभिजात उदारमतवादाच्या मर्यादा ओलांडण्याच्या प्रयत्न झाला.

बर्कने शाहाणूक्या म्हणून बुद्धिवादविरोधाचा गौरव करून प्रचार केला, इतकेच नव्हे, तर त्याचा अनुपमजड म्हणून बर्कच्या पुनःस्थापनेची मागणी पुढे आली. या प्राचीनत तो लोकांचे प्रामाण्यही आधाराच्या घेऊ शकत होता. मगन मजतीच्या मूळ तत्त्वचरील त्याचा हट्ट आणि लोकाशाहीच्या कर्तव्याचा त्याने केलेला उपहास यांच्या चिथावणीने प्रचारकांच्यांनी मोहीम सुरू केली. तीन उदारमतवादाच्या नवजीवन प्राप्त झाले. महान मंत्रीच्या मूलतत्वांचा जहाल पुरस्कर्ता जेरोमी बेथेम याने हाज्जकडे घाव घेतली आणि त्याच्या निमर्गवादी बुद्धिवादाच्या पायावर उदारमतांच्या सिद्धान्तांचा पुनर्रचना केली. हेच सिद्धांत पुढे तात्विक मीलिकवाद म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

ही मोहीम मेरी वुल्स्टनफाफ्ट या शिक्षिकेने उघडली. हीच पुढे गाइडिनची पत्नी व आरिण शेलीची माता झाली. तिने बुद्धीच्या उत्कट आग्रहाने केले. “तुमचे बुद्धीशी हाडयेर आहे. आणि तुमच्या बेताल आविद्यायुक्त वक्तव्यात सुक्तिवाद किंवा प्रथमतत्त्व अशासारखे काही असले, तर परिणाम काय होईल ते पहा— प्राचीनत्वाचे माखिल्य आणि अज्ञान व स्वार्थ यांनी अनुभवाच्या मोहफलात दड केलेल्या अस्वाभाविक रुढी यांच्याविषयी आम्हाला पूज्यभाव देवावा लागेल”^१ अठराव्या शतकाच्या कल्पना आणि खेपे यांच्या विरुद्ध बर्कने चढविलेल्या हल्ल्याचा वुल्स्टनफाफ्ट हिने ३८ कलमी उत्तर देऊन मानवी हक्कांचे समर्थन केले. त्यातील पहिले आणि अत्यंत विचारपूर्ण आणि नितांत भावनीय असे असेही त्यात उदारमतवादाच्या प्रातिदर्शी मूलतत्वांचा जोरदार

१. Mary Wollstonecraft — *Vindication of The Rights of Man*

पुनरुद्घोष होता. तिने केलेले समर्थन १८ व्या शतकाच्या अविज्ञात फ्रेंच देशीन होते. रूगोनी नैतिक कळकळ आणि बोल्डरचा दावक उदात्त यांच्या यशस्वी निष्पत्ती त्यान घडून आल्या होत्या. त्यात प्रामाण्यावर स्फोटक रूपा होता आणि भूमिचिह्नदार चार बंड होते. २० व्या शतकाचे जीवशास्त्रीय शोध पूर्णगुणित कळून येईत पुनरुत्थानापासून अन्वया पोषित सुनिश्चिताने कठोर निरीक्षण केले व त्यान लक्षणांच्या वरीलर टांगल्या.

“हृदयाची नैतिक घडण याच्या अर्थ गुह्यी कोणता करता ? उदात्त भावना म्हणता ? जर सद्भावाने वर्णन सरजप्रतिनि ज्ञान कलायथाने, तर त्यांचे योग्ये गाण्याने कोणता नैतिक हेतु साध्य होऊ शकतो ? कारण कोणतीही सरजप्रतिनि अंतिम अर्ध-ष्टाच्या निरर्थक सरज मार्गाने वाटचाल करत आणि त्या मार्गदर्शनाची निष्ठा आधाराची सरज नमन, परंतु सरगुण हा जर अनुगुणीच्या योगाने गंधादन करताना येतो निष्ठा उदाहरणाने शिक्षकता येतो, तर मननाने पक्क झालेली बुद्धि याच्या मनोविकाराची संचालक शाली पाहिजे, गुह्यीच्या हाती मुळातू अमंड साहित्ये गाहीनर घराण्याला दिशेने ओढून नेईल.”^१

पेन, हॉलसफ्ट आणि गार्डिन हे पक्षामागोमाग होऊन गेले. पेन हा मॉन्टेस्क्येची आंग्रेलनाचा आत्मा होता, त्याच्या न्यायसाधने मान्यताही नेतना धाडत होती. “मग मळातच कुठ्ठाड घाला आणि शासनाला मनवता मिळवा.” पण पेनने रूगोच्या गुट अद्गुनरयवादाचा प्रचार केला नाही त्याची लोकांसाठी सर्वाधिकारवादी नव्हती, तर ती मानवतावादी होती. विचारागाराचा पॅटिक्वाद त्याच्या मधी पूर्णरूपे मुरला होता “गृह्यूनरली शासन करण्याचा गुथा भमान आणि आढया हा सर्वात हान्यकार आणि उद्धट असा गुह्यम नाई.”^२

गुन्टनहाफ्ट आणि पेन यांच्या आरंभीच्या पुस्तकात उद्धट वाक्यव्यवने सुनोद्वाच केलेली मॉन्टेस्क्येची मतप्रणाली जेम्स मॅकिन्टोश यांनी संयत भाषेत विशद केली चर्चा “गुह्या काळापासून काढलेल्या गुह्या पुराण्यांच्या सहाय्याने “पुराण-मतवादाने समर्थन” या दृष्टीने जो भर दिल्या त्याचा विचार करून अंग प्रविष्टान केले की, “आम्ही परंपरा व रूढी यांच्यांसाठी बुद्धि आणि न्याय याकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे” लोक आणि १६८८ सालचे ईंग्लंडाचे राज्यकार्य याची मूलतः ये अधिक संपूर्णरूपे लागू करण्याच्या दृष्टीने मॉन्टेस्क्ये फ्रेंच क्रांतिके पुरात होता. त्याच्या

१. किता.

२. Thomas Paine - *Rights of Man*.

३. किता.

४. James Mackintosh - *Indicæ Gallicæ*.

गुनिवाद आसा की, प्रतिस्पर्धी हे आर्थीच्या शतकातील युरोपीय तत्त्ववेत्त्यांनी प्रयत्न-
पूर्ण निमित्तीची मूलभूत उपायोजित होते, त्यांचा निघन आणि राज्यशास्त्र यांच्यातील
संबंध गुनिमी आणि यशशास्त्र यांच्यातील संबंधागारम्हा होता. "मानवी एक" हा
मूलभूत नैतिक तत्त्वांचा एक संघ होता.

नियम शीटान हा भौतिकवादाचा तत्त्ववेत्ता होता, त्याची पुढी १८ व्या
शतकाच्या विज्ञानेतराच्या भागात आऊन माळी आणि मोरेनो यांच्यागारम्हा मूलभूतलीन
नीतिवादाचेत पोलेनर, त्यांचे निवार उदारमतवादाच्या मर्यादा ओळखून आऊन पढात
होते, आणि त्यांची दृष्टि उदार लोकांशी राज्य्याच्या पलीकडे असलेल्या भवेत्यवर-
गायमाती व्यवस्थेवर-निघती होती. गौर्विनचे तत्त्वज्ञान म्हणजे उदारमतवादाचे
मुख्य निवरण असून त्याचा रोग रक्षण समाजादाकडे होता. त्याच्यामध्ये भौतिक-
दरमनाची तत्त्वज्ञानी तपटपना श्रमजीवी समाया मनिवादी तत्त्वज्ञानात विकसित
झाली. त्याच्या या दोहोन्ही जे गुणवर्णन करण्यात येत होते, तसे नवते हे निघ
होते. त्याची मानवी संस्था समाया सामाजिक अभियाने मूळ आऊन, असे गौर्विनचे मत
होते, परंतु ओर्नोड समाजाची लोकमान्या परिकल्पनेत मूल यत्न यावर त्याचा
निघम होता. मानवी समायाच्या मूळच्या भुविवादिवादावर तो निघून होता. त्यामुळे
त्याला स्वातंत्र्य सामाजिक आणि राज्यसय संस्थांच्या मिक अवस्थायोन्ही मानविक
आणि नैतिक राज्यकाती दृष्टिक अभियान होती तो आम्हा मानविकी होता, तो
फांत तरी निघन अनुभारम्यवादावर बुद्धीने संस्करण करू शकता.

अर्थोन्हीन शास्त्रीय संशोधनाने आर्थीच्या अवस्थेन, विज्ञानः गणिता, गणोळ
आणि वास्तव या शास्त्रांच्या दृष्टी तत्त्वज्ञानाच्या निघने मादनयं होते.
न्यून वास्तवशास्त्राच्या मिक तत्त्वज्ञान म्हणत असे. दोहोरने त्यांचे भाष्य वेळाने
१८ व्या शतकाच्या यांत्रिक नियमोपढात त्याची वाड झाली, पण ज्ञानपुनरावलीन
उधार निवार पंडितवादान पुढून निघत आणि संवेतवादी निगदीधर्म उघडरणे
स्वीकारण्याकडे झाले. इंग्लंडमध्ये मितमानवाणी हाय संवेत्या समाजीता-
विघ्न तंमच पुरवून संवेत्यांच्या धर्मोन्ही परंपरेविकड पळोली की फकी.
समातरादी विज्ञानज्ञानाच्या मादनयाने बुद्धीनेली समायाच्या दृष्टीन संवेतन
करण्यात आले. अशाप्रकारे १९ व्या शतकाचा उधार बुद्धिवाद संवेतवादी
नैतिक व्यवस्थेवरील श्रद्धेच्या मोरे व्यक्त झाला. १७ व्या शतकाच्या तत्त्वज्ञानाच्या
बुद्धियुक्त निमोपवस्थेवामून हे दूरानर होते, इंग्लंड नव्हते, तर त्यामुळे शास्त्रीय
नित्यवादाच्या परंपरेतमुद्रा पंड पडला. स्वामीरीन त्यूवरवादी आणि कविनवादी
राष्ट्रमत्तांच्या कायद्यांचे समायाच्या अधिपान या दृष्टीने थेट मागे आऊन मोरेस्ट

ख्रिस्ती कार्यसंघटिनांनी स्वीकारलेल्या ग्योइकवाशी प्रयोगनवादात पलट घण्यात आली होती. अंतिमतः मूळ पापाचे ख्रिस्ती पोषीतत्त्व ठिकवून देवणारी विचारसरणी अशी : सत्ताशास्त्रीय नैतिक व्यवस्था ही बुद्धियुक्त अमृत. कारण बुद्ध मानवान्या नैतिक प्रवृत्तीवर बंधन घालते बुद्धि किंवा नैतिकता ही मानवी प्राण्यात अंगभूत नसतात. फलत्याच्या जाणिवेतून ती उत्पन्न होतात म्हणून सद्बुद्धीची कल्पना ही या पद्धतचा गाभा आहे. सद्बुद्धि ही बुद्धीचा आदेश आहे.

इंद्रियातीत आणि प्रयोगनवादी विचारपद्धतीच्या संदर्भात व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या गिळान्त निष्प्रभ होणे आणि व्यवहारात हीनत्वाच्या जाण हे फलप्राप्त होते. या युनियनांनी बुद्धिगिरीशी संघात इच्छास्वातंत्र्याच्या कल्पनेला कानचीपक्षा अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. ती कल्पना वेदवाचनदार्पणाच्या मर्यादेच्या भेज्यात आली अशा प्रकारे व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या भेज्यात नैतिकतेला स्थान नाही अंग भासू लागले. १९ व्या शतकाचा उदारमतवाद हा अदुर्गमरम्यवादाची प्रतिज्ञा असल्याने त्याची धारणा अशी होती की, मानवी स्वातंत्र्य आणि बुद्धियुक्त नियमयुक्तता ही बुद्धीने जोडून वाटल्याच्या व्यक्तीने निरपेक्ष कायद्याच्या नियंत्रणातून एकत्र येऊन कायदा हा बनवितो आणि योग्य असतो. यात प्रतिसाद असा की, असा कायद्याच्या नियंत्रणे व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मर्यादेची नासा. त्याला त्या दर्जाच्या प्राण्यापासून मानवाची स्थिती दर्शविणारी विशेषता प्राप्त होते. सध्या आणि मृते यांनी स्वीकृत त्या गमिले आहे. मानवाने प्रत्येक दर्जापासून सद्बुद्धीची कार्यक्षमतेच्या कायदांनुसार वाग्यानी जाणिवे प्रदर्श करणे म्हणून उभार

१. एक गिमाच्या शतकाची उपयुक्तपद्धती उदारमतवादाने शुद्धतेमानाचा उद्देश करणाऱ्या आदोलनांनी सादर केला. 'फिरोसम स्क्रिफ्ट आणि उदार गिर्डा' या लेखात 'टारम्ब स्क्रिप्टरी सॉल्युट'चा २७ नोव्हेंबर १९४८ च्या अंकात लिहिले होते की, "उपयुक्तवादी आणि शुद्धतेमानोपदेशक यांच्यातील निवट सन १९ व्या शतकाच्या प्रथमाध्यायाचे बहुतेक सर्व इतिहासाच्या उल्लेख करतो. हे सत्य म्हणजे नाही अपघात न होता. ही दोन्ही १८ व्या शतकाच्या शुद्ध पुराणमतवादाशी, त्याच्या बाण स्वख्याविषयीच्या अतिरेकी आदरासह, निषेध म्हणून उदयाला आली. वेळीने ज्याप्रमाणे अस्तित्त्वनांना बायबलची आठवण करून दिली, त्याप्रमाणेच अंत्यमेने सामान्य कार्यदेतशांचे लख बुद्धीकडे वेधले."

"समाजाची रचना, त्याची संरचना आणि त्याचे तंत्रज्ञान यांत प्रचंड बदल होत असताना समाजात ख्रिस्ती धर्म कसा सामावून घ्यावयाचा हा हिक्कारिया युगाच्या तत्त्वज्ञानात्मक संघर्षातील मध्यवर्ती प्रश्न होता."

—(Allen Willard Brown, *The Metaphysical Society.*)

लोसमत्ताक सामाजिक संघटना ही स्वतंत्र तशीच नैतिक अगते आणि तिचे फायदे नैतिक नियमोपबन्धना यांचे फायद्याप्रमाणे नियमित होतात.

मान याच स्वरानारात स्फोर्त होण्याची भीतिदायक शक्यता निर्व्यक्तिक क्रायशांच्या मिळानान अशा प्रकारे दूर झाल्याने उदारमतवादाने आपले सामाजिक तत्त्वज्ञान आणि राजकीय उपपत्ति (laissez faire et laissez passer) (करतो ते करू या आणि येते ते येऊ या)* या वाक्यात संक्षेपाने आणली. या उदार उपातीचा अर्थ लोसमत्तिय पुर्वांश अर्थात नियमोपबन्धनासमोनी (Physiocrats) § 'le monde va de lui-même', 'जग आपल्या रहाटीने चालू अगते' या उपातीच्या अन्वयार्थाने पूर्ण केले. त्यासाठी त्यांनी १७ व्या शतकाचे अधिक विभविज्ञान आणि भौतिक दृष्टिवाद यांच्या प्रामाण्याचा आधार घेतला.

मृत्यूनाच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाने यांचेक विविधज्ञानाचे अंतिम कारण म्हणून देवता मानले अगते तरी ती सततीत (ex machina) होता. येथेच एकदा गाी मिळाली की, ते आपोआप भावू राहो या विभविज्ञानाच्या कालाचे अतिशय यशस्वीपणे पोट घरी निर्यात केले, तरी १९ व्या शतकातील समकालीन उदार

॥ 'लॉफेक' ॥ एलेफेने' या वाक्याचा उच्चार प्रारंभमध्ये प्रथम १६८० मधील शास्त्रात्मकतेत मनी कोणते यत्न केलेलेही उपायाना मिळाले याकरिता व्यापारावर मारी केलेले घातकी. त्यानंत त्या या याची कुत्रेपणा झाली आणि तंती तळवी मरु घेली. कोट्टेने त्यांना कोणत्या मळाली ठेव्या अशी पन्ना केव्यावर एका व्यापार्याने बसिले वाक्य उच्चारले. ते सांगताना "आमच्या घरात दळालेले वर नसा आणि आयत यांना नसा," असे सांगत्याच्या त्याचा उद्देश होता, त्या वेळेपासून 'लॉफेक' हा वाक्यप्रचार रुढ झाला. राजकारण आणि अर्थकारण यांच्यातून सरकारने हस्तगत करू नये समुद्रयवाद्याला विरोधी असे व्यक्तिमत्ता तत्व, असा अर्थ त्याला प्राप्त झाला 'लॉफेक' (मुला व्यापार) या शब्दांना अर्थकारणात एक तत्व म्हणून प्रतिष्ठा लाभली आहे.

§ अठराव्या शतकात प्रारंभमध्ये एफू सेमनेन स्थापन केलेल्या संग्रहालयाच्या अनुयायांना Physiocrats म्हणजे नियमोपबन्धनावाद असे म्हणतात वनेमंची मत-प्रणाली थोडक्यात अशी:- समाजाचे शासन हे मृतः नियमांच्या व्यवस्थेनुसार चालले पाहिजे. जमीन हीच संपत्तीचे एकमेव साधन असून तिच्यावरच कराची आकारणी झाली पाहिजे व्यापारशास्त्र आणि मध्विस्वातंत्र्य तसेच व्यक्ति आणि समाज यांचे रक्षण ही समुदायासाठी आवश्यक असतात. ही विचारसरणी Physiocracy म्हणजे नियमोपबन्धना पद्धति या नांवाने ओळखली जाते.

राज्यवेत्त शास्त्रीय निमर्गनाशामूल दळते आणि प्रोटेस्ट ईश्वरविज्ञानाच्या मना-
शास्त्रीय नैतिक व्यवस्थेच्या स्वरूप निदानाकडे परत माघारी वळते. आता देव
निमर्गनाश्या बाहेर राहून नव्हा. अंतिम कारणाच्या मानवरूपी कल्पनेची जागा
सर्वेश्वरवादाने घेाली. निमर्गव्यवस्था ही नैतिक व्यवस्था आहे. कारण देव हा अनिम
सत्य आणि शाश्वत मूल्य यांना गनुज्यय म्हणून सर्कलित्य गेव्हानेठेत्या व्यवस्थेच
अंतस्थ असतो. मानवी अस्तित्वाचा हेतु त्या निमर्गव्यवस्थेचा मुमंवेदी गहण्या-
करता स्वतः राहाण हा असतो. हा हेतु मानवी स्वभावान असतो. असणाऱ्या दुष्ट
वासनांचे नियंत्रण करण्यानुळे मनुष्याच्या माहात्म्याने मणजे गौतम बुद्धाच्या जागि-
केने साव्य होतो. १९व्या शतकाच्या उदरमनावादान 'लॉस फेन ए लॉस पावे' ही
निज्ञानाच्या यादिक निमर्गनाशामूल निमज्ज शाळेची उक्त शास्त्री नाही; तर ती सर्व-
श्वरवादी प्रयोजनवादाचा निदात केली. बुद्धियुक्त नैतिक व्यवस्थेच्या संकल्पाच्या
— निममत्र निमज्ज — निमज्ज 'देवमकेतानी बुद्धप्रमाणे' कदा आली, ती
व्यवस्था यावशाच सर्वोत्तम होती. ती आहे तशीच असते, कारण व्यवस्थेचा निम
असत शकत नाही. १९ व्या शतकाच्या उदर बुद्धप्रमाणे गृहययत्नामंचे पोथी-
तत्त्व अगोचरपणे शाळे आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच तत्त्व हे एक कथेशार शोनाड
कले.

मुल्या व्यापाराचा उदर निमज्ज व्यवहारात असल्या मांडलशास्त्रीच्या उपयोगी
पडला. काप्याने राज्य हे तत्काल न परिस्थित कथः करण्याचा सक्त असणाऱ्या
अन्तर्गम्यांचे राज्य शाळे. उदरमनावादा हा माणसाच्या माणसातून शोणात निमज्ज-
कने नैतिक समर्थन करणारा व व्यक्तीला राज्यव्यवस्था मुल्यास स्थान देणाऱ्या
अर्वांनान राजकीय उपपत्तींना तत्त्वज्ञानाचे अभिमान प्राप्त करून देणाऱ्या मागू लम्या.
मीन तमान योगाक योनी, उदरमनावादा राजव्यवस्थेच्या हेमप्रणीत सत्ताशास्त्रीय
उपपत्ती प्रविष्ट केली.

ए. फोर्गियाच्या इतकाल वाढलेल्या उदर विचारावर मॅन्युनरलाचीन राजकीय
प्रतिमान आणि भाववलाही अवधारणांचे हितसंबंध यांना अमान्य प्रभाव पडला
होता. बुद्धिवाद आणि व्यक्तिवाद यांच्या मूलतत्वापामून शाळेच्या मार्ग-युक्तीने मूलतत्त्व
कारण लोक्या तत्त्वज्ञानातील समर्थना आणि अंतर्द्वाराय यांचे असमूल होते.

लोक्या मानवी ज्ञानाची उपपत्ती लोक्या बुद्धिवादी मानसशास्त्रावर आधारलेली
होती. परंतु लोक हातप्रमाणे धार्मिक पूर्वग्रहापामून सगळी मुक्त नव्हता. लोक्या
समाजाची उत्पत्ति व राज्यशास्त्राची मूल्ये तत्त्व ही मानवी बुद्धीत शोयली. लोक्या
निमर्गचे कायदे हे ईश्वराचे कायदे आहेत, असे मानून त्यापामून ती निमर्गित केली.

लोकाने तत्त्वज्ञान हे प्रत्यक्ष स्वीकारावे यासाठी वेळ्यांनंतर त्यातील तर्कदोष कोटियापत्रे वाचून दाखले. 'नाम त्याने १८ व्या शतकाच्या शास्त्रीय नियमनांमधून जोराची भावना झेली. त्याने मानवाची तत्त्वज्ञान संशोधनाच्या मुख्य भूमिका परंपरेतील असाधारण ठरविण्यास यत्न केला नाही, कारण हॅम्प्टेड जरी इंग्रजी उपयोगाळा होता, तरी त्या पुरविल्यात तेवढे विज्ञानवाद यांचे धार्मिक पुष्पसंग्रह रेखाळत होते. अशाच प्रकारचा मानवावर वेळ्याच्या तत्त्वप्रणालीवर त्यांना प्रभाव पडत होता.

ज्यास साधन नासतकाम याच्यावर बर्कने नातवळण दृष्टा नेमका लेखना अनाभीमोक्षच्या पाल्यानावर होता. त्याच्या बुद्धिवादाची संदिग्धता आणि निमोक्षसंग्रहाच्या कोनातील असाधारण धार्मिक ही ह्याच्या अनुभवमात्राचे प्रमाणबद्ध होती. त्याचळ मानवी ज्ञानाची व्युत्पत्ती आणि मानवी ज्ञानाची प्रमाणना या-यावरील अद्वैत भावना. १८ व्या शतकातील दोन सर्वप्रमुख ह्या तत्त्वज्ञानांच्या प्रभावाने मानवाभावी बुद्धिवाद स्विचर ह्या 'नाममातीनाद आणि अतीतवाद यांची नियमधर्मोच्या म्युनिसिपल पुनर्रचना शास्त्री' त्याच्या जीवने विज्ञानातील उदारमतवादाने अधःगहन राजकीय फलप्राप्त हा २. तसेच ते धार्मिक उपलब्धीशीलता आणि स्वातंत्र्य यांच्या नावाने आचरले आणि धार्मिक रक्तसोपण यातही शास्त्री.

आधुनिक समाजगिरीविकट मानवाने उभे केलेले विराट बंड हे उदारमतवादाना मूळभूत असून हीच त्या तत्त्वज्ञानात त्याची उच्च पातळा गाठली गेली. त्या धार्मिक प्रतिका आणि नवौक करोवर मूळ शास्त्री होते" विज्ञानाविषयाचा

१. मानवा 'ग' जल विनारी'च्या कलानेचा नैतिक केलेला अन्धेर आत्म्याच्या याच कार्यप्रणालीवरील अज्ञान आणि देण्याच्या मर्यादेवरून वेळ्या नष्टता हे कोटियापत्रे निदर्शनास आणले.

२. निमोक्षसंग्रहाच्या विज्ञानातील ह्यामहा टीका आणि बुद्धिवादवर त्याने धार्मिक १८ व्या या-यावळ केले कोटियापत्रे कोटियापत्रे तत्त्वावळ केले मर्याद पुनर्रचना मान विज्ञानी. ह्याने नवे तर कोटियापत्रे द्वैतवादा मर्याद अद्भुतमर्यादा तत्त्वज्ञानातील घटना त्याचळन शास्त्री.

३. "ते कोटियापत्रे ह्या ह्याच्या प्रत्यक्षप्राप्ती विस्तृत मर्यादा, धार्मिक पुनर्रचना आणि केवळ नेतक मर्यादा हटवता ही निर्माण करण्या विरोधाभासी परिणाम शास्त्री." (C. Sabine—A History of Political Theory

४. संवेदनाच्या तत्त्वज्ञानातील अनाभीमोक्षच्या दुर्बलेपण हा तत्त्वज्ञानात जटवादी बुद्धिवाद निमोक्षसंग्रहा स्वीकारण्याच्या लेखना अनिष्टेदून उद्भवला होता. राजकीय तत्त्वज्ञानात त्याने हटवतून वारदाने घेतलेल्या मर्यादांनी परंपरांच्या प्रामाण्याने हीच संवेदना करण्याचा प्रयत्न केला.

धर्मवेडेपणा आणि स्वधर्म-निवेदनामधेची हट्टवाद यांच्या तिरस्करणीय वातावरणात लोकांचा धार्मिक सहिष्णुतेचा पुरस्कार हे गुरोवरच एक बरदान ठरले. पण त्याची ऐतिहासिक अर्थभत्ता बुद्धि आणि श्रद्धा यांच्यात युगानुयुगे चाललेल्या झगड्यात तडजोड घडवून आणणे ही होनी. आपल्या आधीच्या विव्धतात धर्म आणि राजकीय सत्ता यांच्यातील भेदरेषा स्पष्टपणे आत्मग्यावर भर देण्याकडे लोकांचा कल होता; पण पुढे चर्च आणि राज्यसंस्था यांच्यामध्ये सख्य आणि सुगंवाद असावा, धर्म हा सहिष्णु आणि उदारमनस्क असावा आणि राज्यसंस्थेत धर्माचा आपला पाया म्हणून मान्यता द्यावी या गोष्टीच्या त्यांनी पुरस्कार केला. मूळात लोकने धर्म ही एक माणसाची ग्वासणी वाव आहे असे मानले होते. त्या अर्थाने कोणताही गोघळ न होता धर्म पुढे चालू शकत होता. पण नैतिकतेला पुरांथी अधिष्ठान शोधण्याच्या लोक आत्ममर्थ ठरल्यामुळे त्याने पुनः धर्माकडे धाव घेतली. सामान्य धर्मच माय तो नैतिक आचरणाच सर्वमान्य दंडक घाडू शकतो. धर्माचे सार तरी कोणते ? मानवी शोधनाच्या मर्यादे-पलीकडील कोणत्या तरी निसर्गातीत शक्तीवरील श्रद्धाच ना ? लोकांच्या उदारमतवादाने बुद्धीचा बळी देऊन धर्माची वाट मोकळी केली.

उपयुक्ततावादाने आपल्या सर्व तर्कश्रींमह कायद्याचा हेतु आणि राजकीय मत्तेचे कार्य यांच्या विषयीच्या कल्पनेत खचित क्रांती घडविली. उपयुक्ततावादाचा विचार करावयाचा, तो कोणत्या तरी काल्पनिक सत्ताशास्त्रीय प्रमाणाने नव्हे, तर फलवादाच्या दृष्टिकोनातून होय. फलवादाकडून लोककल्याणाला चालना मिळावयाची होती त्याबरोबरच त्याने अतीतवादात घेतलेली पलट ही उघड होती. लोकने उपयुक्ततावादाला देवी अधिष्ठान पुरविले होते. “देवाने एका अवूट संवधाने सद्गुण आणि साध्वजनिक मोख्य ही एकत्र सांधली आहेत. लोककल्याणाचे म्हणून जे आहे, ते ईश्वरच्या होय.” लोककल्याणाला सद्गुणी माणसांनी केलेल्या चांगल्या कायद्यामुळे चालना मिळावी, अशी देवाची इच्छा असते. दुसऱ्या शब्दात माणूस सद्गुणी होऊ शकतो; कारण देवाची तशी इच्छा असते. ही ईश्वरी अनुग्रहाची गुनीच कल्पना आहे. उदारमतवाद हा त्याच्या द्रष्ट्याबरोबरच मानवतावादाच्या मूळ भूमिकेपासून अगोदरच दूर सरला होता. नैतिकतेसाठी ऐहिक अधिष्ठान शोधण्याची असमर्थता हे या विचलनाचे कारण होते. या समस्थेने १९ शतकात राजकीय सत्त्ववेत्त्यांना गोघळात टाकले. अद्यापही ती समस्या सुटली नाही. याचे कारण साधारणपणे शास्त्रीय ज्ञानाच्या अभिवृद्धीबरोबर वाटचाल करण्यात तत्त्वज्ञान अग्रशस्त्री ठरले हे आहे.

उपयुक्ततेचे तत्त्व उदार नीतिशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांचा पाया बनले ते तत्त्व समाजाच्या उत्पत्तीविषयी हॉब्सच्या बुद्धिवादी उपपत्तीपासून तर्कदृष्ट्या निघाले नव्हते. त्या उपपत्तीप्रमाणे समाजाचे संरक्षण अवास्तविक आहे. वास्तवता आहे, ती व्यक्तींचे सहकार्य होय. हे सहकार्य आत्मरक्षणाच्या प्रेरणेनून निर्माण होते. मानवी वृत्तीचे हेतु यादृष्टीने सुख आणि दुःख यात निवड करण्याच्या करारानेला हॉब्सच्या उपपत्तीत स्थान नाही. आत्मरक्षणाची प्रेरणा ही जीवशास्त्रीय वारसा असून जैविक विकास ही निता प्रक्रिया आहे, या अर्थाने ती उपपत्ति बुद्धिवादी आहे. सुख आणि दुःख यातील निवड आणि आत्मरक्षणाची प्रेरणा या दोन कल्पना अगदी भिन्न आहेत. पहिली जाणीवची उच्च पातळी पूर्वेगतीत धरते; तर दुसरीचे कार्य जाणीवेला प्रत्यक्ष शक्तीचे स्वरूप येण्यापूर्वीचे चान्द्र हाविले असते. दुसऱ्या शास्त्रात यापैकी एक जाणती तारतम्य वर्तित असते; तर दुसरी जीवशास्त्रीय यांत्रिक बुद्धिणी असते. मानवी प्राण्यांच्या मूळाचा सहकार ही निवड करण्याची, दुःखांपैकी सुखाची निवड करण्याची, बाब नव्हती. तो सहकार आत्मरक्षणाच्या प्रेरणेने जीवशास्त्रीय दृष्ट्या नियत झाला होता. मानवजातीला जन्मतःच मृत्यु यावयाचा नगेन, तर यापेरीज दुसरा पर्याय नव्हता.

हॉब्सच्या यांत्रिक मानसशास्त्राच्या प्रकाशात पाहिल्यापेरीज “ विचारांचे नवे मार्ग ” लॉकच्या दृष्टिआत येणे शक्य नव्हते असे असूनही समाजाच्या उत्पत्ति-संबंधी हॉब्सच्या उपपत्तीच्या दूरगामी गर्भिताथांचे पूर्ण आकलन लॉकच्या झाले नव्हते. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने लॉक हा हॉब्सचा अनुयायी होता. पण काही मर्यादेपर्यंतच. त्या दृष्टीनेच त्याने अल्बेसियुसच्या उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्राच्या स्फूर्ति दिली. पुढे हेच नीतिशास्त्र वेथेमने ब्रिटनमध्ये तार्त्विक मौलिकवाद म्हणून परत आणले. शिवाय लॉकच्या काळी पुरोगामी राजकीय विचारांची सर्वसाधारण प्रवृत्ति निसर्गक्रायाच्या सिद्धान्तातून निर्माण झाली. त्या सिद्धान्ताने व्यक्ती या नात्याने मानवाचे स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा यांच्या कल्पनेला जन्म दिला. आपल्या धार्मिक धर्मोत्पत्तीला न गुमानता लॉकने प्रत्येक व्यक्तीच्या मूलभूत, जन्मजात व अविच्छिन्न हक्कांच्या प्रस्थापनेसाठी अधिष्ठान म्हणून निसर्गक्रायाचे स्पष्टीकरण केले. याही पुढे जाऊन त्याने असे प्रतिपादन केले की, धैर्यवृत्ति हक्कांचे रक्षण आणि संवर्धन करणे हे समाजाचे आणि शासनाचे कार्य आहे.

त्याचवेळी हूकरच्या द्वारे लॉकने सान्या मध्ययुगात मान्य झालेल्या समाजाच्या सांघिक अस्तित्वाच्या वास्तवतेविषयीच्या ॲरिस्टॉटलप्रणीत भ्रमेचा वारसाही घेतला होता. ईश्वरविज्ञानावर आधारलेल्या या भ्रमेचा त्याम करणे हा लोकशाहीची कल्पना

आणि उदारमतवाद यांच्या उदयाचा पूर्वसंकेत होता. म्हणून स्वातंत्र्य आणि व्यक्तीचे प्राथम्य हे त्या कल्पनांचे सार होते. तथापि लोकांने केलेले इंग्लिश क्रांतीचे समर्थन मध्ययुगीन लोकशाहीविरोधी परिक्ल्पनेवरील श्रद्धेवर आधारलेले होते. हूकरचे अनुकरण करून आणि जणू काही बर्फमाटी पताकासंकेताची (cut) तयारी करण्याकरता त्यांनी इंग्रजी समाज आणि इंग्रजी शासन यांत भेद केला, आणि इंग्रज समाज हा फालोघात चिरस्थायी राहिला आहे, पण इंग्रजी शासन गरजेप्रमाणे बदलत आले आहे, असा युक्तिवाद केला. शाश्वत आणि स्वसंतानकर नैतिक व्यवस्था व्यक्ती आणि समाज यांच्या अविच्छिन्न हक्कांच्या द्वारे स्वतः व्यक्त होत असते, असे घोषित करून त्याने मध्ययुगीन अर्थानुसार निसर्गाव्यवस्थेचे विवरण केले. लोकांचा उदारमतवाद अशा प्रकारे पुराणमतवादाचे समर्थन होते त्यादृष्टीने तो भोडबळदारी क्रांतीचे नेतृत्व करणाऱ्या आणि भोडबळदारी आर्थिक व्यवस्था प्रस्थापित करणाऱ्या विद्वां अभिजनशाहीची सनातन राजकीय मतप्रणाली बनला.

मोर्तिसक्य आणि बोल्तेर यांनी लोकांचे तत्त्वज्ञान फ्रान्समध्ये नेल्यानंतर त्याची खरी उदार धाजू दोन दिशांनी वाढली लागली. एका दिशेने अँल्फ्रेमियुमने मुक्तीची आवड आणि दुःखाची नावड या सगळ्या माननी वर्तनाच्या मूलप्रेरक आहेत, या गृहीतकट्यावर आधारलेली उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्राची पद्धत रचली. दुसऱ्या दिशेने कोदियार्कने विचार हे अंतिमतः इन्द्रियगोचर ज्ञानापासून उत्पन्न होतात, असे सांगून ज्ञानाच्या उपपत्तीत भर घातली. उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्र आणि तार्किक मौलिकवाद हे दोन्ही त्यांबळेपासून उदारमतवादाशी एकत्र झाले. विद्वांपंथा सनातनीपणा आणि पुराणमतवाद यांच्याशी उदारमतवादाची अप्रतिष्ठित मैत्री जडल्यानंतर क्रांत्युत्तरकालीन प्रतिगमनाच्या अधःशतमान तो इंग्लंडमध्ये उपयुक्ततावाद किंवा तार्किक मौलिकवाद या नावाने ओळखला जाऊ लागला. हे दोन्हीही लोकांच्या तत्त्वज्ञानापासून निघाले असा समज होता. वस्तुतः, हे दोन भिन्न विचारप्रवाह होते. एक अनुभववादी आणि दुसरा बुद्धिवादी. तथापि या दोघांचे उगमस्थान एकाच ठिकाणी दाखविता येते. याचे कारण लोकांच्या तत्त्वज्ञानातील संदिग्धता आणि आत्मावसंगति ही होत.

अंतिम प्रामाण्य म्हणून लोकांने बुद्धीला केलेले आवाहन निःसर्कोच नव्हते. त्याचे बुद्धीचे संकल्पन अभिजात सत्ताशास्त्रीय अर्थाचे नव्हते किंवा जीवशास्त्रीय कार्य म्हणूनही नव्हते. बुद्धीची त्यांची व्याख्या संदिग्ध आणि आत्मविमर्शित होती; ती ज्ञानाच्या निश्चितीचे अन्वेषण होती. पण व्यवहारात संभाव्यतेच्या मागदर्शनाने जाणे हे शहाणपणाचे असते. कारण संभाव्यता ही आमच्या किंवा दुसऱ्याच्या अनुभवसादृश्यातून

निष्पन्न होते. 'लोकच्या मते ब्रिद्ध हे साधे व्यवहारज्ञान आहे. तर्कशास्त्रज्ञांना तो व्यवहारज्ञानाच्या अधिक महत्त्व देत असे.' म्हणून तो अनुभववादाचा संस्थापक गणला जातो. १९ व्या शतकाच्या उदारमतवादाचे उपयुक्ततेचे तत्त्व लोकच्या तत्त्वज्ञानाच्या अनुभववादी बाजूने निष्पन्न झाले. म्हणून मूळच्या उदारमतवादाच्या बुद्धवादी भूमिकेपासून हे प्रमाण होते.

कोटियाकने मुंबाईच्या लोकच्या ज्ञानाच्या उपपत्तीने १८ व्या शतकातील शास्त्रीय निगमवाद आणि जडवादी बुद्धिवाद यात मोठी भर घातली. "मानवी ज्ञानाविषयी निबंध" या ग्रंथाचा आरंभ उपजत कल्पनांचा डेकार्टप्रणीत सिद्धान्त खोदून काढणाऱ्या युक्तिवादाने होतो. तरीही लॅकने फॅल्ट्या त्या सिद्धान्ताचा धिक्कार निःसंकोच नव्हता. कारण "प्रकट सत्ये ग्रहण करण्याच्या बुद्धीच्या अंतःप्रेरक शक्ती"वर त्याचा विश्वास होता. कोटियाकचा युक्तिवाद असा :- सर्व मानविक प्रक्रिया संवेदनाच्या परिभाषेत स्पष्ट करता येतात; म्हणून उपजत कल्पनांना लॅकने मुक्तिकेले पर्यायी गृहीतक हे संवेदनाच्या गृहीतकाइतकच उथळ असते. इंद्रियविज्ञानाच्या प्रक्रियांच्या वादला ज्ञानाच्या प्रकाशात कानांनीसुने आणि सुधारलेल्या संवेदनवाद लोकच्या अनुभववादाच्या तर्कदोषातून बाहेर पडला आणि अमेरिकी ओल्ब्राकन मॉन्टेग्या तत्त्वज्ञानात तो अंतर्भूत झाला. त्याने उदारमतवाद आणि लोकशाही व्यवहार यांची मूलभूत तत्वे स्पष्टपणे मांडली समाज चांगला आहे; कारण मानवाला त्याच्या स्वतःच्या (वैयक्तिक) कल्याणावरता स्वातंत्र्य देणे हा त्याचा उद्देश असतो. स्वातंत्र्य हा एक अविच्छेद्य हक्क आहे. कारण त्याच्याशिवाय समृद्धि होणार नाही. विषण माणसं या आदर्शलोकाच्या कल्पनेला हसली आणि हा 'चमत्कार' कधीतरी घडून येणं शक्य आहे काय अशी प्रश्ना करू लागली. याला उदारमतवादाचे तत्त्वंचचे आणि लोकशाहीचे पुरस्कर्ते यांनी मानवाचे उपजत बुद्धिवादित्व आणि तदुत्पन्न मानवी सर्जनशीलता यांच्यावरील स्वतःची श्रद्धा उद्धोषित करून उत्तर दिले. माणसं बुद्धिवादी अर्हित; म्हणून स्वतःकरता कस चांगले आहे याचा निर्णय घेण्याला आणि

१. *Essay Concerning Human Understanding.*

२. "तो नेहमी समंजस असतो आणि विरोधाभास निर्माण करण्याच्या तर्काचा बळी देण्याला तो सदैव तत्पर असतो. तो जी सामान्य तरेने मांडतो, त्यांच्यामधून चमत्कारिक निष्कर्ष निघू शकतात. परंतु ज्या ज्या वेळी हे चमत्कारिक निष्कर्ष हग्नोचर होतात, त्या त्या वेळी ते काढण्याचे तो टाळतो. यामुळे तर्कशास्त्रज्ञ चिडतो. पण व्यवहारी माणसाला ही मर्याद विवेकशक्ती वाटते."

—Bertrand Russell — *History of Western Philosophy.*

स्वतःचे निर्णय अनुसरण्याला ती समर्थ असतात. त्यांना प्रबुद्ध करा; अज्ञान आणि लोकभ्रम यांनी निर्माण केलेले अडथळे दूर करा. म्हणजे मग त्यांना योग्य मार्ग दाखविणारा बुद्धीच्या प्रकाश तळपू लागेल प्रत्येकजण स्वतःचे गेरे स्वहित अनुसरू लागला, म्हणजे सार्वजनिक हित हे आपोआप मागाहून येईल. '

अशाप्रकारे विशद झालेली लॉकच्या तत्त्वज्ञानाची खरी उदार वाजू मानवी स्वातंत्र्याच्या अत्यंत प्रभावी जाहीरनाम्यात समाविष्ट करण्यात येत असतानाच ह्याने अनुभववादाला त्याच्या तर्कबुद्ध परिणामापर्यंत नेले. त्यामुळे उदारमतवादाच्या तत्त्वज्ञानात्मक पायाचे उजवड्या गेल्या. नीतिशास्त्र तसेच सामाजिक संस्थांच्या समस्या यांना लागू केलेले उपयुक्ततेचे तत्त्व अनुभववादी होते. म्हणून उदारमतवाद १९ व्या शतकात जरी उपयुक्ततावादाच्या समानार्थी होता, तरी तत्त्व उदारमतवादाने प्रतिपक्षी ठरले. बुद्धिवादी आणि व्यक्तिवादी तात्विक नांगरटणावागून तोडल्या गेलेल्या उदारमतवाद तर्कदृष्ट्या आत्मघातकी ठरला आणि तो देशभर्या राष्ट्रवाद किंवा सामाजिक समुदायवाद यांच्यामुळे आत्मनाशाकडे वळला. देशभर्या राष्ट्रावादाच्या प्रक्रियेत फिस्टे आणि हंगेल यांच्या तत्त्वज्ञानाकडून चालना मिळाली; तर काले मार्क्स हा सामाजिक समुदायवादाचा द्रष्टा ठरला.

१ Holbach— *The System of Nature*.

प्रकरण ६ वे

उपयुक्ततावाद

हूमने लीकचा अनुभववाद याचा संदर्भता आणि तर्कसंगत यांच्यातून मुक्त येण्यामुळे बुद्धिवाद पूर्णतः नाकारण्यात आला. त्याच्या विकास बुद्धीच्या संदर्भातच शिक्षण के यातून हूम असा निष्कर्ष काढला की, निरमंसायद्यापासून निघणारे हमाचे, न्यायान किंवा स्वात यांचे असे कोणतेही तत्त्व नाही. हा निष्कर्ष सामान्यरूपाने मान्यरूप त्याने घेतला आहे, की बुद्धीच्या संदर्भातमुळे निर्माण झालेला गोष्टीला नाहीसा केला, म्हणजे काय यांच्या मुक्ततेतील विचार अत्यंत आवश्यक आणि निराधार यत्नातक म्हणून टाकले याचा अर्थ होतो. हूमच्या टीकेचा रोख १८ व्या शतकाच्या उदारमतवादाशी संदर्भात आगळेच्या बुद्धिवादी निरमंसायद्यापासून केवळ नव्हता, तर बुद्धिवादी नीतिशास्त्राची शक्यताही तो नाकारित होता; आणि मूल्यांचा निर्णय, कोणत्याही तर्कनिष्ठ किंवा वस्तुनिष्ठदर्शक निष्कर्षाच्या अभावी, पूर्णतः रुढिबद्ध ठरतो, असे तो प्रतिपादन करित होता. बुद्धि, तथ्य आणि मूल्य यांच्यातील फाट्यावर भेद हा लोकांचा अनुभववाद "सुसंगत पण अविश्वसनीय" ठरविणाऱ्या ह्यूमच्या विद्वान संशयवादाचे प्रमुख आधार-विधान होता. "एका निश्चित अर्थी पुढचा मार्ग खुंटला असे तो दाखवतो. त्याने दावाविलेल्या दिशेने पुढे जाणे अशक्य आहे" समकालीन तार्किक प्रत्यक्षवाद (Logical Positivism) हा ह्यूमच्या येथे अनुभववादाच्या परंपरेतील असल्यामुळे त्याचाच बारावा आहे.

बुद्धिवादी नीतिशास्त्राच्या संभाव्यतेवर लोकांची भ्रम होती. बुद्धि आणि नैतिकता यांच्यामध्ये प्रमाणमिद्ध संबंध नसतो असे ह्यूमचे मत होते. नैतिकतेच्या कोणताही वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष असतो, यावर त्याचा आक्षेप होता. नीती ही केवळ रुढींनी बांध आहे, असे त्याचे म्हणणे होते. "नीतिनियम मनोविकासाचा स्वाभाविकता आणि रुढींना जन्म देतात किंवा त्यांना प्रतिबंध करतात. या विरोधाच्या बाबतीत बुद्धी स्वतः निष्क्रिय असते. म्हणून नैतिकतेचे नियम हे आमच्या बुद्धीचे निष्कर्ष नसतात." या मूलभूत मुद्याला ह्यूमच्या नीतिशास्त्राच्या पुढील व्याख्येने पुष्टि मिळते. " (नीतिविषयक) तर्काचा मुख्य उद्देश म्हणजे स्तुत्य किंवा दूषणाय गुणांना सामान्य अमणाच्या दोन्ही बाजूंच्या

परिस्थितीचा शोध घेणे, एका वाक्ये सत्य वा दूषणीय गुणाशी नसणाऱ्या विशेषाचे निरीक्षण करणे आणि त्यापासून नीतिशास्त्राच्या पायाभूत पोहोचणे आणि ज्या विश्वव्यापी तत्वांसून समष्टि दूषण किंवा प्रदोषा ही अन्वगीत निघून येतात, ती शोधून काढणे हा होय. येथे प्रश्न अमूर्त विज्ञानाचा नसून तथ्यच्या असल्यामुळे प्रायोगिक पद्धतीला अनुसरून आणि विविष्ट उदाहरणांच्या तुलनेने सामान्य नीतिवचने अनुमानेने यागुलचे आग्रहाला यशाची अपेक्षा करता येईल.”^१

ह्यामधे हे प्रमुख आधारविधान मान्य केले, तर त्याच्या गुक्त्यादाने उदारमतवाद आणि लोकशाही याच्या मूलभूत तत्वेच नष्ट होतात, हे मान्य केले पाहिजे; निसर्गकायशाचा सिद्धान्त रद्द ठरविला पाहिजे. त्यापासून निष्पन्न झालेले नैतिक हक्क, स्वयंसिद्ध सत्य आणि नैतिकताची वस्तुनिष्ठ प्रमाण यांच्यावरील श्रद्धाही टाकून दिली पाहिजे; न्याय आणि स्वातंत्र्य यांमार्फत ज्ञान केल्या मूल्यांना अपरिवर्तनीय अशा नैतिक अधिष्ठानावर हक्क सांगता येणार नाही. निणय घेण्याचा एकमेव निकष म्हणजे उपयुक्तता होय. रूढी-दुसऱ्या शब्दात सोय-हेच बरिष्ठ न्यायालय होय. पण ही सोय कोणाची? सत्ता आणि विशेषाधिकार यांच्या स्थानावर जे आहेत त्यांचीच. हाच सर्व व्यवहार करणाऱ्यांशी उपयुक्ततावादाचा गर्भितार्थ होता.

हयमने उपयुक्ततावाद ही संज्ञा जरी वापरली नव्हती, तरी तत्वज्ञान आणि नीतिशास्त्रीय उपपत्ति यांच्या इतिहासात तो उपयुक्ततावादाचा संस्थापक म्हणून गणला गेला आहे अतिमतः, उपयुक्ततावाद ही नीतिची एक उपपत्ति आहे.^२ राजकीय उपपत्ति म्हणून तो हयम-या अनुभववादी नीतिशास्त्राचे निव्वळ उपयोगन आहे. “उपयुक्ततावादाचे सारभूत सिद्धान्त हयमने जितक्या स्पष्टपणे आणि सुमंगतपणे मांडले, तसे १९ व्या शतकातील दुसऱ्या कोणाही लेखकाने मांडलेले आढळून येत नाहीत. हयमपामून जेव्हा स्पष्ट अर्थ मिळवत त्या सिद्धान्तात महत्त्वाचा असा वस्तु झाला नाही.”^३

‘स्व’च्या अस्तित्वाबद्दल शंका घेण्याच्या मर्यादेपर्यंत हयमचा संशयवाद गेल्या होता. अशा प्रकारे उदारमतवादाचा दमरा पाया उत्खनित झाला. अहंन्या अस्तित्वाचीच जेथे शंका उपस्थित होते, तेथे व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना निरर्थक ठरते. या शंकेतील गर्भितार्थ फार दूरगामी आहे. मानवाच्या सज्जशीलतेवरील श्रद्धा हा एक आभास

१ *Inquiry Concerning the Principles of Morals.*

२ कुटुम्ब आणि प्रादस यांच्या वेळेपासून नमूनेदार इंग्लिश नीतिशास्त्र हे आज-तागायत उपयुक्ततावादी आहे.

३ *Leslio Stephen—History of English Thought in the 18th Century.*

आहे. वरण ती आत्मजाणिवेचे अस्तित्व पूर्वगृहीत धरते आणि अद्वैत्या अभावी त्या अवस्थेची पूर्ति होऊ शकत नाही. दुसऱ्यादा एका दिशेने हयूमचा संशयवाद मानवाची सर्वज्ञानांत सामर्थ्याच्या आणि वैरोगरीचे ज्ञानाची शक्यताही नाहीशी करण्याच्या निष्कर्षाचा पोषकचा असून कस्ताना त्याने विगमनपद्धतीचा त्याग केला. त्या पद्धती-शिवाय मानवाला अग्निमान येऊ शकत नाही. निगमोन्हा वादल्या जमाशिकाय मानव निगमशास्त्राचा कारणीत्यावण्याच्या आणि स्वतःच्या कल्याणासाठी निगमोन्ही माणने उद्योगान आणण्याचा कर्तव्यी समर्थ होणार नाही. अज्ञानाच्या परम अविनाश मानवजात वऱ्यावस्थेच्या स्थितीतच राहिल.

“एका बायी त्याचा संशयवाद अप्रामाणिक आहे. कारण तो अचरणात आणता येत नाही. तथापि त्याचा परिणाम असा अद्वैतीयता टाकणारा होत की, कोणत्याही एका कुणीचा मार्ग दुसऱ्या कोणत्याही मार्गापेक्षा अधिक सामर्थ्य आहे, हे निश्चयपूर्वक प्रत्यक्ष वाटत होते. बुद्धिवादिताच्या अशा आवतारज्ञानाच्या मार्गाने बुद्धिवादींचा मोठा स्फोट झाला, हे अटल होते. मध्य १९ वे शतक आणि आत्मजातच विनाश करत या कळाने शक्यते बुद्धिवादींचा वाद ही समान केलेल्या अनुसन्धानाच्या दिशेने त्याचा परिणाम आहे.”^१ मानवाच्या जीवशास्त्राचे धारणाच्या अत्यंताने भाग म्हणून बुद्धिवादी मानवाच्या बुद्धिवादीचा प्रतीती या न त्याने अनुभव-वाद हा केवळ समवाद संशयवाद आणि वास्तवता प्रत्यक्षवाद यांच्या दिशेने जातो. दुसरे हे की, उपायुक्तताच्या त्या त्याने १९ व्या शतकातील उदरगतवादाच्या व्यव-हाराचे मातृमन केले, त्यावर समान विवाद केले या अनुभववादाची छात्र पद्धती होती.

त्याने असे मत होते की, केवळ सुख (Pleasure) आणि दुःख (Pain) यांच्या संदर्भातच मोठी चांगल्या किंवा वाईट ठरतात. “सुखाने कारणीभूत होण्याच्या किंवा त्याची वाईट होण्याच्या जे योग्य असत, त्याला आनंद साध्य (Happiness) म्हणतो. सौख्य कामांने प्रेरक असते. आणि सौख्य म्हणजे जेव्हा मिळविता येणे शक्य आहे. निष्का बावीच आनंद मिळविणे होय.” या काहीशा गोष्टीत टाकण्याच्या युक्तिवादासाठी जेव्हा असा निष्कर्ष वाटला की, “सौख्याच्या मागे लक्षण्याचा आव-दयकता हीच सर्व स्थानांच्याचा पाया आहे.” यानंतर तो आत्म्या नीतिशास्त्राचा पाया घालायचे बंध बघतो. “सद्गुणोद्देशा दुरुपण घसन करण हा उघड उघड चुकीचा निर्णय

१ समान्या तत्त्वज्ञानाचे विलुप्त समीक्षण या पुस्तकाच्या व्याख्यानार्ह आहे. वर दिलेली रूपे त्या तत्त्वज्ञानात्मक उदरगतवादाची पायाभूत तत्त्वे सुमंगत अनुभव-वादाची विरोधा आहेत हे निश्चयपूर्वक प्रत्यक्ष पुरेसा आहे.

२. Bertrand Russell—History of Western Philosophy.

आहे” ज्या सरळसोप विधानाच्या जोरावर वर्तमानाचा पायाभूत नियम घातल्या जातो, ते असे : “आमच्या मनोविकारांचे नियंत्रण हीच स्वातंत्र्याची योग्य सुधारणा होय !”

नीतिशास्त्राच्या बुद्धिवादी पद्धतीत मनोविकारांच्या नियंत्रणाच्या प्रमुख स्थान दिले पाहिजे, असे असेल तरी “स्वातंत्र्याची सुधारणा” याचा लक्षात अर्थ पाय हे समजणे कठीण आहे तथापि त्याच्या तत्त्वज्ञानातील असंख्य भेदिकांतूनही ही ही एक आहे. त्याच्या नीतिशास्त्राच्या मूलभूत कल्पना काळजीपूर्वक विवेचित्या गेल्या नव्हत्या, हे उघड आहे. परिणामतः उपयुक्ततावादाचा मूळचा स्रोत हेतुच पराभूत झाला हा हेतू म्हणजे नैतिकता ही जबाबदारीची बुद्धियुक्त निवड करण्याचा परिणाम व्हावा या अतिमानवी दृष्टीपणाच्या भासविलेल्या मानवाचे वर्तन सुक्त करणे हा होय.

फ्रेड्रिक्सच्या प्लेनोवाचाच भुमिण दिशेने फ्रेडरिक्स (१८३८-१८९८) याने “विश्रव्यापी मरिन्डा” हा नीतीचा पाया आणून देताना मांडले. त्यावेळपासून होऊनप्रणीत बुद्धिवादाविषयक विचारांची मुलबाद* हा दृष्टिकोन नैतिक तत्त्वज्ञानाचे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून सामान्यतः स्वकारण्यात येऊ लागला. उपयुक्ततावाद हा नीतिशास्त्रीय उपायाने म्हणून १९ व्या शतकाच्या मध्यात जर्मन आणि मिल्ड्रेड जॉनस यांनी त्या वादापासून काढून त्या सामाजिक आणि राजकीय निदानातूनही निघारी अधिकृतता आणून घेतली. फ्रेडरिक्स या मने ही नीतिशास्त्रीय उपायाने अशी बी. क्रिस्त्या योने “तुल्यदर्शी माणसाच्या निर्णयप्रक्रियेच्या विविध नियम किंवा माप पुरावे ज्ञान आणि त्या निर्णयप्रक्रियेच्या योगाने त्या माणसाच्या ज्या क्रियाविनियामाचे मनुष्य अगती त्याचे योग्य माप आणून देणे की नाही याची सातत्यपूर्ण प्रेरणा देणे.” फ्रेडरिक्स “हा नीतिशास्त्रीय उपयुक्ततेच्या व्यावहारिक मूल्यांवर फार भर दिला. माणस परार्थी प्रवृत्तीने वागतात याचे कारण ते त्यांच्या स्वतःच्या सुखामाठी हितकर वाटते, हे दाखविण्यामाठी त्याने प्रविष्टातून केले की, “जी बुद्धि समाधानाचे मानवाच्या गोम्याला काढीती हाताभार लहान शकत नाही, ती नीतिदृष्ट्या चांगली असे, शकत नाही. उपयुक्ततावादी आदर्शक

१ Essay Concerning Human Understanding.

२ Bishop Cumberland, *De Legibus Naturae*

* सुख, मग ते मानसिक असो वा शारीरिक असो, हेच परमोच्च तत्त्व मानणे याला ‘सुखवाद’ (Hedonism) असे म्हणतात. या वादाचा उगम अँरेस्टायसिस आणि अँपिक्क्युरस यांच्या तत्त्वज्ञानात झाला. जेम्स, मिल्ड्रेड आदी तत्त्ववेत्ते हे या वादाचे अर्थवादीन पुरस्कर्ते असून ते समाजाचा सुखप्राप्तीचा हक्क आणि अधिकृततांचे अधिक-तम हित या तत्वावर मर देतात.

नीतिशास्त्र हे टकर, आणि जेले यांनी ईश्वरविश्वासाच्या संदर्भात वाटविजे. एवढेच त्यांचे ऐहिकीकरण करण्यानंतर ते गोंधळासाठी बसले आणि त्यांनी नैतिक मुल्यांच्या शाश्वतता अमान्य केली.

मुक्तीचे उत्पत्तीसम प्रमाण उपभोगणे आणि कमीत कमी दुःख सहन करणे हा मानवी कर्तव्याचा उद्देश असतो असे यांनाच दिसत नव्हते. उपयुक्ततावादाने प्रतिपादन केले याचे स्वतःचाने उपायुक्ततावाद मान्यतेमध्ये सादर होऊन एवढेचिमुमने दिले या स्वतःचा ते वेगवेगळे प्रत्यक्षपणे पत्त अणव, मध्यमरी लोकच्या उपयुक्ततावादवर विवादाची सनातनाच्याचा ठगा उमटत होता; इतकेच नव्हे, तर ईश्वरविश्वासी आणि धर्माचे उच्च पदाविहारी यांना त्यांचे असाध्य दिव्य आणि उपयुक्ततावादाने भेद्य म्हणजे माणसाचे मोक्ष जे सक्षीकरण केले.

वस्तुतःक नशा एवढ्या भेद्यपरीत उपयुक्ततावादाच्या दोन पायाभूत अडात ताम्बोल त्रयेश कमीती मिश्र नसता ती दोन अडातच म्हणजे वैयक्तिक य मानवकाम त्याद आणि सामाजिक य नैतिक मत्वाचा ती दोन दुसरा शब्दात ती तसे म्हणजे म्हणजे आल्या स्वतःच्या मुलाच्या मागे त्यासाठी, आणि तसे त्यांनी लगेच पाहिले, आणि सत्तेतच न सदातच नव्हे तींनी अनुसरत पाहिले ती दोन विधान होत. येथे उदाहरण नैतिक मत्वाच्या ती मत्वा त्यांचे नीतयुक्ततावादाने मत्वा येथे नसा तत्वाचा नसा नसा, त मत्वाच्या सामाजिक मत्वाच्या यासाठी आणि या दोन नैतिक मत्वांचे (Utilitarianism) (सामाजिक) (दोन मत्वांचे) मत्वाचा मत्वाचा नीत्या मिळवणे साधा पा रनोपक आणि जिज्ञा यांच्यावर अडा येवून मिळू शकते निरन (सर्वोत्तम कर्तव्य) मत्वा मिळविण्याचे दोळस स्वहित हे सामाजिक नीत्या नैतिक प्रेरकानुसार भाषमाला यागावयाच्या प्रवृत्त करते. वेगवेगळे अडा मत्वांचे अडा मत्वा मत्वा पा हजे अशा प्रकारे उपयुक्ततावादाने आपल्या काळाच्या छित्री तरी पुढे आऊन विविध सर्वप्रकारवादी पेशांना नैतिक अधिष्ठान मिळवून दिले.

उपयुक्ततेच्या तत्वावर आधारलेली नीतिशास्त्राची पद्धति प्लेगिमुमने तयार केली. निचे मानवशास्त्र संवदनवादी होते; आणि ते मन व शान यांच्याविषयीच्या लोकांच्या उपायुक्तता निष्पन्न झाले होते १८ व्या शतकाच्या फ्रेंच वृत्तीची मुगगत राहून अल्बेनियन लोकांच्याही मागे गेला; आणि त्याने होऊन केलेले संवदनचे राष्ट्र अडाची वषण आपल्या नीतिशास्त्राचा पाया म्हणून स्वीकारले. त्याने नीतिशास्त्राच्या दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्राप्रमाणे मानण्याचे ठरविले आणि त्याचे निष्पन्न वास्तवशास्त्रीय तमंच अनुभववादी करण्याचे योजिले. कोणत्याही अतीत अधिष्ठानाची गरज नसणाऱ्या नैतिक तत्वज्ञानाची सुरुवात मानवी कृतीला

काणीभूत होणाऱ्या शक्तीच्या शनापासून झाली पाहिजे. अशा ज्ञानात मानवी स्वभावाची उपपत्ति पूर्वगृहीत असते. हॉब्सने जी एक उपपत्ति (गृहीतकृत्य) मांडली होती, तिने बुद्धिविराची गृहीतकांना फाटा दिला. परंतु त्याने मानवी स्वभावाच्या आपल्या उपपत्तीपासून कोणतीही नीतिशास्त्रीय निगमन काढली नाहीत. सुखाची आवड आणि दुःखाची नावड ही साऱ्या मानवा वर्तनाचे मूल हेतु आहेत. हा लोकांचा सिद्धान्त संवेदनाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारला होता. हे तत्त्वज्ञान हॉब्सच्या जट्टवादी मानसशास्त्राचे विशदीकरण होते. म्हणून एल्वेसियुमन लोकचे सुखाचे आणि दुःखाचे तत्त्व आपल्या नीतिशास्त्राचा प्रारंभचिह्न म्हणून स्वीकारले.

तथापि आनंदाचा शोध हा मानवी कृतीचा मूलभूत हेतु असतो, असे त्याने पोथीनिष्ठेने प्रतिपादन केले नाही. अधिक मोठा भावार्थ असलेली 'स्वहित' ही संज्ञा त्याने पसंत केली. आर्थल गॅर स्वहित जाणून घेण्याला माणसांना जर योग्य शिक्षणाचे साहाय्य झाले, तर सार्वजनिक कल्याणाशी ते कसे सुसंगत होईल हे त्याला कळू न येईल, असे त्याने मानितले. एल्वेसियुमने मानसशास्त्र आणि इन्द्रिय वशान ही एकत्र आणून उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्राकरता भरीव मानसशास्त्रीय पाया घातला. साऱ्या मानवी वर्तनाला अंतिमनः शारीरिक संवेदना कारणीभूत होतात असा ही एक मानसिक अवस्था आहे. साऱ्या क्रितीतरी अधिक प्रमाणात तसेच आहे. म्हणून त्याचे मानसिक प्रक्रियात विश्लेषण करता येते. कारण मन हे स्वतः संवेदनांची गोळावेरीज आहे. सर्वाधिकार्थ सर्वाधिक भले हे वर्तनाचे एकमेव बुद्धियुक्त प्रमाण आहे, असे जरी त्याचे मत होते, तरी भेळगणा हा वैयक्तिक निर्णयावर मोपवला पाहिजे, असा त्याचा आग्रह होता. म्हणून अमेरीस त्याच्या नीतिशास्त्राचे अधिष्ठान उपयुक्ततेचे तत्त्व नसून मानवी स्वभाव होते. त्याच्या मानसशास्त्राच्या अनुसरून मानवी स्वभाव हा बुद्धिवादी असतो जे शिक्षण लोकभ्रम आणि अज्ञान यानून मानवी मनाची मुक्तता करते आणि बुद्धि-प्रामाण्याने वागण्याला त्याला उगुक्त करते त्या शिक्षणावर त्याने नैतिक वर्तन अवलंबून ठेवले.

इतके असूनही एल्वेसियुमने बुद्धिगत केलेले उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्र कोणत्याही नीतिमूर्खांनी केवळला नाकारणाऱ्या तर्कदोषांनी भगलेले होते सांशकतावादी नीतिज्ञान नीतिशास्त्रीय शून्यत्वात विलीन होणे क्रमप्राप्त होते. ही प्रकृया इंग्लंडमध्ये व्हॅनेमच्या द्वारे उपयुक्ततावादाचा पुनः प्रवेश झाल्यानंतर घडून आली. पण त्याचे अनिष्ट परिणाम ज्यावेळी अर्थशास्त्राला लागू झाले, त्यावेळी ते फ्रान्समध्येही दिसून येऊ लागले. संवेदनेच्या पुढाकारावाला निसर्गव्यवस्थावाद्यांनी उपयुक्ततेच्या तत्वाचा आर्थिक शास्त्रात प्रवेश करून दिला आणि प्रत्येक जण डोळस स्वहिताला अनुसरून वागू लागला, तर सार्वजनिक कल्याण आणि सामाजिक सुखवाद ही निर्माण होतील असे

[illegible][illegible][illegible]

2. Benthani.—Fragments on Government.

उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्राच्या तर्कापद्धतीतील मूलभूत दोष वैयक्तिक व मानसिक सुखवाद आणि सामाजिक व नैतिक सुखवाद यांच्यातील संघर्ष हा होता. म्हणजेच मरणसंयतःच्या सौख्याच्या मागे लागतात आणि त्यांनी तसे लागले पाहिजे हे विधान आणि त्यांनी सर्वोपेक्षेचे सर्वाधिक सौख्य अनुभवेले पाहिजे हे विधान यांच्यातील तो संघर्ष होता. मरणोत्तर जीवित आणि त्याच्या जोडीने दानत पारितोषिक आणि शिक्षा यांच्यावरील श्रद्धा यांचे गृहीत तत्त्व आत आणूनच हा संघर्ष भिटणे शक्य होते अशा प्रकारचे येथे मनुष्या शिक्षणांनी दिलेल्या धार्मिक धुळीच्या नीतिशास्त्रात काहीही भर घातली नाही.^१

“व्हिक्टोरियाकालीन मॉन्टेस्युवाच्या गोपळ्यांच्या भावना आणि पूर्वार्थ यांची सर्वोत्तम अभिव्यक्ति.” असे मिलच्या “स्वतंत्र्यावरील निष्ठा”चे वर्णन करून स्विफ्टने सेम्टीय लोकशाहीचे सर्वाधिकारवादी तर्काचे उपउदाहरण मांडून उदारमतवाद्यांना आश्चाय्य निराशार असल्याचे दाखवून दिले. स्वातंत्र्य आणि समता ही परस्परपूरक आहेत या आभासाचे कारण हातपासची सद्ध प्रवृत्ती सत्ता संबंधी होण्याकड आहे या मिथ्या गृहीतकात आहे असे त्याने प्रतिपादन केले. स्वतंत्रः त्या गृहीतकाचा व्ययस हाच सत्य होता. सत्तेश्च समता, समतानेच्या स्वातंत्र्य सम-विभगणी, ही फक्त शब्द आणि शक्ति यांच्यामध्ये आढळणारे विषमता वाटाघाटी कारण स्वातंत्र्याचा मान्यतामत्वावर आधारलेले शासन उन्मूलन राहण्याकडे जाईल. निरादरुंगर काहीही नमत, समतावरील चरमस्थ उन्मूलन समाजतील कमजबरीची माणसांची असल्यामुळे त्यांना स्वतंत्र महत्त्व वाटाघाट्यामादी राजकारणाच्या उपयोग करण्याच्या मोह इतर कोणत्याही वर्गांच्या अधिकार चलेवर वाटतो.^२

उपयुक्ततावाद उदारमतवादाच्या मूळ भूतत्वापासून पार दूर गेला होता. मानवतावादी तत्त्वज्ञानाने अनेक घोषित केले की, स्वतंत्र्या भावित्यांना शिल्पकार स्वतंत्र होणे हा मानवाचा हक्क आहे; आणि शास्त्रीय ज्ञानाच्या आधारावर मानवाला त्या हक्काचे निसर्गातच बरदान आहे. मानव हा जन्मतःच स्वतंत्र असतो ही कल्पित कथा आहे, पण स्वतंत्र होण्याकरता तो जन्माला येतो, हे सत्य आहे; कारण आले स्वतंत्र्य स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्याकरता लागणाऱ्या सुप्त शक्तीची देणगी निसर्गानेच त्याला दिली आहे. प्रत्येक मानवी प्राण्याच्या अंगी या विमोचक शक्ति असतात, असे उदारमतवाद ने घोषित केले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्य हे त्याचा नैसर्गिक हक्क ठरेल. नाहीतर व्यक्ति-

१. उदाहरणार्थ नरकाची कल्पना ही सामाजिक आवश्यकता आहे अशी स्विफ्टची समजूत होती.

२. James Fitzjames Stephen- *Liberty, Equality, Fraternity.*

वादाचा अर्थाने उरल्या नसता, उदारमतवादाने कायदा, राजकीय शासन, आणि सामाजिक संबंध यांच्या प्रगतिवादीच्या मान्यतावादी दृष्टिकोणाच्या ऐवजी उदारमतवादान्या मान्यतावादी तत्वांनी प्रस्थापना केली, त्याने राजकीय आणि सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. पण त्या सुधारणा केवळ नागरिकांचे म्हणजे बुद्ध्याच्या साक्षात्त्याने बुद्धिमान विमानकार्याकरून आल्या येतील यावर त्यांचा श्रद्धा होती. अशा प्रकारच्या बुद्धिवादी श्रद्धेनेच मॉन्टेस्कीयने पुढीलप्रमाणे पोणीटी मान्यत विमबूत राहू शकिले.^१

“मानसचे एक” म्हणजे “अमर्त्यक्य सिंगलरी”चा एक संन असं मानण्यात येईल आणि नव्हे याच मताने तोच, केवळ समताता सुरक्षितता अधिक महत्त्व देत आहे “समाप्त न हो, तर सुरक्षितता ही सुसानी पत्ती ही अष्ट अनेक, सुरक्षिततेची किंमत देऊन त्या समाप्ताचा अंश, माया श्रेष्ठ्यापेक्षा अधिक असलेली माशी मत्ता जर मायासहानि शिरासुत येतत येणार असेल, तर मग सुरक्षितताच मळणार नाही. म्हणून या मेल तत्वांचा जैव संघर्ष होतो, जेथे समतेने माघार घ्यावी सुरक्षितता ही प्रथम जावी पत्तीचे आणि दुस्यम हेतुवर निने माा केवी पत्तीचे.”^२

केवळच्या विम्वरे या काला पत्तीचा लून अस्तित्वने प्रगतिवादि सरकार हे लोपशाली मान्यत नसत, हे कालीय सत्य केव, प्रगतिवादि (delegated) अतिशारा या काला पत्तीचे पत्तीचे समयावर सत्य करण्याची सत्ता त्यांच्या हाती असत, येनेच सरकार लोप लोप शकते आणि आगत यांच्यातील संघर्ष आगितांच्या आग पत्तीच्या कालीन लोप होतो, या निष्कर्षावर ऑस्टिन आल्या केवळमथी उदारमतवादाने प्रगतिवादी लोपप्रणीत कायदामात्रा केव हा मान्यता कायद करणारा असतो आणि लोपयाही नियमांनी तो बांधलेला नसतो. त्याच्या आश्ल्या दुर्दम्य अशा वाक्तीचा पाडिया असतो.^३

एथोपसाच्या शेतकरील उद्युक्ततावादींनी असली व्यक्तीतादावरून श्रद्धा उलटवने जाहीर केली पण प्रयशत ते सगळ्यावादाकडे शकते. सम्या बुद्धिमाण्या-

१. वेथम “स्वाध्यादिपयी पारन शोत्री निना करीत अमे, केवळ मॉन्टेस्कीच्या पूर्वी होऊन गेले या कालीन स्वाधकारशालांनी तो प्रसन्न करीत असे, मानवी हक्कांचा मिद्वान्ताचा त्याला मोठा चिंकारा बांटे, मानवी हक्क हे केवळ निरर्थक असतात असे तो म्हणत असे.” *Russell—History of Western Philosophy.*

२. *Principles of Penal Code.*

३. *John Austin—Lectures on Jurisprudence.* १९ व्या शतकाच्या उदारमतवादी विचारांचे फेद म्हणून स्थापन झालेल्या लंडन विद्यापीठात ऑस्टिनने आपली व्याख्याने दिली हे अर्थपूर्ण आहे

विरोधी अनुभववादाच्या प्रभावाखाली त्यांनी निरर्गहायद्याच्या सिद्धांत ओपपत्तिक दृष्ट्या नाकारला.' त्या सिद्धान्ताने व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मूलभूत लोकशाही तत्वाला तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान मिळवून दिले होते. परंतु त्याचरोबरच व्यवहारात समाज-व्यवस्था राखण्यासाठी त्यांनी त्याला आवान्त केले. सध्या व्यापाराच्या त्याच्या सिद्धान्ताला अनुसरून आर्थिक विकासाने वर्तुषंख्य व्यक्तींना क्रांतीच्या असह्य अस्त्येन लोडले आणि व्यक्तीने सार्वभौमत्व, कायद्याची समानता, शांत आणि उपक्रमशीलता यांचे स्वातंत्र्य इत्यादि सारख्या पारंपरिक उदार कल्पना यांना कायदेशीर योगांश निवा पोळत पोषणा देऊन त्या, तरीही स्वतःची सामाजिक हिताचा वैयक्तिक सारत्याच्या परिमर्षित विचार कला.' एसेमिन्त्या शक्यतेच्या उभार-घात उपयुक्ततावादी उदारमतवाद हा व्यक्तीची प्राप्ती आणि सार्वभौमत्व या मूलभूत उदार तत्वांच्या अनुशयवादी टीकेच्या प्रत्येकाने श्रद्धा प्राप्त होता.

१. त्याच आणि स्वातंत्र्य यासारख्या मूल्यवाना अधिष्ठान प्राप्त करून देणाऱ्या निरर्गहायद्याच्या बुद्धियुक्त गृहीतक्याच्या पडवळी अनुभवजन्य रतीने प्रत्यक्ष इंद्रियगोचर शास्त्राच्या साहाय्याने कधीही येऊ शकणार नाही. परंतु तार्किक संकल्पने ही केवळ शाब्दिक विधान नसतात. अर्थातः ते अनुभवावर आधारलेले असतात. ज्या बुद्धिवादाने बुद्धि ही अतीत वस्तु असते, त्याच्याच अनुभववाद नाट करतो. अनुमान वर्ज्य नसलेल्या संश्लिष्ट अनुभववाद आणि बुद्धीला औपशास्त्रीय रुपधर्म मानणारा निरर्गहादी बुद्धिवाद या दोहोमध्ये विरोध नाही.

२. वेयॅमच्या उपयुक्ततावादी मानवांचे पुढील चिर त्याचाने एक चिकित्सक अनुयायी लेव्ही मिल्फन याने रेखाटले आहे. : "दुष्टाच्या चक्रेत दिमतीच्या उभ्या असलेल्या पोळिमांत तो एक प्रतिष्ठित नागरिक आहे. असा माणूस मजबूती हे सर्वोत्तम धोरण आहे असे सहज मानील. आख्या बुद्ध मार्तत्वपरी त्याला पुढेही सहानुभूति असले आणि संकटात सापडलेल्या मित्राच्या तो साहाय्य करील, पण उच्च आणि अद्भुततरम्य वर्तनाची आवश्यकता त्याला वर्तवितच भासेल. जेव्हा त्याला पौरुष आढळते, तेव्हा त्याला मृत्पणाच्या उबळपासचा तो अपवाद वाटतो. ज्या समाजाचा तो संतुष्ट घटक आहे, त्या समाजाची घटना कधी झाली आणि त्यासाठी किती निष्ठा आणि पौरुष यांचा आवश्यकता होती, त्याचा मुळा, विवेचन तो इतिहासाविषयी वेफिकीर असले तर, विचार करित नाही. आणि त्याच्याविषयी अन्याय न करताही असे भागता येते की, स्वतःच्या घोषट स्वभावात निःशंक अशा कोणत्या शक्ती आहेत याचाही तो विचार करित नाही."

— The English Utilitarians

कारंजी 'सुद्ध बुद्धीची समीक्षा' सम-या सशयवादाच्या समाप्ताच्याली लिहिली होती. निवृत्त आणि निवृत्त यांनी कांदप्रणीत सत्तावादाची भावनाची प्रगति बुद्धिमत केली हेवाह हा तर समस्यवादाचा तत्वेना होता. देशगर्भी राष्ट्रवाद तराचे प्रगियाची साम्यवाद या भोवतीची लोकापत्युनन मूर्ति धेवी होती. त्यानेवेली हेमलंशी भावनाची मगून प्रीत यांनी उदारमतवादाचा फेरताळणी करण्याचा प्रयत्न केला. अमेरीक कोमोने राण-नामोने मूर्त संवत्न उदारमतवादाने कोकशाही नष्ट केली आणि आत्मनाश करून घेतला.

उदारमतवादाचा उदारी कळा आणि अधःपतन याचा भांडवलशाहीच्या दगागीत पारतन भोव संवत्न होता. १९ व्या शतकाची अमेरिची दशक भांडवलशाहीच्या परभोवतांनी होती. उपयुक्ततावादाच्या निशाणाच्या निमरावाची मान्यतानाद, शास्त्रीय बुद्धिवाद, आणि समाजाभ्यंत्य उदाद यांच्या मूळच्या तत्त्वगतामक भूमितीपारतन उदारमतवाद दूर गेला. याचा परिणाम म्हणजे त्याची उतरती कळा आणि अधःपतन होय.

पूर्वी मनुसाम्यवाद हा बुद्धी संयमिता जोड शक्ती नाला. त्याचा परिणाम म्हणजे १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीन मनुसाम्यवादीन प्रतिगमन होय. उपयुक्ततावादी उदारमतवादाने प्रगियाची नवन-मनुसाम्यवादाविद्ध बुद्धीचा संयम प्रतिनिधित्व केले. यावेळी बुद्धि मनुसाम्यवादाच्या कोमोने तात्कीवाची होण्यान अयशस्वी ठरली. सामाजिक आणि राश्ट्रीय गुतरण कोरून लागण्याची, विधिवरणाच्या साहाय्याने मीन्य निर्मिल्याची, उत्पुक्ततावादा चढत्या ही प्रत्येक मानवाच्या डोगी अमर्थाद मनेनीमता अमल आणि मगून स्वनाच्या भवितव्याचा तो वतां अमतो, या अज्ञेचा अभाव पूर्वप्रतीत पारतन. लोकशाहीचा लोकाच्या आणि लोकांनी चालीलेल्या शासनाची, मूळ शक्ताना मणनाच्या गुप समानतचरील अज्ञा मूलीन पारतन. उपयुक्ततावादा व्यक्थ्या लोकशाहीचा अभाव मनेन होता. मिन या ना त्या प्रकारच्या दुरुमशाहीचे आगमन घोषित केले.

विशेषतः मिन पितापुत्र हे भावना आणि कलांना यांना अर्ध मीण लेमणाच्या उत्पुक्ततावादी बुद्धिवादाने मूर्तिमंत स्वरूप होते. पित्याच्या वाक्मीत बुद्धीचा अर्थ धेडी हिशोबी उचित होता. उक्तांच्या घोडवर अमलेच्या व्यापारीदमोच्या हिशोबी उपयुक्ततावादा हा कायदेशारपणे जोपासण्य जेगा सदगुण आणि अमे वादद्वन येत होते. अर्थ-शास्त्राच्या बुद्धियुक्त कायद्याच्या विधिलिखिताने सर्वाधिकाने सर्वाधिक भेल या पंथ्याच्या दिशेने प्रगती पूर्वनिघत केली होती. १९ व्या शतकाच्या उपयुक्ततावादी उदारमतवादाच्या प्रयोजनवादी ऐहिक व्यवस्थेत मानवाला नवे विधिलिखित अनुसरण्याखेरीज अन्य

स्वातंत्र्य नव्हते. मोजक्या मुद्देची धमिकांची उपक्रमशीलता आणि साहस हीमुद्धा आर्थिक कायद्याच्या विधिविधिताच्या अनुसरून होती, न्याय आणि समता यांच्या नावाने त्यांच्या स्वातंत्र्यावर कोणतीही चंभे घालण्याचा पुष्कार करणे हा अद्भुत-रम्यतेचा अतिरेक होता. इतर उपयुक्तावागमह जेम्स मिलने या शक्तिरेखाचा कडाडून निषेध केला. बुद्धिवादाचे ते हीन स्वरूप होते.

जॉन स्टुअर्ट मिलने जेवण त्याच्या मित्याच्या अत्यंत कडक निरंखरीतपणे झाले. एन्जेमियुसचा विद्वान्त आचरण आचरात आला असा त्याच्या विचार होता. पण यातून जी फलनिघति झाली, ती मीन व्यक्तिमान नव्हता, तर त्याच्याच किता होती. तथापि मित्याच्या भरणानंतर जॉन स्टुअर्टने त्याचा प्रभाव समायोजन दिल्या; आणि उपयुक्तावादी बुद्धिवादाच्या नवा जीव ओतण्याचा प्रयत्न केला. हा बुद्धिवाद आता सर्वथा समाराटलेल्या मनुष्यमांस्या संपेत गुंतला होता. जॉन स्टुअर्टला सर्वमांस्या मनुष्य अधिक जयलवा होता. मनुष्याच्या उपयुक्ततावादाच्या विचिंनेची छाया त्या यावर पडली होती. परिणामतः त्याने अहंभावाने काही मान्य दिले. आणि त्याच्या हिंवाभावा संकुचित अर्थ त्याने टाकून दिला. परंतु कोट्या प्रत्यवादाचा त्याच्यावर अधिक प्रत्यक्षण प्रभाव पडला होता. तसेच इंग्लंडमध्ये कुठरिउ आणि फ्रान्सला यांनी प्रथम ज्या एकप्रेप्रणीत समुदायवादी जर्मन समरमतवादाचा पश्चिम कोन दिला, त्याचाही प्रभाव त्याच्यावर पडला होता. अशा प्रकारे जॉन स्टुअर्ट मिल नव-नवगुनारम्य पुराणमतवादाच्या प्रभावावाली आल्या अस्मानाने समायुक्तावादाच्या दिशेने फुट सरत होता.

मिलचा “स्वातंत्र्यावरील निषेध” विचंगतीनी भग्येय दगमती तत्काजीन दुसऱ्या कोकवाला राजकीय प्रभावाचा त्या या प्रभाव अधिक निरन्यायी ठरला. त्यांतील विचंगती उपयुक्ततावादाची तत्काजीन निर्माण झाल्या होत्या. उपयुक्ततावादाने अधिकार-गहीचे नैतिक समर्थन पुरविंद. आणि उदारमतवादाच्या नवजातात्मक मूलतत्त्वांना विरोध केला.^१

१. “विह्क्योरिया वालीन मे लिक्वाशचे पूर्वग्रह आणि गोथल्लह्या भावना यांचो सर्वोत्तम अभिपक्ति” असे मिलच्या स्वातंत्र्यावरील निषेधाने वर्णन करण्यात आले होते. (Fitzjames Stephen— *Liberty, Equality Fraternity*)

“मिलच्या तत्त्वांचा ज्याच्या त्याच्या अभिपक्तिनुसार अत्यंत कडक सर्वाधिकार-शाही किंवा अत्यंत अनिर्वैध अराजक यांचे समर्थन करण्यासाठी उपयोग करता येतो... सामाजिक अधिष्ठानाची कल्पना ही जुलूमशाहीच्या अत्यंत भयानक आणि

आत्मन्या स्वात्मन्यानील निवेद्यान मिल अभिजात उदारमतवादाच्या तत्त्वज्ञानात्मक स्तरावरील नव्या, तरी नैतिक ध्येयाच्या मूळ पदांमध्ये आढावा होता. केवळ बेचमोचच नव्हे, तर एन्वेलिंगपुढे उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्र विधिररणाच्या सुधारणेचे मार्गदर्शन करीत होते त्याने उपयोजन वाचिदासः होणे शक्य नव्हते, सर्वाधिकार्थे सर्वाधिक नव्हे अश्ट्र बोभाही एका व्यक्तीच्या माध्यमातून शक्यता नव्हती, मुलूहे लुकिने मानवी वर्गाच्या मूळ हेतू मरण माना येईल, पण त्याच नैतिक मूल्यांच्या प्रतिसर्पना देवानाग परिण वाढ, उपयुक्ततावादी सनातनी नैतिक तत्त्वज्ञानाची प्रभावी चिकित्सा वेळी, पण त्याच निष्पायक पध्दतीचा आढावा नाही, बेचमोचच संक्षेप प्रथमतः कायमारी होत, एन्वेलिंगपुढे प्रयत्न करून पाहिले, पण तो मानतात त नीतिशास्त्राच्या पद्धतीचा भरोसा मानवाच्या शरीराच्या धावण्यापल्लेच्छांमधून जातो, सम्यक् विचार करता 1.2.3.4.5.6.7.8.9.10.11.12.13.14.15.16.17.18.19.20.21.22.23.24.25.26.27.28.29.30.31.32.33.34.35.36.37.38.39.40.41.42.43.44.45.46.47.48.49.50.51.52.53.54.55.56.57.58.59.60.61.62.63.64.65.66.67.68.69.70.71.72.73.74.75.76.77.78.79.80.81.82.83.84.85.86.87.88.89.90.91.92.93.94.95.96.97.98.99.100.101.102.103.104.105.106.107.108.109.110.111.112.113.114.115.116.117.118.119.120.121.122.123.124.125.126.127.128.129.130.131.132.133.134.135.136.137.138.139.140.141.142.143.144.145.146.147.148.149.150.151.152.153.154.155.156.157.158.159.160.161.162.163.164.165.166.167.168.169.170.171.172.173.174.175.176.177.178.179.180.181.182.183.184.185.186.187.188.189.190.191.192.193.194.195.196.197.198.199.200.201.202.203.204.205.206.207.208.209.210.211.212.213.214.215.216.217.218.219.220.221.222.223.224.225.226.227.228.229.230.231.232.233.234.235.236.237.238.239.240.241.242.243.244.245.246.247.248.249.250.251.252.253.254.255.256.257.258.259.260.261.262.263.264.265.266.267.268.269.270.271.272.273.274.275.276.277.278.279.280.281.282.283.284.285.286.287.288.289.290.291.292.293.294.295.296.297.298.299.300.301.302.303.304.305.306.307.308.309.310.311.312.313.314.315.316.317.318.319.320.321.322.323.324.325.326.327.328.329.330.331.332.333.334.335.336.337.338.339.340.341.342.343.344.345.346.347.348.349.350.351.352.353.354.355.356.357.358.359.360.361.362.363.364.365.366.367.368.369.370.371.372.373.374.375.376.377.378.379.380.381.382.383.384.385.386.387.388.389.390.391.392.393.394.395.396.397.398.399.400.401.402.403.404.405.406.407.408.409.410.411.412.413.414.415.416.417.418.419.420.421.422.423.424.425.426.427.428.429.430.431.432.433.434.435.436.437.438.439.440.441.442.443.444.445.446.447.448.449.450.451.452.453.454.455.456.457.458.459.460.461.462.463.464.465.466.467.468.469.470.471.472.473.474.475.476.477.478.479.480.481.482.483.484.485.486.487.488.489.490.491.492.493.494.495.496.497.498.499.500.501.502.503.504.505.506.507.508.509.510.511.512.513.514.515.516.517.518.519.520.521.522.523.524.525.526.527.528.529.530.531.532.533.534.535.536.537.538.539.540.541.542.543.544.545.546.547.548.549.550.551.552.553.554.555.556.557.558.559.560.561.562.563.564.565.566.567.568.569.570.571.572.573.574.575.576.577.578.579.580.581.582.583.584.585.586.587.588.589.590.591.592.593.594.595.596.597.598.599.600.601.602.603.604.605.606.607.608.609.610.611.612.613.614.615.616.617.618.619.620.621.622.623.624.625.626.627.628.629.630.631.632.633.634.635.636.637.638.639.640.641.642.643.644.645.646.647.648.649.650.651.652.653.654.655.656.657.658.659.660.661.662.663.664.665.666.667.668.669.670.671.672.673.674.675.676.677.678.679.680.681.682.683.684.685.686.687.688.689.690.691.692.693.694.695.696.697.698.699.700.701.702.703.704.705.706.707.708.709.710.711.712.713.714.715.716.717.718.719.720.721.722.723.724.725.726.727.728.729.730.731.732.733.734.735.736.737.738.739.740.741.742.743.744.745.746.747.748.749.750.751.752.753.754.755.756.757.758.759.760.761.762.763.764.765.766.767.768.769.770.771.772.773.774.775.776.777.778.779.780.781.782.783.784.785.786.787.788.789.790.791.792.793.794.795.796.797.798.799.800.801.802.803.804.805.806.807.808.809.810.811.812.813.814.815.816.817.818.819.820.821.822.823.824.825.826.827.828.829.830.831.832.833.834.835.836.837.838.839.840.841.842.843.844.845.846.847.848.849.850.851.852.853.854.855.856.857.858.859.860.861.862.863.864.865.866.867.868.869.870.871.872.873.874.875.876.877.878.879.880.881.882.883.884.885.886.887.888.889.890.891.892.893.894.895.896.897.898.899.900.901.902.903.904.905.906.907.908.909.910.911.912.913.914.915.916.917.918.919.920.921.922.923.924.925.926.927.928.929.930.931.932.933.934.935.936.937.938.939.940.941.942.943.944.945.946.947.948.949.950.951.952.953.954.955.956.957.958.959.960.961.962.963.964.965.966.967.968.969.970.971.972.973.974.975.976.977.978.979.980.981.982.983.984.985.986.987.988.989.990.991.992.993.994.995.996.997.998.999.1000.1001.1002.1003.1004.1005.1006.1007.1008.1009.1010.1011.1012.1013.1014.1015.1016.1017.1018.1019.1020.1021.1022.1023.1024.1025.1026.1027.1028.1029.1030.1031.1032.1033.1034.1035.1036.1037.1038.1039.1040.1041.1042.1043.1044.1045.1046.1047.1048.1049.1050.1051.1052.1053.1054.1055.1056.1057.1058.1059.1060.1061.1062.1063.1064.1065.1066.1067.1068.1069.1070.1071.1072.1073.1074.1075.1076.1077.1078.1079.1080.1081.1082.1083.1084.1085.1086.1087.1088.1089.1090.1091.1092.1093.1094.1095.1096.1097.1098.1099.1100.1101.1102.1103.1104.1105.1106.1107.1108.1109.1110.1111.1112.1113.1114.1115.1116.1117.1118.1119.1120.1121.1122.1123.1124.1125.1126.1127.1128.1129.1130.1131.1132.1133.1134.1135.1136.1137.1138.1139.1140.1141.1142.1143.1144.1145.1146.1147.1148.1149.1150.1151.1152.1153.1154.1155.1156.1157.1158.1159.1160.1161.1162.1163.1164.1165.1166.1167.1168.1169.1170.1171.1172.1173.1174.1175.1176.1177.1178.1179.1180.1181.1182.1183.1184.1185.1186.1187.1188.1189.1190.1191.1192.1193.1194.1195.1196.1197.1198.1199.1200.1201.1202.1203.1204.1205.1206.1207.1208.1209.1210.1211.1212.1213.1214.1215.1216.1217.1218.1219.1220.1221.1222.1223.1224.1225.1226.1227.1228.1229.1230.1231.1232.1233.1234.1235.1236.1237.1238.1239.1240.1241.1242.1243.1244.1245.1246.1247.1248.1249.1250.1251.1252.1253.1254.1255.1256.1257.1258.1259.1260.1261.1262.1263.1264.1265.1266.1267.1268.1269.1270.1271.1272.1273.1274.1275.1276.1277.1278.1279.1280.1281.1282.1283.1284.1285.1286.1287.1288.1289.1290.1291.1292.1293.1294.1295.1296.1297.1298.1299.1300.1301.1302.1303.1304.1305.1306.1307.1308.1309.1310.1311.1312.1313.1314.1315.1316.1317.1318.1319.1320.1321.1322.1323.1324.1325.1326.1327.1328.1329.1330.1331.1332.1333.1334.1335.1336.1337.1338.1339.1340.1341.1342.1343.1344.1345.1346.1347.1348.1349.1350.1351.1352.1353.1354.1355.1356.1357.1358.1359.1360.1361.1362.1363.1364.1365.1366.1367.1368.1369.1370.1371.1372.1373.1374.1375.1376.1377.1378.1379.1380.1381.1382.1383.1384.1385.1386.1387.1388.1389.1390.1391.1392.1393.1394.1395.1396.1397.1398.1399.1400.1401.1402.1403.1404.1405.1406.1407.1408.1409.1410.1411.1412.1413.1414.1415.1416.1417.1418.1419.1420.1421.1422.1423.1424.1425.1426.1427.1428.1429.1430.1431.1432.1433.1434.1435.1436.1437.1438.1439.1440.1441.1442.1443.1444.1445.1446.1447.1448.1449.1450.1451.1452.1453.1454.1455.1456.1457.1458.1459.1460.1461.1462.1463.1464.1465.1466.1467.1468.1469.1470.1471.1472.1473.1474.1475.1476.1477.1478.1479.1480.1481.1482.1483.1484.1485.1486.1487.1488.1489.1490.1491.1492.1493.1494.1495.1496.1497.1498.1499.1500.1501.1502.1503.1504.1505.1506.1507.1508.1509.1510.1511.1512.1513.1514.1515.1516.1517.1518.1519.1520.1521.1522.1523.1524.1525.1526.1527.1528.1529.1530.1531.1532.1533.1534.1535.1536.1537.1538.1539.1540.1541.1542.1543.1544.1545.1546.1547.1548.1549.1550.1551.1552.1553.1554.1555.1556.1557.1558.1559.1560.1561.1562.1563.1564.1565.1566.1567.1568.1569.1570.1571.1572.1573.1574.1575.1576.1577.1578.1579.1580.1581.1582.1583.1584.1585.1586.1587.1588.1589.1590.1591.1592.1593.1594.1595.1596.1597.1598.1599.1600.1601.1602.1603.1604.1605.1606.1607.1608.1609.1610.1611.1612.1613.1614.1615.1616.1617.1618.1619.1620.1621.1622.1623.1624.1625.1626.1627.1628.1629.1630.1631.1632.1633.1634.1635.1636.1637.1638.1639.1640.1641.1642.1643.1644.1645.1646.1647.1648.1649.1650.1651.1652.1653.1654.1655.1656.1657.1658.1659.1660.1661.1662.1663.1664.1665.1666.1667.1668.1669.1670.1671.1672.1673.1674.1675.1676.1677.1678.1679.1680.1681.1682.1683.1684.1685.1686.1687.1688.1689.1690.1691.1692.1693.1694.1695.1696.1697.1698.1699.1700.1701.1702.1703.1704.1705.1706.1707.1708.1709.1710.1711.1712.1713.1714.1715.1716.1717.1718.1719.1720.1721.1722.1723.1724.1725.1726.1727.1728.1729.1730.1731.1732.1733.1734.1735.1736.1737.1738.1739.1740.1741.1742.1743.1744.1745.1746.1747.1748.1749.1750.1751.1752.1753.1754.1755.1756.1757.1758.1759.1760.1761.1762.1763.1764.1765.1766.1767.1768.1769.1770.1771.1772.1773.1774.1775.1776.1777.1778.1779.1780.1781.1782.1783.1784.1785.1786.1787.1788.1789.1790.1791.1792.1793.1794.1795.1796.1797.1798.1799.1800.1801.1802.1803.1804.1805.1806.1807.1808.1809.1810.1811.1812.1813.1814.1815.1816.1817.1818.1819.1820.1821.1822.1823.1824.1825.1826.1827.1828.1829.1830.1831.1832.1833.1834.1835.1836.1837.1838.1839.1840.1841.1842.1843.1844.1845.1846.1847.1848.1849.1850.1851.1852.1853.1854.1855.1856.1857.1858.1859.1860.1861.1862.1863.1864.1865.1866.1867.1868.1869.1870.1871.1872.1873.1874.1875.1876.1877.1878.1879.1880.1881.1882.1883.1884.1885.1886.1887.1888.1889.1890.1891.1892.1893.1894.1895.1896.1897.1898.1899.1900.1901.1902.1903.1904.1905.1906.1907.1908.1909.1910.1911.1912.1913.1914.1915.1916.1917.1918.1919.1920.1921.1922.1923.1924.1925.1926.1927.1928.1929.1930.1931.1932.1933.1934.1935.1936.1937.1938.1939.1940.1941.1942.1943.1944.1945.1946.1947.1948.1949.1950.1951.1952.1953.1954.1955.1956.1957.1958.1959.1960.1961.1962.1963.1964.1965.1966.1967.1968.1969.1970.1971.1972.1973.1974.1975.1976.1977.1978.1979.1980.1981.1982.1983.1984.1985.1986.1987.1988.1989.1990.1991.1992.1993.1994.1995.1996.1997.1998.1999.2000.2001.2002.2003.2004.2005.2006.2007.2008.2009.2010.2011.2012.2013.2014.2015.2016.2017.2018.2019.2020.2021.2022.2023.2024.2025.2026.2027.2028.2029.2030.2031.2032.2033.2034.2035.2036.2037.2038.2039.2040.2041.2042.2043.2044.2045.2046.2047.2048.2049.2050.2051.2052.2053.2054.2055.2056.2057.2058.2059.2060.2061.2062.2063.2064.2065.2066.2067.2068.2069.2070.2071.2072.2073.2074.2075.2076.2077.2078.2079.2080.2081.2082.2083.2084.2085.2086.2087.2088.2089.2090.2091.2092.2093.2094.2095.2096.2097.2098.2099.2100.2101.2102.2103.2104.2105.2106.2107.2108.2109.2110.2111.2112.2113.2114.2115.2116.2117.2118.2119.2120.2121.2122.2123.2124.2125.2126.2127.2128.2129.2130.2131.2132.2133.2134.2135.2136.2137.2138.2139.2140.2141.2142.2143.2144.2145.2146.2147.2148.2149.2150.2151.2152.2153.2154.2155.2156.2157.2158.2159.2160.2161.2162.2163.2164.2165.2166.2167.2168.2169.2170.2171.2172.2173.2174.2175.2176.2177.2178.2179.2180.2181.2182.2183.2184.2185.2186.2187.2188.2189.2190.2191.2192.2193.2194.2195.2196.2197.2198.2199.2200.2201.2202.2203.2204.2205.2206.2207.2208.2209.2210.2211.2212.2213.2214.2215.2216.2217.2218.2219.2220.2221.2222.2223.2224.2225.2226.2227.2228.2229.2230.2231.2232.2233.2234.2235.2236.2237.2238.2239.2240.2241.2242.2243.2244.2245.2246.2247.2248.2249.2250.2251.2252.2253.2254.2255.2256.2257.2258.2259.2260.2261.2262.2263.2264.2265.2266.2267.2268.2269.2270.2271.2272.2273.2274.2275.2276.2277.2278.2279.2280.2281.2282.2283.2284.2285.2286.2287.2288.2289.2290.2291.2292.2293.2294.2295.2296.2297.2298.2299.2300.2301.2302.2303.2304.2305.2306.2307.2308.2309.2310.2311.2312.2313.2314.2315.2316.2317.2318.2319.2320.2321.2322.2323.2324.2325.2326.2327.2328.2329.2330.2331.2332.2333.2334.2335.2336.2337.2338.2339.2340.2341.2342.2343.2344.2345.2346.2347.2348.2349.2350.2351.2352.2353.2354.2355.2356.2357.2358.2359.2360.2361.2362.2363.2364.2365.2366.2367.2368.2369.2370.2371.2372.2373.2374.2375.2376.2377.2378.2379.2380.2381.2382.2383.2384.2385.2386.2387.2388.2389.2390.2391.2392.2393.2394.2395.2396.2397.2398.2399.2400.2401.2402.2403.2404.2405.2406.2407.2408.2409.2410.2411.2412.2413.2414.2415.2416.2417.2418.2419.2420.2421.2422.2423.2424.2425.2426.2427.2428.2429.2430.2431.2432.2433.2434.2435.2436.2437.2438.2439.2440.2441.2442.2443.2444.2445.2446.2447.2448.2449.2450.2451.2452.2453.2454.2455.2456.2457.2458.2459.2460.2461.2462.2463.2464.2465.2466.2467.2468.2469.2470.2471.2472.2473.2474.2475.2476.2477.2478.2479.2480.2481.2482.2483.2484.2485.2486.2487.2488.2489.2490.2491.2492.2493.2494.2495.2496.2497.2498.2499.2500.2501.2502.2503.2504.2505.2506.2507.2508.2509.2510.2511.2512.2513.2514.2515.2516.2517.2518.2519.2520.2521.2522.2523.2524.2525.2526.2527.2528.2529.2530.2531.2532.2533.2534.2535.2536.2537.2538.2539.2540.2541.2542.2543.2544.2545.2546.2547.2548.2549.2550.2551.2552.2553.2554.2555.2556.2557.2558.2559.2560.2561.2562.2563.2564.2565.2566.2567.2568.2569.2570.2571.2572.2573.2574.2575.2576.2577.2578.2579.2580.2581.2582.2583.2584.2585.2586.2587.2588.2589.2590.2591.2592.2593.2594.2595.2596.2597.2598.

कल्पनेकडे प्रयाण तर्कदृष्ट्या गमित नसते, तर मिलची हीच सूचना उदारमतवादाच्या प्रतिकूल वाटली नसती. अर्थात् असे कोणतही प्रयाण जेन स्टुअर्ट मिलमार्गे स्पष्टपणे व्यक्त होत नव्हते. तथापि नव्या समाजवादी विचाराशी त्याची सहानुभूति होती असा समज आहे. मात्र ते विचार त्याच्या बुद्धिवादी मिलाचा उपमर्द करणारे होते.

समाजवादाशी सहानुभूती म्हणून जे समजण्यात येते, त्याचे अधिकारशाहीचे समर्थन म्हणून स्पष्टीकरण करता येईल. ही सर्वाधिकारशाही तर्कदृष्ट्या उदारमतवादाच्या तर्कयोगानूनच उद्भवत होती. मिलचा स्वातंत्र्यावरील निबंध हा इंग्लंडच्या मानसिक सृष्टीत त्यावेळी चाललेल्या सर्वांगीय त्याच्या मनात पदलेख्या प्रतिचित्राचे फलित होता. उदारमतवादाची अमूर्त तत्वे आणि अवर्चीन समाजाची वेद्रीभूत सत्तेकरता आलोचक निकड याचा मिलाक घडणून आणण्याच्या गरजेतून तो निबंध जन्माला आला.

तथापि जेन स्टुअर्ट मिलने विशद केल्याप्रमाणे उपयुक्ततावादाचा अधिक अर्थपूर्ण विशेष धैर्यवान दृष्ट्या ओपासता येण्याजोग्या नैतिक मूल्यनामांन्याने देणे हा होता. उपयुक्ततावादी राजकीय विचारात स्वातंत्र्याला धैर्यवान हक्क या नात्याने इतकेच सर्वश्रेष्ठ महत्त्व पूर्वी कधीही देण्यात आले नव्हते. असे करताना सर्वाधिकारचे सर्वाधिक भेल या उद्दिष्टाने घातलेल्या मर्यादा त्याने ओलांडल्या. या उद्दिष्टाशी सुसंगत अशी बोत्तोर-छापाची प्रवृत्ति जेन स्टुअर्ट मिलने विचार आणि उच्चार यांच्या स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाच्या वास्तवीक जशी धारण केली होती, तशा ती दुसऱ्या कोणालाच करता आली नसली. सनातनी उपयुक्ततावादाची ही उक्ति शेकडा पक्षोपपन्नम इतक्या अल्पसंख्यांनासुद्धा (कारण पक्षातून ही अधिक मोठी संख्या आहे) वटपून दाखव्याने समर्थन करत आणि म्हणून हुकूमशाहीच्या मुक्तद्वार ठेवत. अशाप्रकारे हुकूमशाही राजकीय उपपत्ति आणि समुदायाशी सामाजिक शिद्धान्त ही उदारमतवादाच्या उपयुक्ततावादी अधःपतनातून तर्कदृष्ट्या निर्माण झाली. उपयुक्ततावाद तसेच सनातनी उदारमतवाद यांच्या मर्यादेत शक्य असणारी लोकशाही हुकूमशाहीने आव्हान यशस्वीपणे न स्वकारण्या-इतकी सक्षम होणे हे क्रममास होते.

वास्तविक, १९ व्या शतकाच्या उदारमतवादाची ग्रीनने फेरमाटणी केल्यामुळे “स्वतंत्र होण्याचे नाकारणाऱ्या” बंडखोर अल्पसंख्याविकट समुदायाचे प्रतिनिधित्व करण्याचा याचा करणाऱ्या हुकूमशाहीचे तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने तो समर्थन करू शकला. हेगेलच्या विशिष्ट शैलीत ग्रीनने भावात्मक आणि अभावात्मक स्वातंत्र्य असा भेद केला. कराराच्या स्वातंत्र्याच्या जुन्या उदार सिद्धान्तावर टीका करून त्याने घोषित केले की, नागरिकत्वाचे ध्येय या नात्याने स्वातंत्र्य हे बंधनाच्या अभावात नसते. ही स्वातंत्र्या-विषयीची अभावात्मक कल्पना आहे, असे त्याचे मत होते. आत्माविष्काराची (Self-

Realisation) पावता हेच भावात्मक स्वातंत्र्य असून या भ्रंशान्या प्राप्तीसाठी त्यासणाऱ्या कारणभक्तीने इतकी मुख्यव्यक्ति, सुसंवादी, समाजसंकीर्ण मिळते. 'स्वातंत्र्याच्या या भावात्मक कल्पनेचा सर्वांगीण अंगी स्वीकार आहे, तो म्हणजे वैयक्तिक स्वातंत्र्य समाजाच्या सुखवादालाच साध्य होते,' हा हेगेलप्रणीत राजसमर्थतेच्या सिद्धान्ताना प्रतिपन्न जातो. जीन जॅकॉट्टेलच्या एकमेव समाजशास्त्र कल्पनेपर्यंत मागे गेल्या. या कल्पनेचे सर्वोच्च उदाहरणवाद या उदाहरणपर्यंत मध्ययुगीन राजकीय उपपत्तींचा-वर होतो. समाज व्यक्तीचा बनल्या असतो; व्यक्तीचेच समष्टी मोडीत काढते; म्हणून समाष्टीच्या हक्काचा प्राथम्य असतो. समाजाचे कल्याण म्हणजे महत्त्वमान त्याच्या सदस्याने भंड जीन होय. भावात्मक स्वातंत्र्य हे सुसंवादी समाजाच्या सदस्याचाच फक्त प्राप्य असतो. त्यामुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्यात सामुदायिक हित आणि सामुदायिक संमति पूर्वयुद्धीत असते.

तथापि, जीनने व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना टाकून दिली नाही. मात्र त्याची स्वातंत्र्याची कल्पना म्हणजे समाजाची सेवा जाणवण्याने आणि सद्गुतीने करावी किंवा कल्याण याची निवड करणे ही होती नकारात्मक निवड म्हणजे स्वातंत्र्याचा अभाव असे त्याने सांगितले. सामुदायिक कल्याण घोषित करणे हा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या पूर्वयुद्धीत जातो, असे उदाहरणवादने भाष्य त्याने केले. त्याचा अनुष्णक म्हणजे समाजवादासाठी

१. एंगेल्स या शास्त्रज्ञाच्या उदाहरणवादचा मताने तत्त्वज्ञान क्षेत्रात कोचे हेगेलप्रणीत स्वतंत्रतानुसार "नैतिक उद्दिष्ट" अशी स्वातंत्र्याची व्याख्या करतो. "आधुनिक काळात स्वातंत्र्य हे विवेकाधिकारांच्या समुदायात स्वतःचा नियमसंग्रह हाक या स्वतःचा आणि त्या अमूर्त नियमसंग्रहा हक्कातून घेता येणे हा नैतिक उद्दिष्ट आणि मनीषा हीत असून अस्तित्वाचा कायदा हा प्रमाणक यथा असतो, असे समजणाऱ्या व्यक्तींसाठी तत्त्वज्ञानाने त्या स्वातंत्र्याचा कळकळी आणवी." (The History of 19th Century Europe) उदाहरणतत्त्वज्ञानाने हेगेलप्रणीत परिवर्तन हे अशाप्रकारे अधिकारवादीने मान्य करण्यात आले. स्वातंत्र्याचे "नैतिक उद्दिष्ट" म्हणजेच आपापसाची हक्काची कल्पना वाच देत नाही, किंवा तसे अस्तिवचनही देत नाही, असे धारण करणाऱ्यांच्या विरुद्ध युक्तिवाद करतांना कोचे लिहितो : "नैतिकता जर पापाची कल्पना नष्ट करून टाकील, तर ती स्वतःच नाहीशी होईल. केवळ पापविरोधी समुदायातच नैतिकतेचा वास्तवता आणि जीवित असते." म्हणून मनीषाच्या उपदेशाप्रमाणे पाप हे शाश्वत असते.

२. T. H. Green—Lectures on Political Obligations.

राज्याची कल्पना हा होय. ही कल्पना फेब्रिअन सोसायटीने * उच्चवर्गी आणि ब्रिटिश मजूर पक्षाच्या जन्माची ललकारी दिली.

ग्रीनच्या फेरतपासणीने उदारमतवादाच्या पुराणमतवादाच्या विरुद्ध दिशेनेही पुढे जाण्याला त्याचवेळी भाग पाडले. जोसांके हा या द्रवृत्तीचा प्रतिनिधी होता. तो पूर्णपणे हंगेल्सपंथी होता. त्याचे मत असे होते की, राज्यसंस्थेच्या द्वारे प्रपंच करणारा समाज साऱ्या नैतिक मूल्यांचा रक्षक असतो आणि आपल्या सांघिक अस्तित्वाची जाणीव असणाऱ्या सर्व सदस्यांच्या इच्छेचे तो प्रतिनिधित्व करतो. तेव्हा हे सांघिक अस्तित्व व्यक्तित्वाचे अमूर्त रूप नवून उगट ने सत्य रूप असते ' ही उदात्त औपचारिक संसदीय लोकशाहीच्या पार्श्वभूमीवर सहाजपणे उदय पावणाऱ्या हुकुमशाहीची असून ती उपयुक्तावादी उदारमतवादाचे परमोच्च रूप आहे.

१. B. Bosanquet— *The Philosophical Theory of the State.*

* फेब्रिअन सोसायटी ही संस्था इ. स. १८८४ मध्ये इंग्लंडमध्ये स्थापन झाली. तिचे ध्येय धिमेपणाच्या मार्गांनी क्रमाक्रमाने समाजवादाची प्रगती करणे हे होते. फेब्रिअन हे नाव रोमन सेनापति फेब्रिअस मॅक्सिमस् याच्या नावावरून देण्यात आले. हा सेनापति शत्रूची शक्ति हळूहळू सावधपणे खच्ची करण्याचे तेज अवलंबित असे, या तंत्रावर या संस्थेच्या संस्थापकांची श्रद्धा होती. इंग्लंडमधील समाजवादी चळवळीवर या संस्थेचा गाढ प्रभाव पडला आहे. तिने बुद्धिवताना आकर्षित करण्याचे कार्य केले, या संस्थेने पुरस्कारिलेल्या समाजवादी आंदोलनातून ब्रिटनच्या मजूरपक्षाचा जन्म झाला. वेव पातपात्रा हे या संस्थेचे आधारस्तंभ होते.

कां ? केवळ मार्क्सवादीच या प्रश्नाचे ठाम उत्तर देतात की :- “ सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या जर्मनी सर्वात मागलेला देश होता; जर्मन भांडवलदार वर्ग सत्ता काबीज करण्याइतका शक्तिमान् नव्हता; हेगेलमध्ये परिणत झालेले गूटवादी सत्ताशास्त्र हेच जर्मनीत अद्याप टिहून राहिलेल्या सरंजामी समाजव्यवस्थेच्या तत्त्वप्रणालीचे मंदिर होते.

तथापि इतिहासाचे असे मुलनीकरण करण्याला घडलेल्या गोष्टी पुष्टि देत नाहीत. धर्मसुधारणेने भांडवलदार वर्गाच्या उदयाची ललकारी दिली आणि भांडवलशाही समाजव्यवस्थेचा पाया घातल्या, असे सांगण्यात येते. धर्मसुधारणा झाली ती जर्मनीत. तेथे तिचा प्रभाव इतर देशांपेक्षा साहजिकच अधिक निरस्थायी आणि दुरगामी ठरला. फॉट आणि हेगेल यांच्या तत्त्वज्ञानावर धर्मसुधारणेच्या प्रभावाचा ठसा स्पष्टपणे उमटला होता. दुसऱ्यापक्षी रूसोमुद्धा जिनव्हाच्या कॅल्विनवादी पाद्रीसंप्रदायाचा उल्हाही चाहता होता. दोघाही महान जर्मन तत्त्ववेत्त्यांवर त्याची छाप पडली होती. फॉट तसेच हेगेल या दोघांनी १८ व्या शतकाच्या शास्त्रीय निमर्गवादी संप्रदायाचे अनुयायी या नात्याने आपल्या कार्याचा आरंभ केला. दोघांचाही महान क्रांतीला पाठिंबा होता. त्यांनी नेपोलियनने जर्मनीच्या सरंजामी राजांत्तवर मिळविलेल्या विजयाचे स्वागत केले होते. यात निर्णायक मदतीचे हे की, फॉट आणि हेगेल यांच्या तत्त्वज्ञानाचे निर्धार मनाने गुणग्रहण केले, म्हणजे ते दोघेही मध्ययुगाच्या अमेरीस इंधरविज्ञानाचे युगायुगांचे वर्चस्व हुतात्मन देणाऱ्या “नवतत्त्वज्ञाना”च्या परंपरेतील होते, हे निदर्शनास येते. “फॉट हा टळकपणे आधुनिक विचाराकडे नेणाऱी संक्रमणावस्था दर्शवितो. ” ‘हेगेलने हिंकोचे ‘नवविज्ञान’ वृद्धिगत केले आणि पुढे ते मार्क्सकडे गेले. त्यामुळे श्रमजीवी क्रांतीच्या आगमनाचे भास्वित मार्क्सच्या वर्तविता आले हेगेल हा या साम्यवादाच्या द्रष्ट्याचा “जॉन ड बॅप्टिस्ट ”* होता.

“ आजचे सर्व प्रमुख विचार हे सन १७८०-१८३० या दरम्यान जर्मनीमध्ये निपजले. ” (टेन) या कालखंडाने फॉटच्या जीवनाचा उत्तरभाग आणि हेगेलची मारी ह्यात व्यापली होती. रीनेसान्स आणि धर्मसुधारणा यांच्यात उगम पावलेल्या दोन विचारप्रवाहांनी अर्वाचीन युरोपच्या बौद्धिक जीवनाचे पोषण केले. या वारशात फॉट-हेगेलच्या कालखंडातील जर्मन तत्त्वज्ञानाचा स्वतःचा असा एक वाटा होता.

१. John Dewey—German Philosophy & Politics.

* हा ख्रिस्ती संत येशु ख्रिस्ताचा मामा असून त्यानेच येशूला वासिस्मा दिला. तो शेवटचा प्रेषित समजला जातो. जगदुद्धाकाच्या आगमनाचा प्रचार करीत तो हिंडत असे. इ. स. २८ व्या सुमारास हेरॉडने त्याचा शिरच्छेद केला.

निमग्नवार्तिक गुडाने जमनीला जो शीण आला, त्यामुळे जीवनाच्या प्रत्येक क्षेपान त्याची जमीन वाढ संकुटली होती, तरी १७ व्या शतकाच्या बौद्धिक गजकलीपासून तो आगामीन्य अस्तित्व न उभा. सामान्यतः जणले जमीन त्या पेश्याही उभारमतवादावर त्याचिन्तनच्या तत्त्वज्ञानाविरुद्धां मूळमूल कल्पनांचा निमिती अधिक प्रभाव पडल्या होता. मोनोथेन्त हा मूलतः जडवादी मिथ्यान्त होता अस्तित्वसुरम्या परंपरेच्या व्यक्तिवादाच्या नवजातभूत आचार देणें, ही त्याची सामाजिक अवस्था होती. दुसऱ्यापक्षी, पूर्वाभ्यासित मुत्तावादाची कल्पना वैयक्तिक समाज या आणि सामाजिक संघटन यांच्या संयोगाची क्षम्यता दिग्दर्शित करते.

जर्मनीच्या सन्या पद्धत नंतरच लॅटिनच्या उभारमतवादाच्या अधिक रसद निमग्नवादी मोठ्या मोठ्या योन दोन्हीने जर्मनीत कल्पन दिली. त्याची परिधायनी निमोन्सनाचे राणी मोफो शार्लेटेची भेटी होती. कथे लोकांच्या वेळपासून बुद्धिविरोधी अद्भुतत्ववादा आणि आत्मनिष्ठ भावना यांचे जर्मन कल्पनावर जी कल्पने ऐतें, तरी काट्युर्त तत्त्वज्ञानावर नाक लागी मिन्नो या यांचेच मोठा भाग होती. शार्लिय निमग्नवाद किंवा जडवादी तत्त्वज्ञान यांच्याविरुद्ध धागुडान्या धागुड्याचा मोठा रोभार म्हणजे जर्मनीच्या बौद्धिक जीवनात त्या दोघांना प्राप्त झालेल्या मूल्यवत्ते गमक होय. नीतिशास्त्र आणि नीतियशास्त्र यातून काट्युर्त तत्त्वज्ञानाने शार्लिय निमग्नवाद आणि जडवादी सत्ताशास्त्र यात गटवाची भर घाली तर्वात काट्युर्त सवध पद्धतीचा हेतु रडमानना पूर्ण नाश करणे हा आहे, कामा गमक आहे.

निमग्नवादासून घाताने आलेल्या आणि १७ व्या शतकाची उभारमतवादापासून कळकळी मिळालेल्या बुद्धिवादी विचारांच्या प्रवाहाचे प्राणिमधी लार्थिन्त व लॅसिंग हे होते. हे हेरामध्ये लोकोचे मान्यतावादी इतिहासशास्त्र आणि सामाजिक विज्ञानाचे एंगेल्सची संकल्पन यांच्याद्वारे व्यक्त झालेल्या अद्भुतत्ववादाने बुद्धिवादी परंपरा समृद्ध झाली. एंगेल्सची विज्ञानाचे सार सुगंधायत आहे, हे लार्थिन्तपासून शिकून लॅसिंग आणि त्याच्यानंतर हेडर यांनी जर्मन विचारगम्यनीत (Aufklärung) मंचे प्रबोधनात उघडतः नगरेच्या ऐतिहासिक अर्थ ओतला. हेगेलने ती कल्पना उचलली आणि नवजन्मिमत बुद्धिवादाच्या सान्यात घडविली. त्याचा परिणाम तत्त्वज्ञानाच्या एका व्यापक पद्धतीत झाला आणि तिचा प्रयत्न पण्डा युरोपच्या बौद्धिक जीवनावर जवळजवळ एक शतकभर होता. मार्क्सवादच्या जॅर वाजतागायतही तो टिकून आहे. त्या अरोवरच धर्मसुधारणेच्या धार्मिकतेच्या परंपरेचा वारसा काट्युर्तद्वारे हेगेलने घेतला.

अनुभववाद हा १८ व्या शतकाच्या तत्त्वज्ञानाच्या गाभा होता. काट्युर्त अनुभववादी प्रयुक्तीतून आत्मनिष्ठता येते आणि तिचा तार्किक परिणाम म्हणजे अहम्मात्रवाद

(Solipsism). * होय. ही बुद्धि देहातःच्या बुद्धिवादातुडा अंगभूत होती. आणि ती स्वसंशेनून (मी विचार करतो, म्हणून मी आहे) आनी. देकाःच्या आत्मनिष्ठतेची परिणति ल्ययन्तित्तःच्या मोनाडमतामध्ये झाली. इतर सान्या जगाचा विषय जरी झाला, तरी अंदित्त मोनाडच्या अनुभवात काहीही बदल होणार नाही अंस ल्ययन्तित्तनं जाहीर केल. सर्वरूप अनुभववादाच्या अहंमानवादी पर्यवसानानून लोक आपल्या विचारांच्या उपपत्तीच्या पळवाटेनून निमटल्या. त्याची ही उपपत्ति म्हणजे रुवेदनवादी मानसशास्त्र आणि ज्ञानमीमांना यां-यागमून स्वष्ट प्रयाण होणे. अनुभववादांच सत्ताशास्त्र असू शकत नाही असे बर्कटचे मत होत. या अनुभववादी तत्त्ववेत्त्याला अहंभाववादानून निमटण्याला निरापराधच्या धार्मिक पूर्वग्रहांनं साहाय्य केल. पुर अनुभववादाच्या शून्यात्मक गर्भितार्थ म्हणजेच प्रत्यक्ष अनुभवाच्या मर्यादप्रीतंड विचार आणि निणयशक्ती यांच्यावर काणाही प्रभाव पडू शकयाना नाही हा होना. हामन त्याचा फार काळजीपूर्वक विचार केल्या होता. त्याचा कठोर तात्त्विक सशयवाद ज्या निष्कर्षाकडे गेल्या, तो व्यवहारसामांशी स्वष्टरूपे प्रतिगूळ हाता. हामन अहंमानवादानून मुटका करून घेतली. परंतु त्याने केकन आणि देकार यांच्या वेळंगाकून शूढिकत झालेल अर्थाचीन बुद्धिवादी तत्वज्ञान नष्ट केल.

फ्रान्समध्ये रुसोच्या बुद्धिविमेध बेराने भावनिक उधाणाच्या भरते आले आणि त्याने विश्वकोशकाराच्या शास्त्रीय निमर्गवादाच्या मागे रेटले. क्रांतिसाराच्या घराघरीन गूढ आणि धार्मिक अद्भुतरम्यवादाने तत्वज्ञानात्मक विचारांच्या आगळे आणि या विचारांच्या १८ व्या शतकाच्या सवेष्टे तत्ववेत्त्याने मूर्तपणात काढले. अशा वातावरणात ब्रिटन आणि फ्रान्समध्ये मानवी मनाची सज्जेशाक्त निमर्गवाद्या विविध घटनांच्या निमित्तलेकडे वळली. या प्रयत्नाच्या पुढे प्रयत्न पळेल्याभली.

जर्मनीमध्ये तत्वज्ञानाची पुनःस्थापना करण्याचे कार्य फॉटने हाती घेतले आणि हेगेलने ते पूर्ण केल. १८ व्या शतकात अनुभववादाच्या दृष्टीने हामन्या तत्वज्ञानाला जी अर्थवत्ता होती तशीच अर्थवत्ता अभिजात बुद्धिवादी भाववादाच्या दृष्टीने हेगेलच्या पद्धतीला प्राप्त झाली. हामने बुद्धि आणि श्रद्धा-बुद्धियुक्त विश्वास आणि मोठासटपणा-यातील भेद नाहीना केल. हेगेलने सत् (Being) आणि अ-सत् (Non-Being) एकरूप केली. हेगेलन तत्वज्ञानाची जी पुनःस्थापना केली, ती अशा अर्थाने की, केकन आणि देकारतापासून फेच विश्वकोशकारापर्यंत होऊन गेल्ल्या भितनशील

*. ' स्व ' हीन अस्तित्वात अरुणारी एकमेव वस्तु आहे आणि सान्या ज्ञानाचे तेच एक उद्दिष्ट असते, असे सांगणारे मत म्हणजे ' अहंभाववाद '. त्यांत निर्मैळ अहंभाव असतो. आत्मनिष्ठ भाववादाचे ते अत्यंतिक स्वरूप आहे.

विद्यार्थ्यांच्या एका सदन परीक्षेत घटून शिंद्या पायानर भौतिक आणि जैविक शास्त्रांनी शिंद्या प्रथम स्थानाच्या संपन्न सामर्थ्याच्या साहाय्याने त्याने तत्कालीन पुढच्या विकासाची भूमिका तयार केली.

[illegible]

म्हणून विषय आणि तिथी या-यातील संबंध ही तत्त्वज्ञानाची विचार्यक समस्या होती. वॉने ते गोष्टविषयाचा प्रयत्न केला; पण तो फसला कारण त्यानाही दृष्टिकोण अनुभववादीच होता. वॉने जगाची जगात्मकता मूर्तित धरली आणि या दोन जगांच्या आकारनियत ज्ञान जगाळा येते, असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच मिथ असो दोन जगांतील आंतरक्रिया शक्य होतील आणि यत्करता त्यांचे मनावर काटा पडून प्राप्त साकल्यही रुचे असेल असेल असेल, अनुभवाचे जग ही मनाची निर्मिती नसते किंवा प्रत्यक्ष यत्नेचे पुरेले निराही नसते, म्हणून ज्ञान हे जी अहंने आपत्तांचितन नसले तरी ते वस्तु-स्वरूपाचे (Thing-in-itself) ज्ञान वहीही नसते. पण ज्यावेळी ते अनुभवात प्रवेश करते त्यावेळी ते ज्ञान होते. म्हणून या दोन जगांचे ऐक्य ही फेवळ

अनुभवाची वात्र असते. हा आत्मनिष्ठ दृष्टिकोन होय. वस्तुनिष्ठदृष्ट्या त्रिधामता ठिकून राहते. न्यूटनचा शिष्य म्हणून आरंभ करूनही काटने १८ व्या शतकाचे भौतिक तत्त्वज्ञान नाकारले. कारण ते मध्ययुगीन सत्ताशास्त्राचे अनुकरण करून केवळ ज्ञानाच्या छायेचा पाटलाग करीत होते. हा आरोप मिथ्या होता. शास्त्रीय नियमवादा ज्ञानासाठी वस्तुनिष्ठ ग्रामाण्याचा दावा सामत होता. वस्तुनिष्ठ ज्ञान हे केवळ ज्ञान नव्हे. काटचा युक्तिवाद असा की, मनाच्या प्रवेष्टात सांख्यिक साध्यात वस्तू जथाश्रोत्रर समतात, तथाच त्या मनाच्या जात होतात. मनाच्या वस्तु-स्वरूप कधीही जात होत नाही. ते नुसते अज्ञातच नव्हे तर अज्ञेयही असते. ज्ञान हे आत्मनिष्ठ असते, हा याचा गर्भितार्थ आहे. याचा अनुपपन्न म्हणजे वस्तुनिष्ठ सत्य असे नसतेच हा होय. सत्य हे आत्मनिष्ठ आणि म्हणून साक्षात् प्रकार असे कल्पित, तर गूढ्यांची समष्टि श्रेणीच कोसळून पडते म्हणून काटचा आख्या पद्धतावर पोथ निष्ठ नीतीचा कळस चढविणे भाग पडले.

काट आणि त्याने स्थापन केलेले तत्त्वज्ञान यांनी १८ व्या शतकाच्या नियमवादा टाकून दिल्या. कारण ती दोन्ही धर्मसुधारणेच्या परंपरेतील होती. या उलट नियमवादाने रिनेसान्स आणि मानवतावादी संस्कृतीचा इतिहास याच्यापासून स्मूर्ति घेतली होती. फ्रेंच क्रांतीच्या पहिल्या अवस्थेत काट तिचा पाटीरासा होता. पण मानव स्वभावताच चांगल्या असतो, हे मानवतावादी श्रद्धातत्त्व अमान्य करून तो प्रयोगशाळेतून पुढून निघाला. ल्यूथरने अनुकरण करून त्याने मूळ पापाच्या सिद्धान्तावर विश्वास ठेवला. त्या सिद्धांताचे तत्त्वज्ञानात्मक भाष्य त्याच्या पोथीनिष्ठ नीतीचा पाया बनले. काट हा ल्यूथरनंतर २०० वर्षांनी होऊन गेला. म्हणून एक व्युत्पन्नमति या नात्याने आपल्या धर्मप्रवणतेलाही वावुरल्या सारून मध्ययुगीन्या काळात विज्ञानाने संपादन केलेल्या ज्ञानाकडे दुर्लक्ष करणे त्याला शक्य नव्हते. वायना आणि विषयेच्या ही जैविक कार्ये स्वतःच पार्या असतात, असे तो मानित असे. पण मानवी अस्तित्वाच्या प्रेरकशक्तीविरुद्ध म्हणजे कर्तव्याविरुद्ध जाण्याला मानवाला ती मग पाडतात. म्हणून ती दुष्ट असतात आणि ती जैविक कार्ये असल्यामुळे मानव हाही स्वभावतःच दुष्ट असतो. कर्तव्याचे आदेश देण्याकरता आणि कायदा पाळण्याकरता त्याच्या जैविक अस्तित्वात अंगभूत असलेल्या दुष्ट शक्तीविरुद्ध जो मतत झगडा चालतो, तो नीतीचा पाया होय. अशा परभूत नीतिशास्त्राच्या अधिष्ठान मिळवून देण्यासाठी तात्विक प्रेरकना (categorical imperatives) गृहीत तत्त्वे म्हणून घेणे त्याला भाग पडले.

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने काटच्या दोन जगाचा सिद्धान्त त्याच्या पोथीनिष्ठ नीतिशास्त्राकडे नेतो. विषय आणि विषयी यांच्यातील संबंधाच्या प्रश्नाविषयीचा त्याचा

अनुभववादी दृष्टिकोण इतका सर्वगुणित होता की, विधायकतेची आपणगी एक निर्माण करून त्याने या प्रज्ञानी गुंतागुंत अधिक वाढविली. विज्ञानाचे एक असा नीतयेने एक असा अशी असे अगुंत त्याची विनागणी बुद्धि करते, असे वाटते मला. बुद्धि ही दोहांगी नियम पाहत देत अस यामुळे ती या दोहांगी नियम बुद्धि ही अतीव्रिय आहे. तज्ज्ञानाचा विचार बाहेर देत बुद्धि अतीव्रिय आहे, असे वाटते की, “ बुद्धि ही देवाचा आवाज आहे ! ” फाटल्या विविध गक तत्त्वज्ञानाचा धर्मात शास्त्रा. बुद्धिचे आवेश म्हणून समजा जाणाऱ्या तात्त्विक धोरणांनी दिलेल्या कर्तव्यावरील श्रद्धा ही सर्वोच्च नैतिक मूल्य आहे म्हणून “ धर्मज्ञान देण्यासाठी देवाचे ज्ञान, स्वातंत्र्य आणि अमरत्व नाकबूट करणे मला वाटेल”, असे वादीर करून कांटेने आपल्या पद्धतीचा समारोप केला.

धर्माच्या कळना आणि ध्येये यांच्यासाठी नैतिक अधिष्ठानाचा शोध घेऊन कांटेने धर्मात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न पुढे चालू देवला. त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे वास्तव, मूल पाप, आणि पापपरिमार्जन या पोथीनिष्ठ विज्ञांतांना बुद्धिप्रामाण्य मिळतून दिले. म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या त्या तत्त्वज्ञानाने धर्मसुधारणा पूर्ण केली. कांटेने या निष्ठेला शब्दशः रद्दीकरण असामर्थ्य केले; पण मानवाच्या विधायक स्वभावाची प्रतीक त्याने त्याचे समर्थन केले. शब्दशः आणि कालक्रमशः ते दृश्य वास्तूच्या जगाचे (Physical World) होते. परंतु नैतिकदृष्ट्या ते मूल्यवास्तूच्या जगाचे (Non-physical World) होते. धार्मिक कर्मकांड, चर्चचा अधिकार, पारितोषिके आणि या यांच्यावरील श्रद्धा ही नैतिक सत्याची प्रतीक आहेत, असे मानून त्याने त्यांच्यातील पूज्यबुद्धि धारण केली. चर्चच्या पोथीतल्यांना “ शाश्वत आध्यात्मिक सत्यानी वास्तव आत्म्याच्या आत्म्याचे रक्षण करणारी टरफेले ” मानण्याकडे त्याची पूर्वप्रवृत्ति होती. पण त्याने ती पोथीतल्यांना या दृष्टीने नाकारली. त्याने पूज्यबुद्धि दर्शविली, ती “ बाह्य प्राकरणासाठी; कारण मानवाच्या अंतरात्म्यात वसत असणाऱ्या अधिकारावर बसत; अधिष्ठित सत्याच्या विज्ञांताला समाधारण मान्यता मिळतून देण्याला त्याने साहाय्य केले ”.

“ सर्वविदारक ” तत्त्वज्ञान त्याच्या नीतिशास्त्राच्या बाबतीत “ देवदूतांच्या कर्तव्या परंपरेने प्रेरित झाले होते. धर्माचा पाया वगडून तो अतीव्रिय बुद्धीने मान्य ” या पोथीनिष्ठ नैतिकोत्तर रूपांतरित करून त्याने धर्माची पुनरुत्थापना केली. त्याने जो रच आधुनिक संस्कृतीला जेतना देण्याकरता “ मानवाच्या अंतरात्म्यात पुनरुत्थापना शक्यता शोधून आणि गौरवित मूल्यांचा निव्वेस करायचा तो एक प्रयत्न आहे ”.

कुल्टर (Kultur) ही अर्धन मतप्रणाली कांटेच्या येन अर्धन मिळतून नवप्रतयामागून तत्त्वज्ञानाची परिणत झाली. जमन लोक कुल्टर याचा जो अर्थ

तो ' संस्कृति ' (Culture), कल्चर या शब्दाच्या सामान्यतः समजल्या जाणाऱ्या अर्थापेक्षा फारच भिन्न आहे^१ तो गुणदृष्ट्या ' भौतिक सुधारणा ' (Civilization), या शब्दाहून वेगळा आहे. भौतिक सुधारणा (मिडिलिझेशन) ही दृश्य वस्तूच्या जगाची अनुभूती आहे, तर कुल्चर हे मूल्यरूपा अतींद्रिय जगाच्या गूढ नैतिक प्रेरणेची निर्मिती आहे, कांटच्या मते कुल्चर हे आंतरिक जीवनाला शिक्षण देणाऱ्या विम्या परिश्रमांने फळ असून समाजाचा एक सदस्य या नात्याने व्यक्ति त्यात सहभागी होते, त्या दृष्टीने कांटच्या (जर्मन) कल्पनेतील संस्कृति ही भौतिक सुधारणेचा प्रतिपक्ष आहे; कारण ती सुधारणा मानवजातीच्या भौतिक अस्तित्वाशीच तेवढी संबंधित असते, कुल्चर हे समाजाच्या अंतरात्म्याचे फळ आहे. ते वैयक्तिकरीत्या प्राप्त करून घ्यावयाचे नसते, तर " कर्तव्याला बाह्यतेच्या समाजा "चा तो जय असतो.^२

भौतिक सुधारणेचा प्रतिपक्षी या नात्याने संस्कृतीच्या प्रतिगामी गूढ संकल्पनांच्या वावरीत कांट वन्यावस्थेला आदर्शरूप मानणाऱ्या रूसोशी सहमत होता. संस्कृतीने तसेच स्वभावानेही रूसो कॅल्विनवादी होता. त्या दृष्टीने त्याने रिसेसान्सची मानवजातीची परंपरा अमान्य केली. म्हणून लोकशाहीचा द्रष्टा या नात्याने रूसोचा गौरव होत असला, तरी त्यानेही समुदायवादाची नांदी गाडली. रूसोने निसर्गाचे जे दीवीकरण केले त्याने कुल्चर म्हणजे समाजाच्या आत्म्याची निर्मिती या जर्मन कल्पनेला मोठा हातभार लावला. रूसोच्या प्रभावाने जर्मन अद्भुतरम्यवादींनीही " जडवादी " सुधारणेचा नैतिक दृष्ट्या भ्रष्टाकारी आणि सामाजिक दृष्ट्या विध्वंसक म्हणून धक्का केला.

सुधारणा व संस्कृति आणि समाज व राज्यसंस्था यांच्यात भेद करणे ही १९ व्या शतकातील जर्मन तत्त्वज्ञानाची दोन वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षणे होती, या दोहोतील भेद तर्कदृष्ट्या एकमेकांपासून उद्भवतात. समाज तसेच सुधारणा म्हणून संशोधली जाणारी त्याची भौतिक प्रगति ही वैयक्तिक जगाची असतात, तर संस्कृति आणि राज्य-व्यवस्था ही

१. T. S. Eliot's ' Notes Towards the Definition of culture ' is an exception.

२. राजकीय दृष्ट्या कांट लोकशाहीवादी आणि नागरी स्वातंत्र्याचा उत्कट रक्षक होता. तथापि धर्मसुधारणेच्या परंपरेशी एकनिष्ठ असल्याने तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने तो समुदायवादाचा द्रष्टा होता. धर्मसुधारणेला भोंडवलदारी क्रांतीचा पूर्वरंग मानणे हा उचवणे इतिहासाचा नुकीचा दृष्टीकोण आहे. निवे व्यक्तिवाद तसेच समुदायवाद या दोहोंनाही अविष्टान पुरविले. विचारांच्या गतिशास्त्राची मुळे जरी मानवाच्या भौतिक अस्तित्वात असली, तरी ते गतिशास्त्र प्रयोजनवादी दृष्टिहाणवादाच्या पूर्वनिश्चित साच्यातच बसू शकत नाही.

नैतिक जगाची असतात. संस्कृति ही समाजाच्या जेतेनेच्या गूढ अनुभूतीचा विषय असल्यामुळे सत्ताशास्त्रीय नैतिक वस्तु म्हणून कल्पिलेली राज्यसंस्था ही तिची सर्वोच्च निर्मिती आहे. राज्यसंस्थेची गूढ कल्पना काँटमध्ये काहीशी धूसरच राहिली. १८ व्या शतकाच्या व्यक्तिवादाचा प्रभाव तो पुर्णपणे हाटकून टाकू शकला नाही. त्याच्या विचारांचे धागे घेऊन हेगेलन एक राजकीय तत्वज्ञान विणले. त्या तत्वज्ञानाने राज्यसंस्थेला सर्वश्रेष्ठ नैतिक वस्तूच्या उच्च पदावर बसविले.

“स्वातंत्र्याच्या नैतिक राज्या”चा प्रभाव “निसर्गाच्या इंद्रियगोचर राज्यांवर” पडू देण्याच्या मर्यादेपर्यंत काँटचा द्वैतवाद सीम्य झाला. पण दुसरे राज्य हिणकस असल्यामुळे ते पाँटच्या राज्याच्या सार्वभौमत्वाला बाध आणू शकत नाही. काँटच्या दोन जगामधील नाजूक दुवा घेऊन फिस्टने १८ व्या शतकाच्या वैयक्तिक आणि लोकशाही नीतयेच्या विरोधी असा आत्ममग्न राष्ट्रवाद आणि राजकीय अधिकारशाही यांचे नैतिक सामर्थ्य म्हणून इंग्लंडचे अद्भुतरम्य तत्त्व विशद केले. फाँटने इंग्लंडची व्याख्या कृतीसाठी बुद्धीचे उपयोगन अशी केली. बुद्धिवाद आणि अद्भुतरम्यवाद यांच्यातील १८ व्या शतकाच्या मुसंवादाचा हा प्रतिध्वनि होता. फिस्टने हा संबंध उलटा केला. आणि बुद्धि ही इंग्लंडची आन्तरिक आहे असा सांगितले. त्याच्या मते अनुभवाचे जग हे स्वतंत्र, बुद्धियुक्त आणि नैतिक अहम्ने आपल्या इच्छासिद्धीचे माध्यम म्हणून निर्मिलेली सामग्री असते. जग म्हणजे नेवल्याच्या आत्मनिष्काराची प्रक्रिया या हेगेलप्रणीत चित्राची ही जणू काहीशी धोपट आत्मनिष्ठ पूर्वसूचना होती. संघर्षाच्या द्वारे आत्मनिष्कार हा फिस्टेचा सिद्धान्त म्हणजे हेगेलप्रणीत विरोधावकासाचे आणखी एक पूर्वसूचन होते. नीति ही मानवी स्वभावाच्या दुष्ट प्रवृत्तीविरुद्ध हागडण्याच्या कर्तव्यबुद्धीत असते, या काँटप्रणीत श्रद्धेपात्र तो सिद्धान्त निष्पन्न होऊ शकतो. म्हणून फिस्टेच्या द्वारे काँटप्रणीत नैतिकतेने मानवतावादी संस्कृतीच्या वैयक्तिक चेतनेविरुद्ध जर्मन राष्ट्रवाद्याला उचलून धरले.

संस्कृतीच्या काँटप्रणीत अर्थाने “लोक-आत्म्या”च्या हेडेरच्या मानवतावादी कल्पनेचे विवरण करून फिस्टने घोषित केले की, निसर्गानेच जर्मनीला एका इतिकर्तव्याची देणगी दिली आहे. “जर्मनी आणि उर्वरित युगोप यातील भिन्नतेची स्थापना निसर्गानेच केली आहे.” ‘हे इतिकर्तव्य साध्य करण्याकरता जर्मन लोकांनी राज्यसंस्थेच्या द्वारे नैतिक प्रकय साधले पाहिजे. राज्यसंस्था ही विशिष्ट समाजाचे सार्वधिक मानवतेपात्र भिन्नत्व दागविणाऱ्या दिव्यत्वाचे साधन आहे. राज्यसंस्था ही देवी, राष्ट्राच्या नैतिक व्यक्ति-त्वाचे प्रतीक असल्यामुळे देशाभिमान हाच धर्म आहे. देशाभिमान म्हणजे मानव्याच्या अस्तित्वाचा उद्देश आपल्या स्वतःच्या विशिष्ट राष्ट्राने प्रथम साध्य व्हावा आणि नंतर

ही सिद्धी संबंध मानवजातीत पसरली अशी ह्मण्टा होय. कांटमध्ये मार्गित असलेले कुत्सूर आणि राज्यमैथ्या यांच्यातील तर्जनिष्ठ संबंध फिष्टेच्या गोंदुत्तिक राष्ट्रवादात अधिक साद शाल. ल्युथर आणि कांट यांचे विचार आचरण्याचा पुरस्कार करून त्यांचे वाच्य आपण पुढे चालवीत आहोत अशी फिष्टेचा स्वतःची श्रद्धा होती.

मार्क्सप्रणीत इतिहासवादाच्या अंशकात चमत्कृतींनी एक अशी बी, फिष्टे हीनकुलगत जन्मला, म्हणून तो श्रमजीवींच्या तत्त्वज्ञानाचा अग्रभूत शाल, असा त्याचा मान्य करण्यात येतो. वस्तुतः तो सर्वोविचारवादींच्या तत्त्वज्ञ आणि राष्ट्रीय समाजवादाच्या द्रष्टा होय, ताने आध्यात्मिक साम्राज्यवादाचा प्रचार केला. जर्मन राष्ट्र आणि जर्मन राज्यसत्ता ही मानवजातीचे नैतिक पुनरुत्थान घडवून आणतील अशी नियति आहे. म्हणून त्याने जर्मन लोकांना प्रोत्साहन दिले की, “जर्मनीचे नाव सर्व लोकसमूहाना अत्यंत वेगवानाशी म्हणून उंच व्हावे आणि या राष्ट्राच्या जमाचा पुनरुज्जीव करायचे. आमचे पूर्वज आम्हाला काय सांगतात ते ऐताः आम्ही आमच्या काळात रोमच्या जगासाम्राज्यापेक्षा जर्मनीचे रक्षण केले. तुमचे देव बळगतर आहे. बुद्धीचे आणि चतुर्तेचे राज्य कायमचे स्थापन करा; जगाचे अधिपतित्व करणारी गोष्ट या भाष्याने शारीरिक बल गेपुष्टात आणा. मगला मार्गच नाही. बुद्धी बुद्ध्यात तर बुद्ध्याचरोवरच सारी मानवगत बुद्धल. मग आनी पुनरुत्थापनेची आशाही उरणार नाही.”

राज्य ही नैतिक वस्तु असल्याने त्याच्या कार्यात संबंध राष्ट्राच्या नैतिक आणि भौतिक चितेचा समावेश होतो, असे फिष्टेचे मत होते. मग म्हणजे केवळ भौतिक मान्यता नई. भौतिक जग दृष्टीच्या आधीन जाते असे ती सूचित करे. म्हणून ती नैतिक दृष्टी साम्य वरण्याचे सांगत आगते. जशा सुनिवाधाने फिष्टेन राज्याच्याजोर गोंदुत्तिक मान्यतीचा प्रचार केला त्याचे “नैतिक अंतर्प्रोत्तिक राज्य” हे एक प्रकार राज्य-समाजवाद आहे. ते राष्ट्रीय समाजवादी राज्याचे एक अग्रिम चित्र होते.

फिष्टे हा त्याच्या आधीचा कांट आणि नंतरचा हेंगेल यांच्यापेक्षाही अधिक भाववादी या नात्याने केवळ ऐक्यावर उत्कट श्रद्धा देवणारा होता. तत्त्वज्ञानातील देववादी राज्यशास्त्रीय उपपत्तीतील केवळवाद हे नेले. अशा प्रकारे फिष्टेने अधिकारवादी राज्यसत्तेचा तत्त्वज्ञानात्मक समर्थन पुरविले. अधिकारवादी राज्यसत्ता हाही ल्युथरचाच वारसा होता.

५

५

५

५

५ हे मज नेहने विचारविचार प्रयोग हे फिष्टेने पुढे चालविले. “त्याने कांटसारखा अनेक प्रयोगांत नेहने श्रम केला, तरी कांट जसा नसतो, तर हेंगेलचा पद्धति

निर्माण होऊ शकली नवती. " हेगेलनेही धर्मगुधारणेच्या धार्मिक परंपरेला तत्व-
ज्ञानाची वेडक दिली. त्याने कांटच्या धर्मप्रवणतेच्या चारत्या घेतल्या होता. " हेगेलच्या
वाक्यात प्रोटॅस्टंट धर्माच्या गिर्जातचें सार येवढे तत्वज्ञानाच्या सत्तावादी पक्षान्न होता. " ^१
सामंय राष्ट्रीय तत्वज्ञानात कांट हा हेगेलच्या जेवढा होता. प्रज्ञा (verstand) व
बुद्धि (vernunft) हा भेद मूळचा कांटप्रणीत आहे. प्रज्ञा ही निष्पक्ष विचार,
अनुभववादी पदार्थ आहे; तर बुद्धि निसर्गात आणि मानवेतिहासाच्या एकत्रीची प्रतियेत
प्राप्त होणारी केवळ विश्वासाची बुद्धि आहे.

कार्यकारणत्वाच्या संकलनेनरील हूमच्या टीकेने कांटला बुद्धिवादचें समर्थन
करण्याला उचुकले. तो स्वतः प्रारंभी अनुभववादी होता; पण पुढे त्याने आत्मनिष्ठ-
वादचें आतिष्ठ रूप बुद्धिमत केले. तत्वज्ञानाच्या इतिहासातील या कगोटीच्या
सामर्थ्येच्या वाक्यात 'तत्त्वमसि'वादाशी सामना देण्याच्या उपाय कार्यात कांट अयशस्वी
टरल्या, 'तत्त्वमसि' हेगेलने आगावर घेतले हेगेलने तत्वज्ञानाची जी मुनस्यपत्ता केली ती
साय समूह (objective reality) कर्वाच घेऊन आणि व्यक्तीत स्वतःपासून
गुढ्या केल्याच्या - अहंतावादकडून विचलनाकडे जाण्याचा मार्ग दाखवून द्याय.
हूमच्या संशयवादाशी नितामूर्तक सामना देण्यासाठी आणि तथ्ये आणि मूर्तयच्या
पेण्याच्या फुलण्याकडेकडता कांटच्या बुद्धीच्या अधिक व्यापक संस्करणाने आविश्कारता
होती. म्हणून नवे तत्त्वज्ञान हा हेगेलप्रणीत पद्धतीचा वेदचिह्न आहे.

आधुनिक विज्ञानाच्या प्रगतीच्या योगाने अधिक कठिण झालेल्या एका जुन्या
समस्येची उत्तर करण्यासाठी हेगेलने तत्वज्ञान पुढे सरसावले ही समस्या म्हणजे निसर्गाच्या
बुद्धिमुक्त व्यवस्थेची अभिज्ञात कल्पना आणि पारंपरिक धार्मिक समुत्तरी व गीतिशास्त्रीय
निष्ठांत यांच्यातील सहृदयनी विरोध ही होय. रुगेने विज्ञान आणि ' जडवादी
मुधारणेची मंदाणी यांना भेतिष्ठ-धार्मिक भावनांच्या योगे विरोध केला. " " रुगेच्या
अद्भुतरम्य निसर्गावादाचा कांटवर गाढ प्रभाव पडला होता. हेगेलही त्यात सहानुभावी
होता. त्याच वेळी बर्फला वाटणाऱ्या परंपरेविरुद्धीच्या आदराची टाप त्यागावर
पडली होती. कर्ना रुगेच्या विध्वंसक अद्भुतरम्यवादाच्या विरोध करण्याकरिता परंपरेची

१. Bertrand Russell : *A History of Western Philosophy.*

२. John Dewey : *German Philosophy & Politics.*

३. " भेदने जे प्रश्न संशयास्पद म्हणून सोडून दिले होते ते रुगेने हृदयाकडून
मोडवून घेण्याला अवसर दिला. सन १७५०-१४ या काळात हृदय अविकाधिक गर्जू
लागले, शेवटी तेर्मिदोरेएने त्याच्या भयानक गर्जना काही काळ बंद पाडल्या.

Bertrand Russell - *A History of Western Philosophy.*

कास धरली होती. हेगेलचे तत्वज्ञान म्हणजे अद्भुतरस्यवाद आणि पुराणमतवाद यांचा एका पद्धतीत संयोग करण्याच्या प्रयत्न आहे. त्यासाठी संधर्पातून प्रगति या कल्पनेत अनुरूप पद्धति शोधण्यात आली.

इतिहासाच्या विरोधविकासात्मक मीमांसेने हेगेलला राष्ट्रांमधील संघर्ष हा मानवी प्रगतीची प्रेरक शक्ति आहे या निष्कर्षाप्रत नेले. मानवी सुधारणेचा इतिहास हा एकामागून एक राष्ट्रीय संस्कृतींच्या उदयाची आणि अस्ताची कथा आहे. हेगेलप्रणीत विरोधविकासावादानेही वर्मनिग्रह हा मानवी सुधारणेच्या इतिहासाची प्रचोदक दान्ति आहे, या मार्क्सवादी गिद्धान्ताप्रत आणले. म्हणून हेगेल हा राग्यवाद आणि श्रमजीवी क्रांती यांच्या उपपत्तीचे स्फूर्तिस्थान म्हणून ओळखला गेला पाहिजे. 'त्याबरोबरच त्याने केलेला राष्ट्रकल्पनेचा गौरव आणि सर्वोच्च नैतिक घस्तु म्हणून सर्वसत्ताधारी राज्याचे गूढ संकल्पन याची परिणति फागी-वादात झाली.

हेगेलपद्धतीचा विकास ही निव्वळ मानसिक प्रक्रिया-अमूर्त कल्पनांची प्रक्रिया-होती. तीत पुष्कट दोष, अतिशयोक्ति आणि असंगत गोष्टी होत्या. परंतु कोणत्याही एका विशिष्ट तत्त्वप्रणालीची रचना उभी करावी म्हणून हेगेल जाणीवपूर्वक सुतळ्या नव्हता. 'आत्मनिष्ठवादाचा कटा शत्रू आणि कठोर वास्तववादी' असल्यामुळे तो नुसता आपल्या कल्पनेच्या जगात वावरत नसे, तर आपल्या मनावर घटनांचा जसाचा तसा ठसा उमटू देत असे. वस्तूंचे वस्तुनिष्ठज्ञान एकदा विचारात मूर्तत्वाला आले, म्हणजे मग ते विचार स्वतःच्या तर्कशालाप्रमाणे विकसित होत जातात.

त्याकाळच्या सर्व उदारमनस्क लोकांप्रमाणे हेगेललाही तरुणपणी फ्रेंच क्रांती-विषयी उत्साह वाटत होता.^१ कान्ट, ग्योथे आणि इतर दुस्यत्र श्रेणीची माणसं यांच्या

१. हेगेलचा विरोधविकासावाद शेकड्यावर उलटा उभा होता आणि मार्क्सने तो फिरवून पायावर उभा केला, हे विधान कसे निराधार आहे हे पुढील प्रकरणात दाखविले आहे.

२. इटाला की, ड्यूईने त्याला "पशुतावादी" असे म्हटले आहे.

३. "आकाशात सूर्य दिसू लागला, त्याच्या भोवती ग्रह फिरू लागले, त्यावेळे-पासून मानवाने विचार करण्यास प्राणी ही स्वतःची भूमिका अगदी प्रथमच धारण केली व आपली मते बुद्धीवर आधारण्याला सुरुवात केली." - हेगेल.

विद्यार्थीद्वारे हेगेलने शेलिंगच्या जोडीने आपल्या देशाला आलेल्या राजकीय आणि धार्मिक मरगळीविरुद्ध चिकित्सकवृत्ति प्रकट केली आणि स्वातंत्र्य व बुद्धि यांच्या सिद्धांताना पुढी दिली. अशी एक आख्यायिका आहे की, जेनाच्या लढाईनंतर हेगेल आणि शेलिंग हे दोघेही उत्साही युवक एके सकाळी शेजारच्या वनात गेले आणि त्यांनीच लावलेल्या "स्वातंत्र्याच्या वृक्षा"भोवती अत्यानेदाने नाचू लागले.

जोडीनेच नेपोलियन हा मध्ययुगीनतेचा विध्वंसक ठरला, म्हणून हेगेल त्याचा चहाता झाला. नेपोलियनच्या प्रशियावरील विजयाने तो आनंदित झाला होता. इ. स. १७९८ मध्ये त्याने लिहिटे वी, “गोष्टी जशा आहेत त्याप्रमाणे त्यांना मूक संमती देणे, नैराश्य, संपूर्ण सच्चा मार्गदर्शनाच्या सामर्थ्यासाठी देवाविषयी धिमी शोशिकता यांचा ओघ आशा, अपेक्षा आणि वेगळ्या कशांनी तरी झट्टा यांच्याकडे वळला. अधिक चांगल्या आणि अधिक न्याय्य काळाच्या दर्शनाच्या माणसांच्या आत्म्यात जिवंतपणी प्रवेश झाला. आणि एका कामेने, अधिक शुद्ध व अधिक स्वतंत्र अवस्थेच्या एका अवांछित, प्रत्येकाचे अंतःकरण उचकळून आले. त्या कामेने विद्यमान परिस्थितीपासून त्याच्या दूर नेले. त्याच्या तपूदी हवेतर वक्राचा झट हा म्हणा, पण त्याचा शेवट मृत्यूत तरी होईल किंवा रोगाच्या कारणांचे निर्मूलन करण्यात तरी होईल.”^१

हेगेलच्या राजकीय कृताना यानंतर चार वर्षांनी प्रसिद्ध झालेल्या “जर्मनीची घटना” या नावाच्या एका निबंधात आकार घेऊ लागल्या. १८ व्या शतकाच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्यादात विरोधी अशा राष्ट्रांच्या सामुदायिक झळेल्या त्याने यापूर्वीच आवाहन केले होते. तरीही तो लिहितो वी, “संघटना, घटना आणि कार्ये हा मानवजातीची जीवनच, गरज आणि हेतू यांना अनुसरून त्यांचे कार्य संपुष्टात येऊन ती निर्भर करल्यानंतर, टिकून राहू शकतात; तसेच ज्या रूपात बोधन आणि भावन ही सुतळेली नसतात, अशी रूपे राष्ट्रांच्या एकाच बांधण्याची शक्ति बाळगू शकतात, अशी कल्पना करणार किती बरे आंथले आहेत !” अशा प्रकार, रोगाचे निदान केल्यानंतर उपचार सांगण्यात आल्या. तो म्हणजे राष्ट्रीय ऐक्य आणि राष्ट्रीय आकांक्षा यांचे प्रतीक अशा राज्यसंस्थेचा उदय होय. जर्मनी विभागल्या गेला होता. हेगेलने म्हटल्याप्रमाणे तो “यापुढे राज्यही राहिल्या नव्हता.” मग त्याचे राज्य तरी कसे बनेल ? हेगेलचे राजकीय तत्त्वज्ञान हे या तत्कालीन प्रश्नाचे उत्तर होते. ते अनुभववादी सिद्धान्त नव्हते; पण “बुद्धीच्या संश्लेषक कार्या”ची तो परिणति होती.

पंडित या नात्याने हेगेलचा ओढा मूलतः धर्माच्या इतिहासाकडे होता. लेसिंग आणि फाट यांच्या प्रभावाने त्याने ख्रिस्ती धर्माच्या उदयाचा अभ्यास करण्याचे अंशिकारिले. याचा परिणाम म्हणून त्याने जोसेफ आणि मेरी यांचा पुत्र या दृष्टीने

१. Hegel, 'Ueber die Neuesten Innern Verhältnisse Wuertemberg's (on the Latest Internal Conditions of Wuertemberg)

ने ते अवित्र विहिले आणि त्यात चमकारांचा भिषार केला.' कांटने आपल्या विज्ञानाचे अधिष्ठान म्हणून अमरत्वाचे गृहीतक स्विकारले होते. त्याच्या विज्ञान हेगेलने शेलिंग-या जोडीने ईश्वरविज्ञानाच्या पुनरुत्थानाला विरोध केला. त्या अवधीत आधिभौतिक आणि शाश्वत यांच्या शेलिंगाकृत गूढ समन्वयाच्या अन्तर्गत तो त्याच्यापासून पुढून निघाला. या समन्वयाच्या तत्वाला फिदेल्याची मान्यता होता. कांटने केलेले ईश्वरविज्ञानाचे बुद्धियुक्त नैतिकीकरण आधीच नाशून त्यात एक नवी वाट उगळली आणि मानव्याच्या मूर्त जीवनात देवाचे अस्तित्व शोधले. या तो पापाचे प्रायश्चित्त घेण्याकरता 'देवपुत्रा'ने मृत धारण केला, या ख्रिस्तधर्मीय पंथीला श्रद्धेविषय हेगेलने भवितव्याकडे मधुर स्मित कवीत दुःख सहन करणाऱ्या मानवानाच्या मूल्यादर्श म्हणून जीवसंकट पाहिले. ही कल्पना उघड उघड शैलीने व्यक्त होती. होएरडेल्फिनच्या भेनीमुळे तो रिनैसान्स परंपरेच्या प्रभावशाली पंथीला लागला. ही परंपरा आणि ल्यूथरपंथी पोथीनिष्ठा व सनातनीपणा यात यादमात पडलील शमश त्याच्या अंतर्गतात सतत चालू होता. त्याच्या पद्धतीची विशदपणे समजावून लक्षण बाजूला सारून रिनैसान्सच्या परंपरेचा अंतःप्रवाह टिकून राहिला आणि त्यात हेगेलपंथी युवकांना धार्मिक समीक्षणाला स्फूर्ति दिली.

ख्रिस्ती धर्माचा उदय आणि उत्कर्ष यांच्या अभ्यासाने हेगेलला विरोध-विज्ञानामक प्रगतीची कल्पना पहिल्याप्रगम सुचली असणे अगदी शक्य आहे. प्रीसची मानवतावादी भौतिक संस्कृति हा पथ (Thesis); प्राचीन संस्कृतीचे विघटन आणि त्यातलिकडे वेकल्य, निराशावाद आणि गूढ पलायनवाद यांचा प्रसार हा प्रतिपथ (Antithesis); ख्रिस्ती धर्माचा उदय हा समन्वय (Synthesis). हा समन्वय पूर्णतः हेगेलप्रणीत होईल. वेस्टफालियाच्या तहाने शास्त्राच्या पवित्र रोमन साम्राज्याच्या विघटनानंतर जर्मन परिस्थितीचे पृथक्करण "जर्मनीची घटना" या घटनेला समर्पक रीतीने करण्यात आले आहे. ती परिस्थिती आणि ख्रिस्ती धर्माच्या मानव्या वेळचे निराशा, उद्विग्नता आणि विघटन यांचे वातावरण यांच्यामध्ये त्याच्या विलक्षण साहस्य आढळले असले पाहिजे. लेसिंग आणि हेडर यांनी जर्मन विवेकाला लोक-आत्म्याच्या विद्वान्ताने अशी कल्पना सूचित केली की, भूतकाळीन समुदायात जर्मन लोक हे देवाचे निवडक जन आहेत. एका नव्या धर्माची स्थापना करणे हे जर्मनीचे इतिकर्तव्य आहे, ही श्रद्धा तर्कदृष्ट्या त्यातूनच आली. सर्वोच्च नैतिक वाट— "देव पृथ्वीवर वावरतो—" या दृष्टीने तो राज्यसंस्थेचा पंथ होता.

१. Wilhelm Dilthey *Jugendgeschichte Hegels.* (The History of Hegels' Youth.)

संरक्षणी आणि धार्मिक उपयोगाव टिपून राहिल्यामुळे साम्राज्य कोलमटून पडले, या संदर्भावर एका प्रकट मन्थनेची संकेच्या उदयाच्या तारे जर्मनीची पुनर्घटना हेगेलच्या दृष्टीसा आली. परंतु सगळी किंवा प्रातिवासी ह्रीण हे तत्त्ववाद्याचे काम नव्हते. तो केवळ तीन जनांच्या तोंड वरून होले आणि अध्यायकाचीन अभिवृद्धि आपल्या दूरदृष्टीने पाहू शकते. म्हणून प्राप्त परिस्थितीचे वर्णन करून हेगेलने “न्यायाचे (कायद्याचे) तत्वज्ञान” या आपल्या पुस्तकात आगामी युगाची रूपरेखा नितारली. ते तत्वज्ञान म्हणजे राज्यसंरक्षेच्या गूढ सनाशास्त्रीय कलेच्या पराज अमलेच्या नैतिक आणि राजकीय विमाराची छान्ता केलेली पद्धति होती. परंतु हेगेलने राजकीय तत्वज्ञान हे स्थाना व्यवस्थेने पूरून नव्हते, किंवा राज्यसंरक्षेच्या पराज्या विशिष्ट रूपाने आदर्शोत्कर्षाही नव्हते. त्याचे मुख्य गूढ संघटनेचे—मुख्यव्यवस्था स्वतंत्र्य कवीही तोडता येणार नाही या वचनेने, पूर्णाच्या अंशामधील प्राणभूत आंतरसंवेग ही अशी यस्तु आहं की, समान दिवाच्या नैतिक शोध घेत असताना निव्वयाने दुर्लक्ष करता येत नाही, या वचनेने—गुणमत्तण प्रपणे हे होते. हेगेलच्या राज्यसंरक्षेचा शिद्धान्त हा होब्सघणीत होता, तो निव्वळ औपपत्तिक असून राज्यसंचक, वा गणसंचक, अभिजन्यत्वाक किंवा लोकसत्ताक अशा कोणत्याही प्रकारच्या शासनाला लागू पडणारा होता.

“जर्मनीची घटना” या आपल्या आपोनीच्या प्रबंधाच्या प्रस्तावनेत गोष्टी जशा होत्या, तशा समजून घेण्याच्या क्रियेला चालता देणे आणि राजकीय इतिहास हा सार्वत्रिक नमुन अनिवार्य असतो हे दाखविणे हा आपला हेतु असल्याचे हेगेलने घोषित केले होते. प्रत्यक्ष आणि इच्छित म्हणजेच आदर्श यांच्यातील विमंगतीच्या अनुभवातून गुह्या उद्भवो असे त्याचे मत होते. जे आहं ते अमलेच पाहिजे, याची जबाबदारी जाणीव होते, त्यावेळी माणसाला जे अरुण अवश्य असते, तेच होत असते, याचीही जाणीव होते. “जे सत्य (प्रत्यक्ष) असते, ते बुद्धियुक्त असते.” या प्रसिद्ध वचनाने बीज हे अंतुरण्याच्या अवस्थेतच आले होते.

हेगेलच्या तर्कणणी अंतुरित झालेल्या या कल्पना “कायद्याचे तत्वज्ञान” या त्याच्या पुस्तकात विशद झाल्या असून त्या तर्कसंगत रीतीने मांडण्यात आल्या आहेत. यातील मूलभूत पक्ष असा की, अमूर्त न्यायाचे (Abstract Right) बोधन (विवेचनात्मक विचार) आणि आत्मनिष्ठ नैतिकता यांच्यात विरोध असतो; (विवेचनक विचारापासून मिन्न अशी) बुद्धि आणि यस्तुनिष्ठ इच्छा म्हणजेच स्वातंत्र्य यांच्यातील आंतर-क्रियेने तो वनलेला असतो. म्हणून राज्यसंस्था ही बुद्धीच्या संश्लेषक कार्याची निर्मिती असते, असे हेगेलने घोषित केले.

“ चिन्तकीची शेषमीमांसा ” या पुस्तकात हेगेलचे तत्त्वज्ञान आकार घेत असल्याच्या प्रक्रियेचे चित्र उमटले आहे. त्यात बुद्धीचा उगम हा आत्मनिष्ठ अनुभवातून होत नसतो, तर तो ऐतिहासिक युगे, राष्ट्रीय गुणवैशिष्ट्ये, संस्कृतीची रूपे आणि तत्त्वज्ञानाच्या पद्धती यांच्याद्वारे होत असतो, असे दिग्दर्शित केले आहे. त्यात तत्त्वज्ञानाच्या मनाचे आत्मकथन आहे. हेगेलने स्वतःच्या बौद्धिक विकासाला व्याख्याकारी केले, वस्तुनिष्ठ केले आणि तो अशा निष्कर्षाप्रत आला की, तो विकास सत्य वस्तूचे (objective reality) प्रतिबिम्ब आहे आणि वस्तुनिष्ठ सत्याचा (objective truth) आविष्कार आहे. म्हणून हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाचा दावा असा की, ज्या गोष्टीमुळे ते तत्त्वज्ञान नियत झाले, त्या गोष्टी म्हणजे निव्वटन आणि संघटन यांच्या झगड्यांचे ऐतिहासिक युग, त्यापासून निर्माण होणाऱ्या एकदली सत्तेच्या आकांक्षेचे राष्ट्रीय वैशिष्ट्य, जर्मन संस्कृतीची परंपरा आणि ख्रिती धर्म या होत. अतिशय माननी मनाला विश्वातील आपल्या स्थानाचा साक्षात्कार होतो. हा हेगेलचा स्वतःचा इतिहास आहे - यौवनपूर्ण अद्भुतरम्यवादावरून अविज्ञात बुद्धिताशक्ते नेणारा, धर्मातून तत्त्वज्ञानात पदार्पण करणारा, असा इतिहास आहे. विश्वव्यापी चिन्तकांच्या विकासाची वस्तुनिष्ठ प्रक्रिया या दृष्टीने तो चिन्तित करण्यात आला आहे. या चिन्तकीलाच तत्त्ववेत्ता स्वतःमध्ये पुनर्निर्मित करीत असतो.

जाणिवेचा वस्तुशी असणाऱ्या संबंधाचा विचार करताना हेगेल आत्मनिष्ठवादाचा तीन विचार करण्याच्या निष्कर्षाप्रत गेला. हा निष्कर्ष म्हणजे आत्मजाणीव ज्यावेळी जगापासून अलग पडते, त्यावेळी जीवनाच्या प्रवाहाची द्वारे बंद होतात. बुद्धि म्हणजे आधुनिक तत्त्वज्ञानाचा- हे आत्मविमर्शाचा संस्कार आहे- मूढ वनविषाणाच्या बौद्धिक प्रवृत्तीच्या या आत्मघातकी अर्थवनेचा साक्षात्कार होणे होय. परंतु विशेषतः बोधन या दृष्टीने बुद्धि ही वस्तु आणि आत्मजाणीवित बंदिस्त असलेले अहं यांच्यामधील विंडार मुक्त शक्त नाही. आत्मनिष्ठ कल्पनेच्या जगापासून भिन्न अशा वस्तूच्या जगावर स्वाधी (उपयुक्ततावादी) किंवा मानवतावादी (निर्मगतावादी) उद्देश लादण्याला बुद्धि असमर्थ झाल्याने तिला वैफल्य जाणवते आणि सदाचाराला विजयी करणाऱ्या कोणत्या तरी गूढ शक्तीची ती फक्त धीमेपणाने प्रतीक्षा करू शकते. पण जगवहाटी चालू असते. बुद्धि जग घडविण्याचा प्रयत्न सोडून देते आणि आत्मनिष्ठवादाला अराजक निर्माण करण्याला मोठ्ठीक देते. मात्र वैयक्तिक कृतीचा संघर्ष भिडवण्याकरता नियम घातून देण्यासाठी पदक्षेप करण्याचा हक्क तेवढा ती राखून ठेवते. ही १८ व्या शतकाच्या अद्भुतरम्य बुद्धिवादावरची तसेच राज्यसंस्थेच्या कार्याविषयीच्या उपयुक्ततावादी उदारमिद्वान्तावरची टीका होती. तीनूनच तर्कदृष्ट्या समुदायवाद पुढे आला.

उपायवळी जाणीव केवळ विकल्पक बोधनाच्या पातळीच्याही वर जाते आणि मृतीच्या आध्यात्मिक अवस्थेपर्यंत पोहोचते, त्यावेळी ती जगापासून अल्लस नसते. समाजात राहूनच ती आत्ममंताशी एक रूप होते. परंतु जीवनाच्या मूर्ते वस्तूशी एकरूप होणे हीमुळा केवळ जाणीव आहे. शान हे अत्राप प्राप्त व्हावयाचे असते. शान हे प्राथमिक सामूहिक जीवनाने चित्रण असते, विच्छिन्नक स्मृति देते, पण चिंतन करीत नाही. नीतिज्ञा ही अतोप्य व स्वयंमूर्त असते. तिची प्रेरणा आत्मरक्षणची असते. पण संस्कृति युद्धितन होत असते; आणि नवी ध्येये जन्माला येत असतात. मृती आणि लोहप्रपम यांच्यामधून मन रान नी मुक्तता करून घेते. अज्ञाप्रकारे बुद्धीच्या राज्य, नी- नैतिक सद्बुद्धीच्या राज्यानी- स्मृति तयार होते. या क्षणी जग नैतिक कायद्यांनी बंद असते हे शिकवण्यातविना भ्रमांचा उदय होतो. त्यानंतर निर्गमपूजन, प्रतिमापूजन इत्यादी विविध अवस्थायुक्त देवकल्पना मार्गमग्न करते. अंतरीत प्रकटी- उक्त धर्म स्मृति (मानवाचे) केवळ्यशी (देवाशी) ऐक्य प्रस्थापित वरतो. “ चिन्तनीय स्वात्म्या चिन्त्याचे ज्ञान होत. ” हेगेलचे शिस्ताचे- मूल्यांश मानवाचे- रमटीकरण जग होते हेगेलच्या मनाची ही याननामय भ्रमणगाथा समजून घेणे कठीण आहे परंतु त्याच्या प्रवासाचा शेवट मानवी अस्तित्वाच्या प्रयोजनाचे स्फूर्तिमय चित्र उभे करण्यात होतो. त्याचा हा प्रवास म्हणजे आत्मनिष्ठवादाच्या कारागृहात कोळीन घेणे असे; तर सत्याच्या- विश्वाच्या एकतेच्या-शोधात शानाच्या निरंतर मार्गावरील ती दीड होती.

“ जेयमीमारे ” हे पुस्तक शेलिंग, होपनोर्थन, फिस्ट यांच्या अद्भुतरम्य संप्रेषणापासून हेगेल पुढून निधान्याचे चिन्ह दर्शविते आपल्या तत्त्वज्ञानाची रूपरेखा आपल्यानंतर हेगेलने घोधित केले की, जीवित, जगत् आणि त्यांच्या समस्या यांच्या विपरीत्या अद्भुतरम्य प्रवृत्तीचा कलावान आत्म्या-या आकांक्षाशी काहीही संबंध अगू शकत नाही. जगाच्या उणीवाविरुद्ध गर्वणारा भाववाद ‘ जेयमीमारे ’ने अमान्य केला आणि वस्तुश्रुता काहीतरी विशिष्टाची आणि अधिक स्वांगल्याची उत्कंठा तिला लागली. हेगेलच्या बाबतीत तत्त्वज्ञान हे प्रत्यक्ष जगाचे विशान आहे आणि जे प्रत्यक्ष ते सत्य म्हणून ओळखले पाहिजे. वस्तूची दुसरी कोणतीही कल्पना निष्फळ चिंतन ठरते.

वस्तु आणि वास्तव, मन आणि जड, विचार आणि सत् यांच्या द्विधात्मतेचे विश्लेषण पुढे चालवून हेगेलने असे प्रतिपादन केले की, अस्तित्व हा विचाराच्या प्रयत्नांना मर्यादा घालणारा अवल स्वढक नाही. विचार हा अस्तित्वात अप्रकट असतो. म्हणून अस्तित्व ही विचारांच्या विकसनाची प्रक्रिया असते. “ मानस द्रव्या ” वर त्याचा

विश्वास नव्हता. स्वाभाविक नियम आणि मन यांचे मूळ एकच होते, तरी समसमान वाढणाऱ्या त्या शास्त्रा नव्हते, असे त्याने मत होते. जाणीवेच्या गुण शक्ती स्वाभाविक नियमांत अंगभूत असतात, असे गृहीत धरल्याशिवाय मनाचे स्वीकारण करता येत नाही, असा त्याचा युक्तिवाद होता. हेगेल हा चिन्तोव्यापारी होता आणि मूल जघन्य हे चिच्छक्तीने भरलेले असले दृशी त्याने श्रद्धा होती. किंग्स्टन जझल्याच्या अंगी 'मानस बीजाचे गुणधर्म असतात हे आधुनिक गृहीतक'चे पूर्वमुद्रित केव्याचे श्रेय त्याला देता येईल. ज्या द्रव्यातून मन आणि तब ही उत्पन्न होतात, त्यालाच हेगेल 'भाव' (The Idea) म्हणतो, पण तो त्याच्या जाणीवेची उपाशी ओढून टाकत नाही. उपद्रव ही केवळ एक शाब्दिक कसरत होतो. जाणीवेच्या प्रवासात हेगेलने जाणीवेत मुमंशक सदैव असते, असे गृहीत धरले होते. मुत शक्ती ही कोणाच्या तरी गोष्टीची मुमंशक असली पाहिजे; म्हणून ती ज्या गोष्टीत बसत असते, ती निव्वळ मानसिक असू शकत नाही, तथापि हेगेलने बऱ्याच जाणीवेशी संबंध ओढला. व्यक्तिगत जाणांवेपामुत वस्तु स्वतंत्र असते, पण सगळ्या मनांमधून स्वतंत्र असणारी वस्तु ही अशक्य गोष्ट आहे. यातील उच्चार्य तर्कदृष्ट्या निरपवाद आहे, तितक्याच तो वस्तूची जाणीव ठेवण्याच्या मुत शक्तीच्या तर्कदृष्ट्या अग्रक्रम देतो. दुसऱ्या शब्दात मानसि आकलनशक्तीच्या मर्यादिततेच्या जगदितहास विचारांचेच मूळ होणे नम्रप्राप्त होते. म्हणून अस्तित्व हे विचारांचे मर्यादित होते, असे गृहीत धरणे हे मानवी अहंकरत्या स्वाभाविक आहे.

हेगेलचा संबंध जाणीवेच्या इतिहासाशी होता. त्याने विचार, कल्पना, चिच्छक्ति अशी निरंतराच्या वेळी निरंतराळी नोंद घेऊनी आहेत. पारंपरिक दृष्ट्या बोलावयाचे शास्त्राग ही तत्वज्ञानाची व्याप्ती आहे. मानसिक जगाच्या मर्यादा ओळखून तत्वज्ञानाचे विज्ञानाशी सामंज्य होते. धर्मवार्तिक तत्त्वज्ञानांना इतके आत्मविगर्जन करणे संभवनीय नव्हते. म्हणून पारंपरिक जग्याने तत्वज्ञान या दृष्टीने हेगेलची पद्धति तर्कदृष्ट्या मुमंशत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या या दृष्टीने अधिक उपेक्षा करणे हे अव्याप्य होईल. ज्या कासोटीला इतर दृष्टीने उतरले नाहीत, तीत हेगेल उतीने झाला आहे.

वस्तूच्या पारंपरिक तत्वज्ञानीय शोधाच्या कामी हेगेलला ज्या तत्वांचे मार्गदर्शन झाले, ते म्हणजे वस्तू ही आत्मविरोधी असता कामा नये; आणि पूर्णाशिवाय दुसरे काहीही पूर्णतः आणि अंतिमतः सत्य असू शकत नाही. या त्याच्या शोधाची परिणति विश्वाच्या एकजीवी संकलनात झाली. समाज आणि राज्यसंस्था यांच्या विषयीचा एकजीवी दृष्टिकोन त्याच्या सत्तःशास्त्राच्या अनुसारे आला.

विश्व हे अणु किंवा मोनाड अशा सारख्या स्वयंपूर्ण घटकांचा समावाय नव्हे, तर ते एकात्म एकजीवी असे पूर्ण आहे. म्हणून सान्त गोष्टीची वस्तु ही दृश्य आहे. वस्तु

आणि सामान्य-कांड-या मूल्यसु आणि हृदयमनुयांची उमे-यांच्यात भिन्नत्व मानणारे तसे हेगेलने नाकारले. “वस्तुस्थिती”-या मूल्येच्या हेगेलच्या तत्त्वकारा होता, जेव्हा एखाद्या गोष्टीने सर्व वस्तूच्या आणि तिच्या सर्व बाजू आगळी जाणवो, त्यावेळी त्या वस्तूच्या रूपाने ज्ञान प्राप्त होतो, असे त्याने मानिले. हृदय वस्तू-या जगाचे अंगभूत घटक होती राय असावा; कारण ते पूर्णाची उमे असतात. “हेगेलच्या शास्त्रात सर्व आणि सामान्य यांच्यातील विरोध हा संकटना-या दोन मानवी रीती-तीत निरोपान्निवाय पुढे कमी नवते. सर्वाने भरलेले वायू अशी हृदय वस्तूची व्याख्या करण्यात येते. जेथे हृदय करू शकत नाही अपूर्ण आणि यथार्थ आविष्कार असते तेथेच वस्तु असते.”^१

हा सनातनाधीन आधारविकसनावून हेगेलचे प्रसिद्ध सूत्र निपट झाले : “सत्य (प्रत्यक्ष) बुद्धियुक्त असले आणि बुद्धियुक्त ते सत्य (प्रत्यक्ष) असते.” अनुभव-वादी दृष्टीमानानुसार याचे भाष्य करावयाचे हे याच जेजे वागते ते ते योग्य असते आणि स्थिरतत्त्व व्यवस्थेचे समर्थन म्हणून हेगेलने तत्वज्ञान भिन्नारंभ पाहिले असा या म्हणून सूत्राचा अर्थ होईल. हेगेलचे युग होऊन गेल्यानंतर हे भाष्य साधारणतः स्वीकारले गेले आहे, तरी हेगेलने अनुभावासाठी जे सत्य म्हणून दिसते ते बुद्धि-विरोधी असते, म्हणून ते सत्य नसते, यावर भर देऊन सनातन गैरसमज स्वतः होऊन दूर वेष्टा. पूर्णाचा एक बाजू म्हणून तत्त्वाचा विचार ये. याच त्याची अर्थवत्ता भिन्न होते. या दृष्टीने पाहता सर्व तथ्ये वस्तूच्या सत्तात सहभागी होतात.

कांड-या उलट हेगेलची सगळी पद्धति ही बरी बुद्धिवादी आहे. इतकी ती ती सनातनाच्या तर्कशास्त्रात दिलीन करून टाकते. तर्कशास्त्रावरील त्याच्या दोन पुस्तकांत याचे सार आले आहे. तसे पाहता त्याचे इतर ग्रंथ उपयोगित तत्वज्ञान आहेत. “बुद्धि म्हणजे सर्वच वस्तु वास्तव्याची जाणीवपूर्वक निश्चिती होय.” प्रत्येक गोष्ट पूर्णाचा अंश असते आणि पूर्ण हे संपूर्ण आणि अंतिम वस्तु असते; त्यामुळे प्रत्येक गोष्ट सत्य असते. बुद्धियुक्तता म्हणजे पूर्णाचा अंशभागी असल्याची जाणीव असणे होय. उलटपक्षी, व्याप्रमाणात प्रमाणाचा या भागीदारीची जाणीव होत जाते, त्या प्रमाणात तो अधिकाधिक बुद्धियुक्त होतो. हेगेलच्या इतिहासाच्या तत्त्वज्ञाना-या दिशेने झालेले संक्रमण हे काम आहे. तेही निश्चिती बुद्धिवादी आहे. “इतिहास विषयक चिंतनाचा जो विचार नवमानानुन स्फुरतो, तोच बुद्धीचे माथे उभारून द्यायचे. ती बुद्धि द्याची सार्वभौम असते. म्हणून जगाचा इतिहास जाणून घ्यायचा सगळी बुद्धियुक्त प्रति, या सादर करतो.”

१. *Lesser - History of Materialism*

२. *Hegel : Philosophy of History*

हेगेल अभिज्ञान परंपरेचा सुसंगत बुद्धिवादी अंगव्यवस्थेने, जे हे परिपूर्णतेकडे जात आहे असे त्याचे मत होते. म्हणून वर्तमान हा भूतकाळापेक्षाही थोड्याच अधिक जुळणारा आहे असे समजले पाहिजे. विश्व म्हणजे विचारांच्या तालबद्ध गतीत स्वतः उमलणाऱ्या केंद्राची प्रकृति होय.^१ नैसर्गिक जगात ही प्रक्रिया भौतिक स्वरूपाची शक्ति आणि जीवनाची स्वरूपाची यांच्या मान्यतेच्या द्वारे स्वतः प्रकट होत असते. आध्यात्मिक जगात (मानवाच्या जगात) केवळ हे मानवी आत्मा, समाजाची भौतिक आणि कायदेशीर व्यवस्था, धर्म, कला आणि तत्त्वज्ञान यांच्या द्वारे आणि कृत होत असते.

कांठारील आपल्या समीक्षेने सामान्यीकरण करताना हेगेल तरुणपणीच अशा निर्णयप्रत आला की, स्वतः आणि राज्यसंस्था, कायदा आणि नीति, व्यापार आणि कला, यांच्यातील संबंधांचे प्रश्न अमूल्यतेतून स्वतःच मानवी जीवनाच्या सर्वोत्तमा संदर्भात त्यांच्यातील पद्धतशीर आंतर संबंध लक्षात घेऊनच विवेचित पाहिजेत. या कल्पनेच्या बाबत 'इतिहासाच्या तत्त्वज्ञाना'त झाली, धर्म, तत्त्वज्ञान, कायदा आणि अर्थशास्त्र यांच्या प्रश्नांचा विचार करण्याच्या हेगेलच्या ऐतिहासिक पद्धतीची त्याच्या टीकाकारांनीमुळात प्रशंसा केली आहे. "इतिहासलेखनात, विशेषतः संस्कृतीच्या विवेचनाच्या संदर्भात, फक्त हेगेलच्याच प्रभावाचा विचार करता, हे मान्य केले पाहिजे की, त्याने आपल्या स्वतःच्या पद्धतीने विज्ञानाच्या प्रगतीला प्रचंड हातभार लावला आहे."^२

विचार आणि संस्था स्थितिबद्ध नसतात, हे अभ्यास आणि संशोधन यांनी उघड केले होते. या तथ्याचे अनुभववादी सामान्यीकरण करणे ही १८ व्या शतकाची प्रगतिविपश्यक उपपत्ती होती. परंतु ह्याच सुसंगत अनुभववादातून दिगमनात्मक सामान्यीकरणाच्या प्रमाणतेचा वाद उपस्थित केला. यामुळे निर्माण झालेली पोकळी हेगेलच्या

१. Hegel : *Logic*.

२. Lange— *History of Materialism*.

"आमचे स्वतःचे ऐतिहासिक लेखन जर विद्वत्तापूर्ण संशोधन, परंपरांची बारीक तपासणी, घटनांचे वर्गीकरण, आणि त्यांची कल्पवादी पद्धतीने मांडणी या गोष्टीत समाधान मानणारे नसेल व यापेक्षाही घटनांचे स्मृत संतर्गत संबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न करणारे असेल, तसेच ऐतिहासिक प्रगति आणि तिचे नियमन करणाऱ्या बौद्धिक शक्ति यांच्याविषयी विशाल दृष्टिकोण स्वीकारणारे असेल, तर ही प्रक्रिया हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावामुळेच निर्माण होते, याचा उद्देश्य करणे अवश्य आहे. त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव त्याच्या संप्रशयाच्या बोद्धेच्या मणभावरही पडला होता."

(Zeller, *History of German Philosophy*)

इतिहासाच्या बुद्धिवादी मीमांसेने भस्म निघाली. त्याने असे प्रतिपादन केले की, स्वतःची इतिहासाची उपासनी ही घटनांच्या योगवशात् झालेल्या परिणामाचे सामान्यीकरण नाही, म्हणून १८ व्या शतकाच्या प्रगतीच्या चलनेपेक्षा ती अधिक प्रगत होती. निसर्ग तसेच मानवांचे मन यात व्यंग्यून असलेल्या समस्येच्या जायत्या शोधनर ती आधारपत्ती होती. प्रगती आणि मुख्ये यांच्या हातच्या द्विधातलेल्या हेगेलचे हे उत्तर होते. ही दोन्ही निसर्ग आणि मानवी मन यांना व्याख्याच्या बुद्धीने एकत्र केली जावात. १८ व्या शतकाचे मन हे केवळ विश्लेषक होते. त्याने इतिहासाच्या एकजीवी प्रक्रियेचे त्याच्या घटक अवयवात निमाजून केले. बुद्धि आपल्या निमाजाच्या नियमानुसार एका अंतर्मां साऱ्यात हे अवयव घेऊन एकत्र जोडू शकते, हे आपल्या तर्कशास्त्राने दाखवून दिले आहे, अशी हेगेलची भद्दा होती.

हातच्या अक्षेयवादाने इतिहासाच्या ओघातून तर्कदृष्ट्या आवश्यक असे सातत्य हरवून घेतले आणि परिणामात. संस्कृतीच्या धार्मिक आणि नैतिक मूल्यांना सामाजिक उपयुक्ततेच्या पातळीस्यंत राली आणले. संशयवादाच्या अराजक पंथाशी सामना देण्याकरता हेगेलने रुसोची सार्वजनिक इच्छेची वक्तृता स्वीकारली आणि केवळ व्यक्तीतच नव्हे तर जनमूलातही अगभून असणाऱ्या समस्येचे प्राणभूत आध्यात्मिक तत्त्व - गूढ वक्तृता गाभा असलेल्या विस्तार आध्यात्मिक शक्तीचा आविष्कार - असे त्याने तिचे स्पष्टीकरण केले. सर्व गोष्टीत होणाऱ्या या शाश्वत तत्त्वाचा आविष्कार वैयक्तिक विनामाचा साऱ्या आणि प्रत्येक राष्ट्र ज्या संस्कृतीत वाचरे तिच्या प्रगतीची योजनाही प्राप्त करून देतो, आणि पूर्णाशी अगणाऱ्या त्याच्या संभ्रमाला आवश्यक अशी भूमिका घेऊन असतो. हेगेलने निसर्गावयवाची जगा इतिहासातील केवळच्या बुद्धियुक्त आविष्काराला दिली.

कायदा आणि नीति यांच्यातील विरोधी संबंध नाहीसा करण्याचा कांटचा प्रयत्न अयशस्वी ठरला. पण हेगेलने कट्टर-संस्था आणि राज्य-संस्था यांच्या नैतिक एकतेशी त्यांचा समन्वय साधून तो पूर्णत्वाला नेला. कायदा, कट्टर आणि राज्य या संस्थांमध्ये मन वस्तुनिष्ठ होत असते, हे " न्यायाचे तत्त्वज्ञान " या त्याच्या पुस्तकाचे माध्यवर्ती सूत्र आहे. कट्टर म्हणजे नैतिक जीवनाचा सहजप्रवृत्त आविष्कार होय. याचा अर्थ सामाजिक कराराची उपपत्ति नाकारण असा होतो. हेगेल ज्या वेळी असे म्हणतो की, व्यक्ती आणि कुटुंबे यांच्या व्यापक साहचर्यामुळे राज्य-संस्था ही राजकीय हितसंबंधांच्या योगाने जेथे परस्परव्यवस्थांच्या घनिष्ठतेचा स्वायत्तकी वाढीच्या स्वातंत्र्याची मिलाफ होती, तेथे नैतिक चेतनेचे आगर या नात्याने उदय पावते, त्यावेळी होत्रसकृत अर्थाने सामाजिक कराराची उपपत्ति तो मान्य करीत

दासला, तरी त्याच्या प्रपादनातून घरील अर्थ निघतो. सातत वस्तु या नात्याने राज्य-संस्थेत मानवाला पूर्ण व प्राप्त होतो. कला, धर्म आणि तत्त्वज्ञान या क्षेत्रात निवृत्ताचीने केवळ अस्ति वा अस्तित्व उच्चत व्हावे यासाठी राज्यसंस्था ही आवश्यक प्रमाणबद्ध आहे. संघटनेदर संस्कृति स्थापित करणे हा हेगेलच्या या अवधारणांचा अर्थ आहे.

वार्तिक आणि तिच्या मगाज यांच्यामध्ये मर्यादुरा संघर्ष नसतो असे हेगेलने प्रतिपादन केले. राज्याच्या ही संस्था असे उच्चतम नैतिक मूल्य असल्यामुळे तिच्यात स्वातंत्र्याचा अभाव अगण्य शक्य नसत. राज्यसंस्थेला विरोधी असणाऱ्या स्त्रीय निर्णयदात्रीच्या कल्पनेचा हेगेल उपहास करतो. तरीही त्याला अर्वाचीन राज्यसंस्था ही प्राचीन राज्यसंस्थेपेक्षा अधिक पसंत आहे. कारण पहिली व्यक्तिस्वातंत्र्याला आणि निवृत्तीच्या हुकूमाला अधिक मान देते. वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे उच्चतर संकल्पन ही स्विसी धर्माची यूरोपीय संस्कृतीच्या मूलभूत देशणी होती, असे त्याचे मत होते. तो मूर्तिभेदकाचा चाहता होता. स्वतःच्या संस्कृतीच्या आविश्कारांनुसार समाजाचे रक्षण करणारा माणूस अत्यंत मोलाची सामाजिक शक्ती आहे हे त्याला मान्य होते.

हेगेलच्या विरोधीकासात अभाव हा केवळ नसतो. पक्ष आणि प्रतिपक्ष ही संघर्षात्मक विधाने अंशतः सत्य आणि अंशतः मिथ्या आहेत. या दोहोंचा बुद्धि-प्रामाण्याने विचार केल्या मज्जेत तिथे एक विधान उद्भवते आणि ते या दोहोंपेक्षाही अधिक चांगले असते. हेगेलने पायरी पायरीने सत्याच्या ज्वलत जाण्याची ही रीत प्रेझेंने संवाद आणि सार्वत्रिकाची प्रगोत्तरे यातून शोधून घेतली. Dialectic (उद्ब्र) या ग्रीक शब्दाचा अर्थ संवापण असा आहे. पक्ष आणि प्रतिपक्ष यांचा संयोग समन्वयात साधणे हे बुद्धीचे कार्य आहे; बुद्धि हा आसल्या मूळ स्वभावामुळे कोणताही अंतिम विरोध सहन करू शकत नाही. असे नगळे, तर निगम हा पूर्णतया बुद्धियुक्त होणार नाही. हेगेलच्या मते सगळे विश्व बुद्धियुक्त आहे आणि अंतिमतः न गुटणारा असा प्रश्नच अगू शकत नाही. हेगेलच्या वस्तूच्या संकल्पनाशी त्याच्या विरोधीकासाचा घनिष्ट संबंध आहे. म्हणून त्याची पद्धति सत्ताशास्त्राला तर्कशास्त्रात घिलीन करते. याचा परिणाम म्हणजे तथ्याकथित सर्वबुद्धिवाद होय.

हेगेलच्या राज्यसंस्थेच्या उपपत्तीने व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा समाजाच्या एकजीवी संकल्पनाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. पक्ष आणि प्रतिपक्ष या नात्याने वल्लीही बरोबर आहेत. त्यामधील संघर्ष हा बरकरणी आणि मिथ्या आहे. बुद्धि ही गुंमंदाद आणि एकता यांच्या संतुलनाचा शोध घेत. हेगेलप्रणीत राज्यसंस्था म्हणजे तडजोड नव्हे. त्यात परिणामाच्या तरे दोन्ही विरोधी विधानांचा पूर्णपणे समावेश होतो. हेगेलच्या राज्यसंस्था अस्तित्वातल्या अर्थाने एकजीवी नाही ती सत्ताशास्त्रीय आहे.

“न्याय (Right) शब्दाच्या व्याख्येनुसार जे मूलभूत, सामान्य आणि प्राथमिक असते, ती एका व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वच्छेपान व्यक्त होणारी इच्छा असते आणि ती केवळ किंवा बुद्धियुक्त इच्छा नसते असे समजण्यात येते. या व्याख्येत चिंतनशील विचारणाऱ्या अभाव दर्शकपार्या आणि तत्त्वज्ञानात्मक संकल्पनेवरून नाकारल्या जाणारा दृष्टिकोन अंतर्भूत असतो.”^१

हेगेलने मानवी इच्छेच्या निर्माणील बुद्धीच्या आविष्कार मानले. परिणामतः एका सामान्य भाजकाशिवाय वैयक्तिक इच्छेचा समुदाय असू शकत नाही. जो व्यक्तिवाद सामान्य मानवी उद्दिष्ट पूर्णगृहीत घरीत नाही, तो मुगंवादी समाजव्यवस्थेपेक्षाही अराजक निर्माण करून स्वतःच पराभूत होणे प्रसंगीत असते. मानवी स्वभावात सामान्य भटक असल्याशिवाय मानवी सत्कार्य अशक्य असते. सामान्य म्हणण्याचे कारण तो स्वाभाविक निर्माणाच्या पातळीवरून जन्माला येतो. प्रत्येक मानवी प्राण्याला निर्माणातेशी सांजणारी नाभिनाल म्हणजे वैयक्तिक इच्छेच्या सामान्य भाजक होय. म्हणून इच्छा ही बुद्धियुक्त असते.

हेगेल सामाजिक कमराचा गिद्धांत अमूर्तता म्हणून नाकारतो. गुट्टेन हा अनुभवजन्य घटक आहे. तोच मित्रसत्ताक आणि सरंजामी राज्यसंस्थेचे उगमस्थान होय. हा शासन पक्ष, व्यक्तिवादी समाज (मांडवलयदारी लोकसत्ताक राज्य) हा त्याच्या प्रतिपक्ष. मग सामन्वय कोणता? जीवपिंड या नात्याने राज्यसंस्थेच्या संकल्पनात हा सामन्वय सापडतो. या राज्यसंस्थेत पूर्णांशी त्याच्या स्वतःच्या अंशांचे जाणिवेने तादात्म्य होत असते.

सार्वजनिक इच्छेचा सिद्धान्त मान्य करूनही हेगेल रूसोच्या लोकसत्ताक हुकुमशाहीकडे नेणाऱ्या आचाराच्या आक्षेप घेतो. मतभोरणीच्या योगाने सार्वजनिक इच्छा अजमावण्याची पद्धति त्याने नाकारली. त्या आचाराचा परिणाम म्हणून सार्वजनिक इच्छा ही ‘अमूर्त-विशेषता’ (Abstract Particularity) होते ही त्याची भूमिका होती. सार्वजनिक इच्छा ही गणिती निगमन नव्हे. ती बुद्धियुक्त प्रवर्ग आहे. आणि बुद्धियुक्त हे सत्य असते. म्हणून सार्वजनिक इच्छेच्या होणारा सारा वैयक्तिक प्रतिकार मिथ्या असतो. हीच बाजू उलटवून एण्याच्या असा युक्तिवाद करता येईल की, ज्या अर्थी प्रतिकार आहे, त्या अर्थी तोही बुद्धियुक्त असल्या पाहिजे. असा टोला येणार ही संभाव्यता हेगेलने पूर्वसूचित केवळी दिसते. राज्यसंस्था ही एकाजीची वस्तु नसते; किंवा भागांची वनखेली येवणाही नसते. जे नसते ते नष्ट होत नाही म्हणून ज्यावेळी व्यक्त आपली इच्छा सार्वजनिक इच्छेच्या आधीन करते, त्यावेळी ती काहीही

१. Hegel, *Philosophy of Right*.

समायत नाही. ती व्यक्ति वेगळी बुद्धिप्राप्ताच्याने वागत असते. स्वाधिकारशाहीने समर्थन करणे हा जर हेगेलच्या क्रांतीचा घोषटोल्याचा मुलबागचा हेतू असेल, तर तो "लोकशाहीच्या द्रष्ट्या"च्या गूढ अदृश्यगुण्यवादात निघीतरी अधिक उजळताने मिळून येत होता. रूमोने स्वातंत्र्य लादण्याकरता हुश्याचा निघे समर्थन पुढील युक्त्याने केले : सार्वजनिक इच्छा ही सारी इच्छा आहे; कारण तिचे पालन करून प्रत्येकाच्या आपल्या स्वतःच्या स्वभावाचा साक्षात्कार होतो.^१

हेगेलच्या वाचनीत राज्यशास्त्र हा बुद्धियुक्त-अनुभववादी नव्हे-शोध होना. "न्यायाचे तत्वज्ञान" हे फक्त "राज्यसंस्था ही क्रांतीतरी बुद्धियुक्त असेल असे समजण्याचा आणि तसे चिन्तित करण्याचा प्रयत्न आहे. तत्वज्ञानचा ग्रंथ या दृष्टीने हा प्रयत्न आणि राज्य जसे असले तसे घडविण्याचा प्रयत्न यात दोन भिन्नार्थक अंतर आहे. राज्यसंस्था-निरांतरीयशास्त्राचे विश्व-कधी समजून घ्यावी पणूनच ती क्रांति दर्शविते."

तत्त्ववेत्त्याच्या अर्लित वस्तुनिष्ठतेच्या विरोधी असे रूमोचे राजकीय तत्वज्ञान भविष्यवादी होते. त्याला संदेश थावण्याचा होना. त्याने तात्विक प्रेरक घावून दिले. "जो कोणी सार्वजनिक इच्छेचे पालन करण्याचे नाकारील, त्याच्यावर सगळ्या समाज तसे करण्याची सक्ती करील. स्वतंत्र होण्याची त्याच्यावर सक्ती वेळी जाईल, यातून त्याला हुसरा अर्थ नाही. कारण ही अटच ठावी आहे की, तीगुळे प्रत्येक नागरिक आपल्या देशाला दिल्या गेल्याने व्यक्तिगत पराजयनापायून त्याने रक्षण होते." ^२

तसेच, "जर राज्यसंस्था ही एक नैतिक पुरुष वाटे आणि तिचे जंयित तिच्यातीत सद्गुणांच्या सामान्य प्रेरक्याने असते आणि तिच्या संरक्षणाची चिंता ही सर्वाने मानवाची अगंत, तर मग पूर्णाला अथवा लांबदायक दृष्टीने मरणून प्रत्येक अंशाची गति आणि व्यवस्था राज्याच्याच्या हेतूने तिच्याजवळ सर्वव्यापी आणि सक्ती करणारे बल असलेच पाहिजे." ^३

हेगेलने तत्वज्ञानाचे आपले धडे प्रुशियाच्या राज्यकर्त्यांकडून घेतले नव्हते. त्याने ते 'लोकशाहीच्या द्रष्ट्या' कडून घेतले होते. तथापि राज्यसंस्थेची हेगेलची उपपत्ति मार्गशीर्षरुद्रम निर्माण झाली नव्हती; तर शुद्ध विचाराच्या क्षेत्रात त्याच्या सनाशास्त्रातून तर्कदृष्ट्या निष्पन्न झाली होती, असे म्हणणे अधिक न्यायाला धरून

— १. रूमो आणि हेगेल या दोघांनी आपल्या राजकीय तत्वज्ञानाचा पाया म्हणून अॅरिस्मॉटेलप्रणीत त्रिधाम निसर्गाचा धारणा घेतला होता

२. *Social contract*.

३. किंसा.

होईल. निगमांनी एकांतीने पळवता ही ऑरिस्मॉटल इतकी चुकी ठावून त्याने ती फ्लेरो-
ग्यून पोलीसी (पोली) इतिहासाचा कोणती पुस्तकप्रदित विद्यार्थी ऑरिस्मॉटल आणि
होरेन्स यंत्रा राज्यसंस्थेच्या वृत्तातील निष्पक्षण साम्य हाविचार कस दाखणार नाही.
जे आले त्यातून काही लोक शेत आणि कस खावे याच्या विचारांनी घनित्या या
एकमे अस्मिन्मल निगमांकडे पाहत आले. या प्रकथने अष्टि नीतिक आत्म्यामुळे ते
कोठ मानतान्या जरेच राज्य लोक शेत. राज्यसंस्थेमुळे हा नीतिक विचारा मानवान
साध्य होतो. म्हणून राज्यसंस्था ही व्यक्तीच्याही आधीची आहे. "राज्यसंस्था
ही निगमांचो निर्मिती अमृत व्यक्तीच्याही पूर्वीची आहे, याचा पुरावा हा की,
ज्याने जेव्हा एकाही प्रगत, ते हा ती स्वयंपूर्ण नमते म्हणून त्याने नांत पूर्ण
आणि अंश यांच्या समर्थन घेतले." म्हणूनच "मानव हा निस्संतः राजनीय
प्राणा आहे," ही ऑरिस्मॉटलनी उक्ति संदर्भित आहे. मानव काय होऊ शकेल
आणि त्याने काय व्हावे यासाठी राज्यसंस्था त्याच समर्थ करी. मानवाच्या नीतिक
आणि बुद्धियुक्त ज्येष्ठितीसाठी ती एक पूर्वमंडल आहे. म्हणून तर्कसद्ध्या ती पूर्वधर्मी
आहे. अनुभवागत्या हातीने एक हास्यास्पद मोष्ट अशा प्रकारे तार्किकतेने बुद्धियुक्त
करण्यात आली.

"राज्य हे निगमांमध निगमिस्थितीने नृपुंस आणि व्यक्ती यांच्या आधीचे
आहे. कारण पूर्ण हे अमान्या आधीचे असते" यातील विषय उग्रप्रमाणे स्पष्टे
आहे. तरीही राज्यसंस्थेची ऑरिस्मॉटलकृत उपाति हाचरच्या काळापर्यंत कित्येक शतके
निरंकुश अविकार गात्रवीन होती. समाजाच्या एकजीवी सकलपनाचे वर्चस्व मध्ययुगीन
राजनीय विचारान्वर आनक होणे. मार्क्सीस मत्त राज्याची नमूत चर्चची होती. राज-
संस्थेच्या अर्थाने राज्यसंस्था महत्ता आहे ते धर्मसुधारणेनेच. ईश्वरप्रशान्त ल्यूथरने
ऑरिस्मॉटलविद्वा संड केले. पण त्याने त्याची राज्यसंस्थेची उपाति उच्चरत धरली.
पवित्र रोमन साम्राज्याच्या "हामकाळी ईस्टमवागने महत्त्व वाढले आणि राज्याचा
गौरव करणे ही एक परंपरा चाली. ल्यूथरवादी प्रोटेस्टंटंशी या नात्याने हंगेल्ने त्या

१. Aristotle - Politics.

२. कित्ता

३. "यात्रासंस्था ऑरिस्मॉटलने "समाजशास्त्र" म्हणतात, त्या पेक्षा अधिक
अग्रमंजरा वषे भौतिक विज्ञानात नमूने काढी नमेल. किंवा त्याच्या "राज्यशास्त्रा"तील
बऱ्याच भागाइतके शासनाच्या अधिक प्रसिद्ध असे इतरच सापडणार नाही. किंवा
त्याच्या "नीतिशास्त्रा"च्या अनुनांशाइतके अज्ञानजन्य असे दुसरे काही आढळणार नाही."

- Hobbes, *Leviathan*.

परंपरेचा वारसा घेतला आणि तत्त्वज्ञानाच्या एका मोलंकारी पद्धतीत राज्याच्या एक-जीवी उपपत्तीची निसर्गाच्या एकजीवी संकल्पनाशी गांगड घातली.

सतराव्या शतकाच्या अभिजात बुद्धिवादाचा प्रयोजनवादी गर्भितार्थ हेगेलच्या तत्त्वज्ञानात टक्कपणे प्रकट झाला. १८ व्या शतकाच्या विचारांचा टसाही त्याच्यावर उमटला होता. मानवी स्वभावाच्या परिपूर्णतेतेवर हेगेलचा विश्वास होता. नीच अवस्थेकडून उच्च अवस्थेकडे अखंड गतीने जाणाऱ्या मानव्याचे दर्शन त्याला झाले होते; आणि तेही जैविक उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेच्या शानावागून प्राप्त झालेल्या इतिहासाचा स्फूर्तिदायक दृष्टिकोण दार्जिनिने दिग्दर्शित करण्याच्या अर्धशतक आधी. सर्व परिवर्तने पूर्णत्वाच्या दिशेने होत असतात असे हेगेलचे मत होते. हेगेलची जगचिच्छर्त्तक आणि मानवी चेतनेची सार्वत्रिक यांच्या तादात्म्याच्या कोणताही प्रत्यवाय नाही. मानवी मनात घमणारी गोष्ट अशी जगचिच्छर्त्तकीची व्याख्या हेगेल प्रत्यक्षात करतो. तो तिच्या जी विविध नावे देतो, त्यामुळे अधिक गूढता निर्माण होते. परंतु या रहस्यमय गोष्टीचे आसन मानवी मनात असते. म्हणून हेगेलप्रणीत बुद्धि ही पिंडदृष्ट्या जीवशास्त्रीय कार्य म्हणून आणि ब्रह्माण्डदृष्ट्या विश्वातील सुसंवाद म्हणून संकल्पिता येते. जगचिच्छर्त्तकीचे आसन जर मानवाच्या मनात असेल, तर मग कोणतेही इच्छास्मातंन्य कसे मिळू शकेल ? हा प्रश्न हेगेलच्या पद्धतीशी असंबद्ध आहे. इच्छेची मानवी मर्यादा हानिकारक नसते. कारण गति ही सदैव ऊर्ध्वगामी म्हणजे स्वातंत्र्यकडे जाणारी असते. परंतु ही हेगेलच्या सर्वबुद्धिवादाची अतिशयोक्ति आहे.

चलतः ही दैववादी भूमिका नव्हे. ही रहस्यमय शक्ति मानवी मनात असते. मन मानवाचेच असते; म्हणून मानव भवितव्याचे नियंत्रण करू शकतो. मात्र त्यासाठी निसर्गाच्या बुद्धियुक्त प्रक्रियेत सहभागी असल्याचा अनुभव त्याच्या टाची क्रमशः दृढीगत झाला पाहिजे. हेगेलच्या पद्धतीच्या या मानवतावादी आंतरप्रवाहाचा आविष्कार फॉयर्बाखच्या तत्त्वज्ञानात झाला.

इतिहासाची भाववादी दृष्टि वीरपुरुषाला रंगमंचाच्या केंद्रस्थानी बसविते. वीर-पुरुष हा उपदेवत असून कोणत्याही नियमांनी बांधला जात नाही. मानवजातीचा सगळा इतिहास म्हणजे अशा महापुरुषांचे संयुक्त आत्मचरित्र होय. हेगेलने ही दृष्टि पूर्णपणे टाकून दिली. अतिमानव किंवा उपदेवत मानलेल्या वीरपुरुषांना त्याच्या इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानात स्थान नाही. इतिहासातील वीरपुरुषांचे कार्य हे केवळ युगचेतनेचे वाहन म्हणून उपयोगी पडते. अज्ञेयाच्याद्वारे सामाजिक उद्देशांचा बोध होतो; आणि ते साध्य होतात. हुसत्या शब्दात, महापुरुष इतिहास घडवीत नाहीत, तर इतिहास त्यांना घडवीत असतो.

ही सार्थ कल्पना इतिहासाच्या तत्वज्ञानावरील हेगेलच्या व्याख्यानांनी अगदी साष्ट केलेली आहे. उदा. ज्युलियस सीझरच्या ऐतिहासिक कार्यांचे विश्लेषण करतांना तो म्हणतो, “ तो केवळ त्याच्या वैयक्तिक लाभ नव्हता; तर कालपरिवर्तन अशा कार्य-विधीसाठी कारणीभूत झालेली ती अयोध प्रेरणा होती.” यानंतर हेगेलने सामान्यीकरण केले ते असे, “ सर्व ऐतिहासिक चोर पुरुष असेच असतात. आणि त्यांच्या विविध उद्दिष्टांमध्ये जगत् चिन्तकींनी इच्छा असलेले महान प्रश्न गुंतलेले असतात आपल्या उद्दिष्टांमागून जात असताना अशा व्यक्ति ज्या सामान्य कल्पना आविष्कृत करीत असतात, त्यांनी आपीव त्यांना नसते. उलटपक्षी ते व्यवहारी गणकारणी पुरुष असतात. त्याप्रमाणेच कालाच्या गरजा काय आहेत आणि विकाससाठी काय पक्ष आहे याची अंतर्दृष्टी लाभलेले ते विचारशील पुरुष असतात. हे त्यांच्या युगाचे, त्यांच्या जगाचे, नेमके सत्य आहे.”

इतिहासाच्या गतिमतेची ही अ-प्रयोजनवादी दृष्टि, गूट शब्दावयंवर आणि साक्षात्पक्षीय कल्पनांवरून यात झालेली येथी. परंतु शाब्दिक उधळपट्टीच्या संदर्भांमागून नेमाची गेली म्हणजे ही दृष्टि केवळ निवृत्तीच्या परंपरेतीलच होती असे नव्हे, तर ती पुरोगामीन रिनेमानच्या मानवतावादी परंपरेचीही होती.

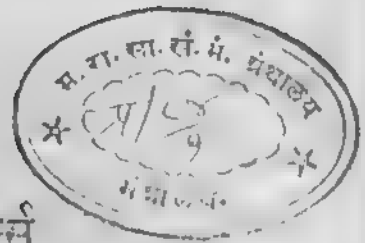
हेगेलच्या युक्त प्रौढांमधून सुरू असलेली आपल्या गुरूच्या मूळ रूढीस्थानाकडे जाऊन “ येथूनच चारि ” निघले. या चारिमात ल्यूथरच्या वेलेपायून स्थापित संतुल्य नैतिक अभिप्राय पुरविणा या प्रोटोस्टंट धर्माच्या पोथीतत्त्वावर त्याने धाडगीपणाने हल्ला चढविला. “ धार्मिक परंपरेवर स्वर टीका करण्यासाठी हेगेलमध्ये जो इगळा सुरू झाला आणि फ्रायडे जो पुढे झालेवला, त्याच मार्गाचे नेतृत्व जर्मनीने या पुस्तकाच्या द्वारे स्वीकारले. आधुनिकतत्त्ववाद आणि जुना बुद्धिवाद यांच्या युगापासून ठिकून राहिलेल्या या सर्व संक्रमणकाळीन भूमिका नंतरच्या प्रमुख कसोटीच्या प्रश्नांवर कोलमटून पडल्या. चायबल आणि चर्चेचा इतिहास यांच्यासाठी थंडी आणि काटेबोर बुद्धिवादी समीक्षा उपयोगीप्याचे काय नव्या युगाच्या विज्ञानाचे होते या युगात जे व्यवहारी आणि बुद्धियुक्त होते, ते प्रत्येक ठिकाणी प्रस्थापित होत होते.”

बुद्धि आणि विज्ञान यांना फट्या विरोधी अशा ल्यूथरपंथी पोथीनिष्ठेने जर्मनीचा आप्यात्मिक दृष्टिकोन परिमित झाला होता. सनातनीपणा आणि पुराणमतवाद यांच्या वृत्तजांवर योजनाबद्ध हल्ला चढविणे हे त्या देशाच्या बौद्धिक जीवनाच्या विमोचनासाठी आवश्यक होते. हेगेलपंथी युवकांनी ही प्रतिकारी भूमिका बटविली. ते आपल्या गुरूच्या शिकवणीच्या बुद्धिवादी बाजूचे प्रतिनिधी होते. प्रयोगाच्या तत्त्ववेत्त्यांचे अनुकरण

कप्पन त्यांनी जर्मनीच्या इतिहायात नवे युग सुरू करणाऱ्या १८४८ च्या क्रांतीच्या आगमनाची सलकारी दिली.

फॉयरबाख्ने नवी वाट उजळली. फॉट जसा हेगेलचा चिकित्सक शिष्य होता, त्याचप्रमाणे तोही हेगेलचा शिष्य होता. हेगेलच्या पद्धतीच्या भावात्मक साध्याच्या आधारावर त्याने एक नवे तत्त्वज्ञान रचले. त्याने त्याच्या “भविष्याचे तत्त्वज्ञान” असे नाव दिले. “ख्रिस्ती धर्माचे सार” या आपल्या अमर कृतीत त्याने धार्मिक सामोखेत स्वीकृत आणि हेगेलपंथी युवक यांच्यापेक्षा अधिक प्रगती केली. देव आणि धर्म या मानवी कल्पनेच्या निर्मिती आहेत, असे त्याने घोषित केले. रिनेमान्सच्या चेतनेच्या प्रतिनिधि या दृष्टीने फॉयरबाख्ने स्वीकृत असे आवाहन केले की, जर त्यांना स्वातंत्र्य हवे असेल, तर त्यांनी “स्वर्गातील राजाधिराजांचे हुजरे” होण्याचे सोडून दिले पाहिजे.

शुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात फॉयरबाख्ने हेगेलची कवलाची कल्पना अनवश्यक म्हणून टाकून दिली. तत्त्वज्ञानाची क्रियाशील निर्मिती या नात्याने कल्पनांची मालिका गूढ पदार्थांची जागा घेऊ शकेल असे त्याचे मत होते. अशा प्रकारे फॉयरबाख्नेच्या तत्त्वज्ञानात मानव हाच कवलाचा निर्माता बनतो. हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाच्या या फेरतपासणीचा अनुपेक्षक म्हणजे भौतिक विश्वाला तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभविंदु मानणे हा होता. वस्तुतः ही फेरतपासणी नव्हती. कारण निसर्ग हा तर्कशास्त्रातून जाऊन काढता येत नाही. सत्य बुद्धियुक्त असते, या हेगेलप्रणीत सूत्रापासून भौतिक वस्तुसंस्थेबादी (Physical-Realist) दृष्टिकोण निर्गमित होणे शक्य आहे. तथापि फॉयरबाख्नेच्या तत्त्वज्ञानात विचार एकजीवी अवस्थांचा परिणाम असतो आणि मानवी अस्तित्वाची एकजीवी अवस्था आपल्या परीने स्वाभाविक निसर्गाच्या सगळ्या प्रतियेवून मूर्त रूप धारण करतात. म्हणून विचार हा अर्धचे आत्मचिंतन होऊ शकत नाही. त्याला बाह्य संदर्भ असतो. अखेरीस तत्त्वज्ञान आत्मनिष्ठवादाच्या दृष्ट चक्रातून बाहेर पडले आणि त्या बरोबरच त्याने मानवतावादाच्या वस्तुनिष्ठ बुद्धियुक्त पाया दिला. अशा प्रकारे हेगेलच्या पद्धतीने मानवतावादी निसर्गवादाला जन्म दिला.

हेगेल ते मार्क्स

महान क्रांतिने आगमन केलीने प्रेरित केले होते तथापि ती क्रांति आधुन-
राष्ट्रवादाच्या प्रचंड स्फोट होती. फ्रान्समधील राजकीय तत्वांचे बौद्धिक प्रतिबिम्बनाच्या
अवस्थेच्या माध्यमातूनच आधुनिकतेचे पुनरुज्जीवन झाले. रफाये पॅरिस १९ व्या
शतकाच्या मध्यात फ्रान्सच्या राज्याच्या नांतिकारी आंदोलनात झाली. युगाच्या वास्तू
त्या शतकाच्या फ्रान्सच्या दृष्टीने हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाने अभिजात बुद्धिवादाचे पुनरु-
ज्जीवन केले. फार्ले मार्क्सने आपल्या विरोधविकासवात्तक जडवादात या दोन विचार-
प्रवाहांचा संयोग केला. त्याने हा उद्वाद एक नवे तत्त्वज्ञान— उगवत्या श्रमजीवी वर्गाची
तत्त्वप्रणाली— म्हणून प्रस्थापित केला. हे तत्त्वज्ञान पूर्णतः अपूर्व अशा नमुन्याचे
अवस्थेच्या त्याचा प्रभाव होता. ते केवळ चिंतनात्मक विचारांची निर्मिती नव्हते, तर
समाजात जगाच्या प्रत्यक्ष जीवनाची ती फलदायक होती. जगाचे स्पष्टीकरण करण्याची
निष्फळ प्रयत्ने त्याच्या टुटून या नव्या दृष्टीशील तत्त्वज्ञानाने जगाची पुनरुज्जीवना करण्याचे
ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचे अंगीकारिले. तरीही ते सर्वथा नवीन नव्हते. त्याचे मूलभूत तत्त्व
म्हणजे व्योमवृद्धतेचे घेतलेली उल्लेखनीय होती : “फ्रान्स कृति होती.” (Am
Anfang war die Tat) शिवाय शुद्ध विचारांच्या चिंतनाधिकृत
अगमने तत्त्वज्ञान जर एका विशिष्ट काळखंडातील वास्तव जीवनाच्या अनुभवाची
गोळावरील अंगुली, तर तत्त्वप्रणालीच्या दृष्टीने ते तत्त्वज्ञान ज्या वर्गाच्या अनुभूतीचा
प्रतिनिधी असल्याचा दावा करते, त्या वर्गाच्या आधी ते अस्तित्वात येऊ शकत नाही.
बसुतः मार्क्सवाद हे मुळी नवे तत्त्वज्ञानच नव्हते.

मात्रम आणि पंगुलत यांनी हेगेलपासून “त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या क्रांतिकारी
बाजू”पेक्षा कितती अधिक भाग स्वीकारले होते. इतिहासाची विरोधविकासात्मक
प्रक्रिया विचारांच्या गतिशास्त्रापासून कधीही स्वतंत्र असू शकत नाही. म्हणून विरोध-
विकासात्मक जडवादाच्या संस्थापकानी हेगेलपासून विरोधविकासात्मक पद्धतीच्या
जोडीनेच भावनादाच्या दराच मोठा घटक धारसा म्हणून घेतला. भाववादातून जडवाद
निर्माण करण्याकरिता हेगेलच्या विरोधविकासवादास उलटा करण्याची करामत म्हणजे
एक कल्पनाजाल होते. वास्तविक इतिहासाच्या विकासात्मक प्रक्रियेचे हेगेलचे भाववादी
संकल्पन आणि ऐतिहासिक नियतिवादाचा मार्क्सचा विद्वान्त यामध्ये मूलतः फारच

भोडा करूक आहे. हेगेलचे इतिहासाचे तत्त्वज्ञान मूलतः मानवतावादी आहे. भाव (Idea) या गतिमान संकल्पनाचे निरर्थक आणि इतिहास यांच्या द्वैतात्मक संबंधात आध्यात्मिक वितनाच्या लुप्त चक्रातून बाहेर पडण्याची पल्लवाट दाखविची आणि ऐहिक जगाचा पुनर्रचना करण्याच्या उद्दिष्टाने, व ती करण्याचे सामर्थ्य विचारशील मानवावादी आहे या निष्ठेने, या जगाच्या व्यवहारात सहभागी होण्यासाठी उच्च ध्येयांच्या कृतीचा पाया घालून दिला. हेगेलच्या भाववादाचा हा मानवतावादी गाभा नित्याशील जडवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रयाणबिंदु कसा होऊ शकला हे पाहणे सोपे आहे.

भाववादी परंपरेना संबंध तोडून टाकण्यासाठी पंगल्पने विचाराचा उगम “ गतिमान जड ”त (Matter-in-motion) शोधला. तर्कदृष्ट्या ही गेन्ही जीवशास्त्रीय विकासाच्या प्रक्रियेत सहजीवी अगतात; म्हणून परस्परांनी प्रभावित आणि नियत होणे हे क्रमप्राप्त असते, हे त्याने मान्य केले. नाहीतर मानव हा सामाजिक जगाचा कर्ता असणे संभवनीय नव्हते. न्यूटनच्या भौतिक तत्त्वज्ञानाने स्वतःचा स्वाभाविक विश्वाविषयीचा दृष्टिकोन वास्तूला सारून येतातीत देवाला (Deus ex machina) स्थान दिले. गतिमान जडाची प्रतयत्ते कळना या तत्त्वज्ञानात सुधारणा करते. तथापि ‘ गति ’ (मागाहून शक्ति किंवा जीवन्शक्ति म्हणून संकल्पिलेली) या नात्याने देव जडाच्या विकासाच्या स्वाभाविक प्रक्रियेत हस्तक्षेप करतो. तसे झाले, तर मानवाला सर्व सृजनशक्तीला मुक्ते भाग पडेल आणि मग मानवप्रणीत कृतिशील तत्त्वज्ञानाला स्वतःच्या पायावर उभे राहता येणार नाही. म्हणून मार्क्सवादी जडवाद्या तत्त्वज्ञानात्मक विचारांची स्वयंपूर्ण पद्धती बनण्यासाठी अस्यतया - गेहमीच स्पष्टपणे नमले तरी - विचारांच्या सावर्भौमत्वाला मान्यता याची लागते आणि भौतिक व सामाजिक प्रक्रियांप्रमाणेच विचार हे सत्य असतात हे कबूल करणे लागते. ईश्वरविश्वास आणि प्रयोजनवाद यांच्यापासून भिन्न अशा बुद्धियुक्त भाववादाची जडवादी अद्वैतात परिणति होणे तर्कदृष्ट्या क्रमप्राप्त होते. तसेच जडवादी तत्त्वज्ञानाने जर मानवरूपधारी देवालाही स्थान देणाऱ्या न्यूटनप्रणीत भौतिक तत्त्वज्ञानात पल्लव ध्यावयाची नसेल किंवा हिणकस टरावयाचे नसेल तर विचारांच्या सत्य वस्तूला त्यांच्या गतिशास्त्रासह मान्यता देणे भाग आहे.

विचार आणि सत् यांच्या तादात्म्याचा सिद्धान्त मांडणारा हेगेल हा पहिला पुरुष होता. तोच सिद्धान्त मार्क्स आणि एंगल्स यांनी आपल्या विरोधविकासात्मक जडवादाचे एक मूलभूत तत्व म्हणून स्वीकारला. मूलतः तो भाववादी सिद्धान्त आहे. दोन वस्तूंच्या तादात्म्यात त्यांच्या सहजीवनाची कल्पना गर्भित असते. भौतिक सत् हे वैविक विकासाच्या आरंभाच्याही पूर्वीचे आहे. विचार जर सत्शी

एकत्रय अखिल तर मग विचारांच्या अन्त देणारी जाणीव जीवनावर अवलंबून राहणार नाही आणि भौतिक विज्ञानी सहजीवी अशी वैयक्तिक जाणीव म्हणून काहीतरी स्वीकृत असणे हे मान्य करावे लागते. विचार आणि सत् यांच्या तादात्म्याच्या सिद्धान्तामुळे तर्कशुद्धता अशी मान्यता देण भाग पडते, हा सिद्धान्त मार्क्सवादी जडवादात विचार-शून्यतेने समाविष्ट करण्यात आला. अशी मान्यता देणे म्हणजे जडवादी तत्वज्ञानाच्या मुळावरच घाव घालणे होय. दुसऱ्या पक्षी, जीवशास्त्रीय विकासान्या एका विशिष्ट पाळीवर विचारांचे सत्ची तादात्म्य असते, असा जर त्या सिद्धान्ताचा अर्थ असेल, तर तत्वप्रणालीच्या पद्धती म्हणजे आर्थिक संभावरील निव्वळ टोळारे असतात, या मार्क्सवादाच दुसऱ्या सिद्धान्ताने संशुद्ध होते. जे जडवादी तत्वज्ञान जाणिवेचा जीवनाशी संबंध जोडते आणि संघर्षातून द्रव्यात जीवनाचा उगम शोधते, त्याच्या संदर्भात विचार आणि सत् यांच्या तादात्म्याच्या सिद्धान्ताचा अर्थ एवढाच की, सामाजिक विकास आणि शासनाच्या यांच्या सहविकासान्या जीवशास्त्रीय प्रक्रियेत विचार हा स्वाभाविक (सामाजिक) अन्तिमांशी सहजीवी असतो. भावना आणि जडवाद या दोघांनाही हा सिद्धान्त मान्य नसल्याने भाववाद जडवादात मिराळून जातो. विचारांच्या समग्रतेने तिहासाची भावात्मक फलनिष्पत्ती आत्मज्ञात करूनच जडवाद विद्यमान आणि भविष्यकालीन जगाचे तत्वज्ञान म्हणून भाववादाची जगाचे ऊर्ध्व शक्ति.

“ भाववादाने अग्रगामी विचारांचे पद्धतशीर परिशीलन करण्याची जाणीव नोंदविण्याच्या कामी आणि स्वतःचा विरोध करूनच नूतन आणि महत्वाकांक्षी भौतिक शास्त्रांना उद्दिष्ट करण्याच्या कामी जडवादाचा साहाय्य केले असे म्हणता येईल.” “ एन्गेल्सच्या शतकाच्या मध्यात जर्मनीच्या बौद्धिक जीवनावर हेगेलच्या तत्वज्ञानाचा जो प्रभाव पडला, त्याचे हे यथार्थ मूल्यमापन आहे. त्याने फिस्टेच्या सामूहिक राष्ट्रगर्वाची मोहिमी घालून टाकली आणि वादमयातील रूढ आदर्शतत्त्वज्ञानाचा संघर्षित केले. शास्त्रीय आणि वास्तववादी स्फूर्ति भिलविण्यासाठी जर्मन मन पुनः प्रगल्भ केले. अदभुतरम्येचा उन्माद आणि पोळ आध्यात्मिक चिंतने यांनी जी पलट घेतली, तीमुळे भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधले. तथापि ही प्रवृत्ति काही नवी नव्हती. काँटपासूनच ती सुरू झाली होती. “ तो आपल्या चिकित्सापूर्व कालखंडात वारंवार जडवादाच्या अगदी जवळ येत असे. ” (लॅंग). न्यूटनचा अनुयायी म्हणून त्याने प्रारंभ केला. काँट-लाच्या उपपत्ति ही यांत्रिक विश्वविज्ञानाच्या इतिहासात अंक महत्वाचा टप्पा होती. सत्ताशास्त्रातमुदा काँट हा भाववादापेक्षा जडवादाचा अधिक जवळचा होता. वस्तु-स्वरूपाच्या संकल्पनेने स्वाभाविक जगाच्या सत्य वस्तूचे दिग्दर्शन केले. काँटच्या दोन

पट्टशिष्यांपिकी हेंडेर हा रिनेसान्सच्या मानवतावादी परंपरेने प्रेरित झाला होता. एवढेच नव्हे, तर त्याने शास्त्रीय विचारपद्धतीचा वारसाही घेतला होता. दुसरा शिष्य फ्रिड्रेड याने अद्भुतरम्यवादी राष्ट्राभिमानाच्या भावनाक्षोभांचे वादळ उडविले.

हेगेलोत्तर काळात त्याच्या शिकवणीच्या क्रांतिकारी अंगांच्या समाघाताने जर्मनीतील तरुण भित्री बुद्धिवादी अभिजातवाद तोंच काव्यात्म अद्भुतरम्यवाद यांच्यांमधे परत वळली. जर्मन विचार-जाणति ही प्रामुख्याने अभिजातवादी म्हणजे पुराणमतवादी होती. हेगेलोत्तर काळी तिला मेंढ च प्रबोधनाच्या शास्त्रीय नियमवादाच्या पुनरुज्जीवनामळे विरोध झाला. स्पिनोसा हा लायबनिझच्या दृष्ट्यातून दिकून राहिल्यामुळे त्याचा हेगेलोत्तर जर्मनीच्या तत्त्वज्ञानात्मक विचारांवर प्रभाव पडला. प्राचीन प्रबंधे उगमस्थान म्हणून अ‍ॅरिस्टॉटलची जागा एपिक्युरसने घेतली. सुसंकोच, गुंठ, आणि लाजने यांसारख्या हेगेलपंथी युवकांनी विशद केलेले एपिक्युरसचे तत्त्वज्ञान जर्मन विद्यापीठातही शिरले होते. ही विद्यापीठे तावकाल ईश्वरविस्मय सनातनीपणा आणि पुराणमतवाद यांची पवित्र स्थाने होती. नॉन विद्यापीठाने मार्कस डोंक्टर पदवी दिली, ती त्याच्या एपिक्युरसवरील प्रबंधामुळेच होय.

हेगेलपंथी युवकांच्या धार्मिक टीकेमुळे चर्च आणि ल्युथरवादी राज्यसंस्था यांच्या-विषय झगडण्याला सफूर्ति मिळाली. त्याला लीबिग आणि आलेक्झांडर वॉन ह्यूबोल्ड यांच्यासारख्या थोर शास्त्रज्ञांच्या मार्गदर्शी कृत्यांनी वाळकटी आणली. लीबिगने जर्मन विद्यापीठात (गिसेन) अगदी पहिल्या प्रथम रसायनशास्त्राच्या अभ्यासाला सुरवात केली. ह्यूबोल्ड हा युरोपीय कीर्तीचा वास्तवशास्त्र होऊन गेला. तोच बर्लिन विद्यापीठाचा संस्थापक होता. याच विद्यापीठात हेगेल तत्त्वज्ञान शिकवीत होता. कायानिअ आणि इतर मेंढ शास्त्रज्ञ यांच्याकडे शिकून योहान्स मुल्डर आणि एन्स्ट हायनरिश वेधेर यांनी इद्रियबुजानाच्या, विशेषतः मेंदूच्या, ज्ञानाचा प्रचार केला. त्या ज्ञानाने अशरीरी आत्म्याच्या पुरातन तत्वांचे खेळण केले. अशाप्रकारे जडवादाने पुरस्कर्ते म्हणून सरमावलेले काल फोस्ट, मोलशॉट आणि व्युन्डेर यांच्यासाठी भूमिका तयार केली.

“याचा सर्वांत महत्वाचा परिणाम झाला, तो धर्माच्या क्षेत्रात माववादाची लढ मागे हटविण्यात होय. धार्मिक अद्भुतरम्यवाद आणि काव्यात्म चर्चवाद यांच्या-विषयीचा उत्साह मावळला.”^१ धार्मिक परंपरा आणि ख्रिस्ती चर्चेचा जुना इतिहास यांची हेगेलच्या इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रामाण्याने प्रायोगिक शास्त्राकडून दाननी झाली. “प्रामाण्यांच्या वादल्या रोगाविरुद्ध”^२ बौद्धिक वेडाला चालना देणे हे १८ व्या

१. किता

२. Karl Vogt :- *Pictures of Animal Life*.

गतकाच्या जडवादाच्या हेगेवादी पुरस्कर्त्यांचे आहीर उद्दिष्ट होते.' या जडवादाला हेगेलच्या प्रामाण्यानेच मार्क्सने शिक्कारेले होते.

हेगेलनेर जेव्हा जडवादाच्या धांदलीनेर वृत्तींनी 'येतविल्ल्या धार्मिक श्रमाडा धर्ममुधारणेच्या उद्येनेची आडवण करून देणारा होता. मात्र यवेली शारद्वशाना सनातनी-पमाशा दोन हात कराय लागेंत, खुस्नेरच्या पुस्तकांन प्रबंद मळळ माजविली आणि भोवकरी तय्यार, पुराणमात्वाची पंडिता, गमांनी पाद्री व ईश्वरदशानी हे सगळे सारच्यान हाचेवशेन त्याच्येवर घुटून पडले. मार्क्सने "यांनिक जडवादा"च्या उघोवाच्या ओठून ताणून के. या मोठणीनूळें त्या वादाच्या विरोधकांना त्याच्या विरोध-विकायानक जडवाद स्वीकारावें वळ्या नाहीं. त्या विवरणाच्या धार नव्हती. वस्तुनः त्यामुळे स्थापित व्यवस्थेच्या तत्वप्रणालीचे ओळख (मार्क्स ईश्वरविज्ञान आणि पाद्रीची विद्या यांना भेजे गेवोधीत असे.) उलथून पाडण्याचे प्रयत्न तुळेंत थरले. मार्क्स हेगेलपद्ध-तीच्या वास्तववादी सनाशास्त्रासगुत आणि बुद्धिनिष्ठ मान्यतावादी इतिहासशास्त्रापासुत सतण्याच्या पुरोचामती निगाराच्या प्रवृत्तामोरे रावल्या. उदाहरणार्थ, हेगेलनेर शास्त्रीय जडवादाच्या लोकशाही चळवळीचे प्रतिनिधी या नात्याने खुस्नेरने आपल्या प्रसिद्ध पुस्त-कांत लिळिल्ले की, " तत्वज्ञानाची प्रवृत्तीच अशी असो फी, ते सर्वांची सामान्य मत्ता अशी, सुशिक्षित माणसाच्या न समजणरी विवेचने घालूनच त्यांच्या छगार्हच्या वाईच्या गोयाची अमतात, ज्याचे संकल्पन स्वष्ट अशेंत त्याचें उघडपणे विवरण करता येतें." मार्क्सप्रमाणेच " यांनिक जडवादी"ही जीवनाच्या वास्तवताच्या अनुभूतीचे मनन तरण्याकरता तत्वज्ञानाला केवळ चितनात्मक विचारांच्या दगावून पृथ्वीवर आणू इच्छित होते. उपरिनिर्दिष्ट उताऱ्याच्या शेवटच्या वाक्याचा अर्थ घेतुतत्ववादाची सामान्य, सत्ताशास्त्राचे इद्रियवाण प्रवर्ग, आणि त्यांच्या स्वल्पाविषयीच्या संक्षिप्त कल्पना हाशा नायबचर्चाचे विवेचन करणाऱ्या तत्वज्ञानात्मक पद्धतीचा एकजात विचार करणे असा होता.

१. " कार्ल मार्क्स १८ व्या शतकाच्या जडवादापाशीच थांबला नाहीं. त्याने ते तत्वज्ञान पुढें नेले. अभिजात जर्मन तत्वज्ञान विशेषतः हेगेलपद्धति संपादन करुन त्याने ते समृद्ध केले." (*Lenin - Teachings of Karl Marx*)

२. Karl Vogt. - *Pictures of Animal Life and Koe-
hler - Glaube und Wissenschaft*; Rudolf Wagner - *Letters
on Physiology*; Moleschott. - *Kreislauf des Lebens*; Bue-
chner. - *Kraft und Stoff*.

३. Buechner, - *Kraft und Stoff*.

ब्युत्स्नेरने “आपली समृद्ध आणि बहुविध कर्तव्यगारी अंशतः शास्त्रीय संशोधनासाठी आणि अंशतः सामाजिक व राजकीय ह्यधिकोणातून वास्तवशास्त्रातील नव्या शोधकांच्या परिणामांचे लोकांना आवडणारे विवेचन आणि मूल्यमापन करण्यासाठी उपयोगात आणली. त्याच्या सर्व कर्तृत्वात त्याने मानव्याची प्रगति करण्याच्या महान कार्यात कधीही विसर पडू दिला नाही. ”^१ ब्युत्स्नेरने त्याचप्रमाणे मोलेशोटेने केवळाची कल्पना नाकारली आणि ज्ञानमीमांसेत सपेक्षतावादाची भूमिका पत्करिली. अंतिम वस्तूची समस्या कधीही न सुटणारी आहे. कोणत्याही अतींद्रिय प्रवर्गाचे गृहीतक न मानणाऱ्या अनुभववादी संशोधनाने प्रकट झालेल्या सत्यावर मानवी मनाने तूट राहणे. ज्या ज्या वेळी धितन अनुभवाच्या मर्यादेपलीकडे जाण्याचा प्रयत्न करते, त्या त्या वेळी तत्त्वज्ञान चुकांच्या गुंतागुंतीच्या जाळ्यात अडकून पडते बुद्धी श्रद्धेच्या मागून जाऊ शकत नाही. तत्त्वज्ञानाला भौतिक विज्ञानाचे मार्गदर्शन होणे अवश्य असते.^२

मोलेशोटेने ज्ञानात विषय आणि विषयी यांच्या संबंधाचे नव्याने विवेचन करण्याचे ठरविले. त्याने विचार आणि सत् यांच्या तादात्म्याच्या हेगेलप्रणीत सिद्धान्ताविषयी शंका उपस्थित केली. तो सिद्धान्त तर्कदृष्ट्या विश्वचिंतना आणि मानवीचिंतना यांच्या तादात्म्याच्या सर्वश्रवादी कल्पनेकडे नेत होता. दुसऱ्यापक्षी त्याने अज्ञात आणि अज्ञेय अशा वस्तुस्वरूपाची काटप्रणीत कल्पना नाकारली. “आमच्याशी संबंध असणारी प्रत्येक गोष्ट आम्ही जाणतो, याला मर्यादित ज्ञान म्हणतात. ते ज्ञान इंद्रियांनी मर्यादित असे मानवी ज्ञान असते. एखादा वृक्ष जसा असेल तसे त्याचे फक्त निरीक्षण करणारे ते ज्ञान असते. ते फारच अल्प असते. वृक्षाचे स्वरूप कोणते आहे याचे ज्ञान आम्हाला होणे अवश्य असते. म्हणजे तो जसा आम्हाला दिसतो तसाच असतो अशा भ्रमात आम्ही राहणार नाही. पण वृक्षाचे स्व-रूप कोणते असते ? सगळे ज्ञान कोणी तरी ज्ञाता असतो हे पूर्वगृहीत धरीत नाही काय ? आणि परिणामतः विषय आणि विषयी यांच्यातील संबंध पूर्वगृहीत नसतो काय ? या दोन वस्तु जर अस्तित्वात असतील तर मानवाच्या डोळ्यावर वृक्षाचा ठसा उमटून त्याचा मानवाशी जो संबंध प्रकट होतो तसाच संबंध वृक्ष आणि मानव यांच्यामध्ये प्रकट होणे आवश्यक आहे. केवळ या संबंधामुळेच वृक्षाला स्व-रूप असते. कारण विषयाचे ज्ञान हे सुद्धा तो विषय आणि त्याचा विषयी यांच्यातील संबंधाच्या ज्ञानाने निश्चित होते. म्हणून सगळे ज्ञान हे विषयनिष्ठ असते.”^३

१. Lange - *History of Materialism*

२. Buechner - *Natur und Geist*

३. Moleschott - *Kreislauf des Lebens*

ज्ञानाच्या अपरिहार्य आत्मनिष्ठ घटक आपली विषयनिष्ठ प्रमाणता नष्ट करीत नाही. दुसऱ्यापक्षी, विषयनिष्ठ ज्ञान हे केवळ ज्ञान नव्हे. अनुभवजन्य ज्ञान हे विषयनिष्ठ असते, परंतु अवश्य त्या ते सांक्ष अगते. ज्ञानाचे विषय आणि विषयी यांच्यातील समस्या सोडविणारा तो एक “उच्चतर समन्वय” होता. हा समन्वय हेगेलवादी कठोर बुद्धियुक्त पद्धतीनून निष्पन्न झाला. त्या पद्धतीने तत्त्वज्ञानाचा युगानुयुगे पिच्छा पुरविणारा आत्मनिष्ठवाद आणि द्वैतवाद ही जुळी भुते गाडली; परंतु हा अभावाचा अभाव नव्हता. सत्य आणि मिथ्या यांच्याविषयीच्या बुद्धियुक्त तारतम्याचे ते पळ होते. यात निर्णयदात्रीचा निकष अनुभववादी तसाच तर्कनिष्ठ होता. चिंतनात्मक भाववाद आणि पोथीनिष्ठ जडवाद यांचा संयोग या दोहोंपेक्षाही अधिक वास्तववादी तत्वज्ञानात परंपराची शक्यता हेगेलच्या सर्वव्यापी पद्धतीत अंगभूत होती.

अठराव्या शतकाचा जडवाद सद्योप होता. कारण त्या काळाचे उपलब्ध शास्त्रीय ज्ञान अपुरे पडत होते. जगज्जे शास्त्रीय ज्ञान वाढत गेलं, तसज्जे जडवादी सत्ताशास्त्र आणि संवेदनवादी शानमीमांसा व मानसशास्त्र ही तर्कदोष आणि अपुरेपणा यांपासून मुक्त होत होती. हेगेलोत्तर काळापासून तत्वज्ञानाची ही धाद भौदिक चळवळीचे पर्यवसान म्हणून घेऊन आली. फॉयट, मोलेझोद, आणि ब्युखेनर यांच्या “यांत्रिक” किंवा “घोटट” जडनाशचा पुरस्कार ग्योर्टिंगन येथील तत्वज्ञानाचा प्राध्यापक लोत्से याने केला. रोगविज्ञान आणि उपचारशास्त्र यांना यांत्रिक विज्ञान म्हणून वागवून जीवनशक्तीच्या सिद्धान्तावर त्याने घणाघात केला. या वस्तुनिष्ठ पंडिताच्या प्रामाण्याच्या आधारेने हायन्ड्रिश स्तोव या तरुणाने *Neue Darstellung des Sensationismus* हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्या पुस्तकाच्या द्वारे अनुभववादी शानमीमांसेला जडवादी सत्ताशास्त्राने वळवटी आणली. इंद्रियसंवेद्य प्रकटनाचे जडद्रव्य आणि त्याची गति यांच्यात पृथक्करण करण्यात आले जडद्रव्य हे सत्ताशास्त्रीय घटक वस्तूयाने ते प्रकटन केवळ एक नियामक तत्व म्हणून दर्शविण्यात आले. कोर्दियाक आणि डॅव्ह्येसियुस यांनी संवेदनवादात भर टाकल्यानंतरही अहंमात्रवाद टिकून राहिला होता. त्याच्या तर्कदोषातून स्तोवच्या मर्या निरूपणाने संवेदनवादाला मुक्त केले. लोक व तसेच त्यांचे फ्रेंच अनुयायी जडाचा संदर्भ चिन्शी जोडू पाहता होते. परंतु एग्यादा सुसंगत संवेदनवादी असे घरून त्यादू शकेल की, ज्या अर्थी संवेदने ही जाणवतात, त्या अर्थी जडानी कल्पना अनवश्यक ठरते. परिणामतः आत्मनिष्ठ भाववाद तसेच अश्लेषवाद हे तर्कदृष्ट्या संवेदनवादातून निघू शकतात. मात्र त्याला शानमीमांसेच्या मर्यादा ओलांडाव्या लागतील आणि सत्ताशास्त्राच्या अग्रानिशी सज्ज राहावे लागेल. लोक, कोर्दियाक आणि डॅव्ह्येसियुस यांच्या धेळ्यातून उपलब्ध झालेल्या जीवशास्त्रीय ज्ञानाच्या

साहाय्याने त्पोत्वने याच अर्थाने संवेदनवादात सुधारणा केली. आणि तो जडवादात विळीन केल्या. परिणामतः जडवादादी समृद्ध झाल्या.

“अलीकडच्या काळात फॅयरब्रॉक, फोस्ट, मोलेशोट प्रभृतींनी जे माध्य केलं ती नुपती सूचक आणि फुटकळ विधाने आहेत त्याची वास्तवार्थने तमासणी केली म्हणजे ती सामाधानकारक वाटत नाहीत. व्यावर्था प्रत्येक गोष्टीचे स्पष्टीकरण निव्वळ स्वाभाविकरीत्या करण्याची शक्यता त्यांनी नुपती साधारणपणे दर्शविली आहे, परंतु त्यासाठी विशेषतः पुरावा देण्याचा प्रयत्न कधीही केला नाही, त्याअर्थी ते अद्यावद्दी संपूर्णतः धर्माच्या आणि चिंतनात्मक तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेवर तळपातळीतच आहेत. आणि त्यांच्यावरच ते हट्टा चढवीत असतात. ”^१

जडवादी सत्ताशास्त्र उभारण्याच्या त्पोत्वच्या कार्याचा दृष्टिकोण पोथीनिष्ठा किंवा निराधार गृहीतक यांच्यापामून पूर्णतः मुक्त होता. तो सगळ्या अर्थाने शास्त्रीय होता. संवेदनवादाच्या त्याच्या नव्या निरूपणाचे मूलभूत तत्त्व म्हणजे इंद्रियविज्ञानजन्य ज्ञानाच्या अधिकाराने बोधनप्रक्रियेतून कोणत्याही अतींद्रिय गोष्टी घगळणे हे होते. असे करण्यात एक कामचलायू गृहीतकृत्य स्वीकारणे यापेक्षा दुसरी कोणतीही अधिक मोठी प्रमाणता त्याला प्यावयाची नव्हती. “अशा पद्धत्या गृहीत कृत्याशिवाय (हवेतर त्याला पूर्वग्रह म्हणा) दृश्य वस्तूंच्या संवेदनाविषयी मत बनविणे पूर्णपणे अशक्य आहे. अंतर्गत आणि बहिर्गत अनुभवाशिवाय घटनाविषयीचे तत्त्वज्ञान बनविण्यासाठी गृहीतकृत्य आवश्यक असताना. ”^२ त्पोत्वने आपली युक्तिवाद असा केला की, “अतींद्रियाचा — अंतिम कारणाच्या कल्पनेचा — त्याग करून वेदनेने तत्त्वज्ञान पुढे नेलं. त्यानंतर या पद्धतीला दुस्रोरा देणारी प्रमाणे मोठ्या शक्ती आहेत. जीवनज्ञानीचे थोतांढ लोकांने उघडे करून या प्रमाणात ताजी भर टाकली आहे. अतीत शक्तींची कल्पना अखेरीस आपण तरी का त्याच्य ठायू नये ?

त्पोत्वच्या नव्या निरूपणाने संवेदनवादात जी वाढ झाली ती केवळ सत्ताशास्त्र आणि ज्ञानमीमांसा याच्या संबंधीच होती असे नव्हे, तर त्याची सर्वात अर्थपूर्ण भर नीतिशास्त्रासंबंधी होती. त्पोत्वचा उद्देश जडवादाला भीतिक तत्वज्ञानात विळीन करून मानवतावादी नीतिशास्त्र रचण्याचा होता. नीति ही मानवामानवातील दळणवळणात स्वाभाविकपणे वृद्धिंगत होणाऱ्या सद्भावनेपासून अवश्यतया उत्पन्न होते असे त्याला वाटत असे.

१. Czolbo, *Neue Darstellung des Sensationalismus*.

२. किता.

नीतिशास्त्र हे तत्त्वज्ञानाच्या सर्वे अभार्यात्मक, अनातीत पद्धतीतील ॲकिलीसच्या गोटेप्रमाणेच एक मर्मस्थान होते. त्यात हेकच्या "मेक्यतावा"ने विशेष भर घातली नाही. प्लेनियसने उपायकत्वाची नीतिशास्त्र विशद करूनही ते तर्कट्टया धर्म आणि त्याने अनुयायी यांच्या गोटेवाताची नीतिस्तेच्या दिशेने गेले. पुढे कालमाकर्मने ते तत्व उचलले आणि जव्वाही तत्वज्ञानाच्या नीतिशास्त्र अमूच शकत नाही असा प्रतीवाद पुढे आपणून त्याच्या पुढा गिरी. ऐहिक बुद्धिवादी नेतिकेची समस्या तिच्या मूल्याच्या चमूनिड निकषासह वापराही मुक्क्याची आहे. पत्रिक्युसच्या परंपरेमुळे रिनेमानाच्या माणसाचे या समन्यकडे तुल्यत झाले. मेक प्रबोधनाच्या शास्त्रीय मानवतावादी निसर्गवागत काही उचल चिन्हे होती. स्तोदवत्या हेगेलच्या पद्धतीत अधिक विवगनीय मार्ग आढळला. त्या पद्धतीने निसर्ग आणि चित् यांच्यातील द्वैतवाद घालून टाकला. हेगेलप्रणीत "जर्मातिदासाच्या दृष्टिकोणने निसर्ग आणि चित् यांच्यातील द्वैताला एका महान संक्रमणावस्थेचे स्वरूप दिले. ही संक्रमणावस्था नीच अवस्थेतून शुद्धतर उच्च अवस्थेकडे गेणारी आहे. ही कल्पना एका वाज्जे, चर्चप्रणीत गिज्ञानाच्या अंतर्गर्मातील हेाक्षी संवध जोडले; आणि दुसऱ्या वाज्जे, सगळ्या धर्माळा पूर्णपणे वाचूया सारण्यावरता प्रय नाची वाट मोकळी करून देते." "

मानवच्या वाव्यात्मिक विकासाच्या विशिष्ट अवस्थेत धर्म (अतीप्रियावरील अद्या) बुद्धिपुक्त, आणि म्हणून सत्य, राहात नाही, असे जाहीर करण्याच्या चमत्कारिक मयादेशेत गेल्ल्या हेगेलकृत "भायांच्या प्रचंड शापाट्याच्या समाप्ताताने प्रगतिपर आणि स्वातन्त्र्यधर्मी जर्मन मने, वंश आणि राष्ट्रीय जाणीव यांच्या संकुचित क्षितिजापलीकडे जाऊन, "हॅलनवाद आणि रोमन प्राचीनत्वाचे स्वाश्रयी पीरुप यांच्या मुगवादी मुक्त मानव्यात" (हाविड स्ट्राऊस) स्वतःच्या भविष्याचे दर्शन घेऊ लागली. त्यान विवाद केलेल्या संवेदनवाद, निसर्गवाद आणि जववाद यांचा समन्वय, हाच स्ट्राऊस-फलित भविष्याचे तत्वज्ञान आहे असा स्तोदवत्या विश्वास वाटत होता. त्याला अनुसरून तो पुढील निष्कर्षाप्रत आला : "इहलोकीच्या जीविताच्या अखंतोपातून उद्भवलेल्या

१. Lange : *History of Materialism.*

॥ होमरच्या इलियड या महाकाव्याचा नायक ॲकिलीस याच्या स्तोदवरून हा वाक्प्रचार रुढ झाला आहे. ॲकिलीसच्या मातेने त्याला अवध करण्यासाठी स्टिक्स नदीच्या पाण्यात बुडविले. पण त्याची खोट तिच्या हातात राहिल्यामुळे ती तेवढा पाण्यात बुडाली नाही आणि तीच वध्व टरली. अमेरीस त्याला मृत्यु आला तो पॅरिसने त्याच्या स्तोदवर प्रहार करून त्याला जगनी केल्यामुळेच. रयावरून मर्मस्थान या अर्थाने ॲकिलीसची खोट हा वाक्प्रचार उपयोगात आला.

तथाकथित नैतिक गरजांना अनैतिक म्हणून यथार्थपणे म्हणता येईल अतींद्रिय जगाच्या कल्पनेने जे जग ज्ञात होते, त्यात सुधारणा करणे आणि अतींद्रिय जगाची जोड देऊन मानवाला निसर्गाच्याही पलीकडच्या प्राण्याच्या उच्चतेपर्यंत नेण्याची इच्छा धरणे, हा पुरावा स्वचित नष्टतेचा नसून उद्बुद्धाणाचा आणि गर्विष्ठभाणाचा आहे. दृश्य वस्तूंच्या जगाविषयीच्या असंतोषाला नैतिक कारण मुळीच नसून तो नैतिक दुर्बलतेपासून आहे. मिथ्या तत्वांश्या सत्य तत्वांच्या पद्धतशीर वाढीला बहुधा कितीतरी कमी सूक्ष्मबुद्धी लागते. म्हणून संवेदनवादाला अधिक सूक्ष्मतेची गरज नसते, तर अधिक गाढ आणि अधिक सत्य नैतिकतेची गरज असते.”

नंतर त्सेल्सने असे घोषित केले की, ज्याप्रमाणे स्वतःपासून अतृप्त आणि अंतस्थ अशा एका नीतिपद्धतीच्या कल्पनेने रुडोल्फ वॉगेलला अशीरी आत्मा गृहीत धरणे भाग पडले, त्याप्रमाणेच “ माझ्या बाबतीतमुद्दा इन्द्रियविश्रानाने नष्टे, किंवा निसर्गाती-ताला वर्ज्य करण्याच्या बुद्धिनिष्ठ तत्वांनंही नव्हे, तर प्रथमतः नैसर्गिक जगाच्या व्यवस्थे-विषयीची नैतिक कर्तव्यबुद्धि आणि त्या व्यवस्थेविषयी समाधान याच्यामुळे निष्कर्षातीत आत्मा अमान्य करणे मला भाग पडले ” त्सेल्सच्या नीतिशास्त्रात कांद्याच्या स्वाद आहे. तथापि ते नीतिशास्त्र अशी उतेजक सूचना करते की, बुद्धिवादी नीतिशास्त्राकडे नेणारा मार्ग वास्तवशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांच्या दर्शनी शिडारारच बाधावयाच्या सेतूवरून जातो; आणि असे नीतिशास्त्र नैतिक सापेक्षत्वाचे खांचळखणे किंवा निर्नैतिकता टाळू शकते.

आध्यात्मिक मुक्तीच्या मानवाच्या अखंड झगड्यातील एक अतिशय सार्थ अवस्था दर्शविणाऱ्या या बौद्धिक प्रयत्नाचे गुणग्रहण मार्क्सला करता आले नाही. त्याच्या तत्वज्ञानाने हेगेलच्या पद्धतीच्या प्रगतिपर आणि क्रांतिवादी प्रवृत्तीपेक्षा तिच्या आक्षेपाई विशेषांचा वारसा अधिक प्रमाणात घेतला. मार्क्सवादाचा (विरोधविकासा-त्मक जडवादाचा) तत्वज्ञानात्मक पाया, साग्यवादी जाहीरनाम्याच्या प्रसिद्धिपूर्व काळात घातला गेला. त्यावेळी मार्क्सने आपला समर्थ जोडीदार एंगेल्स याच्या साहाय्याने हेगेलपंथी युवक आणि स्वतःला “जर्मन समाजवादी” म्हणविणारे तार्किक मीलिकवादी—हे सर्व फॉयरबाखचे शिष्य होते—यांच्याशी प्रचुर सगडा चालविला होता. मार्क्सवादी पद्धतीचा अविभाज्य भाग बनलेल्या या झगड्यात त्या पद्धतीच्या संस्थापकांनी हेगेलचे समर्थन त्याच्या सर्व शिष्यांच्या विरुद्ध जाऊन केले. हे शिष्य हेगेलच्या गूढ भाववादाविरुद्ध त्याच्या जडवादी आणि निसर्गवादी प्रवृत्तीचे प्रतिनिधित्व करीत होते.

१. Czolbe:— *Die Grenzen und Ursprung der Menschlichen Erkenntnis.*

समाज काळाच्या अडगळीत लुप्त होण्यासाठी आवश्यक असा पूर्वसंवेत आहे. तोपर्यंत सच्चा हेगेलवाद्यांनी जे प्रत्यक्ष ते बुद्धियुक्त या चचनाच्या अनुसरून पाहिले. महान परि-
वर्तनाच्या अपरिहार्य असे कारणघटक कोठे होते? परिवर्तने येवळ इष्ट म्हणून घटत
नसतात, तर ती अनिवार्यतेने घडून येतात. समाजाची क्रांतिसारक पुनर्घटना ही मानवी
कामना, मानवी एषणा, मानवी कांक्षाणा आणि मानवी श्रमणा यांची वाच नव्हत. ती
अनिवार्यतेने होत असते.

‘असे येच्या पुराणमतवादी रूढवाद्यांनी या हेगेलून बुद्धिवाद्यांचा उपयोग
केला. त्यांच्या साहाय्याने मार्क्स अशा निष्कर्षाच्या आग्रही को. समाजवाद्यांनी पित,
नफा आणि दारिद्र्य यांच्या पडतीचा अंत अटळ आहे हे सिद्ध न करताच ती कृतीत-
तरव म्हणून स्वीकारली होती. यासाठी त्याने फ्रेंच क्रांति धारण पूर्वीच्या नीतिवाद्यांचे
मिळान्त यांच्या परंपरेने उगमून झालेल्या समाजाची आंशे भावे केळ आदर्श-
लोकवादी अंग वर्णन केले. तथापि इतर विचारांच्या दृष्टणानेही समाजाची आंशेळग
आणि त्यातील कल्पना याचा अन्वय करण्यासाठी परिष्कृत जाण्यास तो फक्त
शाला. तेथे तो आपल्या पद्धतीच्या दुसऱ्या उगमस्थानाकडे पोहोचला. फ्रेंच
समाजवादी आंदोलनाच्या अनुसरून परंपरेच्या प्रभावाने तसेच मार्क्सचे राजकीय निवार
हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाच्या पुराणमतवादी गर्भितार्थानुसार बाहेर पडून लागले अर्थात क्रांति-
दर्शी प्रयत्नवादाच्या निश्चिंत वळले. तरीही पण हेगेलच्या राजकीय तत्त्वज्ञानावरील
त्याच्या टीकेचा रोम हेगेलप्रणीत राज्यसंरधेविकृत नव्हता. मार्क्सच्या राज्यसंरधेची
कल्पना हेगेलवादीच राहिली. मात्र ती जर्मन राष्ट्रवादाच्या नव्हे तर श्रमजीवी वर्गाकडून
प्रस्थापित व्हावयाची होती.’

१. वस्तुतः जर्मनीवर नगली, तरी जर्मनवादांच्या इतिहासावरील हेगेल-
प्रणीत श्रद्धेवून मार्क्स कधीही बाहेर पडला नाही. इ. स. १८७० मध्ये बुद्धिवादांचे
हेन्य पॅरीसवर कृत करीत होते, त्यावेळी वॉगलमला मिळालेल्या पत्रात मार्क्स म्हणतो,
“ बुद्धिवादांवर विजयी झाली, तर जर्मन राज्यसंरधेचे केंद्रीकरण जर्मन कामगारवर्गाच्या
पेंद्रीकरणाला साहाय्यभूत होणार आहे. जर्मनीच्या दक्षिणामुळे पश्चिम युरोपच्या
कामगार चळवळीचा केंद्रबिंदु फ्रान्समधून जर्मनीकडे सरवेल. स. १८६६ पासून
आतापर्यंतच्या या दोन देशातील चळवळीची नुसती लुप्तता होती, तरी मिळान्त आणि
संघटना या दोन्ही वाचनीत जर्मन कामगार फ्रेंच कामगारांपेक्षा वरचढ आहेत, हे
मिळून येईल. जागतिक रंगमंचावर फ्रेंचावरील त्याचे हे वर्चस्व म्हणजे सरळ मूर्खांच्या
विचारावरील आमचे वर्चस्व असा त्याचा अर्थ होईल. ”

अदृष्ट प्राप्ति जी 'साया' मानवा-या शुभी घट्टन यावयाची होती, तरी जिना भावी द्रष्टा या नात्याने मानवने मानविकारी हेमप्रयोगाची पूर्वीची संगत सोडून दिली. हेमप्रयोगी विरोधविनाशान्या शस्त्रानिशी त्यान्याशी त्याने धर्मयुद्ध सुरू केले. मानवा या शब्दाच्या का, हेमप्रयोगी विरोधविनाशान्या पायावर उभे करून त्याने त्याच्यान आप या तत्त्वज्ञानाना पाया चर्चिल, ज्या हेमप्रयोगी युवकांशी मार्ग अगुविता मानवतो तद्वत होता, त्या या हेमप्रयोगी अर्थाने प्र कवी मान्यता मिळाली हे पुढे त्या यावरून दिसून येईल. "मिना दशकाच्या अनारिभ हेमप्रयोगी मानवाची पायापुढे वर्तिल्लिल उद्ये होऊ लागले. त्या या पताने म्हणजे तथाकथित हेमप्रयोगी यातानी भाविक, मानवतो या या संज्ञाची प्रतिमाणे याच्या बरोबरच्या मानवा या तत्त्वज्ञान चळवळी प्रभाविततेना तानाना मक अनिजेवताही नादा कमता सोडून दिव. हा हेमप्रयोगी याच्या विचारणीमाजी रा प्रसंगी माण्यताच नव्हे, तर मानवती त्याने होते. हा मानवा तत्त्वज्ञानच्या शस्त्रानिशी अवापती पळतु होता. म्हण तो संपूर्ण मानवा तत्त्वज्ञानमक आदर्शित्वी नव्हता, त्याचा योग प्रचलने पार रिक्त पण आणि विमान मानवना याच्या विनाशाहे चळवळी होता, त्याने त्यातानी रावसाण हा पळोरी मानव होता. म्हणून लक्षणा सूर्य रोख भार्गविक होता, लिहिल: १८४० नंतर हा लक्ष प्रयत्नाणे राजकीयही झाला. सन १८४९ मध्ये प्रसिद्ध होण्या मूळका 'येसु या पविता'ने त्याच पद्धती प्रेरणा दिली."

हेमप्रयोगी मानवमानविकेच बड करणारा आणि नवी वाट उक्ताणारा पौंवरवाच हा पविता होता. १९ व्या शतकातील जडनादी पुनरुज्जीवनाच्या आवेगसर म्हणून तो मानवनाणे तत्त्वज्ञानाच्या शस्त्रानात ओळखला जातो. हा मान मिळविण्यात अविद मूळका हा त्याचा भागीदार होता. केवळच्या आवेगानिस्तर म्हणजे इतिहासाची विरोधविनाशमक प्रक्रिया हे हेमप्रयोगी मानवना नाकारणारा पौंवरवाच हाच पविता होता. मात्र हा निमंशय इतिहासाची प्रेरकशक्ति आहे. त्याच्या लक्षणाचा शोध नेहाना पौंवरवाचने त्याने स्थान मानवशास्त्रात मिळित केले. स्वाभाविक नियम विवेकाचीच्या वागीसमूहाना आहे आणि विचार हा सततच नियत होणे या निष्कर्षाप्रत तो झाला. "मी विचारावयून निवय नव्हे तर विचारावासा विचार निर्माण करतो. माणसान्या विचाराच्या मधूदलीकेडे ज्याला अस्तित्व अकते, त्यालाच केवळ मी विवय मानतो" म्हणून पौंवरवाचने 'भविष्याचे तत्त्वज्ञान' हे हेमप्रयोगी विरोध-

१. Engels :- *Ludwig Feuerbach.*

२. Feuerbach :- *Grundsätze der Philosophie der Zukunft.*

विकासात्मक भाववादाच्या विरोधी असा विरोधविज्ञात्वात्मक जडवाद म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

फॉयरबाच विरोधविज्ञात्वात्मक जडवादाचा संस्थापक गणला जातो. तरी १८ व्या शतकाच्या परंपरेच्या संवेदनवादाचा प्रवक्ता म्हणून त्याचे वर्णन अधिक यथार्थतेने करता येईल. निमर्माचा अविनाश्य असा या संवेदनात मानवाला स्थान देऊन त्याने संवेद्यतेचा पाया विभूत केला. दुसऱ्या शब्दात त्याने मानवतावादाचे पुनरुज्जीवन केले. त्याची प्रेरणा त्याला हेगेलच्या पदवीपासून मिळाली “गव्या तत्त्वज्ञानाने मानवाला त्याचा पाया जो निमर्माच्यामध्य तत्त्वज्ञानाच्या एक भिन्ननाती आणि उच्चतम उद्दिष्ट बनविले.”^१

अशाप्रकारे, फॉयरबाचच्या पद्धतीत मानवशास्त्र आणि इंद्रियविज्ञान ही वैयक्तिक विज्ञानाच्या पदांपर्यंत उचलली. तोरयाने जडवाद नामवचनान्वयेने आभासलेला होता. परिणामरहित मानवतावादाची त्याची चालूत प्रवृत्ती येतच होती. कारण मानवतावाद नीतिशास्त्रातून, संज्ञेच्या क्षेत्रातून, त्या नीतिकेवनाच्या बाबीतून उगम मानवताच्या जीवशास्त्रातून, मानवतावादाच्या तीव्रतेशीच आपल्याला निमर्मावादात, अतींद्रियवादात आणि अतींद्रियवादातून येतचाली होता. म्हणून यांत्रिक निमर्मावादात, जडवादी (वास्तववादी) मानवतावादात मानवतावादी नीतिशास्त्र यांच्या गुणवादातून एक नैतिक तत्त्वज्ञानाच्या रूपाने प्रकटित झालेला प्रत्यक्ष उपस्थित होतो. या मूळज्ञानातून मानवतावादाच्या प्रवृत्तीने संवेद्यतेच्या क्षेत्राच्या बाबी फॉयरबाचाने विशेष प्रामाण्य लावले. या क्षेत्रात मानवतावादी जडवाद प्रेरणाच फॉयरबाचने वर्णिल्याप्रमाणे “अनिर्वाच्य, अविनाश्य, अविनाशक” होता. मानवतावादी विरोधविज्ञात्वात्मक जडवाद आख्यायिकेच्या स्वरूपातून त्याच्या मूळ निमित्ताने त्याने मानवतावादा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैयक्तिक क्षेत्रात प्रवृत्ती दिली. एका ऐतिहासिक अंतिम प्रयोजनाच्या राजकीय करून मानवतावादाच्या मूळ निमित्ताने फॉयरबाचने यांत्रिक जडवादावर— हा जडवाद मानवतावादाच्या त्याचा दावा होता— आक्रमक अशी एक अद्भुतरस्य जीवनदृष्टि स्थापन केली.

तत्त्वज्ञानात्मक विचार मानवाचे गुण आणि भवतू यांनी मर्यादित धावा असे दर्शवितूच फॉयरबाचने मत नव्हते. कारण, त्याने सांगले, तर तो मानवशास्त्र, इतिहास आणि समाजशास्त्र यांच्याशी एकत्रच होईल. “त्या वास्तवीत फॉयरबाच हा हेगेलवादी होता. त्याने मूळतः मानव संवेद्यतेचे मान आणले, हे प्रोटोरोसचे तत्त्व हेगेलप्रमाणेच मान्य केले. मानवाकरता जे सत्य असते, तेच सत्य, म्हणजेच मानवी इद्रियांना जे

आपका छोटे से सब, जमा यात्रा गंगा जल होना. मधुसूत तो घोषित करती
थी, गंगावासी केवल मानवस्य केवल नहीं, हर गंगावासी की अर्थ असतो. मधुसूत
सा सौनेना दर्शनाः मानवस्य केवल नहीं, मधुसूत मानवस्य की गंगावासी, तब
मधुसूत सब आंग स्यो ही वास्तवता का पुराने मधुसूत मानवस्य पाठिका. ”

“तथा ते ज्ञानानि नाभून्नाम प्राप्नुवेन्ना, ते ह्यनेन अहं हे प्र-
जामूर्ति, केन न विनाश कथ्यार स्या भविष्यति; हेतुः ता व्याप्ता भगवन्मयो. अष्टासी, नत्वा
तत्त्वमात्राया अकारस्य पुत्रिः तव्यो तोषः मी एक सत्य, सत्येन अस्य सत् आहरे, हेतु
हा मायाया सत्ता एक भाग आहरे. नहि, हेतु तो व्याप्ती सर्वता आहरे, मतो अहम्
आहरे आणि तो स्वतः मांश सत्य आहरे.

“मान या मया या कृत्वा इष्टियात्तुं यथा पावतात, संपूर्ण कर्माणि
उपाय माननाम च मोक्षदान नास्त्ये योय्य सहे, कथं स्वनाम्ना अर्पित्या
अमया या कर्माणि पापा संपूर्ण निवृत्त इहे पा नमा एवमि मनसा तसुन ला नि क्त
कर्तव्याना न्याना प्रयत्न योय्य सहे, कर्त्तव्या या मेव क्त परस्पर विनिर्वाता हूत, मानवा-
मान सत्त्व सत्त्वान् न क्तव योपा ए वेवमान् न क्तव, तरे क्तवमान् न क्तव आसन्त्या
निवृत्त अर्पित्त्वा प्रया नोपात, मानता स विनिर्वाता आध्यात्मिक कर्तव्य आर्पित
कर्त्तव्य मान दान् न क्तव स्वनाम्ना, मानता मानवाया ममान् दान् आ तत्त्व अमन
सत्य आणि वैश्विक यांचा निकष आहे.”

या कवीश्या सुभाष वाङ्मयान् पारंगतान्या समान्या तत्त्वज्ञानान्या शारंग्य
आमे, त्या तत्त्वज्ञानानि समान्या तेमदन्तो मील्यन्ता मय्या ऐतिहासिकचट्या अर्थान्
नैतिकप्रयत्नानां नेमना मिमि. प्रारब्धो मानवो त्यान्यामिनीच एव होता, परंतु पौन्य-
वाचन्या अद्यमी मानवनामागवर टीका पश्यन् त्याने आपल्या विरोधनिष्ठाभावाक उ-
वाचनी रचना करणामा सुखान वेतो. मानववादी पद्धतीवर या प्रारंभीच्या चुनी-
कधीही न पसल्या जाणारा एका उमटला आहे.

फोयरवाग्वर'क मानस्यया दीक्षे मुख्य मंदिरानि स. १८४९ मध्ये निर्मिते. या
 "एकदश प्रथम" यात मागदा स्थाने आले आहेत. पुढे इ. स. १८८६ मध्ये
 एकात्मने "एकदश फोयरवाग आणि वसिष्ठान उर्मन त-अगनाचे परिणाम" या
 पुस्तिकेत ते विशद केले आहेत. त्यातील हस्तस्वाम्या वाचने लक्ष फोयरवागना मानवा-

2. Feuerbach- *Philosophie der Zukunft*.

वाद आणि अज्ञाताने मानवीकरण हे होते. त्यात मार्क्सने निदर्शिल्या फॉयरबाख्हायरील निव्वळ अंधकाशित होता. तो (German Ideology (जर्मन तत्त्ववाद) या पुस्तकात समाविष्ट करून 'दि मार्क्सिस्ट-लॅनिनिस्ट लायन्सी'चा एक भाग म्हणून १९४० मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आल्या. त्याचा " फॉयरबाख्हाय " हा मूळचा प्रतिपादक होता. कारण दस्तऐवजितान त्या निवेदनाचा मराठा " अज्ञाती आणि भावनाती दस्तऐवजातल विरोध " असा होता आणि त्यात तत्त्वज्ञानाचे साक्षात् विवेचन होते. फॉयरबाख्हायरील आमच्या पुढाऱ्यांच्या प्रस्तावनेत एवढेच नव्हेत, तर त्यांच्या प्रस्तावना निवेदनात (वस्तुतः दिमागाचा) उल्लेख करून लिहिलेले आहे की, " त्यामागे चाळीसहत् वर्षे उलून गेली आहेत आणि त्यादिवासात परत वळण्याची आम्हा दोघांनी कोणत्याही सेवेत किट्यात मानवी विषय पाहण्या, हेणेच्या आमच्या संस्थापका अर्जेंट टिसामी आम्ही आमचे मत व्यक्त केले आहे. पण व्यापक, सुरंगत असणारा प्रवासात कोणता आग्रह नाही. हेणेचे तत्त्वज्ञान आणि आमचे संलग्न यान्त्रिकाने लिहिले जाणारी एवढीच माध्यम नुवा दस्तऐवजाच्या फॉयरबाख्हाय आम्ही तशी वळणे नाही " एवढा पुढे लिहिलेले की, म. १८८४ मध्ये लिहिलेले पुस्तक म्हणजे " हेणेच्या तत्त्वज्ञानाची अर्जेंट्या आमच्या संस्थाचा पहिल्या मुद्रातून ज्ञानाने अर्जेंट फॉयरबाख्हाय प्रस्तावना लिखी संपूर्ण मान्यता होती."

फॉयरबाख्हायच्या "गिरिधराने रहस्य." या पुस्तकाने " अज्ञाताने पुनः निहायनावर बर्बाद." मार्क्सने स्वतः " या नव्या संस्थानाचे उद्घाटने स्वतः केले," हे मोठेपण मान्य करून एवढ्या पुढे फॉयरबाख्हाय दोघांनी याची देते. ते दोघ म्हणजे " प्रेमाचे देवीकरण " आणि " १८४८ पासून मुस्लिमा अर्जेंट रोमान्या सांगीप्रमाणे सध्या सध्याच्या प्रवासात " करण्याच्या त्यांचे लक्ष्य हे होते. फॉयरबाख्हायच्या निष्ठावान अनुयायांच्या ' सध्या सध्याच्या 'चा याही तः रोग म्हणून विचार करा कारण तो आद्य ? कारण प्रिडिज आणि फ्रेडरिच सध्याच्याच्या आगुल्ल्याच्या उच्चतर म्हणून " मानवाच्या स्वभावातून निर्माण करता येत असे त्याने प्रतीपादन केले होते.

या समीक्षावृत्तीचा बोध मूळच्या पोथीवस्तूत होऊ शकतो. तिचा आरंभ असा : " जर्मन तत्त्वज्ञानात आम्ही ऐकतो त्याप्रमाणे सध्या केली वसंत जर्मनी एक अपूर्व क्रांतीतून गेला आहे. त्याजसामुन मुक्त झालेले हेणेच्या तत्त्वज्ञानाचे विषयन मूळकातून सर्व शक्तींना शपाटून दाहनाच्या विश्वव्यापा दोमान परिणत झाले आहे. तसे एवढ्यावर सुरबोदी करतात. मनाचे वार पुढे अश्रुत अशा दीप्त गतीने एकमेकांना उद्धृत दाकतात. १८४२ ते १८४५ या तीन वर्षांत साधारणतः तीन दस्तऐवजाही अधिक

तांच्यानामक समर्थनाची आवश्यकता असते हे नकारु न करणे; आणि फ्रेंच प्रभोवन आणि हेगेलोत्तर तत्विक भौतिकवाद यांच्यात कोणताही ऐतिहासिक संबंध असे हे खोटे काढणे, हाच त्यांच्या मताचा काळ इ. स. १८४४ ते १८४८ या काळात होता.

अशा प्रकारे मार्क्सने आपले तत्त्ववादांचे युद्ध सुरू केले. हेगेलियुगान्या भावात्मक परिणामासमोरी त्यांनी पूर्णतः अभाववादीक दृष्टि ही लक्षात देवण्यासारखी आहे. कारण तो इतिहासाच्या मानाच्या शोचनीय अवस्थे दिग्दर्शित करतो. धार्मिक विचारपद्धतीची ऐतिहासिक अर्थवत्ता म्हणून न करण्याची चूक ही मुद्धा विमथयजनक आहे. इतिहासाने मान राहण्यातील त्याच्या या दोषानुळे मानव धर्मसमीक्षेच्या अर्थवत्तेचे गुणग्रहण करण्यास आममने ठरला. राजकीय आणि सामाजिक प्राप्त स्थितीने सापत्य श्रमविषयाच्या धर्मा नैतिक वारिष्ठान पुरविणे, म्हणून त्याचा अधिकार उगडून दाहण्या या क्रांतिकारी वृत्त्यात मूल्यून अवतरता होती. हेगेलमधी युवकांनी तेच केले, परंतु धार्मिक परंपरा आणि चर्चेचा समातनीपणा याच्यावरील त्यांच्या धाडशी हल्ल्याचा क्रांतिकारक अर्थवत्तेचे गुणग्रहण करण्यात मार्क्सने असफल ठरला. त्यांचा प्रयत्न हा साम्यवदी जाहीरनाम्यात मार्क्सनेच स्थापित सर्वविक्रद चिन्मिळेल्या कदाचा पूर्वमकेत होता. पण मार्क्सने त्याच्या प्रयत्नाची तुलनेत कोळवण केली. “समाजगणामून स्थितीपरिते जर्मन तत्वज्ञानात्मक समीक्षेचा गणूर्ण समवाय धार्मिक संकल्पनांच्या धार्मिक सर्गातानुवाच मर्यापित आहे.” निरासशय ते तथेच होते आणि त्यातच हेगेलमधी मौलिकवादांच्या धार्मिक प्रयत्नांचे महत्त्व साठलेले आहे. रिंगेलान्या परंपरेत त्यांनी तत्वज्ञानागत क्रांतीचा झेंडा उंचावला, त्या क्रांतीला राजकीय आणि सामाजिक मतांच्या तत्ववादांचे पूर्वमकेत निर्माण करावयाचे होते, परंतु मार्क्स हा आपल्या भौतिकवादाचा कर्ता आहे, यावर मार्क्सचा स्वतंत्ररीच विश्वास नव्हता. इतिहास आणि सामाजिक विश्वास यांच्याविषयीचा त्याचा दृष्टिकोण हा मूलतः प्रयोजनवादी दैववादी होता. म्हणून त्याने फौवरवाग्वच्या मानवतावादाशी झगडा दिला. हा मानवतावाद स्वतःला “सच्चे समाजवादी” म्हणविणाऱ्या फौवरवाग्वच्या अनुयायांनी प्रगुट केला आणि नामांकित शास्त्रशाच्या एका परंपरेने तो वृद्धिगत केला.

आपल्या हल्ल्यांचे लक्ष म्हणून मार्क्सने जी पुढील विधाने निवडली त्यात फौवरवाग्वच्या अनुयायांच्या मतांचे सार समाविष्ट असून आपल्या विरोधविकासात्मक जडवादांला विरोधी म्हणून त्या मतांशी त्याने सामना दिला होता :

१. Karl Marx - German Ideology.

“फ्रेंच लोक राजशाहीच्या मार्गाने साम्यवादकडे पोहोचले. परंतु लोक स्वाशाहीच्या मार्गाने समाजवादकडे आले. स्वाशाही आगच्छः मानवशास्त्रात परिवर्तित झाले; आणि अतिमत्त ही दोन्ही मानवावादात विभक्त झाली आहे.”

“निगमांश जर मानवात्म्ये स्वतःची जाणीव होत असेल, तर मी स्वतःच्या निगमांत ओळखू शकून माझे स्वतःचे जीवन त्याच्या जीवनात मी पाहतो. . . . मग निगमांने साम्यवादात जी स्वतःना ओतली आहे, तिच्या विवर्त आदिष्कार आसली करू या.”

“फ्रॉयडचाविषयी बोलणे म्हणजे ग्रेटवुडच्या वेदनापासून आज्ञापासून शांततेच्या सर्व तत्त्वज्ञानासह पारश्रमाविषयी बोलणे होय. जो फ्रॉयड एकाच वेळी तत्त्वज्ञानाचा अर्थ आणि त्याचा अंतिम उद्देश याची व्याख्या करील त्याला मानवात जगर्ता हातामध्ये अंतिम पर्यवसान मिळेल. . . . आम्ही स्वतःकरता मानव संपादन करू आहो. तो मानव असा की, ज्याने धर्मापासून, मृतप्राय विचारांपासून, स्वतःच्या जे परत आहेत त्यांच्यापासून, व्यावहारिक जगातील त्यांच्या सर्व प्रयत्नांपासून, स्वतःची मुक्तता करून घेतली आहे; आम्ही पुढे आणि सारगूत मानव निर्माण करू आहो.”

“साम्यवादात मानवाच्या हाताच्या राजाची जाणीव होत नाही. साम्यवादात त्याचे परानलक्षण अर्थात राजाच्या, अर्थात भाषाची शब्दापार्यंत, ओतउघोवड वस्तुवर त्याच्या अदर्थपूर्ण टंक यापर्यंत—श्रम आणि उपभोग यांची फारकत करण्यापर्यंत—नेऊन सोडण्यात येत. मानवाच्या स्वतःचे नैतिक हिवाशीलता प्राप्त होत नाही.”

“साम्यवाद आणि व्यापारी उद्योग यांच्यात फरक एवढाच पण, साम्यवादात त्याच्या मानवी मतेची मालकी कोणत्याही प्रकारे योगायोगाने हिरावून घेतली जात नाही. म्हणजेच तिचे वादशीक्षण स्वावयाने असते.”

“साम्यवादी हे विरोधकरून पळालेले किंवा मागणीवरून सामाजिक व्यवस्थेचे तयार आराखडे रेखाटण्यात गुंतलेले असतात. तथापि या सगळ्या पद्धती पोथीवद आणि हुकूमशाही असतात.”

मार्क्सच्या विरोधविनासात्मक उद्देशाच्या अर्थवत्तेने त्याच्या प्रतिपक्ष म्हणून धिक्कारण्यात आलेल्या मतांतूनच निगमन करता येणे शक्य आहे. तात्त्विक मौलिकवादी हे राजकीय क्रांती आणि सामाजिक पुनर्घटना यांच्या प्रश्नाकडे मानवतावादी

१. ही सर्व अवतरणे मार्क्सने आपल्या अप्रकाशित हस्तलिखितात उद्धृत केली आहेत. हेच हस्तलिखित आता *German Ideology* या नावाने प्रसिद्ध झाले आहे.

हृष्टिगोणान पाठान होती. त्यांच्याशी सामना देण्याकरता मार्क्सने ज्यांना पुढे आदर्श-लोकाची म्हणून विमर्शले त्या प्रत्येक व्यक्ती रूढिवादा समाजाची पृथक्तीने समजि करणे त्याला भाग पडले.^१

मार्क्सने फौयरबाखाचा मानवत्वाची अन्वय नाकारल्या कारण तो मानवाच्या प्रवाही व्यक्ति म्हणून मानत होता. ही टीका म्हणतः अन्वयवादींनी, “स्वतः वास्तवाचा मानवमत्त्व त्याच्या स्वतःसाठी मानवाच्या स्वभाव रसा या स्वाभाविके निमित्त निवा विचारशील प्राणी म्हणून समजित नसतो. मानवाच्या स्वभाव हा केवळ समाजात मानवा-मानवाच्या प्रत्येकाला होता अन्वये. फौयरबाखा म्हणजे सोसा त्याचि मध्यात तोच. समाजमण्डल स्वतःच व्यक्ती उत्पन्न होय.”^२ फौयरबाखाचा मानवत्वाचा दर्शन ही आदर्शवादा नाकारता नाही, ते निहाळण्यासाठी आता येवला स्वभाव. मानवत्वाचा हा आदर्शवादीयर्थ गुमानमान्या मानवी दलदलीत तत्त्वदर्शनात अगत्यानेत साधनीय स्थितीच्या, गरजूमान समाजाच्या निर्माण, त्याच्या निर्मितीच्या — समाजाच्या कार्यात्मक सामुदायिक अगत्या — आधीन कारणार नाहा. फौयरबाखाचे तर स्वतःस्वतः हेमेल्याही पुढे गेला होता, तर मार्क्सने त्याचे समाजाने एकजीवी संकल्पना उचलले होते. हे संकल्पना व्यक्तिवादा याची अवयवता नाकारते.

सर्वमीन भौतिक वस्तु या नात्याने व्यक्तीच्या मानवत्वाची संकल्पनाचे पृथक्करण मार्क्सने “फौयरबाखाची प्रवेष्टा”त निहितसापूर्वक केले आहे. “फौयरबाखा धर्मार्थे सार मानवाच्या सवाल विधीन करतो, पण मानवाचे स्वतः म्हणजे अन्वय स्थितीत अंगभूत अगणार अन्वय नसते. त्याची सत्यस्थिती म्हणजे ते मानविक संवांची पणत प्रकृती आहे. . . . ” (गताया प्रवेष्ट) प्राथमिक बुद्धिवाद हा धर्माचे सार आहे. निरसणमान्या स्वीकृणाचे गृहीत होते म्हणून मानव देवाना निर्माण करतो; कारण मानव हा स्वभावतः बुद्धिवाद अगत्यानेत बुद्धिवाद हा मानवाचे स्वतः आहे.

१. “हे ‘समाजवादी’ किंवा मानवाच्या म्हणविणान त्यादमागे ‘स्वतः समाजाची’ प्रवेष्टा मानवत्वाची वास्तव्य-स्वतःचा स्वभावकीचा आदिस्तर न समजता, केवळ तात्विक निष्कर्षांना संन म्हणून मानतात. स्वतः कल्पना अशी की, ते वास्तव्य सार विचारांच्या प्रत्येकाला जर्मन तत्त्वज्ञानाच्या पद्धतीच्या धर्मात अनुसरून निर्माण झाले होते पण त्यांच्या लक्षात हे कळोती आले नाही की, ज्यांनी हे वास्तव्य प्रगाथा पद्धतीच्या उचलून करत, त्यांचेही ही व्यावहारिक गरजातून विशिष्ट देवाचीत विशिष्ट वर्गाच्या जीवनाच्या सध्यतः परिस्थितीतून निर्माण होत असतात.”

— Karl Marx - *German Ideology*

२. Feuerbach - *Philosophie der Zukunft*.

मानव-जात्या या मानवा राजाच्या शोथ हा राजा याप्रती परे राहाउपाची एक विशाल श्रेण होती. सामाजिक सत्तांना अनुसरून त्या राजाचा प्रवेश करणाऱ्या व्यक्तींचे अस्तित्व पुढेगुळीत भरते. त्यांच्या पूर्ववर्तिकांच्या राज्यांमुळे मानवांना ते परता आले. समाजाच्या हेमज्ज्यांना राजाची संकल्पना असायत येण्यामुळे मानवांचे समाज हा व्यक्तींच्या सहयोगाचे या राजाचे विस्तारवादी हे होते. त्या समाजात त्यांना समाज म्हणजे केवळ दिव्य-आत्म्यांच्या यात्रेचे स्थान होते-असे गृहीत भारले आणि सामाजिक संकल्पना अस्तित्वात आणून समाज मानव सामाजिक संकल्पने हे समाज संकल्पनांच्या व्यक्ती या संकल्पने परिणाम करतात. हे समाज मानवांना राजाप्रती राज्याच्यामुळे मानव त्यात राज्य ही संकल्पना, मानवी राजा आणि मानवांनी ही हे सामाजिक संकल्पनांचे प्राथमिक घटक आहेत.

“पूर्ववर्गाय वरी क प्रज्ञा”तील शैलशब्दाच्या सुवात^१ मानल्यासचें मुख्य साधकें आहे. मानकी शब्दाची शैलशब्दा अर्थाच्या ती श्रुतीच आहे. अशा प्रकारे विशेष-विशेषात्मक जडवाड्याची मानकीचें पूर्ववर्गमानना मानल्यास^२ मानकीचें आप या प्रयत्नाचा तत्त्वज्ञानाच्या सनला विशेषत्वेंच. तेचच म्हणजे ‘माना ही आत्म्या भक्ताच्याचा वरी आहे; ज्याची पुरस्कर्ता वरीत अल्लोचनाव ती शैलशब्दा पुरस्कर्ता वर्तणूक असतो.’ विशेषविशेषाची प्रज्ञाया मानकीची शब्दाच्या शब्दाविषयी राज अशा शोड्याया या शोड्या या शब्दांचा रहस्यायुक्त असा शब्दाच्या वाणीची वाच देवीच नाही. विशेषविशेषात्मक शब्दाद्वारे शब्दा विशेषविशेषात्मक पुरस्कर्ता या शब्दाची कार्ययत्ना शब्दाच्यालाच न मिळ्याया शब्दा हा मानकीच्यातील मूळशब्दा तोंडच आहे. या शब्दांचा वक्तव्याची एकवादी असा मानकीच्याला शब्दा नवता. पहिली शैलशब्दा वारमा होतो; आणि दुसरा शैलशब्दाचा परस्पर असा होतो.

[illegible]

१ “तत्त्वदेश्यानी आताम्यंत जगचे स्वरूपरण वेगवेगळ्या रीतींनी केले आहे. मुद्दा आहे तो ते जग बदलण्याचा.”

भौतिकवादांच्या संप्रदायांशी हायड केस. कारण स्मार्तवाद्यांच्या श्रद्धेसाठी न पुढणारे भाववादी आणि प्रयोगवादी सुरुवात म्हणून त्यांनी विरोधविमाखंड नावाच्या होना, मार्क्सवादाच्या घट्टीच्या अवस्थेत हेमेल्यांशी युक्त आणि तांत्रिक भौतिकवादी यांनी आत्मच्या गुणच्या पद्धतीपासून निर्गमिता वैज्ञानिक जगाची निर्गमिताच्या विरोधी असा मार्क्सवाद म्हणजे हेमेल्यांशी भाववादाचे समर्थन होना, निगमविज्ञानाच्या मोठ्या तत्त्वज्ञानाच्या मार्कस १८ व्या शतकाच्या शास्त्रीय निगमवादच्या यांत्रिक आणि अनेकतात्मिक म्हणून नाकारणे. त्याद्वारे ३ त्याच्या टीका गतिवाद म्हणजे प्रगोपनाने शनिदासाची देखावा हाई न स्वीकारता मानवाच्या मज्जेतील भूमिकेचा मान्याचा द्विती हा होता.

हेमेल्यांशी युक्त आणि पौनरुद्धाचे अनुयायी यांच्या पौनरुद्धाचे संघर्षात मार्कसने मानविक क्रियांना सामाजिक विकासनाच्या प्रक्रियेत गुढा स्थान देऊन ही. पौनरुद्धा पाहता मानवाच्या स्वतःच्या विकासनाच्या प्रक्रियेत गुढा स्थान देऊन होते. "मानव हा इतर प्राण्यांपासून जाणूनले, भासले, किंवा हवेत दुष्टाच्या कळामेदी म्हणा, देगला ओळखता येतो. मार्कस स्वतः ज्येष्ठ आणि यौवनाची साधने निर्माण करून त्यानंतर, त्यानली इतर प्राण्यांहून आपले वेगळेपण ती दाखवून लक्षतात. अशी निर्मिता ही त्यांच्या शारीरिक रचनेने प्रभावित झालेले पुढे पाऊल असले." " हेतू हा शरीरा शारीरिक रचनेचा एक भाग आहे. रचनेत आणि प्रत्यक्ष ज्ञान याचे साधनाच्या शारीरिक कार्य म्हणून करता येईल पण भौतिकवादी विचार ही गुढा मानविक मज्जा असून ती उत्तमम प्राण्यांपासून अशी प्राथमिक मानवाचे निरंतर दर्जावो. अशीचा शोध ही योग्याची विचारविनाय पाहणे एक आकर्षक सामाजिक क्रिया असू शकते. परंतु अगदी प्राथमिक अस्तित् करता मानव पुढे अशीचा प्रो उपयोग करून त्यात मार्कस क्रिया प्रगतीत असतात. म्हणून मानवसाधनाचा ओसरता परिचयगुढा वर उद्भव पद्धत्या विज्ञानाच्या अनुमति देणार नाही.

तथापि, या नेतरच्या भाषा त्याने वर्तिलेला सामाजिक विकासनाच्या सगळ्या शनिदासात मानविक क्रियेचा पूर्णतः अभाव आहे. जणू काही समाज म्हणजे निर्जिव संघ. मात्र मार्कस क्रिया त्या विकासनाच्या प्रक्रियेच्या अगदी शेवटी दृश्यमान होत. " विचारांची, संकल्पनांची, आणिवाची पैदास प्रथमतः प्रत्यक्षपणे मानवांच्या भौतिक क्रिया आणि मानवांचे भौतिक दळणवळण म्हणजे जीवनाची भाषा यांच्यामधे गुंतेलेली असते. या अवस्थेत मानवांचे संकल्प, विचारण, आणि मानविक देवाणवेवाण ही भौतिक वर्तनाचे प्रत्यक्ष उत्सर्जन म्हणून अवतीर्ण होतात. " या उताऱ्याची पहिले

वाक्य अंशतः बरोबर आहे आणि तुमरे मर्त्या सूत्र आहे. भौतिक क्रिया म्हणजे काय ? जर “भौतिक” हे विशेषण शारीरिक या अर्थी वापरले जायलं, तर त्याच्या काही अर्थ आहेत. परंतु जगाची प्राथमिक मानवाची शारीरिक क्रिया ही कोणत्याना-कोणत्या मार्मिक नियेवर अवलंबून असते. व्यावसायिकी होणाऱ्या शारीरिक प्रक्रियेपासून ती फारच थोडी भिन्न मानता येईल. तथापि अगदीने काळी पण, रोषट्यांनी बांदिल्या घरांवे अशा जगाच्या क्रियापासून ती शारीरिक क्रिया गुणवत्त्या काहीतरी भिन्न असते. कारण आणि विचार ही शारीरिक वर्तनाचे परिणाम नसतात. भौतिक आणि सामाजिक व्यावसायिक व्याख्यावर प्रभुत्व घडते अयोग्य शब्द. कारण गुळीची वगैरे याच्या साक्षात्काराने वेगळ्या काहीशा मानवाना युक्तताः गुळीचे नियमोपकार केले. “जीवन जिविके नियमाला लागू नाही. पण जगाचे जीवनाने नियत होते.”

काही नाज्जंतर मार्क्सने सूळ स्वरूपातील जगाची विमानाचे जीवनाचेच जी ‘सत्’, म्हणजेच भौतिक अस्तित्व, हा शब्द वापरून पुढीलकडे गेले. जीवन आणि जगाचे यांच्यात कसं कारण संबंध असतो? त्यांचेही एक दुसऱ्याच्या तत्वावर क्रिया गुणवत्त्या आहे. तथापि योग्यरीतीने मांडायला ते विधान शारीरिक व्यावसायिक मानवरीत्या आहे. हा जगाचे मार्मिक क्रियाची (मार्मिक क्रियांचे) स्थिति पूर्णपणे मान्य करतो; आणि म्हणून मानवानासाठी याचा मुख्यतः फायदा होतो. जगाचे ही या क्रियांचा पाया आहे. जीवनाचे व्यावसायिक जगाच्या व्यावसायिक स्वरूपाचे होते.

अशा या शब्दांच्या व्यावसायिक स्वरूपाचे जगाचे जगाच्या व्यावसायिक स्वरूपाचे राहून अर्थवर्तमान पाहिली गेल्या. हीच पाहिली आख्यायिका आहे. दुसऱ्या प्राणीच्या प्रयोगांद्वारे होऊ शकते. तथापि मार्क्सच्या हेगेलपणित मूलाः मानवाची विशेषाधिकारता व्याख्या ऐतिहासिक प्रयोगांना अधिक दाय आणि अधिक मर्यादा पाया सापडल्या. त्याने १८ व्या शतकाचा जडवाद टिड्ढारला; कारण तत् जडवादाच्या मते मानवी स्वभावाने काहीतरी स्थिर असते आणि त्याच्यापासून नागरिकत्वाचे दृष्ट आणि कलांचे ही तर्कवत्ता निघू शकतात. हेगेलच्या भाववादाच्या प्राभावात मार्क्सने मानवी स्वभावात काही स्थिर आहे हे नाकारले आणि मानवी स्वभाव म्हणजे “सामाजिक संबंधांची एकत्र गुळणी आहे” असे प्रतिपादन केले. मानवी स्वभावाने १८ व्या शतकातील व्यावसायिक संदीप होतो. ती परंपरेने निमग्नभाव्याच्या निष्ठांनापासून निघाली होती. शारीरिकदृष्ट्या ती दार्जिनपूर्व जिवशाखावर आधारित होती. ते शास्त्र व्यापारी प्राणीजतीच्या अर्थवर्तमानावर आणि निरव्यवस्था होती घेत नाही

१. “सत् आणि अस्त यांच्यात मध्यस्थ अवस्था नाही, असे काहीही नाही.”

—हेगेल

(*Natura non facit saltus*) या अभिज्ञा वचनावर विभाग ठेवीत होते. मार्क्सने ही कल्पना सिद्धकारली. पण त्याच्या मागेच्या उपपत्तीच्या सिरोध्वनिवरून या दार्शनिकपणात यथानुक्रमानुसार त्याने सामान्य विज्ञा. अशाप्रकारे १८ व्या शतकातील मानवी स्वभावपरीक्षे विभाग सिद्धकारला गेला, तो वाढत्या शास्त्रीय ज्ञानामुळे नव्हे, तर हेगेलप्रणीत भाववादामुळे होय.

मास्निंग हेगेच्या विरोधविज्ञानात प्रतीच्या उपपत्तीसाठी तत्त्वज्ञानाचा आधार सापडला. त्यामुळे द्वार मध्ये तो ज्ञानां पारंपार्याच्या विरोधविज्ञानवाद हा त्याचा प्रसिद्ध निष्कर्ष झाला. विरोधविज्ञान हे ज्ञान नास्तिक भाववादी मेस्निंग आहे. ज्ञाना माणसा-पद्धत घडत नसताना; त्या जगात वाने घडत असताना; याचाच अर्थ त्या पूर्वे ज्ञाना असताना. म्हणून मास्निंग ज्ञानातत्त्वज्ञानाकडे उल्लास केवळ नास्तिक ज्ञानादी आहे. विरोधविज्ञान ही त्याची सोनजिन्म ज्ञानाच्यामुळे मूलतः ती एक भाववादी पद्धति आहे. त्याने १८ शतकाच्या शास्त्रीय नियमांमार्फत चारगा नास्तिकता आणि पूर्वज्ञाना आणि त्याचे अनुयायी यांच्या मानवतासाठी उल्लासशी त्याने श्मशान विज्ञा, यात आश्चर्य नाही.

अंतिमतः मार्क्सने जी हेगेच्या आणि तत्परि १८ व्या शतकाच्या उल्लास नास्तिक-त्वा, तरी संवत्साराच्या तत्त्वज्ञानावर टीका करण्याचा प्रयत्न त्याने केलाच. मना हे अकर्तव्यतेचे ठेव घेणारी 'भूतशरी' नव्हे. आणि संवेदने व प्रत्यक्ष ज्ञान ही विषय आणि नियम यांच्यात ३ अंतरातून आता अर्थ त्यांचे मन होते. हे मन धारण करण्यात जीवज्ञान, विज्ञानाः इतिविविक्तान आणि मानवविज्ञान, यांच्या प्रकाशना पुढे ज्ञानाच्या प्रभावे जे सादीकरण होते, ते मार्क्सने पूर्वज्ञाना केले होते. शात होण्याच्या प्रक्रियेत विषयाचे रूपतर होते. आणि विषयी विषयावर जी क्रिया करतो, त्यातून ज्ञान निर्माण होते. यात भर ज्ञानावर आहे, आणि ती क्रिया प्रत्यक्षात ज्ञानप्राप्ति आणि सत्यशोधन यांचे साधन म्हणून इतर विचाराला धर्य करते. परिणामाः मार्क्स-वादी उल्लासना पाया डिमार्श्विज्मच्या केलेल्या विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांनी सक-लितेचे जडत्वच नव्हे. त्याचा पाया मानवाच्या ज्ञानादी असणारा संवेध हा आहे. पुनः ही भूमिकाही मूलतः भाववादीच आहे. मार्क्सच्या मो मानव ही एक शारीरिक संकटना असल्यामुळे ज्ञानादी त्याचा संवेध हा एका जडत्वाना दुसऱ्या जडत्वानादी असणारा संवेध आहे. निर्जीव ज्ञानाच्या आंतरक्रियेत जणीय आणि बुद्धि ही कोडे वाढतली ? दुसऱ्या शब्दात, मानव आणि निर्जीव ज्ञानाचा मोळा यात फरक काय ? जडवाद पटण्यासाठी ज्ञानादी उत्तरे मिळाली पाहिजेत, असे हे सारे कनेक्शन प्रश्न एकवेळ खरे मानले, तरी मार्क्स मानवाला एक प्राथमिक अव्याख्येय, हेगेलच्या केवळ भावाचे (*Absolute Idea*) "पुढरूप" म्हणून गृहीत धरतो.

“आर्थिक मानव” हा येमंडगाच्या साधनांच्या निर्मितीबरोबरच अवतीर्ण होतो. हा “आर्थिक मानव” सामाजिक संबंधांच्या एकत्र गुंथणीनेच सुगुरे तिसरे काही नसतो. मानवजातीचा इतिहास त्यांनाही निर्मीतरी अविकृत गुंता आहे आणि तो मानवपूर्व जीवशास्त्रीय उन्नांतल्या प्रक्रियेच्या पार्श्वभूमीत एक झाल्या आहे. मानवाने मानवाचे सामाजिक संबंध निर्माण होण्यापूर्वीच्या त्याच्या अवयूच्या समूहाच्या प्रक्रियेकडे स्फूर्णातून दृष्टी केंद्र. परिणामीतून जो मानवी स्वभाव सामाजिक संबंधांच्या एकत्र गुंथणाच्या नुमाश्री असतो आणि जो सामाजिक संबंधात प्रवेश करण्यासाठी माणसास प्रवृत्त करतो, त्याचे मानवच यातीही शान नव्हते.

मानवी स्वभावाना हा तत्वाच्या स्वर स्थिर आहे. नाहीतर मानवाचे जमा जेवणाच्या कायमाने या जमाच्या पद्धतीच्या जगापासून निवृत्त शांते नसते. मानवी स्वभावाच्या अभावी माणसाचा तळ रफाज्याची आर्थिक आणि राजकीय संघटना होण्याच्याही पूर्व्याचा आहे. मनाची उत्पत्ती तेंवच होते. या अर्थाने मानविक जिव्या या पद्धत्या अवस्थामध्ये मौलिक अर्थाने आणि नंतर सामाजिक परिस्थितीने नियत होताना. परंतु मानवाच्या नदरस्थे मानविक आणि शारीरिक क्रियांच्या प्रक्रिया समानरूपाने होण्याच्या असतात. या दोहोनीत संक्षेप कथेकरणासक न्यून अक्षकमाचा आहे. प्राथमिक आणि नंतर मन जीवशास्त्रीय विज्ञानाच्या संदर्भात उत्पन्न होते आणि जीवशास्त्रीय पिंड ही जडानी संकटना अवस्थाने सृष्टीचे फलस्वरूप अमरुतम देणे अवश्य आहे.

मार्क्सने मानविक घटनांचे पृथक्करण सामाजिक इतिहासाच्या उपक्राळाच्या फारसे मागे नेले नाही. म्हणून त्याला जडवाद घोषित आणि अज्ञात्रीय झाल्या आहे. दुसऱ्या बाजूने मानवी स्वभावातील नित्य घटनांचा अभाव नैतिकतेच्या अभावकडे नेतो. काही शास्त्र मूख्य मान्य केव्याशिकाय नीतिशास्त्र शक्य होत नाही. मानवी स्वभावात जर ती मूख्य मापदंड नसतील, तर नैतिकतेच्या अतीताचे अधिष्ठान याचे लागते. म्हणून मार्क्सप्रणीत जडवादाच्या निषेध फलव्याची होती, ती चिरस्थायी नैतिक मूल्यांचा अभाव किंवा धर्मात पुन्हा पलट घेणे यामध्ये होती. आणि जरी व्यवहारात वापरात: पोनीनिष्ठेने त्यांच्यावर धार्मिक मार्थेकरणाचे शिफारसोप केले असले, तरी वैयक्तिक दृष्ट्या त्याने निषेध केला ती पद्धत्याचीच.

मावर्सवाद

[illegible][illegible]

१ “एकेश्वरत्वमवस्थानाया तीन प्रमाण तत्त्वधानां प्रमाण पुढे देवारा आणि पुढे कथन रा प्रमाण हा प्रतिपादन पुढे देता. हे प्रचार मन्त्रवाणीया सर्वोत्तम प्रमाण ज्ञाना तीन देशात देता. एक अति उत्तम तत्त्वज्ञान, दुसरा अतिउत्तम ऐतिहासिक तथ्यज्ञान आणि तिसरा प्रमाण समाजवाद यांच्या जोडीप्रमाणान्वयात प्राविष्टी प्रत्येक सिद्धान्त देता ” (Lenin, *Teachings of Karl Marx.*)

“त्यांनी निर्यात तंत्रज्ञान, राष्ट्रीय अर्थमार्ग आणि समाजवाद यांच्या सर्व ओंग्र प्रतियोगिता या तिसऱ्याच्या प्रत्यक्ष आणि तात्काळ विचार होती.”

(Lenin: *Three sources and the Three Component Parts of Marxism*).

न होते. मार्क्स मात्र स्वतः जन्माने मध्यमवर्गीय होता; आणि मांडवळदारी उदार बुद्धि-
जीव म्हणून वाटला होता तथापि त्यांनी सरविलेल्या आणि वाढविलेल्या विचारांनी,
जिणे श्रमजीवी वर्गाची तत्त्वप्रणाली म्हणतात, तिचे पोषण करण्याचे कार्य केले.

विचारांना वर्गाच्या पट्ट्या चिाटविण ही उघड उघड घोईट गोईट आहे. विचार
मानवाने निर्मिलेले असतात. म्हणून ते समाज्या मानवजातीचे असतात. ते कोणत्याही
एका विशिष्ट वर्गाचे नसतात. अर्थात् ते स्थितिबद्ध नसतात. संस्कृतीच्या पट्टाटकाल-
पातून विकासाल्या एका अव्येत प्रक्रियेतून ते आलेले असतात. इतिहासाच्या निर-
निराळ्या शुभात, असाच्या निरनिराळ्या भागात, निरनिराळे मानवी समाज आणि वर्ग
च्या नैसर्गिक आणि सामाजिक अवस्थांतून आले त्यांचा प्रभाव विचारांवर पडलेल्या
असतो. परंतु विचारांना स्वतःची स्वायत्तता असते; आणि स्वतःचे एक तर्कशास्त्र
असते. ते विरोधाधिकारान्मक नगून गतिमान असते. यागुळेच मांडवळदारी जातीचे
राजकीय विद्वान्त, अभिज्ञात मांडवळदारी अर्थशास्त्राच्या उपपत्ती आणि हुंगलेल्यणीत
तत्त्वज्ञानाची मूळतत्त्वे ही सर्व मार्क्सवादाच्या घडणीत समाविष्ट होऊ शकली. मार्क्सवाद
स्वातंत्र्य श्रमजीवीची तत्त्वप्रणाली म्हणविजे. परंतु तिचे भावात्मक घटक श्रमजीवी
जीविगंतरही दिसून राहतील. मार्क्सवाद म्हणजे त्यांत धेतलेल्या जुन्या विचारांच्या
अभाव नसे किंवा त्या विचारांच्या अभावाचाही अभाव नसे. त्या विचारांशिवाय
मार्क्सवाद अस्तित्ताच आल्या नसता. म्हणून विचारांच्या गतिशास्त्राच्या नियमाना
विरोधाधिकारमादाक म्हणून संबोधता येणार नाही.

इतिहासाच्या जडवादी भीगांनेना किंवा सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक
इतिहास आर्थिकदृष्ट्या नियत होतो या सिद्धान्ताचा प्रारंभ काही मार्क्सवास्तू झाला
नव्हता. " इतिहासाचे मार्क्सवादी संकल्पन हे सरोमरीच ऐतिहासिक कल्पनांच्या
साच्या भूतकालीन अभिशृद्धीची रीतसर निर्मिती आहे. "

इतिहासाचे ' नवविज्ञान ' केंथोलिकपंथी पुराणमववादी विद्को याने स्थापन केले.
इतिहासाचे लेखन आणि अध्ययन यांच्या पद्धतीत १८ व्या शतकात गिबन आणि
इतर इतिहासकार यांनी जरी क्रांति केली होती, तरी त्यांनी उपपत्ति मांडल्या नव्हत्या.
इतिहासशास्त्राच्या प्रभाविययी हेंडरचा मानवशास्त्रीय आणि भयाशास्त्रीय दृष्टिकोण
म्हणजे विद्कोच्या पुढचे पाऊल होते. अथेरीस हुंगलेचे इतिहासाचे तत्त्वज्ञान अवतरले
आणि फ्रांयुत्तर कालखंडाचे महान फ्रेंच इतिहासकार होऊन गेले. या वावतीत
गिरोने उगाहरण देता येईल. तो लिहितो की, " राजकीय संस्थांचे शान होण्यासाठी
मनेने स्वरूप आणि संबंध जाणून घेणे अवश्य आहे. " तसेच " समाज, त्याची रचना,

व्यक्तीच्या सामाजिक स्थित्यनुसार त्यांचे जीवन आणि रीति, विविध वर्गातील व्यक्तींनी संशोध, थोडक्यात, लोकांची परिस्थिति— गम्यित हे सर्व म्हणजे जे इतिहासकार लोक कसे जगातात हे जाणून घेऊ इच्छितात आणि जे पद्धत आणखी शासन कसे चालते हे समजून घेऊ इच्छितात त्यांचे लक्ष वेधून घेणारा पहिला प्रश्न होय.”^१ मिशोने मध्ययुगाच्या आरंभीचा इतिहास लिहिणाऱ्या ही पद्धत उपयोजिली. त्याने प्रथम इंग्लिश प्रगतीच्या इतिहासात वर्गविग्रहाची कल्पना आणली.

आउगुस्तिन टिरीने समाजाच्या उन्हाळीत राजकीय क्रान्त्याचे ‘अंतस्थ कारण’ शोधले. प्रभावी सामाजिक हितसंबंधांचा आविष्कार म्हणजे लोकमत असे त्याने मानले. टिरी आपल्या तत्त्वज्ञानी से मिमांसा निदणीत होता आणि त्याने इतिहासशास्त्रातील आपले बंड त्या ‘आदर्शलोकवाद्या’कडून घेतले असावेत याचे स्मरण देणे हे उद्देशक होईल. मिशो आणि उदार प्रेक्षक इतिहासकार— मिशोच्या उद्देश्य न करता—सामाजिक उत्क्रांतीचा उगम शोधण्याच्या कामी मोक्षी आणि टिरी यांच्याही पुढे गेले.

धीटपाठी समाजवादी कल्पनांच्या परंपरेचा मार्गोवा १७ व्या शतकाच्या आणि १८ व्या शतकाच्या मुरवातीच्या थोर नीतिवाद्यांपर्यंत घेता येतो. त्या सर्वांनी स्वासर्गो मतेची संस्था आणि तत्त्वज्ञ आर्थिक वर्गांची पिढणूक याचा धाडकार केला आणि स्वातंत्र्य, समता, आणि न्याय या ध्येयांनी प्राप्ती स्वाभाविक मालकीवर अवलंबून असते असे मत धारण केले. “एका बाजूने स्पर्धा आणि वैरभाव व दुसऱ्या बाजूने हितसंबंधांच्या संघर्ष आणि संशय दुसऱ्याच्या त्रिवावर नफा उकळण्याची प्रवृत्ति इत्यादी, या सर्व दुष्ट प्रगुनि म्हणजे मत्त आणि तिच्याशी अवृष्ट साहचर्य देवणारी वादनी विषमता यांचा पहिला परिणाम होय.” हे अवतरण “साम्यवादी क्रांतीरनाम्या”तील नमुन हर्गोच्या विषमतेवरील प्रबंधामधील आहे. प्रबोधनाच्या तत्ववेत्त्यांच्या आधी होऊन गेलेल्या इतरांनी क्रांतिवादी भावनांचा अशाच प्रकारे प्रचार केला होता. थोमस मूर, कपानेला आणि फेर्नॅस ही नावे महत्त्व आहते. त्यांच्या जोडीने मॉरिस, वेलामी, काये, आदिशारख्या दुसऱ्या श्रेणीच्या सर्व मंडळीना ‘आदर्शलोकवादी’ ही दुकयोजित संज्ञा स्वच्या अर्थाने लागू पडते. मार्क्सप्रणीत “शास्त्रीय समाजवादाचे नैतिक मूल्य त्याच्या मूलतः “आदर्शलोकिय” स्वरूपात आहे. मार्क्सी आणि मोरेली यांच्या सारख्या १८ व्या शतकाच्या आरंभीच्या नीतिवाद्यांमंडे आले, म्हणजे कोणाही निर्विकारी इतिहासकाराला त्यांच्या रूपाने मार्क्सवादाचे अग्रदूत भेटतात.

मार्क्सी आणि मोरेली दोघेही पाठी होणे. रिनेसान्स परंपरेतील सगळ्या अभिजात पंडितांप्रमाणे मार्क्सीही फ्लेयोवादी होता. “शास्त्रीय समाजवादाचा पूर्वदूरी”

असे पिढ्येने त्यांचे धर्माचे केले आहे. समाजाच्या प्रथमावस्थेत समतेने राज्य होते. आणि त्याच्या अन्तिम अवस्थेत समता पुनः प्रस्थापित होणार आहे, असे जाहीर करणारा माकसी हा कदाचिद् पहिल्याच असेल. निसर्गव्यवस्थेच्या शांतीच्या आर्थिक निदानाशी सामना देण्याकरिता रिहिनच्या पुस्तकात त्याने सगळ्या मानवी दृष्टीच्या मूलकारण समजली मत्ता आहे असे घोषित केले. त्यात व्यक्त झालेल्या मतांचा सारांश असा:- ज्याक्षणी मत्ता प्रस्थापित होते, त्याक्षणी विषमता अटळतने येते. मत्ते-पागून उत्पन्न होणारा हितसंबंधाचा संघर्ष स्वाभावाने विताचे सगळे दुर्गुण, दारिद्र्याचे सगळे दुष्परिणाम, मानवी मनाचे पाशवीकरण, शिष्टाचाराचे अधःपतन, हीं तर घेऊन येतोच, पण यापेक्षाही कितीतरी अधिक असे जे सुद्ध तेही आणतो. बावफ्या तसेच माकसीचा अतिरिक्त मुल्याचा निदान्त पूर्वसूचिता करून माकसीने असे मत व्यक्त केले की, वरिष्ठ वर्गाकडे अतिरिक्त असं जे असते, ते दुष्मत्यांच्या जीवावर मिळविणेत असते.

फ्रेंच क्रांतीच्या क्लियेक दशके आधी माकसीची माध्यमादी मते अविशय लोकप्रिय होती. त्याच्या मागून मोरेली आला. त्याचे प्रसिद्ध पुस्तक *Les Codes de La Nature, Ou Le véritable Esprit de ses Lois Tout Temps Neglige ou Moeunue* हे, ज्या वर्षी रूगोचा “विषमतेवरील प्रबंध” प्रसिद्ध झाला, त्याचवर्षी अनामिक प्रकाशित झाले. या पुस्तकातील सर्वात अमिनव भाग म्हणजे “निसर्गाच्या हेतूशी जुळणाऱ्या कायद्याचा आदर्श नमुना” हे प्रकरण होय. मानवाच्या पत्तनाचा विस्तार निदान्त तसेच निसर्गावस्थेतील मानवाची होंजणीत कळवता ही मोरेलीने नाकारली. मानव मूलभूतपणे धांगला आहे, असा त्याचा विश्वास होता. त्या विश्वासातून त्या काळी अमिनव अशी एक नीतिगंहिता त्याने निगमित केली. राजगी मत्तेच्या संस्थेमुळे उत्पन्न होणारी सामाजिक स्थिति माणसाच्या दुष्परिणामा कारणीभूत असते, असे त्याने प्रतिपादन केले. राजगी मत्तेच्या उच्चाटनाची त्याने मागणी केली. कारण समाजव्यवस्थेत स्वातंत्र्य, न्याय, आणि नीति हीं नाशण्यासाठी गामगी मत्ता नष्ट होणे आवश्यक असते, अशी सामाजिक स्थिति निर्माण झाली, तर नैतिकताही गणितान्या स्वयंनिद्ध तत्त्वासारखी साथी आणि स्पष्ट होईल.

माकसी आणि मोरेली यांची ऐतिहासिक अर्थवत्ता ही की, बावफ प्रत्यक्षपणे त्यांच्या परंपरेतील असून व्यावहारिक क्षेत्रांत त्यांच्या माध्यमादी सिद्धांताचा

१. Robert Minto - *History of the Philosophy of History.*

२. Mably : *Deutes Proposees Aux Philosophes Economistes.*

तो प्रतिनिधि ठरला. शीतवादी समितीची आमेक्याचा पूर्व गुरी हे माकडने समान ऐकवून घेतले आणि त्याच्या कोणताही मेजूर मार्गवाही आढळत नसल्याने बरेचदा माकडने त्याच्या मोठेली याच्यापासून निघारा: *La Cible de Nature* या पुस्तकासुद्धा वाचण स्फुटी घेतली हे माकडने लोकठेव्याने मान्य केले. त्याचा शिष्य आणि चतुःपार भूतारोपी याच्यावर नुसत्या रंगोऱ्याने नवले, तर माकडने त्याच्या चतुःपार भूतारोपीने त्याच्या मुखापासून, "समस्त ही व्याख्याने मजबूत आहे," हे भूतारोपीने बरेच भूतारोपी तत्वज्ञानाचे मजबूत गुरू शोधले. "समस्त ही व्याख्याने इतरांना ही तत्वज्ञानाची शिष्याच्या हातापासून आहे" असे माकडने माकड्याची जवळपासची निमित्त्याच्या निमित्त केले आणि भूतारोपीने केले क्रांति ही विन आणि प्रविष्ट याच पाठीरागे आणि समस्त-कामगार समुदायाचे-पाठीरागे यांच्याची शिष्या होती असे समस्त केले. दुसऱ्या एका बरेचशी त्याने कामगारवादीच्या प्रत्यक्षपद्धतीने माकड्याच्या उलट्या केले होती. त्याने घोषित केले की, १८ व्या शतकाच्या शीतवादी आणि तत्वज्ञानाची पुस्तकांमध्ये सामाजिक सुधारणा ही केवळ क्रांतिवारी मार्गातूनच काढीत असल्यानेच माकड होईल, दुसऱ्या शतकात ती माकड होण्यासाठी काढून घेतली गेल्याने माकड होईल पाहिजे.

१८ व्या शतकाचे माकड्याची पुढी मार्गवाहीची मने उलटिली होती. इ. स. १८८० माकडने प्रविष्ट शिष्याची *L'organisation du Travail* या त्याच्या पुस्तकात क्रांतीने माकडने माकडने उलटिल्याची माकडने असे. या रज्याने घेतले "मानविक जीवनाना माकडकार" असे त्याने केले होते. त्याच्या माकडने राक्याच्या रज्या काढीत करणे आणि माकड्याची स्वातंत्र्य काढणे यांच्या दरम्यानच्या संक्रमण काळातील कामगारवाद्यां दुसऱ्यासाठीची फक्त सध्या अंतर्गत आहे. बरेचदा माकड्याच्या माकड्याची माकड्याच्या रज्या त्यासाठी घेतले होते. "एक दिवशी क्रांतिवारी आणि बरेचदा हे माकडने राहणार नाहीत; आणि त्या दिवशी संरक्षक सनेची गरजही उगणार नाही. त्या दिवसापर्यंत माकड्याच्या बरेचदा माकड्याच्या समाजवाद फलपुत्र होणार नाही."

अमेरिकीच्या योगाने माकड्याच्या माकड्याची अजूनही एक पाऊल पुढे गेल्या. त्याने माकडने आणि त्याचे अनुयायी यांची नैतिक प्रवृत्ति दाखून दिली आणि क्रांतिवारी

१. क्रांतिवारी मार्गाचे सत्ता काढीत करण्याचे आवाहन करताना भूतारोपीने एक गोष्ट सांगून देवली. ती म्हणजे "लोकाना माकड्याच्या बरेचदा करण्यापूर्वी त्यांना सध्याच्याचे प्रेम शिकविले पाहिजे."

— (*Conspiracy Pour L'Egalite*)

पुढील घोषणा निष्पन्न झाली : “ जो काम करतो त्याच्या त्याच्या कामाच्या पैगवशी-
तील समानवादा मिळत्याची हमी अगदी पाहिजे. ”^१

सतराव्या शतमानात झालेल्या नीतिशास्त्राच्या आणि सुधारणावादांच्या एका शिर्ष
परंपरेने उद्देशिलेल्या समाजवादी आणि भाष्यवादी कल्पनां^२ हेवी द ये मिमों याने आगदी
प्रथमच एका पत्रातून स्पष्टपणे केले. तो सन १८२५ मध्ये लिहिल्या, पुढे १८३० च्या
उद्देशाने पुनर्लिखित पुरोगामी भाष्यकार बर्नोस मिमोंच्या क्रांतिकारी सामाजिक तत्त्वशास्त्राकडे
आकर्षित झाल्या कारण त्या तत्त्वज्ञानाचे ज्योत्स्ना, द मेन्त्र आणि या प्राणिमायी राजकीय
आपत्तीशी सामना देण्याकरिता एक प्रस्तावी शस्त्र त्यांना पुरविले. त्याच्यामधे आणि न्यायिण
यांच्या वास्तववादीय उपपत्तीच्या प्रस्तावात राजकीय इतिहासाची मीमांसा करण्याच्या
प्रयत्न करणारांचे मिमों हा पहिल्याच होता. त्याने बोद्धेदोर्मेंचे इतिहासाचे तत्त्वज्ञान
उचलले. त्या तत्त्वज्ञानानुसार “ एकाने केवळी वृत्तिस्य व्यक्तीच्या निष्ठास हाथ नैयार्तिक
मानून त्यात आढळून येणाऱ्या कायद्यावर समाजाची प्रगति अवलंबून असते. ”
सं मिमोंच्या सामाजिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञानावर फ्रेंचोच्या इतिहासाच्या चक्राकारी
मीमांसेचीही छाप पडली होती. त्याद्वारेच त्यातील प्लेटोनादिके धारिणही अचूक
झिग्न येते. हे सर्व मतकालीन प्रभाव आणि परंपरा यांच्या योगाने ते मिमों पुढील
निष्कर्षाप्रत आला. “ कविकल्पनेने मानवजातीच्या वास्त्यावस्थेचे मुक्ती युगाच्या स्थान
हिले. ते शोधयुग होते. येथेच त्यांनी मानवजातीच्या हृदयावर कणायला हवे होते. मुक्ती
युग हे आमच्या मागे नवून पुढेच आहे. ते युग म्हणजे समाज्यवस्थेची परिपूर्णता
आहे. आमच्या पूर्वजांनी ते पाहिले नाही. आमची संताने एकदा स्विसी तेथे
पोहोचतील. त्यांच्यासाठी वाट मोकळी करणे हे आमचे काम आहे. ”^३

ही वाट तयार करण्याकरिता काय केले पाहिजे हे निश्चिण्याच्या सं मिमों नुकत्या
नाही “ वृत्तिस्य जननेने नैतिक आणि भौतिक भाष्य सुधारण्याचे सर्वात मीधे साधन
म्हणजे राज्यसत्तेने आनश्यक स्वर्चाचे वेगळे वर्गीकरण करून त्या स्वर्चाचा निनिमय
मुदत माणसाच्या जीवनाला निश्चिती प्राप्त करून देण्यासाठी काम मिळतून देणे, कामगार-
वर्गात शक्य निवक्ता लोकर नव्याने प्राप्त झालेल्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या प्रसार करणे आणि
शेवटी त्या वर्गाच्या व्यक्तींना त्यांच्या बुद्धीच्या निष्ठासाठी आवश्यक अशी सुर्वे
आणि आनंद याची हमी देणे यांच्यासाठी शास्त्र पाहिजे. ”

१. Felicite Lamennais- *Livre du Peuple*.

२. ही परंपरा संस्कृतीच्या इतिहासात जवळजवळ अनिश्चित काळ मागे जाऊन
शोधता येते.

३. *Enfantin, Doctrine de Saint Simon*.

आधुनिक वर्गीयगत युगाचे ऐतिहासिक मानव आणि त्याच्या संभाव्यता यांचे त्या युगाच्या आर्थिक पायाच्या पृथक्करणाच्या प्रमाणाचे वेगळे यथार्थतेने मूल्यमापन करता येते, हे जणकारा माक्सव्ही मे गिम्मे हाच होऊन गेला. त्याचा शिष्य आणि भाग्यकार आरपर हा तत्काशीन समाजाच्या आर्थिक संघटनेच्या तपशीलावर खोलवर शिरला होता. इ. स. १८२९ मध्ये त्याने लिहिले की, इतिहासाची निसरी मुक्त अवस्था म्हणजे श्रमजीवी वर्गाचा लोप, रोजगाराचे मुदामाचे अभावान्तर होय. पहिल्या अवस्थेत गुदामाचे मुदाम शांत; दुसऱ्या अवस्थेत मुदामाचे रोजमर शांत.”

वाङ्मयान्तर दिरी आणि वाङ्मये कीत यापारच्या भिन्न प्रवृत्तीच्या माणसांवर सं गिम्मेचा साखराने प्रभाव पडला होता, ही गोष्ट त्याची ऐतिहासिक अर्थवत्ता स्पष्ट करते. समर्थ इतिहासकारांचे मत असे आहे की, मे गिम्मेच्या तत्त्वज्ञाने कीतच्या प्रत्यक्षवादाचा पाया घातला. अशा तत्त्वज्ञानाच्या आदर्शबोधीय म्हणून उपहास करणे हा माक्सचा सर्वात मोठा उन्मत्तगुण होता. सं गिम्मेने मृत्युसंघर्षरून उन्मत्तवाने सांगितले की, “मांस सार जीवन एकाच विचारात व्यक्त करता येईल. तो म्हणजे समाया मानवांना त्यांच्या नेमार्थिक गुण-धर्मांच्या स्वरूपाने निरुपेक्षी हामी मिळाली पाहिजे.”

शाले पुराण हा आणगी एक आदर्शबोधी होता. सामाजिक प्रभावियेचा त्याचा नैतिक दृष्टिकोण जीवनाच्या बहु अनुभवांनी निश्चित झाला होता. म्हणून त्याला आर्थिक नियतिवादाच्या माक्सवादी गिर्ज्ञानाने मूर्तिमंत रूप म्हणता येईल. त्याचे दान्तायस्त जीवन आणि तरेवार्दक विचार यांच्यामुळे त्याचा ठसा लोकशाहीपासून समाजवादपर्यंतच्या संक्रमणावर खोलवर उमटला नाही. तरीही सामाजिक प्रभावडे पाहण्याच्या त्याचा नैतिक दृष्टिकोण हा आजच्या वाळालाही घटा देऊ शकतो. तथापि तो ग्यरा आदर्शबोधी होता. “१८ व्या शतकाच्या मानव जातीने कसतरी चुकीचे बळण घेतले आहे, असे ज्याला आदळले, त्या श्यां श्यांक रूमोच्या महान वाणीचा तो पडसाद, कदाचित् नक्की पडसाद आहे.”

पण फुरणच्या प्रसून शिष्य कॉमिटरां याचे विचार अधिक सुस्पष्ट आणि पद्धतशीर होते; इतके की, वाही वाचतीत त्याने साम्यवादी जाहीरनामा प्रवेष्टित केला होता. स. १८४३ मध्ये कॉमिटरांने लिहिले की, मध्ययुगीन ध्यापारी मंडळ्या आणि व्यावसायिक संघ यांच्या स्थापनेत स्वर स्पर्धा उत्पन्न झाली; ही स्पर्धा “उद्योगांच्या सर्व शाखात प्रचंड एकाधिकारी संस्थांच्या विश्वव्यापी संघटनेच्या उदयाकडे नेते.”

१. Martin Buber : *Paths in Utopia*.

२. Alexander Gray : *The Socialist Tradition*.

३. Quoted by Martin Buber in ‘*Paths in Utopia*’

मार्क्सने आपल्या “शास्त्रीय” समाजवाद समाजवादा या पुस्तकाच्या “आदर्श-लोका”ला तोडून घेतले. त्याने आपल्या पुस्तकावर टीका होऊन चर्चा केली. कारण त्याच्या मते समाजवादावर मान्यता होती, त्याची केवळ कल्पना नव्या समाजवादास्येरी आतामय होती उभा केला; त्याने समाजवादाचे निरालोच्य होते; शोड-क्याय, त्याच्यापाशी शास्त्रागाने तत्त्वज्ञान होता. मार्क्सच्या समाजवादी निचाराच्या शास्त्रागाने निश्चित ममाने अभ्यास केला, म्हणजे विस्तार येतो की, शास्त्रागाने लोकता-वरील त्याने आरोप निव्वळ निराधार होते. त्याच्या आभासाच्या आरोपाच्या दाव्यात जर ते दोरी असतील, तर केवळ मार्क्सवादी शास्त्रागाने होय. निव्वळ आवाहनाच्या अग्रेसर वर्गाच्या योगाने मार्क्सवाद आपले जाहीर विचार आणि ध्येय यांना दगा देणार हे ठरून गेले. “शास्त्रीय दृष्टिकोणातून पाहता निव्वळ आदि न्याय यांना केवळ आवाहन आत्म्या एक तत्त्वज्ञान पुढे आपल्या साहाय्य करीत नाही.” हा प्रतिवाद विज्ञानाच्या निव्वळ निराधार आधाराला होता.

त्याच्या टीकेच्या इतर सुर्वातपरी समाजवादाच्या शास्त्राग १९व्या शतकाच्या मध्यास कामगार वर्ग हा निव्वळ मार्क्सच्या कल्पनेचे अवयव होता, त्याच्या अभावात जे सहभागी नव्हते, त्यांना स्वाभाविकपणे त्या वर्गाविरुद्ध काहीही माहीत नव्हते.

१. “साम्यवादी जाहीरनाम्या”च्या प्रसिद्धिपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या वादविवादत मार्क्सला अशी जणीव झाली की, कामगारवर्ग नव्यामळे समाजवादी निचाराच्या पुरासा त्या वर्गाचे काहीही ज्ञान असणे शक्य नव्हते. “हे मित्रांन्ती आदर्शलोकांनी आहते. त्यांना त्यांच्या मंदून शास्त्र शोधून काढणे भाग पडते. कारण गोष्टी अग्रेसर कारणा प्रगत न शास्त्रागाने शोधण्यामोरे जे घडते, त्याचीच तेवढी माहिती देणे आणि स्वतःला त्याचे साधन वनावणे एवढेच त्यांना करावे लागते.” (Poverty of Philosophy)

एंगल्सने अशाच स्वभावे भाषा यानंतर तीन वर्षांनी व्यक्त केले. “समाजवादाचे संस्थापक हे आदर्शलोकांनी होते. असे होण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हते. कारण त्याकाळी भौतिकशास्त्री उपादनाची वाद अग्रेसर अवयव शास्त्री होती. नव्या समाजाचे घटक आल्या मंदून निर्माण करणे त्यांना भाग होते. कारण अग्रेसर ते घटक सामान्यवर्ग जुन्या समाजात दडयमान शास्त्रे नव्हते.” (Anti-Duehring).

वाही पुढे जेऊन एंगल्सने हे मान्य केले की, शास्त्रीय समाजवाद “अशा माणसांच्या खाद्यावर उभा होता की, जे त्यांच्या अद्भुत कल्पना आणि आदर्श-लोकावाद यांना बाजूला सारून सर्व काळच्या सर्वात समर्थबुद्धीने गणले गेले पाहिजेत; आणि त्यांनी आपल्या प्रतिभासामर्थ्याने आम्ही आता शास्त्रीयरीत्या सिद्ध करू शकू अशी अगणित सत्ये पूर्वसूचित केली होती.” *Peasant War in Germany*

[illegible]

2. *Encyclopaedia Britannica* - 13th edition.

२. साम्यवादी जाहीरनाम्याच्या नव्या आवृत्तीच्या रेशानोव्हच्या प्रस्तावनेवरून उद्धृत.

आदर्श लोक हे ख्रिस्ती अंतिममतिविषये (Eschatology) * संकल्पन आहे. अंतिममतिविषया म्हणजे अंतिम ध्येयाचा सिद्धान्त हा मानवी चेनेनेस्तम्यच पुरातन आहे म्हणून आदर्शलोकवादी तीनकाच पुरातन आहे. युगायुगात त्याची आलटून पालटून येत राहिली होती. भविष्यवादी आणि प्रकटीकरणवादी दोघांचाही धर्माशी संबंध पोहोचतो. याच्या पैगमरीस आणि सिनेनाम्सचे युग ही अपवाद होती. धार्मिक विचारापद्धतीच्या न्हासामुळे अंतिममतिविषये हळूहळू ऐतिहासिकरण होत गेले. मानवी भविष्याच्या भविष्यवादी दृष्टीने प्रकटीकरणान्या दृष्टीवर मात केली आणि इच्छा श्रद्धेच्या वरचे स्थान दिले. अर्वाचीन आदर्शलोकवाद्यांना उगम द्यायला तो असा. तो याद म्हणजे स्वतःचे भवितव्य धर्मविषयाच्या मानवी क्षमतेवरील श्रद्धेची घोषणा होती. मानवाच्या सार्वभौमत्वाच्या आणि सज्जशीलनेच्या या घोषणेचा विरोध करणे हे पूर्वजोद्धरी शाले असते. मार्क्सचा शास्त्रीय समाजवाद हाही मानवजाती-समोर भविष्यकाचीन समाजाले चित्र उभे करतो. म्हणून तो मुळात एक आदर्शलोक आहे. मात्र हे ध्येय साध्य व्हायच्याने ते मानवी इच्छा आणि जाणीवपूर्वक मानवी प्रयत्न यांच्या साहाय्याने नवून अरीक्ष्य उत्पादकशक्तीच्या विकसामुळेच होय. मार्क्सवादी आदर्शलोक अशाप्रकारे प्रकटीकरणवादी आहे. देववागत घेतलेली ती पलट आहे. “अनिवार्यतेच्या प्राप्तातून स्वातंत्र्याच्या प्राप्तातील मानवजातीची ती शैव आहे.” प्रकाश शोधण्याच्या अंधश्रद्धेने अंधारात घेतलेली ती उडीही असू शकेल.

स्वतःच्या “सत्ये समाजवादी” म्हणवणाऱ्या जर्मन तात्विक मौलिकवाद्या-विरुद्ध मार्क्सचा सगळा शरणा हेच मुळी फ्रेंच समाजवाद्याच्या आदर्शलोकवादाचे समर्थन होते. यावरून आधीच्या समाजवादी विचारांना नाकारण्यात मार्क्सचा अप्रामाणिकपणा नमला, तरी त्याची मूळ होती हे सिद्ध होते. शास्त्रीय समाजवादाच्या संस्थापकाने ज्या जर्मन समाजवाद्यांशी हिरीमीने सामना दिला होता, त्यांनी मार्क्सपूर्व

१. “मार्क्स आणि एंगल्स यांनी केलेल्या वास्तववादाचा परिणाम असा झाला की, आदर्शलोक ही संज्ञा जो समाजवाद औद्योगिकीकरणान्या पोटी विरोधविकासाने फाय शिजते याची केवळ अगती जाणीव देवण्याऐवजी समाजची विमकटलेली घडी नीट करतो आणि बुद्धि, न्याय आणि मानवी इच्छा यांना आवाहन करतो अशा समाजवादाकरता वापरण्यात येऊ लागली.”

— Martin Buber : *Paths in Utopia*.

*. ख्रिस्ती ईश्वरविज्ञानानुसार मृत्यु, निवाडा, स्वर्ग आणि नरक या चार अंतिम विषयांचे ज्ञान करून घेण्याची जी विद्या तिला ‘अंतिममतिविद्या (Eschatology) असे नाव आहे.

साम्यवादाचे आदर्शज्ञेत्वादी अने वर्गीय वेगळे होंत आणि फ्रेंच व इंग्लिश समाज-सुधारणावाद्यांच्या किंवा जर्मिनायांच्या अनुभववादाच्या विरोध करण्याकरिता आपण शास्त्रीयतेच्या समाजवादाकडे होतो-रहते अने प्रतिपादन केले.

माक्सने दाखविले ठरलेल्या “रु-च्या समाजवाद्यां”वर निरु-चा वर्गीय केला. कारण त्यांनी “मानवाच्या जंतूमा समोवाच्या जणिकेवर म्हणजे बुद्धीवर” आधारलेल्या मुक्त समाज-च्या कल्पनेच्या साहाय्याने “बाय दटपणावर आधारलेल्या प्रचलित समाजाला” विरोध केला होता. माक्सचा होण्यासाठी उत्तरेच ओढतून घेणारी ही कल्पना मोठे उगम पावली ? हेगलने जिवंतिले होते की, ‘माझे स्वतःचे उद्दिष्ट पुढे नेण्यात मी उद्दिष्टांची सार्वभौमता पुढे नेतो. ती सार्वभौमता आल्या परीने माझे उद्दिष्ट पुढे नेते. या योगाने अंतिम पयबमान म्हणून व्यक्तीच्या सार्वभौम अस्तित्वासाठी जाणीवपूर्वक एकता-सुगंधा-प्राप्त करून घेता येते.” सुगंधाने हेगलयांची मंशिकवाची या दृष्टीने फॅयरबाचाच्या अनुयायांनी (जर्मन समाजवादींनी) आपल्या गुरूच्या शिक्षणीपासून अनुमान काढले ते अने : “विश्वच्यापा समाज ही एकजीवी समाजचा पाया असतो. व्यक्तीच्या सर्वतेला होणाऱ्या विरोधाच्या द्वारे अनिर्बंध संयोगाच्या दिशेने, व्यक्तिगत आणि विश्वच्या ही संयोगाच्या ऐक्याच्या दिशेने, विश्वच्या ते सुगंधाच्या प्रतिविंब अशा सामाजिक सुगंधाच्या दिशेने, तो समाज वृद्धिगत होत असतो.”

हे निष्कर्ष योग्य असात वा अयोग्य असोत, हेगलच्या प्राप्त झालेल्या समाजवाद्या एकजीवी संकल्पनापासून माक्सने ते तद्दिष्ट्या निर्गमित केले होते. परंतु तो क्रांतीच्या भावी दृष्ट्याच्या धर्मवत्त्वा उल्माहमरामुळे स्वतःच्या इतिहासाच्या बुद्धिवादी दृष्टिकोणाचा पाया उध्वस्त करण्याला उद्युक्त झाला.

माक्सचा शास्त्रीय समाजवाद हा त्याच्या हेगलवादी पूर्वग्रहांतून-विरोधविज्ञाना-वरील श्रेष्ठतून-उत्पन्न झाला. समाजवाद हा अभाववाचा अभाव शास्त्राश्रयाय येणे शक्य नव्हते. म्हणून भोडकऱ्यारी समाजवादावरून निरु-चा स्वतःचा प्रतिपक्ष अंतर्भूत असतो, या गृहीतकाने (त्याचा पडताळा मिलापयेंत) शास्त्रीय समाजवादाच्या आरंभ

१. “साम्यवाद हा फ्रेंच आहे; आणि समाजवाद हा जर्मन आहे. फ्रेंच लोक राजकारणाच्या मार्गाने साम्यवादाकडे पोहोचले; आणि जर्मन लोक सत्ताशास्त्राच्या मार्गाने समाजवादाकडे गेले, आणि पुढे त्यांचे मानवशास्त्रांत परिवर्तन झाले. अंतिमतः दोन्ही मानवतावादात विलीन झाली.”

— (Quoted by Marx in *German Ideology* from *The Rheinisch Annals, or Philosophy of True Socialism*)

२. Hegel- *Philosophy of Law*.

होणे नसताना होत म्हणून जगाची आरम्भापासून शास्त्रीय समाजवाद देवदारी मिळाले होता. मात्हा देववाद ऐकित होता. मात्हाचे भावनेच्या कमाजाच्या पक्षाच्या अपवित्रायेतली व ज्ञाना प्रथमतः १८८८ मध्ये विचारार्थ मांडली. "व्यापार आणि धनार्जन, मात्हा आणि मानवी प्राण्यांची मिश्रकृत्यांच्या पद्धतीने विद्यमान समाजाला भगदाड पडले आणि ते सुद्धेच्याच्या दुर्गि पडले अन्वय दखले." "हे मर्कट ज्ञानात आदर्शलेक्याची म्हणत होत त्या आधीच्या समाजवादार्थाच्या परंपरेतील पोर्षीचेर स्थान होते. ती काहीशी झुजार्थी होती ते मिश्र करण्याचा एकही प्रयत्न करण्यात आला नाही कारण त्यावेळीचेत मात्हाचे विपरीतरीत्या शिक्षण तत्त्वज्ञान आणि कार्य-शास्त्र यांच्या पुरतेच असल्यामुळे त्याचा अर्थधारणाच्या "धुड" शास्त्राची परिचय शाल्य नव्हता. परंतु या भावी प्रयत्नांनी भोक्क्यासाठी पद्धतीच्या पक्षाची अदकता मिश्र करणारा पुरावा शोधून काढण्याच्या दृष्टी विचाराने अर्थशास्त्राचा अभ्यास हाती घेतला. हेमेश्रणीत विरोधनक्षमात समाजवादाने पूर्वोपेक्षित आगमन चपल अपविण्याच्या आवश्यकतेमुळे तो हा अभ्यास करण्याचा उगुक्त झाला. मध्य हाती लागेपर्यंत त्याने होलेल्यंही युक्कांयरोवरच्या वादासाठी त्यावरील आपली श्रद्धा ठागून मांडली. "सागगी मत्ता ही तिच्या आर्थिक घटामोडीत स्तानाच्या विमर्शनाच्या दिशेने मार्गस्थ होते. हे विमर्शन पडागेरीच्या मूळ स्वरूपानुसार घटनाच्या विकसाच्या दारे होते, आणि तो विकस सागगी मत्तच्या इच्छेविकड व तिच्यामगून स्वतःमणे तिच्या न समजताच होत असतो." १

हा शोध अंगेरीस अर्थशास्त्रीय कसामात न त्यामगा हेमेलच्या तत्त्वज्ञानात लागला. मार्क्सच्या काळानंतर अजुनिक मानसशास्त्रज्ञ बांझित आदरी तशीच दृश्यमुद्रा संशोधने यांच्यामागील पूर्ववृत्तीच्या शक्तीचा शोध लागला आहे. अन्वयमात मार्क्सच्या एक कलाना सुचली-हेमेलच्या इराचेवळकालाच आर्थिक शक्ति म्हणून कां वगृत्ते ? म्हणून मग मानवजातीला अभावानून अभावकरुड पुढे नेणाऱ्या महानशक्तीचा शोध त्यामेल, इतकेच नव्हे, तर तिच्या मूले स्वरूप देता येईल, तिच्या पायावर उभी करता येईल. मांड-वळसाठी समाजाने पतन हा त्या अभाववर्तीचेच आर्द म्हणून तो अदळ आहे. मार्क्स-वादाच्या पाया घातला गेय; पण तो मानवी इतिहासाला लागू केलेला हेमेलवाद होता."

१. *Deutsch-Französische Jahrbücher* : edited by Arnold Ruege.

२. *Holy Family*.

३. "अर्थशास्त्राच्या पोटात शोध लावण्याऐवजी त्याने भवितव्यतेच्या पोटात अर्थशास्त्राचा शोध लावला. (Leopold Schwarzschild, *The Red Prussian*).

“अद्वयपणे कल्पनांच्या विरोधविकासात्मक गतीचे तथ्यांच्या विरोधविकारात्मक गतीत रूपांतर होते आणि तथ्यांच्या सगळ्या गतीचा विचार, ती विचक्या प्रमाणात कल्पनांच्या गतीशी जुळणारी असते, तिच्या प्रमाणातच केवळ केल्या जातो.”

“हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाशिवाय शास्त्रीय समाजवाद कधीही अस्तित्वात आल्या नसता.”

इतिहासातील महापुरुषांच्या भूमिकेचे हेगेलचे मत हे मार्क्सचे एक अवतारण म्हणून चाडू झाले. मात्र त्यासाठी “जगन्निवृत्ती” ऐवजी “ऐतिहासिक अनिवार्यता” हे शब्द घातले पाहिजेत. हेगेलने वापरलेल्या परिभाषेचे मानवरोपण-वादाच्याद्वारे सफोडण करणे, म्हणजे “ऐतिहासिक अनिवार्यता” ही प्रयोजनवादी भावार्थ अगोल्थी सत्ताशास्त्रीय कल्पना आहे अगोल्थी म्हणता येईल. ऐतिहासिक अनिवार्यता आणि देवी इच्छा यांच्यात फरक आहे हे आधुनिक पीढ्यांस्तवादाची सूक्ष्म बुद्धीच केवळ गांगू शकेल. शेवटी उत्पादनाच्या नव्या साधनांच्या क्रान्तिकारी कार्याच्या संदर्भात ऐतिहासिक अनिवार्यतेला प्राथम्यवादाना भावार्थ प्राप्त होतो. ज्यावेळी क्रांतिकामी शक्ति वाचून चरितार्थ मिळविण्याची आवश्यकता भासू लागते, त्यावेळी उत्पादनाची नवी साधने का आणि कशा विकसित होतात, याचे स्पष्टीकरण होते. पण ती आवश्यकता म्हणजे सत्ताशास्त्रीय शक्ति नव्हे. ती मानवाच्या जाणवते आणि मानवाच्या प्रयत्नच ती अनिवार्यता भागू शकते. अनिवार्यतेचा अनुभव मानवी इच्छेत स्वतःला आविर्भूत करीत असतो. इच्छा कार्याला प्रेरणा देते आणि उत्पादनाची नवी साधने निर्माण होतात. मानव संकल्प करतो आणि ते तडीलाही नेतो. स्वातंत्र्य म्हणजे अनिवार्यतेचा साक्षात्कार हा हेगेलचा सिद्धान्त सामाजिक विकासाच्या मार्क्सवादी उपपत्तीला मानवी गतिशास्त्र मिळवून देतो. पर्यायाने उत्पादनाच्या साधनांची उत्क्रांति ही पूर्वनियत आर्थिक प्रक्रिया म्हणून मानावी लागेल. मग तिचे अंतिम कारण मानवी बुद्धीच्या मर्यादितपणे कोठेही असले पाहिजे. नियतिवादास मानवी इतिहासाच्या मर्यादित ठेवण्यासाठी मानवाची सर्वज्ञशील प्रतिभा मान्य करणे आवश्यक आहे. नाही तर मानव इतिहास घडवितो असे म्हणणे केवळ शर्करावगुंठन होईल. दुसऱ्या शब्दात, विचारांचे गतिशास्त्र म्हणजे समाजाच्या अज्ञान उद्देशाचा विचारशील मानवाच्या द्वारे आविष्कार होणे हे ब्रिह्म, मिशले आणि मार्क्स यांनी विशद केलेल्या इतिहासाच्या एकत्रीवी दृष्टिकोणाचे खरे सार आहे.

१. *Encyclopaedia Britannica*, 13th Edition.

२. Engels : *Peasant War in Germany*.

३. पान १५७ वरील अवतरण पाहा.

मार्क्सने ज्या लेखात मांडवऱ्याही व्यवस्थेच्या विनाशाच्या अटळतेच्या आणि राजाजवाडाच्या आगमनाचा विद्वान्त प्रथम मांडला, त्याच लेखात त्याने पहिल्या प्रथम स्थापित राज्य आणि स्थापित ममत्त्ववस्था ही उलथून पाडण्याकरता सशस्त्र क्रांतीचा पुरस्कार केला. म्हणून मार्क्सवाद हा गूढ संकल्पनाच आत्मविरोधी होता. कोणत्याही सामाजिक पद्धतीचा हास आणि लोप ही जर अटळ असतील, तर ती उलथून पाडण्याकरता हिंसक क्रांति उघड उघड असमर्थनीय ठरते. उलटपक्षी बंदल जर बलाने घडून आणावयाचा असेल, तर तो अटळ नसतो. कारण त्यापेक्षाही अधिक बल वापरून त्याचा प्रतिबंध करणे शक्य असते.

इच्छा-स्वातंत्र्य घोषित करणाऱ्या अद्भुतरम्यवादी दृष्टीशी बुद्धिवादाची - हति-हास ही नियत प्रक्रिया आहे या दृष्टीची - मागट घालण्याच्या प्रयत्नात मार्क्सवादी हतिहासशास्त्र रतःकाल विरोध करते. या दोहोंचा संयोग होणार नाही, असा याचा अर्थ नव्हे. हुंमेलप्रणीत विरोधविरागाने त्यांचा संयोग शक्य आहे. प्रगतीची कल्पना ही बुद्धि आणि अद्भुतरम्यवाद यांचे फलन आहे. निर्मा ही एक बुद्धियुक्त पद्धति आहे. समाजही तसाच आहे. कारण तो निर्माचा एक भाग आहे. सामाजिक विकास हा जीवशास्त्रीय विज्ञानाचा विस्तार आहे. यांत्रिक दृष्टिकोणात जर प्रक्षेप होऊ नये वयाचा नंगल, तर येतातीत देवाला स्वाभाविक विज्ञानाच्या उज्वाळीने घड्याळ बंद पडू देता कामा नये, किंवा मानवाच्या कोणत्याही जाणीवपूर्वक प्रयत्नाचा प्रभाव सामाजिक शक्तीच्या विकसनावर पडता कामा नये. भौतिक, जैविक आणि सामाजिक विकासाला यांत्रिक दृष्टिकोण हा जडवादाचे खरे सार आहे.

विकासाचा यांत्रिक दृष्टिकोण हा प्रयोजनवादापासून स्पष्टपणे भिन्न मानला गेला पाहिजे. बुद्धीची अद्भुतरम्यवादाशी सागड घातली पाहिजे आणि इच्छा (स्वातंत्र्याला) विकासाच्या नियत प्रक्रियेच्या योजनेत स्थान दिले पाहिजे. असे झाले नाही, तर मानव हा सामाजिक जगाचा निर्माता आहे हा विद्वान्त, मग तो विह्वोळा वा मिशळला वा मार्क्सचा असो, जडवादी तत्वज्ञानाच्या विरोधी ठरेल. मानवाची सर्जकशील भूमिका मान्य करूनच केवळ हे स्वीकारता येईल पण हा मानव उत्पादनाच्या साधनाच्या विकासाने नियत होणाऱ्या यांत्रिक प्रक्रियेच्या चक्रांतून केवळ एक दांता नसून उत्पादनाची साधने निर्माण करणारा विचारशील प्राणी आहे. नाहीतर नियतिवादाची बुद्धिवादी संकल्पना प्रागिदृष्टवादाच्या प्रयोजनवादी विद्वान्तापासून वेगळी काढता येणार नाही. या दोहोंतील भेद स्वातंत्र्याच्या कल्पनेमुळे, निवड करण्याच्या शक्यतेमुळे, स्पष्ट होतो. इतिहासाचा बुद्धिवादी दृष्टिकोण जीवनाच्या अद्भुतरम्य वृत्तीला जर बाजूला सारील, तर इतिहासात क्रांतीला स्थान

राष्ट्राणार नाही; आणि स्वातंत्र्याची कल्पना एक पोकळ ध्येय म्हणून निकाळता काढावी लागेल, तथापि माक्सवादानुसार फ्रांट्या अनिवार्यतेने घडतात. ऐतिहासिक दृष्ट्या त्या अनिवार्य असतात. मानव इतिहास घडवितो हा विचार फुतिवादी माक्सवाय तत्वज्ञानाचा प्रमाणबिंदु आहे. या बिंदून ते तत्वज्ञान हेमेलप्रणीत विरोधविक्रमात्मक भावनादापायून फुटून निघते असे समजले जाते. हा प्रमाणबिंदु म्हणजे अद्भुतरम्यवादाचे मूलभूत तत्व होय. माक्सवादाचा हा भावनादी गाभा स्पष्टपणे म्हणजे केव्हाशिवाय मानवी प्रयत्नाने घटून येणाऱ्या भ्रांतीच्या अद्भुतरम्य कल्पनेचा सुसंवाद प्रगतीच्या बुद्धिवादी दृष्टीशी होऊ शकणार नाही. ही दृष्टि तर जडवादी तत्वज्ञानाचे सार आहे.

इतिहासाच्या प्रक्रियेमध्ये विचारशील मानव, म्हणजेच विचार, जी निणार्यक भूमिमा वळविताना नित्य मान्यता देणे हे प्रगतीच्या बुद्धिवादी कल्पनेच्या किंवा निहागाच्या यांत्रिक दृष्टिकोनाच्याही विरुद्ध नाही. प्रगतीचे बुद्धिवादी संकल्पन आणि भ्रांतीची अद्भुतरम्य कल्पना यांचा सुसंवाद जडवादी तत्वज्ञानातही घटून येतो. जडवादी तत्वज्ञान म्हणजे भावनादाचा जगाव नव्हे ते त्याला वास्तवमात्र करते आणि निसर्गाच्या तुद्रियुक्त योगनेत विचारांची मुळे शोधून त्यांच्याही पत्तीकडे जाते. विचारशील मानव सामाजिक विहागाच्या प्रक्रियेवर जी क्रिया करतो, ती येणाऱ्यात देव या नात्याने नव्हे, तर त्या प्रक्रियेचा एक अनिवार्य भाग म्हणूनच. मानवी भेद हा मुद्धा उत्पादनाचे, विचारांचे एक साधन आहे. ते साधन इतिहास निर्मिण्याच्या क्रियेला प्रेरणा देत असते.

माक्सवादाच्या हा तत्वज्ञानात्मक गर्भितार्थाची आलोचना त्याच्या संस्थापकांनी स्पष्टपणे केली नव्हती. म्हणून इतिहासाची माक्सवादी दृष्टि बुद्धिवाद आणि भ्रांतीची अद्भुतरम्य कल्पना यांच्यातील विरोधाने दूषित झाली आहे. जडवादी तत्वज्ञानाचे सार अशा बुद्धिवादाच्या योगाने माक्स हा मानवतावादी झाला होता. म्हणून तो अद्भुतरम्यवादीही झाला. हायनमानने लिहिल्याप्रमाणे माक्सने “आपल्या वंशाच्या महान शक्तींच्या साम्यक संतापाचा स्पिनोसाच्या थंड्या विश्लेषक शक्ती”शी संयोग केला. याहून वेगळी व्यक्ति भ्रांतीची दृष्टी होऊ शकली नसती. योग्यत्याही भ्रांतीचे यश बुद्धिवाद आणि अद्भुतरम्य जीवनदृष्टि यांच्या सुसंवादाने प्रेरित झालेल्या विचार आणि आचार यांच्या संयोगावर अवलंबून असते.

“तत्त्वज्ञानांती आतापर्यंत जगाचे विवरण विविधप्रकारांनी केले आहे; प्रश्न आहे तो ते बदलण्याचा.” या प्रबंधात असा सुसंवाद दिग्ग्न येतो. भ्रांतीच्या माक्सवादी तत्वज्ञानाचा हा पायाभूत सिद्धान्त रिनेमान्स मानवतावादाचा वारसा आहे. या मानवतावादाला इतिहास आणि तत्वज्ञान यांच्यातील संबंध प्रतीत झाला होता. मानवतावादी परंपरेपासून स्फूर्ति घेऊन बेकनने आपल्या ‘त्रिभेची प्रगति’ या पुस्तकात उत्तरीश्या

कृति, शिक्षाव्यवस्था व्यवहार आणि तत्त्वज्ञानापेक्षा इतिहास यांना अधिक महत्त्व देण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिल्या. त्याबरोबरच बेन्त हा बुद्धिवादीही होता आणि न्यूटन-प्रणीत यांत्रिक भौतिक तत्त्वज्ञान दाखवू कोटी। आणण्याच्या विमानात्मक तर्कांमार्फत प्रतिपादक होता. इतिहासाविषयीच्या बेन्तच्या मान्यतावादी दृष्टिकोणापासून स्फूर्ति घेऊन लिक्तेने आपल्या 'नव विज्ञान'त स्वतःची निर्मिती करणाऱ्या मानव्याच्या अत्युत्तमपथ सद्यीचे दर्शन घडविले. मार्क्स आणि बेन्त यांच्यातील नाते तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात बरेच मागे जाऊन शोधता येते.

* * * * *

तथापि मार्क्सवाद हा काही समाजवादाच्या अदल आममतावर विभाग टाकणारा पहिल्याच वाद नव्हता. मार्क्सपूर्वीचे फ्रेंच आदर्शलोकांमधी आणि त्रिदश साम्यवादी यांची समाजवादावर निष्ठा होती. त्यांनी त्यांना स्वतःनेच प्रचलू केला होता, परंतु आपल्या निवेशी सुसंगत राहून त्यांनी शास्त्रात्मक आणि पञ्चात्मक दृष्टी पूर्वार्थाचा केला होता. आपल्या निष्ठा कुजेरा मित्रण्यासाठी त्यांनीही विज्ञानाच्या आधार घेतला. से गिमोन आपल्या समाजवादाच्या "वैदिक गुल्यात्म्यांचे शास्त्र" असे संज्ञेपेले पूर्णिने आपल्या समाजवादाच्या "निर्जित शास्त्र" असे नाव दिले. प्रधाने तर सर्वोपर ताण केली. त्याने मार्क्सचे पूर्णिनन करून आपल्या विद्वानाचे "शास्त्रीय समाजवाद" असे नामकरण केले. 'रूपून, 'मना ही चोरी आहे' हे प्रधाने मत रोहून काढण्यासाठी मार्क्सच्या "तत्त्वज्ञानाचे दारिद्र्य" हे सर्वध पुस्तक लिहिण्याची आवश्यकता भासली. समाजवादाच्या अदळेतेनरील आपल्या विश्वासाशी सुसंगत

१. आदर्शलोक (Utopia) ही संज्ञ साम्यवादी जाहीरनामा प्रसिद्ध होण्यापूर्वी प्रधीनेही वापरली होती. पंगळने तयार केलेल्या त्या जाहीरनाम्याच्या पहिल्या मसुद्यात ती आढळून येत नाही. मार्क्सने नंतर ती उपयोगात आणली. स. १८४४ मध्ये प्रधीने त्याच्या धाडलेल्या पत्रात लिहिले होते की, जर सामान्य लोक आणि लोकशाही यांच्यातील विरोध हे जर का एकत्र प्रकट होते आणि से गिमोन आणि पूर्णि यांच्या आदर्शलोकांचे नशीब त्यांच्या वाट्याला येते, तर मग समाजवाद-हा समाजवाद राजकीय अर्थकारणाशिवाय दुसरे कमी अधिक काही नाही-विज्ञानाच्या पातळीपर्यंत उंचावून समाजाची पकड घेईल आणि भविष्याच्या पुढच्या टप्प्यापर्यंत बुद्धिमान शक्ति त्याला खेचून नेईल."

२. पण तत्पूर्वी मत्सेवरील प्रधीच्या पुस्तकाच्या संदर्भात मार्क्सने लिहिले होते की, "त्याने राजकीय अर्थशास्त्रात क्रांति केली असेल पहिल्यांथच राजकीय अर्थानी नीचे शास्त्र शास्त्र कोटीत आणले" (Holy Family). दीप पुढे चालू

राष्ट्र अराश्लोकवाद्यांनी वाचकच्या पक्षातून पण मार्क्सच्या पूर्वी इतर क्रियेकांनी घोषित केलेल्या क्रांतीचा पिकार केला. '

दुसऱ्यापली, स्थापित व्यवस्थेचे अत्याचारी मार्गांचे उच्चाटन करण्याचा पुरस्कार करणारा मार्क्स हा काही पहिल्याच नव्हता. महान मेच क्रांतीच्या उदाहरणाचे अली या राजकीय भयवशापांची कलाकलाच केवळ भोवतिली असे नव्हे, तर १९ व्या शतकाच्या उदार मेच इतिहासकारांनी ती कलाकला लक्षाच्या जोडीने येणाऱ्या रक्तपाताच्या कानिंगेसुद्धा सुपीत भरल्या होत्या. निष्परनेही लिखिते की, "मी पुनः सांगतो की, गुड म्हणजे जगाचा आवडदा होतो, ज्याने मानवाच्या न्याय श्रित्या, तो केवळ शमदण्याचे मोठे भक्षण ! " ' अतिशय नीतिन्यायांच्या प्रागाण्यात बांधपणे उत्कटतेने दिगमला जे आवाहन केले, ते नेपोलियन युगातही टिकून राहिले. इ. स. १८३० ते १८४८ या काल-मध्याच्या त्याच्या युरोप गाथ मिळाली ज्योती पेशीयांनी प्रत्यक्षात सशस्त्र चेंद स्थापित केले. प्रिडनगय पार्श्वित्य नळवळीत ब्रॉटेर ओब्राएन याच्या नेतृत्वागाली "शारीरिक ज्योती" ची एक सामर्थ्यागाली शाखा होती. त्याने पुढील मताचा प्रसार केला : "इतिहासकारांना जामन आवाहन आहे की, त्यांनी कोणत्याही देशात जथ्या

दीप मागील पृष्ठावरून वाढू

मागील पुढावर उलटल्या, याच कारण प्रथमे समुदायवादाच्या विरोध जेल्या आणि साम्यवादावर दीमाकेल्या, त्याने मकनच्या गोथनिष्ठ युतीविक्रही द्वारा न्दिले होता. एका नव्या पद्धतीच्या रचना मागील हो याचे त्याने नाकारले. "या सर्व पूर्वाप्राप्त पेशीनष्टा घळतून श्रित्यानंतर आम्ही आमच्या बाजून काहीही करून मिळताऱ्या जमलात लोकला आडसु नये. आमचा देशभोध मार्शिन ल्युथर याच्या प्रमाणे आम्ही लिमारीच्या अली पड नये. कारण ल्युथरने केशोर्निकांच्या ईश्वरविज्ञानचे उच्चाटन केलेपानंतर तात्काळ तो आपले स्वताचे प्रोटोस्टंट ईश्वरविज्ञान प्रस्थापित करण्याच्या कामाला लागला ... एका नव्या आंदोलनाच्या आघाड्यावर आम्हा उभे जेतोन, आम्ही एका नव्या अस्तित्वातने समर्थक होऊ नये. एका नव्या धर्माच्या द्रष्टागमणे, मग तो धर्म तकासद्र या बुद्धिमद्र असला तरी आम्हा धागू नये.

— (कार्ल मार्क्सला लिहिलेल्या पत्रातून.)

२. "क्रांती या मानवजातीच्या जसोपरीच हितकर न होता उलट जी पश्यर आणि अप्रतिहत प्रगति राजकीय सत्य आणि सामाजिक सुधारणा यांच्या उपयोगी पडावी अशी अपेक्षा असते, नित्या मारक ठरल्याशिवाय दुसरे कणतही कार्य साधन नाहीत "

— (William Godwin, 'Political Justice')

२. Thiers-History of the French Revolution.

कोणत्याही काळी घनिष्ठांनी न्यायाच्या प्रेमाने अमर आपल्या अंतःकरणाला वा सद्वृत्तीला स्मरून संनवर पाणी गोळाई आहे, असे एकतरी उदाहरण द्यावूत याचे. बळाने आणि काळ बळानेच त्यांचे भूदयावाचान रुपांतर झाले आहे.”

मार्क्स सारः ज्यावेळी अद्भुतरम्यवादाच्या अत्यंत अतिरेकी स्वभावाचा पुरस्कार करीत होता, त्याच वेळी तो आपल्या पुढाऱ्यांना ‘आदर्शवादीय अद्भुतरम्यवादी अशी नावे देताना होता. अशा अतिरेकी अद्भुतरम्यवादानेच महान क्रांतीची शोचनीय अवस्था येवी होती. मानवी कुडीवर भर देणाऱ्या अद्भुतरम्यवादामळे मार्क्सवाद हा एक जाहीसाराक सिद्धान्त बनतो. पण त्यानंतराच अद्भुतरम्यवाद मार्क्सने ऐंगेल-पासून बरखास्त घेऊन त्या तत्त्वज्ञानाचा पायाभूत मूलत्वाला म्हणजे बुद्धिवादाला निरोध करतो. निरोधान्नाम ही बुद्धिवादी कला आहे. म्हणून निरोधान्नामचा जडपण हे बुद्धिवादी तत्त्वज्ञान आहे. दुसऱ्यापक्षी, हिंसेला आपातन करणे म्हणजे अद्भुतरम्यवादा अतिरेक होय. हिंसा ही तर मानव क्रांतीच्या शेवटच्या अवस्थेचा पटला आहे. मार्क्सवादाला या संकेताने अशा प्रकारे पत आणत प्रसिद्ध या संकेताला उभे राहतात त्याचा समन्वय म्हणजे “ज्या बळाला मानव स्वतःचा बदलतो” हे विधान होय. दुसऱ्या अंगात जे बळालाची मानवाची कृत्रिमता, क्रांतीच्या जारे क्रांतीच्या नाळ्या देण्याची आणि तसे करण्याचा नीतिक तप प्राप्त व्हायलाची अर्थ, ही मानव हा निर्मयाचा भाग आहे. या तथ्याचा निष्कर्ष होय. निर्मय ही एक परिस्थितीची अवतार प्रकृती, ऐंगेलच्या भाषेत विरोध विकारान्नामक प्रक्रिया, आहे. पण जेव्हा श्रेयस्व माणसांसाठी श्रेयस्वर आहे, आणि संवत्स तसेच राष्ट्रपार आहे. म्हणून पूर्ण हे अंशांसाठी मोठे अर्थ, या मर्यादित तत्वाला अनुसरून जे बळालाची माणसाची कृत्रिमता मर्यादित अर्थ हे स्वयंभूत सत्य अद्भुतरम्यवादा क्रांतिकारी प्रयत्नात बुद्धिविरोधी बनतो आणि निर्मयहायदा व मानवाचा स्वभाव याच्याविरुद्ध पवित्रा घेतो. मग मोंटूविनेने इतरा दित्याप्रमाणे क्रांति ही मानवजातीला खरोखरीच उपकारक होण्याऐवजी हितकर आणि अप्रतिहत प्रगतीला केवळ मारक ठरत असते.

म्हणून, क्रांतिवाद्याने नम्र झाले पाहिजे. त्याने कमत्कार घडविण्याची हाच धर्म नये. त्याचे जीवनाचे तत्त्वज्ञान बुद्धिवाद आणि अद्भुतरम्यवाद यांचा विवेकी समन्वय असले पाहिजे. क्रांतिकारी कृतीवर अवास्तव भर देऊन मार्क्सवादाला बुद्धिवाद-विरोधाने पारडे उड केले आणि आपाततः एका धर्मात त्याचे अधःपतन झाले. त्यानंतराच मार्क्सप्रणीत क्रांतीची उपपत्ति ही विपण्ण धृष्टीची द्योतक आहे. मानवी

माणी कधीही नैतिक प्रेरणांनी कार्यप्रयत्न होत नाहीत, हे त्याचे पायाभूत तत्त्व आहे. मानवी स्वभाव हाच मानवजातीच्या अनेक प्रगतीचे समग्र कारण आहे, हे मत माकसने त्याने निघायी अजिंक्य यांनी प्रतिपादी कृति इतिहासाच्या निर्णायक घटक असेल हे बाहेर केड माकसप्रणीत इतिहासमीमासा आणि फ्रांसीसी उपपत्ति ही अद्यावधारे अमान्यांना पंथ (राजकीय पक्षात संघटित झालेली अजिंक्य वर्गाची क्रांतिवादी आघाडी) निर्माण करतात आणि लोकशाहीच्या पर्याय म्हणून हुकुम-शाहीचे दृश्य खुले करतात.

माकसबावने आपली आर्थिक वास्तुमुद्रा माकसपुर्वी इतरांनी संकलितल्या आणि उद्दिष्टाच्या विचाराने उभी केली होती. त्याच्याची अधिक महत्त्वाच्या व्यक्तींनी आर्थिक प्रदाना विचार अजिंक्य वर्गाच्या दृष्टिकोणातून केला गेला. वस्तुतः माकसबादी अर्थशास्त्रज्ञांना माकसपुर्वी संघ अतिजात राज्यीय अर्थशास्त्रज्ञांनी निनाश केली होती. १८ व्या शतकातील तसेच १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या इतिहास संदर्भित मान्यवादी, दाखलणे या अर्थाने, माकसबादी अर्थशास्त्रज्ञांनी चलेली प्रत्येक वास्तु पूर्वमूल्य केली होती हे स्पष्ट आहे. परंतु १७ व्या शतकाच्या मध्यात इतिहास प्राणीच्या वेळी लोकप्रचारात इतिहास यांना आर्थिक नियंत्रित सामर्थ्य होता. हे कारण थोड्याशा माकस आहे. शासनाचे रचना आणि वर्तमान सामर्थ्य आणि आर्थिक शास्त्रींनी नियंत्रित होतात, हे त्याचे मत होते. त्याने ८ व्या शतकाच्या राजवटीतील घर्षणातील वेळ नव्हत, तर गुलाम चिन्हांनी युद्ध (Wars of the Roses) मुद्रा * अर्थशास्त्रीय परिभाषित स्पष्ट केली कायदा हा तरवारीने संरक्षित पाहिजे, या हॉन्डच्या मताचा उल्लेख करून हेरिग्टनने लिहिले, " तरवार धरण्याचा हाच राष्ट्राची सेना असतो. परंतु सेना ही एक पक्ष असून तिचे गोड मोड असेल आणि ते भारी त्यासो. गुलामाच्या वेळ ही कुराणे आहेत, त्यांनी हे करता येईल गुलामी कुराणे पंथार

* इंग्लंडमध्ये स. १४५५ ते १४८५ या दरम्यान झालेल्या यादवी युद्धांना गुलाम चिन्हांनी युद्ध असे म्हणतात. राजा सहावा हेनरी याच्या वेड लागले. त्यामुळे इंग्लंडच्या गादीसाठी भांडणे सुरू झाली. ड्यूक ऑफ यॉर्क रिचर्ड हा गादीवर हक्क सांगू लागला. त्याच्या पक्षाच्या लोकांनी आपल्या निशाणावर पाठच्या गुलामाचे चिन्ह धारण केले. त्याच्या विरुद्ध बाब्ले लॉरन्ड्यून यांनी ताबड्या गुलामाचे चिन्ह घेतले. यामुळे या दोन पक्षातील युद्धांना गुलाम चिन्हांनी युद्ध असे नाव पडले. शेवटी सातवा हेनरीने बोस्वेलच्या लढाईत सर्व विरोधकांना पराभव केल्या आणि तो गादीवर बसला. तेव्हापासून इंग्लंडमध्ये ड्यूडर घराण्याची कारकीर्द सुरू झाली.

शिल्पी जिद्दीत जमा होतील. निव्याशिव य जवता तरवार ही केवळ एक नामधारी अगर शोभेची वस्तु होईल.”^१

कौशेम्बेने आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथात मानवी आत्म्याच्या अभिवृद्धीचा प्रेरक उद्गमून उत्पादकशक्तीचा उद्भव केला आहे. “हजार वनविणे, अन्न तयार करणे, त्यासाठी आवश्यक उत्करणे वनविणे, पोषणाची गरजत ताऱ्पुरती राहून देवणे, स्वतःसाठी अन्नसाठी निर्माण करणे, या सर्व कर्मांसाठी हजार प्रणिजातीच्या समूहाच्या मानवी समाजाच्या पुढे कठणारे पटले वेष्टित्य होत्या.”^२ केवळ क्रांतीनंतर थोड्याच वेळाने निम्माहीने आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथाने (*Nouveaux Principes d'Economie Politique ou de la Richesse dans ses Rapports avec la Population*) मांडवल्दारीवर टीका सुद्धे केली. हा ग्रंथ अविज्ञात राजकीय अर्थशास्त्राच्या लाभलेली एक मूल्यान देणगी म्हणून इतिहासात नमूद आहे.

अममूल्याच्या मिद्वान्ताच्या उगम लोकांत मनेच्या व्यापक शोभता येतो. ती व्याख्या अशी : “निर्माणे लोकांच्या देणव्यांकडे मानव आपले धन ओततो” या तथ्यातून मत्ता निर्माण होणे. पुढे “असम निम्य आणि वृद्धि रिकार्ड यांना अममूल्या मिद्वान्ताच्या पाया घातल्या. मार्क्सने त्यांचे कार्य पुढे चालविले आणि तो मिद्वान्त कॅटेगोरिपणे सिद्ध केला आणि मुंग्यांमाणे वाढावल्या.”^३ सामुदायिक वर्गातसंबंधांची आणि त्यांच्या सवर्गांची कलना हामुद्धा आसमान राजकीय अर्थशास्त्रात उगमून होती. भांड, नफा आणि वेतन यांच्या निमागणीविषयकच्या उपाचीमध्ये समाज व्यक्तींचा नमूदा वर्गाच्या वनलेल्या अगती, हे पूर्वगृहीत होते.

अममूल्या मिद्वान्त तर्कद्वया अनिरिक मूल्याच्या मिद्वान्ताप्रत जातो. हा मिद्वान्त प्रिडिग भेद्वान्तिक माध्यवाद्यांनी फार नीटसरपण विशद केला. हे सर्वे अविज्ञात राजकीय अर्थशास्त्रज्ञ रिकार्डचे अनुयायी होते. तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने ते सर्वे “भांडवलदर वगाच्या तत्वद्वयांनी”^४ जाहीर मील्यत्वाची उभारमताचे होते. मार्क्सवादी अर्थशास्त्राची मूलभूत तथे मार्क्सच्या पूर्वी “भांडवलदारी उभारमतावाग्या सामाजिक आणि तत्वज्ञानात्मक वातावरणात तयार झाली. ही गोष्ट इतरासाच्या वननिष्ठ तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने मोठी अर्थपूर्ण आहे. मार्क्सवाद्यांचा संपूर्ण धारसा मार्क्सवादी इतिहास-शास्त्राच्या विरुद्ध जातो.

१. Harrington : *Oceana*.

२. *Tableau Historique*.

३. Lenin— *The Three Sources of Marxism*.

चार्ल्स हाल हा एक विपक्षी होता. आपल्या व्यासाय मुळे गरीबीचे जीवन कसे ठारसे हे त्याच्या समजात असले. त्याच्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षणास आर्थिक दृष्टिकोणातून नवाच नैतिक मानवावादी दृष्टिकोणातून तो पाहू लागला. तथापि पुढे तो ज्या निष्पत्तीस आला, त्याची प्रत्येक मृदुवाचा मित्रांला दुसोरा मिळाल्या. “जवळपास लोक ताच्या श्रमानेच्या बदलीची फक्त १ भाग वसूलता. म्हणून आढवण्यासार पद्धतियेनेच जवळपास एक तम इतकच देऊ गरीब माणूस आपण, मागणे पत्ती जाईल आपली सुखद याचपद्धतीस केली करतो. इतर गरीब दिसून, जिव्याने इतर गरीब तम, तो ह्या या लोकांजवळ राहता असतो”^१

“आधुनिक समाजवादीना सर्वाने प्रत्येक गोष्टाकडे” म्हणून विषय भोवपुनचे धर्माने पर्याय येई. तो सर्वत्र आधुनिक पुढीलच उत्पत्तीसहचारी (इतर भोवपुनसार श्रमाली) त्याने जाणवें फेडवी “श्रमानेचाय स्थान नाही आणि धर्म हीच एकमेव संपत्तीची जमनी आहे.”^२

माकर्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ उपासक पूर्णिमास जमनांनी याची स्पष्टपणे आंदावर दिलेल्या स्थानाच्या जोडीस येतम हाहू जम. जम ये आणि जे. एहू. जे यांना किंवा कोणा केवळ पवित्र, केवळ गरीब जम तोचही, “श्रम हा मत्तेचा एकमेव पाया आहे. गरीबीचेच सर्व मत्त हा श्रमानेचाय दुसरे काहीही नाही”^३ पुढील वेळीस श्रमास ताज्जुतच्या मत्ताने गारंज जाई. “तथापि माझी अशी मत्त आहे की श्रमाना गुणवत्ता नस्य होईत्या, उच्चक उच्चक उच्चक वेळीस सोड होईत्या, आळस वेळीस दळीस राहिल्या “वेळीस को काळीस राहिल” ही सत्य म्हणू शकणं प्रस्थापित होईत्या, मत्तलीस हाहू मत्तमत्तलीस तत्तार नई तार न्यायाच्या तत्तार आभरता आहूत्या, मत्तमत्त त्याने न्याय केवळ याचोत्तसा आणि त्याच्या पायामत्तल्या वेळीस जे आहूत मात मिळेत्या या पुढीलवर शांतता किंवा मानवात्म्य साह्या नई शरणार नाही आणि ती नईही पण नई.”^४

१. Charles Hall- *The Effects of Civilization.*
२. Menger- *The Right to the Whole Produce of Labour.*
३. William Thomson- *Enquiry into the Principles of the Distribution of Wealth.*
४. John Gray- *Lectures on Human Happiness*
५. Hodgskin . *Labour Defended.*

बरेच वर्षांत असे करण्यात येले की, “बुद्ध्या तो मार्क्सपूर्व इश्टज्ञान सर्वांत प्रभावी होता आणि काही बाबतीत कदाचित् तो आधुनिक मार्क्सवादी होता.”

मार्क्सवादालाच प्रत्यक्ष मूल्य केवळ त्याच्या उदारमतवादी परंपरेच्या संदर्भात पूर्णपणे पारखता येते. उदारमतवादाने व्यक्तिस्वातंत्र्याचे तत्त्व उद्घोषित केले. पण त्या तत्वाच्या व्यवहारात औपचारिक स्वरूप देऊन त्याने ते निरर्थक ठरविले. समाजवादाने ते तत्त्व आचरणात आणण्याने असंशयाने विरुद्ध. व्यवहारातील समाजवाद म्हणजे संवत्सित उदारमतवाद होईल हा मार्क्सवादीना मूळ फेरवादी नव्हता. मान त्यामुळे मार्क्सवादाला ऐतिहासिक अर्थानेच गरी स्मरण करता येते.

नैतिक प्रश्नांविरुद्धी मार्क्सवादी धृति ही भोडवळगारी उग्रयुक्ततावादी परंपरेतील होती. नव्वेवर्षांत बाहेर काढले होते की, भावनात्मक आणि सैन्यानी नाभीच्या उग्रम अभिज्ञताशील शास्त्राभ्यासनास या समाजिक आणि सामुदायिक वातावरणात ती प्रमाणभूत असत नाहीत. तथापि नैतिक मूल्यवादी नीतिक प्रश्नांक वैयक्तिक दृष्टिकोणातून पाहणांर होते. समाजाच्या हितासाठी व्यक्तीचा कडी देऊ लागणाऱ्या नीतीला ते आक्षेप घेत होते. त्यांनी आज्ञासूच आणि नम्रता या गुणांना हीन ठेवले. व्यक्तिगत हक्क आणि हितसंबंध यांचे रक्षण करायलाच केवळ सार्वजनिक समृद्धि आणि स्वास्थ्य यांना चालना मिळाले. या मतानेच ते होते हितसंबंधाच्या समतावादाने ते तर्क व्यवस्था अग्र्यतया निर्माण होत. मार्क्सने व्यक्तिवादाला निमोडून तत्त्व भोडवळवादी शून्यता म्हणून नाकारले आणि परिणामतः नैतिक प्रश्नांक उदारमतवादाच्या दृष्टिकोणाशी शिकार मार. उग्रयुक्ततावाद्यांनी नैतिक सार्वभौमता खंडित होती. तर मार्क्सवादी सार्वभौमता आपल्या बाजू रुपात बाजू गारते आणि हेगेलच्या नैतिक प्रत्यक्षादाचे भविष्यातील प्रक्षेपण असल्याने ती पोथीजिष्ट बनते.

मार्क्सवाद कोणा एक व्यक्तीच्या मनाची निर्मिति नव्हते. काले मार्क्सच्या काळापूर्वी ३००।४०० वर्षांचे मानवी विचार आणि मानवी कर्तृत्व यांच्या सगळ्यांचे त्याची घडण झाली. त्यानंतर मानवी ज्ञान कितीतरी पुढे गेले आहे आधुनिक वास्तवशास्त्राच्या आश्चर्यकारक शोधांना जडवादी तत्त्वज्ञानाचा पाया उलटून टाकल्याचे भय लागले. १९ व्या शतकाच्या वास्तवशास्त्राचा काही गृहीतकृत्ये स्वतःच तोंडा ठरवी आहेत. नव्या गोष्टी उजेडात आल्या आहेत. त्याला अनुसरून मार्क्सवादी जडवादाची फेरतपासणी होणे अवश्य आहे. ज्ञानाच्या प्रगतीमुळे अवश्य शालेत्या अशा फेरतपासणीला प्रतिबंध करणारे काले मार्क्सच्या शिकवणीत काहीही नाही.

माकसवादाने तैत्तिरीयशास्त्रीची समस्या सोडवण्याचा मार्ग दाखविला. ही त्याची तत्त्वज्ञानात्मक अर्थवक्ता होती. विज्ञानाचे प्राचीन पूर्वसूरी जगदृत्तांतविषयी जी चिंतने करीत असत, त्यांना सनातनाख्य मृगीतझिनी मागून टाकले होते. त्यांचेकडपासून तैत्तिरीयाने तत्त्वज्ञान दूरिले करून सोडले होते, कार्यधात जग उभात विभागले गेले. एक मनाचे जग आणि दुसरे जगचे जग. शिवदी देहाच्या पद्धतीत तत्त्वज्ञान अशा निष्कसातून सोडवले गेले, या दोन जगामधील विटार जोडणारा हेतु नसतो या निष्कसाचा अर्थवक्ता म्हणजे त्रिधाच्या द्वारे मिळणाऱ्या ज्ञानाच्या वस्तुनिष्ठ प्रमाणावित्तिरीय मंडळ निर्माण होणे आणि स्वाभाविक जगाची वस्तु अवलोकन करणे हा होय. तत्त्वज्ञान म्हणजे ज्ञानात्मक होय, आणि ज्ञान अनाद्य आहे या निष्कारातून येऊन तत्त्वज्ञानाने आत्मनाश ओढवून घेतला.

तथापि तत्त्वज्ञानाचे जनक आणि विज्ञानाचे पूर्वसूरी असे जे प्राचीन निमसवादी विचारवंत त्यांच्या भौतिक वस्तुमत्त्ववादाची परंपरा ही काही मर्यादा नष्ट झाली नव्हती. गांधी आणि डॉक्टर यांच्यासारख्या तत्त्वज्ञानाची ती परंपरा पुनरुज्जीवित केली आणि निम्ने १८ व्या शतकाच्या 'थोस्ट' जडवाद्या प्रेरणा मिळी. या जडवादाने 'देहातना मानसशास्त्रीरसमान्तरवाद' असेरून त्यांचे यातक विचारविज्ञान स्वीकारले. हेमलयेथी आययनाने दिशानुल शास्त्राने माकसने यातक निमसवादाचा धारणा अवलोकन केला आणि शिरोध कलामाच्या मूलतः भाववादी संकल्पनाद्वारे तो वाहात गेला.

असे असले तरीही मानसशास्त्रीरसमान्तरवादाच्या गोचराने याकणाच्या समस्येविषयाचा त्याचा दृष्टीने १८ व्या शतकाच्या जडवादाच्या संवेदनवादी शानमीमांसेक्षा अधिक फलदायी होता. कांटच्या पूर्वप्राप्तधातवेक्षा तो अधिक शास्त्रीय होता. माकसने ती समस्या मांसेक्षाची-प्राथम्याची-अशी मानली आणि जाणीव ही अस्तित्वाचे नियत होते असे जाहीर केले. मन आणि जड याच्या जगातील काल्पनिक विटार मुजविले गेले ज्यांचेही जीवनाख्य मानवाच्या खास उत्पत्तीचे पुरातन तत्त्व उल्लेखन काढीत होते, हतकेच नव्हे, तर मूर् जीवनाच्या जडात्मक उत्पत्तीचा शोध घेत होते, त्यांचेकडील स्थान जडवादी अद्वैताचे मूलभूत तत्त्व स्थापन केले. ज्या वास्तव रामायनिक स्थितीत जीवनाचे अस्तित्व अवलोकनाचे ज्ञान झाले आहे, ती स्थिति अगदी अन्वीकडच्या काळापर्यंत विश्वात कोठेही उपलब्ध नव्हती. सैद्धांतिक दृष्ट्या निश्चित झालेल्या या तथ्याने जीवन ही एक अकस्मात् उद्भवलेली घटना आहे हे सूचित केले. जाणीव ही जीवनाचा एक गुणधर्म अवलोकनाचे ती अस्तित्वाचे (शारीरिक अस्तित्वाचे) नियत होते, हे एक भक्कम शास्त्रीय विधान आहे.

येथून एक पाऊल पुढे गेले, म्हणजे माकसने तत्त्वज्ञानात्मक विचाराला दिलेल्या देणगीची दूरगामी अर्थवक्ता स्पष्ट होते. शास्त्रीय दृष्ट्या मनाच्या आधी जीवनाचे

अभिन्न पूर्वग्रहीत धरांचे आगो म्हणून मनांचे जग जगाऱ्या जगापासून स्वतः राहू शकत नाही. एखात जगाचा तो दोन अंगे असून त्यांची एक दुसऱ्याच्या आधीच असते. सांख्यनिरुक्त सत्तासाधनीय पदार्थ या ना याने जड हे जीवन निर्माण करायला लागत असणे, जी अन्नम वस्तु आहे, अर्णव, चोचन, मन, चित्तर ही जीवसाधनीय पदार्थांच्या क्रमाने ओघाने येतात. अनुत्पत्ति सगळे जग सग असते. अलीन वस्तु ही कल्पना आभास आहे. मन तसेच जड, भावक जग आणि तत्त्व कर्तृत्वांचे अलग विचारांचे जग, ही सारखीच सात आहेत; परंतु तत्त्वज्ञानाच्या त्यांच्या रचनेने वास्तव्यवादी शास्त्रीय मान्यता हाणे अवश्य आहे. या जगाच्या वास्तवीत मान्यतेने जी गर पावते, तीव्रत तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीपासून त्याला प्रत्यक्ष स्थान प्राप्त झाले आहे. मनाच्या उच्चत विषयीच पयसी मत म्हणजे अजड आत्म्याशी मनाचा संबंध जोडणे हे होय. मना-विषयीच्या या संकल्पनांमुळे मनाने स्वतःचे अंग जग असते; आणि गुणदृष्ट्या ते जडत्वाच्या जगापासून भिन्न असते अशी कल्पना उत्पन्नते. असे केवळ ही गृहीत धरण्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या विज्ञान आणि बुद्धि यांची भूमिका सोडून पावता आगो. अजड आत्मा आणि अज्ञासीरी नित हे एक धर्मातच आहे. ते तत्त्वदृष्ट्या संश्लेष्यत्वादी रत् स्वरूपी वस्तु नव्हे. सग अनुभवाची गोष्ट तर नव्हे.

धर्म आणि ईश्वरविज्ञान यांच्या संबंधातून मुक्त होण्याकरिता आत्म्याच्या तत्त्व-ज्ञानाच्या (ज्ञानव्यवस्थेच्या) गुणानुगुणच्या श्रमदाने देहाचे स्वतःची निर्णायक भर घालली त्या दशाज्ञाची पारंगति नित्यमवभासयुक्त निज अशा १८ व्या दशाज्ञाच्या जड-वादा निवर्तनासाठी झाली. जीवज्ञान जरी त्यांमधील शास्त्रव्यवस्था होणे, तरी त्याने मानव आणि इतर प्राणी यांच्यातील देहात्मप्रणत भेद मगमानी जाणवत. असे दाखवून दिले. त्यामुळे यांचेक सत्त्वमनेने देत नाकारण्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्राप्तातून मिळाले. लौक्याच्या संबंधनवादात कोटियात्मने भर घालली; आणि सग त्या संबंधनवादाने तत्त्वज्ञान आणि धार्मिक पूर्वग्रह यांचे उदात्तीकरण करण्याच्या पुरातन परंपरेतून मानवी आत्म्याच्या विमोचनाच्या आदेशाला चळवळी आणली. हेगेलवादी मध्यंतरासह प्रायुक्त झालेल्या मिथ्या अद्वैततत्त्व प्रतिगमनाने त्या आदेशालाच्या सातत्याने अद्ययावत आणला.

तरुण वयात हेगेलशी घडलेल्या सहवातामुळे मार्क्सच्या स्वतःच्या आध्यात्मिक कुलपरंपरेची पुरेशी जाणीव झाली नव्हती. हेगेलच्या विरोधनिष्ठाच्या प्रभावामुळे १८ व्या शतकाचा जडवाद यांचेक म्हणून त्याने शिष्टकारत्या त्याचरोबरच सामाजिक न्यायाच्या पूर्वाच्या पुरस्कर्त्यांची मानवतावादी परंपरा त्याने नाकचूळ केली आणि त्याचा आदर्शलोकवादी म्हणून उपहास केला. अगदी रेवोटीपासून आपण मुरवात

करीत आलेले आत्मा जरी त्याचा विनाश होत, तरी नव्या तत्त्वज्ञानाच्या संस्थापक आणि प्राप्तीचा द्रष्टा या दर्शने मान्य होत, प्रभात मोठ्या व्यक्तीचा अंश बनवण्याच्या क्षमतेचा, दिना स्तरा, एस्किमो, म्युन्चियम मुल्ले, गॅरी, हेल्ल, नोल्डफ, डिरो, फॅयरबाच यांच्या देखावट तल होता. म्हणून तत्त्वज्ञानाच्या प्रगतीसाठी त्यांचे स्थान मोठाही महत्त्वाचे ठरले. कदाचित् महत्त्वाचे ठरले तरी मानवाने नाही तरी पाहता, मानवी स्थान याच्या काळाच्या त्यांनी देणगी आचर मोठी आहे, कारण त्या युगात जगाच्या गरीब व्याख्या असली होती, त्यात तत्त्वज्ञानाच्या युगात समाप्तावर शास्त्रीय ज्ञान प्रकाश पाहू शकत होते.

अनुभवाच्या जगाचे व द्रव्यादी रचणीकरण करण्याच्या समर्थ होण्यासाठी आणि गुढवाशने मानवाच्या दृष्टीच्यासाठी तत्त्वज्ञान एकत्र जमणे आवश्यक असते. एकाच सत्ताशास्त्र भवत्या प्रसिद्धीत बुद्धिवादाच्या वक्तृ करीत नाहीत केवळ ज्ञात्री सत्ताशास्त्र (दाम्बवासातील ज्ञात्री कल्पने शब्दांच्या जडल्या न तुलना) फाटलेल्या एकाच रहस्य, जणीव आत्मिकते मित्या होते, या मार्क्सच्या विचाराने ज्ञात्री सत्ताशास्त्राची रचणी शास्त्रीय पायावर उभे करे. तथापि, या अर्थपूर्ण प्रमाण-विद्युते दाम्बिकेच्या दिशेने त्याचा भारता विचार, विशेषतः समाजशास्त्र विचार, मोठ्या नाही. फक्तहीत मार्क्सवाद आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या परंपरी प्राप्तीक राहिल्या नाही समाजशास्त्राचा बागीत मूलाः निवड मध्ये निवडलीत असतात, हे नाकारण्याच्या महत्त्वाचे नऊन त्याने ज्ञात्रीच्या विचार केले. ज्ञात्रीच्या शास्त्रीच्या अतीक कल्पने मानवतातन इतिहासा प्रयोगवाद पुढे. मार्क्स हा आपल्या भावनांच्या वी आहे या स्वतःच्याच शब्दांच्या त्याने समूह विरोध केला. त्याच्या इतिहासाच्या अधिक निवडलेल्या मानवी स्थानाच्या पायावर उभे दाने. कारण तो व्यक्त या भाषाने कधी तरी मानव स्वतः होण्याची शक्यता बघव करतो. तथापि मध्याच्या समाजशास्त्रीय विचाराने मार्क्सवादच्या तत्त्वज्ञानाच्या अतिशय विज्ञानाचा बराच मोठा प्रभाव पडला आहे. पण हे विज्ञान त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या तर्कदृष्ट्या निघत नाहीत.

हेतुवादविरुद्ध सत्ताशास्त्राच्या युगायुगाच्या शब्दांच्या एकाच फलमितीच्या जोडीने मार्क्सवादने तत्त्वज्ञानाच्या मानवताशास्त्रा विरोधक परंपरेचा वारसा घेतला होता. यांचे निवडलेले आणि अद्भुतस्मिता या दोन तद्दृष्टीने विरोधा विचार-प्रवाहांचा फायरबाखमध्ये मिलाफ झाला होता. म्हणून हेगेलचा प्रभाव मार्क्सच्या-पेक्षाही अधिक पूर्णतः तो झगारून देऊ शकला. तथापि फायरबाखच्या ज्ञात्री मानवतावादात मानव हा रहस्यात दडलेला एक प्राथमिक अव्याख्येय पदार्थ, केवळ

अहम् श्रमजीवींचा का अमेना - मंत्राचा पुरावा होऊ शकत नाही. मानस-या मते समाजवादामध्ये मानवी जवनावर पुढील करणाऱ्या बुद्धिबरोधी शक्तीवर मानवी बुद्धि मात करील, आणि बुद्धिवादी प्राणी या नात्याने मानव आपल्या भवितव्याचे नियंत्रण करील, अश्या नियतिवादाच्या तर्कशेपानून मुक्त शास्त्रांनी मानववादाची मानवतावादी, स्वातंत्र्यवादी आणि नीतिवादी पेतना आजच्या काळासाठी एक नवी श्रद्धा निर्माण करील. मार्क्सवाद हा मानवी वारशाच्या संघर्षाचे ठेव्याचा एक भाग आहे. आणि त्यावर भाषा-याच्या निर्मात्यांचा हाक आहे. हे निर्माते कोणत्याही एका विशिष्ट वर्गाचे असणार नाहीत.

जीवाच्या उत्पत्तीविषयीच्या पुरावा शानाच्या असावी मानवतावाद गतकाळात बुद्धिवादा-या पायावर उभा राहू शकत नाही. १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून शास्त्रीय शानाच्या प्रगतीमुळे यांचे विश्वविज्ञान आणि जडवादी सत्ताशास्त्र यांची कांढी बाबतीत फेर तपासणी करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे बुद्धिबरोधी मानवतावाद यशस्वी होण्याला साहाय्य होऊ आहे. जीवाच्या संघर्षाच्या एका विशिष्ट अवस्थेत ते निर्जिव जडवादाशी संबंधित असल्याने आढळून येते. या गोष्टीमुळे जैविक विज्ञानाच्या दीर्घ प्रक्रियेच्याद्वारे मानवाचा स्वाभाविक विश्वाच्या पार्श्वभूमीशी संबंध जटिल होतो. मानवामध्ये भवत-या शारीरिक प्रक्रियेने आतात्म्येची उत्पत्ती पालवी राहिली आहे. या तथ्यामुळे मानवाला सर्वश्रेष्ठ महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मानवतावाद हा यापुढे गूढ आणि काव्यात्म जीवनेट्टी राहिल्या नाही. शास्त्रीय जीवनावर आधारल्याने तो जडवादाच्या साधारण तत्त्वज्ञानाशी एकत्र होऊ शकतो. ते तत्त्वज्ञान अशा एका समाजशास्त्राचा पाया होईल की जे नियतिवाद नाकारणार नाही; पण मानवी सर्वेनधीलता आणि व्यक्तिमत्त्व-य यांना स्थान देईल, बुद्धि आणि श्रद्धा यांची सांगड घालील, आणि महत्कार व संघटना स्वातंत्र्याची प्रेरणा देणून टाकणार नाहीत हे दाखवून देईल. मानवतावादशी सुसंगती शास्त्रांनी जडवादी तत्त्वज्ञानाच्या नीतिशास्त्राला स्वतःच्या मूल्यासाठी मानवाच्या उपजत बुद्धिवादित्वावगीत दुसऱ्या कोणत्याही अधिष्ठानाची गरज भासणार नाही.

मार्क्सवादाचे निःसंदिग्ध घटक जर त्याच्या तर्कशेपानून मुक्त होतील आणि वाढत्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रकाशात त्याचे स्पष्टीकरण होईल, तर ते अधिक व्यापक अशा तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत राहातील. त्या तत्त्वज्ञानाला एकात्म किंवा मौलिक मानवतावाद असे संशोधता येईल. हे तत्त्वज्ञान यांत्रिक विश्वविज्ञान, जडवादी सत्ताशास्त्र, ऐहिक बुद्धिवाद, आणि बुद्धिवादी नीतिशास्त्र याचा संयोग घटवून आणिल. आणि मानवाची स्वातंत्र्यप्रेरणा व सत्यशोधन यांची पूर्तता करील. हेच तत्त्वज्ञान या ध्येयप्राप्तीच्या मार्गात त्याच्या भावी कार्याचे मार्गदर्शनही करील.

बुद्धिवादविरोधी जुळी भांडडे

एकेशिमाच्या शास्त्राच्या गुंतागुंतीच्या अस्मितातील अत्युत्तर अद्भुतरम्यवादी ओशेलनाने दिग्दर्शित केल्याप्रमाणे गौतमक शास्त्राच्या मध्य वर्तमान बुद्धिवादविरोधाच्या उद्रेकाचे शमन केले. परिणामात १८ व्या शतकाच्या पररेचा ऐतिहासिक बुद्धिवाद युरोपाच्या बौद्धिक जीवनाचे उत्पत्तीला महत्त्व देणे सामाजिक विचारांचे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून पुनः प्रस्थापित झाले. तसेच आणि समाजशास्त्र या दृष्टीने मार्क्स हेगेलच्या तसेच ईश्वर उदार मतवाद्यांच्या समप्रचारातील वर्जितवादी होता. त्या बरोबरच सामाजिक न्यायाने मानवतावादी ध्येय त्वांन गाढावे, ही उच्च भावना त्यांच्यापाशी होती. त्यामुळे उतावळण्याने त्याने हिमक जीवनाचे उत्पत्तीचे मार्ग शोधून पाहिले.

प्राचीन मार्क्सवाद बुद्ध आणि अद्भुतरम्यवाद यांचा संगमवाद घडविण्याकडे झुकत होता. मानवी इच्छा आणि प्रयत्न यांच्या स्वातंत्र्याच्या सामाजिक विकसाचे कायदा प्रतिबंध करीत नाहीत, ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची मूल्यी प्राप्ती होती. त्याला अनुसरून मार्क्सवाद गुंमत्ताने बुद्धिवाद झाला असता, तर अत्युत्तरादींचा अद्भुतरम्यवादी अतिरेक आणि आघाती अस्मितांच्याचे त्वर हिमक तात्त्व यांचा क्रांतीच्या प्रत्येकी जी पारंपरिक सहयोग जाला, त्यातून तिची ती गुटका करू शकला असता. जन्म तात्त्विक मीनिकवादी म्हणून ओशेलने जाणारे फायरबाच आणि त्याचे अनुयायी यांनी पोषित केलेल्या शास्त्रीय मानवतावादी अस्मितांच्या त्याने चालना दिली असती. परंतु महान मागीच्या आदर्शाच्या अनुसरून जवळच्या भाग घेण्याच्या मोहाने मार्क्सला आत्मागर्भित जाण्याच्या आणि श्रमजीवी वर्गाच्या मतांचे उन्नत करणे या अस्मितांनी मागीचे जवळून दृष्टीने स्वीकारण्याच्या प्रयत्न केले. निम्नमानाच्या कळातून मानवाच्या सामाजिक आणि आध्यात्मिक विमोचनाप्रत्यक्ष समष्टीच्या अत्यंत विद्रोही निमाणे केलेला मानवतावादी आणि बुद्धवादी विचारांच्या सभामाग त्याने सोडून दिल्या. ज्या क्रांतीच्या आदर्शाच्या त्याने पुरस्कार केला, तिच्या भाग आत्मविमर्श विद्रोहाच्या अनुसरणामुळे कुंठित होणे क्रमप्राप्त होते. मार्क्सप्रणत नव अद्भुतरम्यवादाने मानवाला बहुजन समुदायात विच्छिन केले आणि त्या समुदायावर गूढ शक्तीचे आरोपण केले.

इतके असूनही पहिल्या जागतिक युद्धाच्या काही वर्षे आधा साधारणतः मार्क्सवादाला ध्येयस्थानी मानणाऱ्या समाजवादी आंदोलनाने क्रांतीच्या शुभसंदेशाच्या मिथ्या

अदभुतरम्यवादापेक्षा मार्क्सवादाच्या बुद्धिवादी अंगाला आणि परंपरेला अधिक महत्त्व दिले. विसा-या शतकाच्या प्रारंभापासून मिथ्या अदभुतरम्यवादी वृत्ति पुढे सरसावली व रशियन क्रांतीच्या रूपाने ती यशस्वी ठरली. ती क्रांती मार्क्सवादी सिद्धांताच्या अनुभवजन्य पडताळा अमल्याचा भाग झाला. पण वस्तुतः ती तशी नव्हती. कारण ज्या देशात ती घडून आली, तेथे तिच्या दृष्टवाने क्रांतीसाठी पूर्वसूचित केलेल्या कारण-घटकांच्या फार मोठ्या प्रमाणात अभाव होता. तथापि एखाद्या सत्ताभिर्घात आमही अल्पमंज्य गटाने अत्याचारी मार्गांनी घडवून आणलेल्या, पण ऐतिहासिक दृष्ट्या नियत न झालेल्या अशा घटनांचे समर्थन करण्याकरिता मार्क्सवादाने स्पष्टीकरण करण्यात येऊ लागले. मार्क्सवादातील विमंगनीमुळे बुद्धिवादविरोधाने महत्त्व वाढविणारे असे स्पष्टीकरण चाळू शकत होते. साम्यवादाच्या बाबतीत मार्क्सवाद अंधश्रद्धेचे पोथीतत्त्व झाला होता. या नव्या धर्माच्या तात्विक काय्यातून करून बळगटी आणणे साहजिकच भाग पडत होते. साम्यवाद हा एक बुद्धिविरोधी पंथ झाला. आणि त्यानं निवडक जनात जन्माला न आलेल्या म्हणजेच श्रमजीवी वर्गांतून आलेल्या मिथ्या अदभुतरम्यवादांना आकर्षित केले.

रशियात क्रांतीचा विजय हा अनेतिहासिक होता. त्या विजयानंतर एका वर्षाने जर्मनीत क्रांती फसली. मार्क्स कर ग्योरा द्रष्टा नसता, तर जर्मनीत क्रांति यशस्वी व्हायच्या हवी होती. जर्मनीत पराभव झाल्यानंतर न्हासमान भोंडव्यशांनी पद्धति क्रांतीच्या अंतिम यशाची हामी देणाऱ्या दुसऱ्या एका साम्राज्यशाही युद्धाच्या दिशेने मार्गक्रमण करीत आहे या श्रद्धेत साम्यवाद्यांनी समाधान मानले. मायनाप्रवण माणसे—उदाहरणार्थ सर्वप्रकारचे कलावंत—मोठ्या संख्येत साम्यवादी पक्षात सामील झाली, हे या श्रद्धेला मिळालेले पारितोषिक होते. पण पूर्वी बुद्धिवादी परंपरेचा मार्क्सवाद श्रमजीवींच्या विमोचनाच्या कार्याचा केवळ घेणाऱ्या शास्त्रज्ञांना, पंडितांना आणि बुद्धिवंताना आकर्षित करीत असे. अत्याचारी क्रांतीने प्रस्थापित होणाऱ्या समाज-व्यवस्थेवरील साम्यवादी श्रद्धा म्हणजे मिथ्या—अदभुतरम्यवाद होय. बहुजनसमुदायाच्या शक्तीवरील गूढ श्रद्धेमुळे त्याने व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या अभिज्ञात अदभुतरम्य भावनेचा अहंकर केला. समुदायवादी अदभुतरम्यवाद हा सदतोल्यापात आहे. कारण त्याच्या अदभुतरम्यवादात मानवी व्यक्ति हीच सर्व काही असते. त्याच्यामध्ये त्रिकण्याची आणि निर्मिण्याची अमर्यादशक्ती असते. क्रांतीचा द्रष्टा बनल्याने मार्क्स आपल्या मूळच्या बुद्धिवादी भूमिकेपासून विचलित झाला होता, परंतु आर्थिक नियतिवादावरील त्याच्या श्रद्धेने अदभुतरम्यतेची त्याची उक्कटता क्षीणवळ केली. याचा परिणाम असा झाला की, बुद्धि आणि अदभुतरम्यता यांनी परस्पराना छेद दिल्या आणि मार्क्सवाद समुदायवादी

बुद्धिविरोधी पंथ शाल्या मार्क्सवादाची मूळची उत्तम भेद्ये आणि सर्वोद्वेग यांच्यापुढे त्या पीठ तवेदंदाची परिणति साम्यवादी नृशस्तरणात झाली.

साम्यवादाची प्रतिक्रिया म्हणून फासीवादाचा किंवा नान्सीवादाचा अधिक अनिर्बंध बुद्धिविरोधी पंथ उदयाला आला, जेमेज सांगण्यात येत ते सारे नाही. या दोहोंमधील मुळे विचारांच्या मार्गाच्या आमेळमानात शोधना येतात.

थेट मार्क्सवादाच्या अंगेरीपण्या म्हात्मांनीही अर्थ मानवाच्या क्षमता देवमानासंबंधाच्या प्रभावाचे की कडते झाल्या होना. १९ व्या शतकात म्हणजे रिमॅमान्सच्या युगात त्या क्षमतेतून एक नव्या अवस्थेत प्रवेश केला. जुन्या प्रश्नाची जगात टाकून गेल्या आणि समाज, व्यक्ति आणि राज्यसंस्था, यांच्यामधील संबंधांच्या प्रश्नात येताली. या प्राचीन समस्यांना ताण फेडोसारख्या प्रामाण्यतावर ती पडल्या होना. प्रचंड लोकसंख्येच्या आणि गुलामगिरीच्या सामाजिक आर्थिक रचनेच्या आधुनिक राज्यांच्या बाबतीत हा प्रश्न प्राचीन ग्रीक नगराच्याच्या मानाने कितीतरी अग्रेसर संघटनात दाखवारा आले. अंगेरीय सामाजिक कराराच्या कल्पनेने या युगानुयुगाच्या प्रश्नांच्या सोडवणीची भाषा निर्माण केली.

व्यक्तीचे मार्क्सवादात हा करारात्मक राज्याच्या उभार उभारणीतील मुलभूत प्रश्न होता. पण समुदाय लोकशाही (प्रतिनिधिक शासन) आणि गुलामगिरीच्या व्यापाराचे अर्थकारण यांना काळाच्या ओघात व्यक्तीचे मार्क्सवादात हे एक घटनात्मक मोठा बदल दाखवून घेतले. बहुसंख्य नागरिकांच्या आर्थिक दारुणाळते कायद्याने दिलेल्या समतेच्या घटनात्मक हक्कांचे विघटन झाले; गरजेच्या लोकशाहीला पोळत औपचारिकता प्राप्त झाली. उदारमतवाद व्यवहारात या विमंगतीची स्वतःच्या सामाजिक आणि राजकीय उपपत्तीशी सांगड घालण्याला असमर्थ ठरला. म्हणून त्याने हट्टाळ कराराने संघटनेत टाकून दिले. राज्यानिपणीचा एकत्रीची दृष्टिकोण पुढे आला आणि त्याने व्यक्तीला राज्याच्या आधीन करण्यासाठी नैतिक आणि सैद्धांतिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. राज्य ही कृत्रिम निर्मित नसून एक नैर्गमिक संघटना म्हणून मानण्यात आल्याने ते त्याच्या घटकांच्या निव्वळ मोळावर जोडा काहीतरी आधक असते असे ठरले. या घटकाना स्वतःचे अस्तित्व अगू शकत नाही; म्हणून ते राज्याच्या तेंगाने चालतात. अशा प्रकारे स्वातंत्र्य आणि संघटना यांचा सुसंबंध घटकांच्याचा प्रश्न सोडवण्यात उदारमतवाद अयशस्वी ठरला. त्याचा तार्किक परिणाम म्हणजे समुदायवाद होय.^१

* * * *

१. "एक सामाजिक लोकशाहीवादी सिद्धान्ती "आध्यात्मिक क्षेत्रात मानवी स्वातंत्र्यावर कडक निर्बंध घातल्याबद्दल" बोल्शेव्हिक राज्याचा धिक्कार करतो. तथापि

उदार कल्याणकारी राज्यात कामगार हा “अर्जनक्षमतेचा एक घटक” (बीव्हरिज) म्हणून मानला जातो, याचा उल्लेख केला पाहिजे. मूळची ही मार्क्सवादी कल्पना विस्मार्कनेही मान्य केली होती.

राज्याचे एकत्रीची संकल्पना आणि त्याचा परिणाम म्हणून समुदायवादाच्या नव्या पंथामुळे व्यक्तिवादी परंपरेचा होणारा लोप याना १९ व्या शतकाच्या अखेरीस मानवशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र यांची शास्त्रीय दृष्ट्या पुष्टि मिळते असे वाटू लागले. पूर्वी मूल्या व्यापाराच्या अर्थकारणाचे समर्थन करण्याकरता जीवनार्थ कष्ट आणि बलिष्ठत्वाचा टिकाव या डार्विनप्रणीत सिद्धांताचे स्पष्टीकरण करण्यात आले होते. या अर्थकारणाने सार्वभौम व्यक्तीला असाहाय्य सामाजिक पृथक् कण बनविले. व्यक्तिवादाच्या विमोचक सिद्धांताची अधोगति झाली आणि त्याच्या साहाय्याने जंगलाच्या कायद्याचे - जो तो स्वतःकरता आणि मागे राहिलेल्या सैतानावरिता या न्यायाचे - समर्थन करण्यात येऊ लागले. प्रचलित सामाजिक परिस्थितीत बहुसंख्य लोक विच्छेदित (atomised) व्यक्तींचे बनलेले असल्यामुळे स्वतःच्या साहाय्य करू शकत नव्हते. परिणामतः शेवटी मागे राहिलेले म्हणून त्यांना सैतानांच्या स्वाधीन होणे भाग पडत होते. अशरी थोडे भाग्यवंत असा दावा करीत की, त्यांची सत्ता आणि विशेषाधिकार ही बलिष्ठाना अनुकूल अशा निमग्नकायद्यापासून प्राप्त होतात. विशानाच्या या अधःपतनाचे अनुपेक्षक म्हणजे आमजनांचा (elito) लोकांसाठी विरोधी सिद्धान्त आणि आगामी हुकुमशाहीचा अतिमानवी पंथ हे होत

वैफल्यच्या या मानसिक घातावघणात समुदायवादाच्या गूढ आवाहनाला जनसमुदायाकडून तात्काळ साथ मिळाली. ते आवाहन भावनेच्या होते आणि म्हणून त्याला बुद्धिगमविरोधाने चळकटी आणता येऊ लागली. तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र यांच्या क्षेत्रात अनुभववादाचा निजय झाल्यामुळे उदारमतवादाचे दुसरे पायाभूत तत्त्व जो बुद्धिवाद तो अग्रति धुत टरला. त्यामुळे प्रजा विकृष्ट भावना, शान विकृष्ट अताप्रेरणा आणि बुद्ध विकृष्ट सहजप्रवृत्ति यांचा उगोउगो होऊ लागला

कुडकथ (स. १६१७-१६८८) याने सत्ताशास्त्रीय पद्धतीच्या पायावर नीतिशास्त्र उभे केल्यानंतर इंग्लिश नीतिशास्त्राची तत्त्वज्ञानापासून फारकत झाली. “शाश्वत आणि अरगिवर्तन ये नैतिकतेवरील प्रबंध” (Treatise Concerning Eternal

माक्सचा निष्ठावंत शिष्य या नात्याने तो जाहीर करतो की, “व्यक्ति ही केवळ प्राणी-जातीच्या जीवनाचा अत्यंत क्षणिक असा अवतार आहे. माणसे ही आकर्षक आहेत, तर समाज हा निरंतर आणि आवश्यक असतो” (Karl Renner, *The Institutions of Private Law and Their Social Functions.*)

सामाजिक आणि राजकीय उपपत्तींना तत्त्वज्ञानाचा पाया असणे अवश्य असते; आणि कोणतेही तत्त्वज्ञान सत्ताशास्त्राशिवाय संभाव्य नसते. प्रारंभीचा उदार विचार प्रामुख्याने तत्त्वज्ञानात्मक होता. त्या विचाराची वाढ ही तत्त्वज्ञानाचे पारंपरिक अनीतगामी सत्ताशास्त्राशी अनणारे सगळे वादून ते जटात्मक बहुसंख्यवादी सत्ताशास्त्राशी जोडण्याच्या प्रयत्नेशी एकत्र येऊन पुढून आली होती. बुद्धि ही एक, जीवशास्त्रीय गृहधर्म आद, म्हणून तो मानवातील निगमकायशाचा आविष्कार आहे, या गोष्टीचा शोध घेण्याची आणि परिणामतः बुद्धवादी ऐहिक नीतिशास्त्र निर्माण करण्याची शक्यता त्या तत्त्वज्ञानात्मक क्रांतीच्या प्रत्येक अंगभूत होती हाटलेले या दिशेने मार्ग दाखविला, प्रीस्टले आणि इरेस्मस टार्विन यांनी पुढचे संशोधन केले. हाटलेले मत असे होते की, ह्यूमचा संशयवाद त्याच्या अनुभववादी ज्ञानमीमांसनेत अवश्यतया निवृत्तीने जसे नादा परंतु लॉकचा डीरम अनुमानकारी होण्याचा हाटलेला एक अमान्य केला गेला आणि संवेदनवादाचे त्याचे विशदीकरण अनुभववादाची नाकारले. कारण ते जटवादाकडे झुकले होते. आपल्या संस्थापकाच्या तत्त्वज्ञानाची तर्कनिष्ठ वाढ स्वीकारण्याची तयारी उदारमतवादाने पुढे दर्शविली नाही. म्हणून तो तत्त्वज्ञानात्मक प्रतिगमनाच्या प्रभावाखाली आला. जटवादविरोधी पूर्ववादाने अनुभववादी तत्त्वज्ञानाला संशयवादाच्या वृद्धित मार्गावर लोटून दिले.

उदारमतवाद हा रिनॅसान्स आणि धर्मसुधारणा यांच्या परंपरांच्या संघर्षांच्या पांथेभूमीवर श्रद्धिगता झाला. त्यामुळे लॉकच्या वेळेपासून तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने तो गोंधळान पडला. लॉकरचित उदारमतवादाने धर्मसुधारणेच्या परंपरेचे वर्चस्व हूकरच्या द्वारे प्रस्थापित झाले. हूकरला नवयौगमवादाच्या अगदी प्रारंभीचा पूर्वगरी म्हणता येईल. १८ व्या शतकाच्या प्रारंभच्या शारतेय बुद्धिवादाच्या वातावरणात उदारमतवाद वजल्यामुळे नेथे लॉकच्या धार्मिक पूर्ववादानून तो बाहेर पडला आणि त्याच्या तत्त्वज्ञानात निरसकादी परंपरा पुनः स्थापित झाली. दुसऱ्या पक्षाी, लॉकच्या शानाच्या संवेदनवादी उपपत्तीने वर्चस्वा आत्मनिष्ठ भाववाद आणि ह्यूमचा अंशयवाद यांच्याप्रत नेले. वरवर जरी दोन्ही वाद भिन्न वाटले, तरी त्यांनी अनुभववादी तत्त्वज्ञानातील धोकादायक अपुरेपणा उघड केला. धोकादायक म्हणण्याचे कारण त्यात तत्त्वज्ञानात्मक प्रतिगमनाचे अरिष्ट दडलेले होते. लॉकने मानवी ज्ञानाच्या मर्यादा निश्चित करण्याचे ठरविले

कालखंडात सुद्धा हवेत विरून गेले; आणि कायशाच्या संहितेत्येरीज अधिक असे त्यात घोडेच होते. त्या संहितेवर अरिस्टॉटलच्या स्मृतीच्या छटा होत्या तरीही बेवूट निर्मग - कायदा वगळून प्रत्येक गोष्टीवर ईश्वरविज्ञानी दृष्टिकोणाचा पगडा होता.”
(L. A. Selby - Bigg: *The British Moralists*)

आणि इंद्रियांच्या आवाक्याबद्दल कदाचेही शन होऊ शकत नाही, या निष्कर्षाच्या तो आला. याचा गर्भितार्थ स्पष्ट आहे. चारुच सत्तेची चिंता का करावी ? अनुभववादी तत्त्वज्ञानांत जन्माच्या सत्ताशास्त्र अमान्य केले होते.

चर्चने एका नांवाने सरळ बुद्ध्याच्या हात घालल्या, बाह्य जगाची सत्ता अनुभवांना मिळत होती जाह्या. म्हणून अहंभाववादाचा असमंजसपणा टाळत यागादी तत्त्वज्ञानाच्या अनामि बसत म्हणून देव मृतीत घराचा लोभलो. अशा प्रकारे अनुभववादाने तत्त्वज्ञानाला गूढ अतीत सत्ताशास्त्रात आणत त्याच्याही पलीकडे जाऊन व्यक्तीस्य देतावरील अक्षेपद सनातनतत्त्ववादी देवाकड परत मागे आणले.

मानववाद (जटारांग) सत्ताशास्त्राच्या शक्यतेचा अभाव दर्शविणे ही हयूमच्या संशयवादाची अर्थवत्ता होती. परंतु अतीत्याविरुद्धीच्या त्याच्या अज्ञेपत्ती प्रवृत्तीत देवाचा अभाव अवश्यत्ता नांवा होतोच असे नवे बसतः त्याने आपली प्रवृत्ति स्पष्टपणे व्यक्तही दाखविली होती. फ्रेंच विमोक्षकारांनी दाखविल्या त्याच्या पहिल्या भेदीचा वृत्तान्त संपादन घडत आहे. समापणाच्या ओघात पत्ता नाविल्याची त्याचा आपल्याच्या भेदावयाना आहे असे तो कोणत गेला. त्यावर विद्वाने टोला दिल्या की, “महाशय आभय नागवरील मृती इतके आढाव.” जर तत्त्वज्ञान अनामि बसतून शोध लावू शकत नसेल, तर मानवाचा ज्ञाना शोधाचा धर्मोक्त मुनः साधारी यत्ने व्यर्थच, अज्ञेयवादा मानवी ज्ञानाच्या संपूर्ण मर्यादा घालतो, आणि सत्य व सत्य यांचे शन अज्ञेयत्वाचे अवयव असे निष्कर्षाचे घातिल करताः ‘ज्ञानाचा तो एक शिष्ट पंथ आहे’ आणि अज्ञान हा अज्ञेयचा पाया आहे. म्हणून तत्त्वज्ञानाच्या चिंतितक इतिहासकारांचे स्वने मत आहे आहे की, हयूमच्या अज्ञेयवादने धार्मिक पुनरुज्जीवनाला पोषक असे बौद्धिक वातावरण निर्माण केले. तत्त्वज्ञानातील अनुभववादाचा हा तर्कमिद्ध परिणाम आहे. ज्यावेळी मानविक घटना आणि कार्यकारणभाव यांच्या स्पष्टीकरणाचा अपुरेपणा हा सगळ्याच स्पष्टीकरणांच्या अशक्यतेचे प्रदर्शन म्हणून दाखविण्यात येतो, त्यावेळी त्याचा अर्थ पुढचा शोध निष्फळ अगत्यामुळे तो थांबवावा असा होतो. या कुठिल अवस्थेत

१ रिडने दर्शविल्याप्रमाणे हयूमच्या अनुभववाद प्रातिनिधिक विचारानून आमचे सगळे शन उभे करतो. अनुभवजन्य घटकावर इतका भर देण्यात येतो की सत्य जगावरची सारी पकडच आम्ही गमावून बसतो.

२ सन अठरावे आठ मध्ये दु बोर्ड रेनोद यांनी जर्मन सांख्यिक आणि मेडिकल ऑसोमिप्रेशन येथील एका सभेत “निर्गमज्ञानाच्या मर्यादाविषयी” व्याख्यान दिले. त्याला रूप प्रसिद्ध मिळाली; त्याचे सार “अज्ञानपणा” असे संक्षेपाने सांगण्यात आले.

अंतःप्रेरणा अनुभवाची जागा कधी घेते आणि अनुभववाद गृहवादाचा मार्ग कसा मोडला करतो, हे सहज समजू येईल. चर्चने अनुभवाची तत्त्वज्ञानाची मान्यता प्रतिष्ठाप्ता केव्हानंतर आणि शुद्धते त्याची उल्लेखनीयता उघड करून दार्शनिकानंतर सुद्धा त्या तत्त्वज्ञानाच्या उद्गमवादाचा वाद केल्यामुळे तथाकथित निष्कर्षांच्या कदाचित्तापेरीज आणि सुद्धाविरोधाच्या दिशेने आप्यानेराज त्याच मार्गाने उरले नाही.

“धर्माचा निर्मिती इतिहास” या प्रथामे आत्म्याच्या पुरातन कल्पने थोडाच चलाखीवर मंडले. पण हे ज्ञानी ते नव गत झाले. जे राहिले ते राहिले किंवा शुद्धीक संशय नसलेले विचारले “विचार” होत. अनुभवाचे, आत्म्याचे संवेदनाचे, जग हेच केवळ जग होय; पण ते भाग्यक आणि अविरोधा जग आहे. दृश्य समुच्चये आवश्यक संवेदनात्मकता कोणत्याही वेळी कोठेही, कधीही पडू शकते. याचाच अर्थ असा की अनुभवाच्या जग हे जग हीच जग आहे. चमत्कार करणाऱ्या देवाशिवाय—नसल्यातून असते निर्माण करणाऱ्या सर्व शक्तिमान देवाशिवाय— ते अस्त्व शक्त नाही. ह्यूमन्या अज्ञेयवादाचा हा गर्भितार्थ युगात स्वेवार्थने स्पष्ट केला. ह्यूमन्या संवेदनावादाचा आत्म्या “व्यवहारशील” वास्तववादाचे विरोध करणाऱ्या गीतचा तो अनुयायी होता. स्वेवार्थने जग मिळू केले की, ह्यूमन्या मिळान्त गरीबीची ईश्वर-विज्ञातके जेतो; आणि त्यात पण प्रयोजनाच्या आवश्यकतेची मानी पटविणारा देव गर्भित असतो. पण ह्यूमन्या प्रवादन जग की, ते प्रयोजन कधीही तर्कगिद्ध आत्मनाता जगू शकत नाही. याच स्वेवार्थने प्रयुक्त जग की, ते एक पुंस्यद तरी असते पाहिजे किंवा अंतःप्रेरणा निमित्त तरी असले पाहिजे; आणि शेवटी अज्ञानी धर्माचे सार असणारी अशी ती पूर्वप्राप्त भक्ता आहे.

“स्वातंत्र्याची तळमळ प्रवर्धित होणार नाही असा कोणत्याही गोष्टीचा संवेध आजही मुक्त विचारवताच्या धृष्ट धीटपणाशी नसल्याकारणाने माणूस नास्तिक नसूनही उदारमतवादी असू शकतो, हे दार्शनिकांच्या स्वेवार्थने प्रयत्न केला.” पॅलेचे मत असे की, नैतिक जगात योजना असते असे मानसशास्त्राने सिद्ध केले आहे. (*Natural*

१. “संघ १९ व्या शतकात आणि आतापर्यंतच्या २० व्या शतकात अनुभवाची वाढ ही ह्यूमने अनुभववादाचा जो विध्वंस केला त्याचा स्वाभाविक परिणाम होय.”

— Bertrand Russell : *History of Western Philosophy*.

२. Dugald Stewart : *Active & Moral Powers*.

Theology हे पुस्तक पाठ्य) अधिवर्तमान धार्मिकताम भेद करण्याने कार्य अत्यम्बर
अमर्त. या नाचपद तो अत्यन्तभी सदाभा लेता. परन्तु मागच्या शताब्दीत धार्मिक
उपयुक्ततावाचने अनुकरण करून त्याने मरणोपर श्रावण आणि पारितोषिक यांच्या
सिद्धान्तावर भर दिला.

[illegible]

“प्रत्यक्ष घटनत्याच्या अनेक क्षेत्रात योगाने पारखीने जमि विचारमारी व्यवहारी माणसे श्रेष्ठ पुढी जाऊन निरनयन यश साधतात परंतु जाऊन दडितात नासात. अनुभव आणि परंपरा यांनीच येतल प्रस्थापितांनी व्यवहारा तत्त्वज्ञानीही नाहीत प्र माणसा देऊन स्वकारण्यात आली; आणि माणसे गट युक्तिनाम पद्धती कार्यरतले घुस बेडा, त्यांनी सामाजिक कारणांना नि तसा करण्याने तत्त्वकारांवर रागात प्रचालना तीत मूर्खी लोकदार गोपनिष्ठ राखमाण ही साम व्यवहाराची बंध होती आणि व्यवहारी युक्तींच त्यांची चर्चा शास्त्री भाषेने या लक्षांने व्यक्तियुक्त अनुभवनाम्य पोषक जाई. कारण तो तथ्य आणि विवेक द्विगंधय यांच्यापासून प्रारंभ करतो, त्याच्या आय तत्वाच्या आंगुलीचीची चीड येते.”

१. “एकोनव्याव्या शतकाच्या प्रारंभा ‘इंग्लिश तत्वज्ञान धर्माचे अस्तित्वात होते’” (Leslie Stephen—*The English Utilitarians*)
२. Leslie Stephen—*The English Utilitarians*.

परंपरेने प्रस्थापित शास्त्रीय व्यवस्था पवित्र म्हणून स्वीकारणे हे वर्गान्या होरीवादाचे समर्थन करणे होते. “अनुभव” हा शब्द भरीव घाबरा कोणताही फरक होत नव्हता. तत्त्वज्ञानाच्या परंपरामुक्त विचिंतन होऊन उदारमतवादाने अशा प्रकारे आत्मघात केला. तथाकथित नव-उदार तत्त्वज्ञानाची स्वयानवकृतांचे काम केले; धार्मिक व्यक्तीवादाच्या आभाव दर्शविणाऱ्या राज्याची एकजीवी उत्पत्ती सविस्तर मांडली.

याचा अनुषंगाने म्हणजे तत्त्वज्ञानातील बुद्धिवादाविरोधाचे पुनरुत्थान होय. सामाजिक घटनांच्या अभ्यासात धार्मिक पद्धती त्यामुळे करण्याच्या प्रयत्नात १९ व्या शतकाच्या अखेरीस बुद्धिवादाच्या नव्या वेगळ्या उमेदना मिळे. सामाजिक विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून त्यामुळे वस्तूच्या जीवितवादाच्या किंवा समुदायाच्या अस्तित्वात अशी वेगवेगळी भ्रमं करण्यात आली. मानवी घटनांची रचना आणि व्यापार यांना अनुभववादी दृष्टीने अभ्यास करून शास्त्रज्ञ सत्य शोधू लागले. या अभ्यासात वर्तमानातील आणि भूतकाळातील प्राथमिक मानवी संस्थांचे संशोधन सुरू झाले. नव्या शास्त्रांची बाब शास्त्री, प्रेक्षार, वैद्यकशास्त्र, तात्त्विकशास्त्र, रितुमं अशा कितीतरी वेगळ्या संशोधनांनी जनसमुदायाची सामाजिक संरचना आणि वर्णव्यवस्था याविषयी उपलब्ध शास्त्रज्ञांच्या विपुल सामग्रीमुळे १८ व्या शतकाच्या आरंभी १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या बुद्धिवादी सामाजिक आणि राजकीय उपपत्तींच्या प्रामाण्याविषयी शंका उत्पन्न झाल्या. त्या त्या शास्त्रांचे हे शास्त्रज्ञ या नात्याने असा नव्यमंडळ प्रतिपत्तीची सुतावळ जाई. अशी बुद्धिवादी श्रद्धा सोडून पावल्याचा नाश होणे, तरी त्यांच्या अनुभववादी भावने मानवाचे सामाजिक जीवन बुद्धिवादाच्या अस्तित्वात पार मोडत प्रमाणित सतत प्रवृत्त होतं, हे सिद्ध करण्याचे शिवाय आहे. त्याने मानवी भावने कोणतेही सामाजिक आकलन आणि भविष्याची घडण यांच्या बाबतात बुद्धिवादाच्या-अंतःप्रेरणा आणि मनोव्यवहार यांना- अधिक व्यापक स्थान दिले पाहिजे असे सूचित केले. वैदिक शास्त्रांच्या विशेषतः नव जीव-शक्तिवादाच्या संदर्भे शानाच्या पायावर वर्णना यांचे बुद्धिवादाविरोधाचे तत्त्वज्ञान रचले. “रूपोपासून सुरू झालेल्या बुद्धिवादी चंगाने हळूहळू आत्म्या विचारात आणि जीवनात अधिकाधिक क्षेत्र व्यापली यांचे हे उद्दिष्ट उद्गारण होते.”

१. या अंतःप्रेरणा एकाच वेळी उदारमतवादी होऊ इच्छिताऱ्या पण आध्यात्मिक क्रांतिवाद टाळू पहाणाऱ्या माणसाना जी अंतिम भूमिका, विशेषत धार्मिक आणि नैतिक प्रभात, घेतली तीत प्रतीत झाल्या होत्या.” (किता)

२. Bertrand Russell - *History of Western Philosophy*

वैयक्तिक आणि दृष्टावय हावेल्या उदारभावाद द्विगमांघे उतरणीव्या लागला होता. त्याचंज्ही फात्ममंघे जाणुन अर्जुनम्य प्री गनानाच्या अन्वकाळत त्याने स्वताची पुनरुत्थापना केली. सारोन्कीच १५ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत युरोपात जेमदार उदारभावादच्या व्यंटेत रहाऊन गेला.

फात्ममंघे निशंटे आणि निशोर युगो यांच्यानर विनि, फाव्ये, रेनुविये आणि पुयी नांमंजी आल्या वेळयकान पुस्तुमिना पन्तेमयिक साधप मारीने प्ता अमिना उदारमनवागना सप्त उगानर प.मा.प.म. ज्यांळी इतरांजी राज्यमन्मेचा आस्तर आणि यन्मन्मन्म्य यांच्या दिविय नमसराया निगायक प्रअन्विपी अमिना प. म. स्तोतारजी, त्यांळी रेनुविये जरीर फेळको, मिने अमिय वेयमिक नागरिमहून मिने जमर मिना दिव्य ते आफया इन्तेना जममरवेक जालील अशी राज्यमन्म्या या नात्याना सामयिक प्राणी मयने, परंतु पुयीने “ राज्यमन्म्या ही एक परासामक मंमन्म्या वाट ” ही मंमममंमंमक उपांम मोंळी.

जमाना फाय हा निमिजान उदारमनवागना वेळयान पुस्य होता. मानवांघे वंष्ट आणि प्रजेका याच्या परमंजी तो परमंमंम होता. पन्ते आणि त्याची पोयीने जाली विजान आणि स्वाय यांना निरोधी अममान म्हणून त्याने त्यानर त्यानर प.मा.प.म. उदा नदयक, त्याने अम प्रमिपान फेळेपी. जोमने चरने चरने म्हणून फाट्याना येन नाली, नोमया आपुनिक ममंमि मानवी मनाच्या मूळ वरु शममार नाही; पोयीनय आणि पूर्वमद याच्या विकट लक्षणारा तो पाहणी येडा होता ज्यांळी मंमंजी अधिकारवाणो आणि मोरेलने बाह्य यांनी बुद्धिवादविरोध शिष्टमंमंम केला होता, त्याचंजी बुद्धिवाद आणि विज्ञानाने विमोचनकार्य यांनर त्याची हट श्रद्धा होती आना- तो उ फोन आणि पुदीने इतर मोळिकवादी यांच्या जेमदार उदारमनवागने प्रयक्षणे मंमंम बुद्धिवादी मानगंमः आणि इतरेना ममाजनी मानवतावाद यांच्याकडे गेले.

फोणिमया शाना उदारमनवाद ही निचरिक वग्या होता त्याच्यातील विमं- मनि आणि उगाया यांनी प्रमंमवा मोरेलच्यादर सर्वंत साध रीतीने मूर्तकाळा आली होती. मूळचा तो १८ व्या शतकातील परंमंम उदारमनवादी अमून मंमंमय लोक- शाहीने फेळेक्या वेचंमंमंम तिन्मपागून तो पराउन शाल्य होता. आपुनिक समाजमम

१. Charles Renouvier - *Philosophie Analytique de l'Histoire*

२. Alfred Fouillee - *La Science Sociale Contemporaine*

[illegible][illegible]

वाचस्पतिविरचितेन शिवयोगे आचार्यवर्गोपनिषत्सु निषिद्धायाऽपि-
रभयाम्भ्रं चोपपन्नं; इति याचने शिवयोगे २२० मं तु तद्विहीनं श्रुत्वा तृती-
यां शिवयोगे नियमं, तस्मात् प्राणिमन्त्रं यायाचयेत्तमे- २२२ इत्यम-
भ्रंभीत्या माणमाना ब्रह्म- काली तद्विहीनं तद्विहीनं २२३ इत्यम-
भ्रं काली राक्षसमात्रा २२४ इति २१ व्या प्राणिमन्त्रं राक्षसां प्राणिमन्त्रं २२५

3. Friedrich Karl Sell—"German Pre-Nazi Political Thought," in *Twentieth Century Political Thought*, published by the Philosophical Library, New York.

૨. રોઇ દા કચ્છેલાલી રતુનના અલ્લક સાનેતી રીમાનર હતા. ત્યાંયા પુસ્તકાની કાંચપ્રગીત સત્યના નજારાથી પુરાવા મિલા, (ધોંગદાડખર) આણિ કચ્છો-પેલ્લી અંતઃપ્રેરણેલા સ્થાન મિલે. અંતઃપ્રેરણેની વ્યારના મન આણિ જડ યાચા રહસ્યમય આણિ અવર્ણનીય સંબંધ અસી કરણ્યાત આત્રી, “ અશાત અશા સાધનાની જ્યાપ્રમાણે સ્વેદના આમ્હાલા સ્ફૂર્તિ દેતાત, ત્યાપ્રમાણેચ ત્યાના કુઠળારી પ્રત્યક્ષ શામેલી આમ્હાલા સ્ફૂર્તિ દેતાત.” (Roid)

यांची चमत्कारिक शक्यताही जटिल होती. फासीवाद हा विशेषतः इटली व जर्मनी येथे या दुष्ट युतीचे अंतोःख संगत होता. लोकशाहीच्या औपचारिक स्वरूपासुद्धे अदृश्यपणे, पण अगदी निर्णायक रीतीने, व्यक्तिवादाची जागा राज्यवादाचे घेतली; आणि उदार राजकारणी लोक राष्ट्रवादाचा केवळ घेऊन चुकीच्या मार्गाचे घेते. थोडक्याच अक्षरीत अनुमाने असे निष्पन्न झाले की, विजेता राष्ट्रवाद आपल्या लोकशाही घोषणांना गुंडाळून देतून सचेकरता शमस्ताना सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रतिगामी दृष्टिकोणाचा अंगभार न चुकता करतो आणि पुढागमताची शक्तीही गुनी करतो.

इटलीमध्ये दिविवित्री राष्ट्रवादवर सोर्रेल्ल्या बुद्धिविरोधी अकुमारभ्यवादाचीच केवळ छात्र पडली असे नव्हते, तर त्या राष्ट्रवादाने फ्रेंच राजकीय लोकशाहीच्या लघट उदात्त राष्ट्रवादी आणि सरळसरळ पुढागमताची मिश्रणाचा स्वीकार केला. उदारमतवादांना राष्ट्रवादाच्या त्याच्या पल्ल संघर्षाच्या काळात आधार दिला होता. त्याचा विपर पडून एका प्रमुख राष्ट्रवादी निष्ठावाने उदारमतवादातील तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोणाच्या अनायासरी टीका केली; आणि ती उणीव त्याने स्वतःच भरून काढली. "मानव प्राणींचे अत्युच्च रूप म्हणजे राष्ट्र होय. राष्ट्र म्हणजे वैयक्तिक नागरिकांचा नमूना समुच्चय नव्हे. तर कालाच्या, आजच्या व उद्याच्या विद्याना कवेत घेणारा एक विश्व जीवविज्ञ, एक गूढ देव आहे. व्यक्ति हा राष्ट्राचा एकक्षणमगुर भाग आहे; आणि राष्ट्राविषयीच्या परम कर्तव्याचे ऋण तिच्यावर असते." १

ही मते एकट्या पोटोनेन 'शास्त्रीयदृष्ट्या' विशद केली नाहीत, तर त्याच्या सामाजिक संस्तरणाच्या उपपत्तीने आणि उत्तमजनांच्या मिश्रणातले राष्ट्रवादींचे आणि हुकुमशाहीचे समाजशास्त्रीय समर्थन केले. उदार तत्त्ववेत्ता जेडार्ड यानोही त्या गतांची ही वादवी जेडार्डने फासीवादी राजकीय दृष्टिकोनांना सामूहिक आकार दिला. मुसोलिनीचा 'शक्षणम'ही या नात्याने त्याने अभ्यासक्रमाने राष्ट्रीय आत्मांनी प्रतीक म्हणून घोर पुस्तकाच्या जीवनावर भर दिला पाहिजे असा नियम केला. मानवी आत्म्याचा केवळ राष्ट्रीय संस्कृतीतच आविष्कार होतो, म्हणून व्यक्तींनी राष्ट्राच्याद्वारे स्वतःचा आविष्कार करून घेतला पाहिजे, असे त्याचे मत होते. उदारमतवाद आपल्या मूळच्या तत्त्वज्ञानात्मक भूमिकेपासून फार दूर गेल्या नसताना, तर कोबेन्हा हा मित्र आणि शिष्य फासीवादाचा समर्थक झाला नसताना. जेडार्ड स्वतःच त्या तत्त्वज्ञानात्मक प्रतिगमनाचा साक्षी होता. तो म्हणतो. "मानव प्राणी हा निर्मगल च धार्मिक असतो. विचार करणे म्हणजेच देवाचे चिंतन करणे होय. मानवाच्या तुलनेने देव सर्व काही आहे. मानव मात्र काहीच नाही." तसेच "फासीवादी राज्य धर्मासह आध्यात्मिक मूल्यांना कवेत घेऊन त्यांना

समाविष्ट करून घेतो. जे राज्य दुसरी कोणतीही सार्वभौम सत्ता सहन करणे, ते आत्मघात करतो. जे जे आध्यात्मिक; ते ते स्वतः असो; पण ते स्वतः आध्यात्मिक अशा राज्यसत्तेच्या विशाल मर्यादेतच होय.”

आर्मीनिवृत्त सार्वभौमता शमय मुरू करण्यापूर्वी मानवाच्या द्वैती लक्षापासून मुक्त व्हावयाचे होते, तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने उदारमतवाद आध्यात्मिक दारुवाणिकते मानवाच्या वेगळ्या जन्माच्या आल्या. त्या दृष्टीने त्याने १९ व्या शतकापर्यंत आधुनिक संस्कृतीच्या उदयाचा आणि अस्तित्वाच्या स्फूर्ति मिळी. त्यानंतर उदारमतवादी कारणांनी तत्त्वज्ञानातच प्रतिगमन पडून जाते, त्याची परिणती जेटाईल्यारनास उदारमतवाद्यांनी कोसोबाडाचे समर्थन करण्यात आली.

दुसऱ्यापैकी, राष्ट्रवाद हे धर्ममुधारणेचे अथवा दोसरे धर्ममुधारणेने आरंभीच्या मिश्री धर्माच्या ज्येष्ठ्या आणि त्यानंवादी परंपरातच अथवा फक्त मानवाच्या वेगळेपणातच धर्माचा बदलही आणतो. जे जे उदारमतवाद निघ्या ज्येष्ठ्यापैकी प्रोटिस्ट धर्माच्या प्रभावामागे आला, तेथे तेथे त्याने ज्येष्ठ्याच्या परंपरेत पाठ पिरमिती आणि तत्त्वज्ञानातच प्रतिगमनाची युति केली. या प्रतिगमनाने शेवटी फरीदाद साम्यवाद या दोहोच्या वाडीत पोचक ठरले. बुद्धिवादविरोधी बालाचरण निर्माण केले. उदारमतवाद आणि राष्ट्रवाद यांनी मीने ठरली, तीमुठा धर्ममुधारणेच्या प्रभावानेच होय बूड साम्यवादी पथाने सर्वात ठळक रूप म्हणजे फासीवाद किंवा राष्ट्रीय समाजवाद होय.

जर्मनी हा देश राष्ट्रवादी राज्याच्या वर्तनाचा पाळणा आहे. परिणामतः राष्ट्रवादी वर्तनाचे आदर्शीकरण हे जर्मनसंस्कृतीचे एक वैशिष्ट्य आहे. एक राजकीय संकल्पना सत्ताशास्त्रीय धर्मोत्तेच्या पदवीपर्यंत उच्चावण्यात आली. राष्ट्रवादीच्या पृथ्वीत, वार्षिक गटाची सोपार राष्ट्रवादी तामत्व, ही युगंध्या दुसऱ्या कोणत्याही प्रादेशिक संस्कृतीत इतक्या सोप्यावर रुजली नाहीत. तथापि जर्मनीत १९ व्या शतकात जर्मनोद्या राष्ट्रवाद १९ शतकातही उशीरापर्यंत यशस्वी झाला नाही. या कुटुंबनेून वेपत्याचा सर्वस्याची भावना निर्माण झाली. याचा परिणाम म्हणजे मानविक न्युनते होय हा गेड संस्कृति राष्ट्रवादीत वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने व्यक्त झाला जर्मन संस्कृतीच्या टचुटोनिक दोळ्यांच्या पुराणकथांत स्फूर्ति मिळाली. इतिहासपूर्व बौरकथात वर्णित्याप्रमाणे या दोळ्यांना खिस्ती धर्माने संस्कृतिमान करण्यापूर्वी त्या मध्य आणि पूर्व यूरोपाच्या प्राचीन जंगलात वस्ती करून राहिल्या होत्या. दंतकथेतील मीगप्रीड हा जर्मन पौरुषाचा आदर्श समजण्यात येऊ लागला टोमटसने वर्णित्याप्रमाणे “ टचुटोनिक वशाच्या नेतृत्वा ”चा

अवतरले नव्हते, त्यावेळी उदारमतवादाच्या पक्षात बसल्याने युद्धाचे फायदे फायदीवादींचे हे सार होते.

क्रियेकडे लक्ष केंद्रित, इतिहासकारांनी आर्थिक विचारविधानाच्या प्रवृत्त्यांपासून फिरेच्या अदभुतकारण्य राष्ट्रवादात अग्रभूत अंतर्लक्ष्य सापत्निक वाचनार्थ जाणिवेलागतची भेना ही विमोक्षण भावने जाहिल. त्यातून उदया प्रसन्न पोरन्या आर्थिक युद्धापूर्वीच्या जर्मन यत्नांच्या निदान घेऊन जि. ए. पा. क. उ. क. क. र्ज. न. मानक आसवीर पद्धती होता. जर्मन मोडरनिझ्मची त्या संस्कृतीतून सर्जन करून सामाज्यवादाच्या दृष्टीकरणाच्या त्या कळात पारस्परिक ज्ञान जेवढ्या नैतिकार संपन्न पाणीवादाचा सिद्धांताच्या आणि अंतर्लक्ष्या अग्रभूतच्या विचारोंकडे लक्ष केंद्रित पाणीवादी आचार्यांनी स्वीकार करणाऱ्या राष्ट्रीय प्रवृत्ति ओघावली होती.

पोल दे लागाई यांनी युद्धाच्या वर्षांत यांनी १९०० च्या दशकाच्या शेवटच्या दशकात फिरेच्या राष्ट्रवादातून त्यांनी नव्या युद्धाच्या निमित्त त्यांनी 'अमर्यता' (Immortality) पंथ सुद्धा केला आणि त्यांनी जर्मन राष्ट्राच्या नैतिक श्रेष्ठत्वाचा पाया म्हणून समजला. आत्म, गुण्याकडे लक्ष, १९०० च्या वर्षी, त्यांनी जर्मन प्रवृत्ति या युद्धाची पंथाचा संश्लेषाने प्रचार केला.

दुलागाई हा युद्धाच्या वर्षांत जर्मनीतून डिझेलमार्च (Dissemination) (पूर्वेकडे जाण्याची ओढ) हा प्रसिद्ध विचारसरणीचा विचारनामुद्वारातून जाणून त्यांनी लिहिले : "पूर्वीील आत्माच्या जेवढ्या तरेत अंतर्लक्ष्य पद्धतीने जर्मनीच्या राज्य आंदोल. रशियाने त्याच्या देशाचे आणि युद्धाच्या निमित्त मध्य अमेरिकेच्या त्यांनी सुमारे ३०० मील माले सरकविले, जेवढे त्यांच्यातून तो नंतर केला, तर याच तरेत त्यांच्या म्हणजे त्यांच्याशी युद्ध करण्याच्या तो आत्म्यातून भाग पाडील." जर्मनीच्या नैतिक श्रेष्ठत्वाचे चिन्ह म्हणून आणि सोव्हिएत राष्ट्राच्या नैतिकार संपन्न "अमर्यता" पंथाचे आख्यायिका हाऊल्टन नेमवलेले यांनी द्यावादाच्याद्वारे जर्मनीच्या लोकांच्यातील विवाद केली. नेमवलेले जर्मन जयजय अमर्यता, तरी तो अंतर्लक्ष्य पद्धतीने तो, तो मोक्षितोचा शिष्य आणि आर्सेकडे रोखलेल्या याचा युद्ध होता, मोक्षितोचा जेवढ्या मनसुद्धा होता, रोखलेल्या हा हिरेसुद्धा राष्ट्रिय सामाज्यवादाचा निदर्शित होता. आत्म प्रवृत्ति फायदीवादा हा वर्गत्वप्रणाली नव्हता, किंवा तो आर्थिक दृष्ट्या नियतही न होता.

स्वाववंशी इतिहासकार द्वायद्वारे यांनी जर्मन राष्ट्रवादाच्या सौंदर्यिक पाया देण्यासाठी प्राचीन द्युष्टीक टोळ्यांच्या युद्धाच्या कथाकडे आणि स्वातंत्र्या कव-

“बसुन्धरुपाची” संकलना हा काट्याचा तत्त्वज्ञानाचा अपवर्ण होता. तीत गूढ सत्ताशास्त्रात घेतलेली फाट अमिदा होती. हेगेलने आण एक ठाणी फिलेसोफी ही संकल्पना नाकारली. शोपेनहाउपरने याच्या उलट केले. जसे म्हणतात की, त्याने हेगेलच्या आकलना, कदाचित् हेगेलजीने जसेल, तसे वेड असोवे. बसुन्धरुपाचा अन्वयार्थ त्याने इच्छा जसा त्याच्या पण काट्याचा बुद्धिवादासहून मागो निजके हे फुडून निर्माण नव्हते. इच्छेने मार्गमोक्ष हे काट्याचा तत्त्वज्ञानात असणू आहे. सोम्या आणि वारंदा माणूस यांच्यातील नेह हा इच्छेचा असतो, हागे त्याचे म्हणणे होते. त्याने असेही प्रतिपादन केले की, सत्ताशास्त्रात नैतिक कथायाचा संक्षेप इच्छेची असतो काट्याचा सत्ताशास्त्रात जे वर्णित होते, ते उलट करून शोपेनहाउपर इच्छा ही अंतिम आणि प्रत्येक यशू मात या निर्णयाप्रत आल्या आणि त्याने इच्छा करणाऱ्या व्यक्तीची इच्छा विचर्याची इच्छेची प्रकृत केले.

एका गूढ संकल्पनेच्या जमी बदलत जुगरी लागणे याचा उद्बोधक सहाय्य म्हणता येणार नाही. म्हणून शोपेनहाउपरने इच्छेची व्याख्या अशी केली : “ती साऱ्या अस्तित्वाची अंतिम, अविच्छेद्य मूळ तत्त्व असून जीत आणि त्याचे सर्व आविष्कार यांसह दृश्यमाने जग निर्माण करणारी प्रकृतिक शक्ति आहे.” एकात्म-पुरुषा ही व्याख्या गूढ संबंधातूनच्या घरा प्रसाराकडे झुकते. पण पुढे अवनिताणे ती विकसित झेनेत गेले. इच्छा ही एक आपली ऊर्जा, अपारण, मूलतून अशी सधर्मी निर्हेतुक प्रेरणा आहे. म्हणून शोपेनहाउपरच्या तारण्यातील अद्वैतवादात त्याच्या पक तत्त्वज्ञानाच्या देवतागत बुद्ध्या आहे. म्हणूनच त्याने आपली निशा मीक बुद्धिवादी मानवतावादावरून गूढ निवृत्त संवेधनवादाकडे वळविली.

१. हेगेलच्या मोठ्या लोकनियामुळे शोपेनहाउपरच्या त्याचा मत्सर वाटत असे, ही गोष्ट सरी आहे. आपल्यापेक्षा या कुशाग्र बुद्धीच्या प्रतिस्पर्धावर मात करण्यासाठी बर्लिन विद्यापीठातील आपल्या वर्गाच्या वेळा तो हेगेलच्या तामाच्या वेळीच ठेवित असे. याचा परिणाम असा होत असे की, रिकाम्या बाकासमोर व्याख्याने देण्याची पाळी त्याच्यावर येत असे, आणि हेगेलच्या व्याख्यानांना निवाऱ्यांची गर्दी लोटत असे. चरित्रकारांचे म्हणणे असं की, शोपेनहाउपरच्या निराशावादाचा हा कट्ट अन्धम्वच कागणीभूत होता. भावविक प्रतिक्रिया काहीही असो, एवढे मात्र खरे की, हेगेलने कठोरपण टीका केलेले काट्याने सहलग्न त्याने ग्रहण केले आणि बुद्धिगत केले.

२. “जे सत्य आहे ते सजीव आणि निर्जीव निर्मर्गाच्या साऱ्या प्रवाहात आढळणारी एक विराट् इच्छा हेच होय.” Bertrand Russell

तथापि, शोपेनहाउएर हा स्वऱ्या अर्थाने सर्वेश्वरवादी नव्हता. त्याची वैश्विक इच्छा स्किनोत्सासारखी नव्हती. ती देवाशी एकरूप नव्हती. त्याची वैश्विक इच्छा दैवी इच्छा नव्हते—मानवातील च्यागुल्लूषणा आणि समूहग नव्हते. उलट ती पापी, दृष्ट आणि सर्व दुःखांचे मूळ आहे. म्हणून जीवन हे दुःखाने भरलेले अगण अटल असते; आणि दुःखे तर ज्ञानाच्यावेगेवर वाटत जातात. जग हे एक विशाल कारागृह असून त्यातून कोणाचीही मुक्ता नाही. मानवाच्याकडे त्याच्या स्वतःच्या इच्छेनेच निरंतर दाख आले आहे. आपल्या इच्छेवर तो नियंत्रण घादू शकत नाही. कारण ती वैश्विक इच्छेला आविष्कार असते. म्हणून स्वातंत्र्याची प्रेरणा हा एक भ्रम असून मानवाच्या जन्मापासून तो त्याची दिशाभूत करित आला आहे. मनीसाला राहण्यापुढे होण्याच्या गजराचे ते एक समुंगार उदाहरण आहे. वैश्विक इच्छेच्या दुष्टचक्रातून बाहेर पडण्याचा मार्ग माणसापाशी नाही. कारण जे ज्ञान अस्ती देते असे म्हणतात, ते त्याच्या दाम्यात्याच स्वातंत्र्या देत असते. काहीही झाले तरी, ज्ञान गाढाचक्रात होऊ शकत नाही; कारण बुद्धि म्हणजे ज्ञानाच्याची शक्ति हीमुळा इच्छेनेच निर्माण होत. “इच्छा आणि मन यांचा हा संबंध म्हणजेच मन हे इच्छेचे वागले आहे, हे शोपेनहाउएरचे आधारविधान जिवंत अपमानास्पद आणि शोचनीय आहे, नितोक्त ह्याव्यासही आहे हे आधारविधान मानवजातीची स्वतःची फसवणूक करण्याची : आणि स्वातंत्र्या मनापासून मार्गदर्शन आणि आशय मिळेल असे कल्पित्याची समजो वृत्ति आणि धारणाशक्ति अगदी संक्षेपात आणते. पण आमचा तत्त्ववेत्ता तर नेमक याच्या उलट निश्चयान सांगतो. त्याने इच्छेच्या बोलावता घनी ठरून बुद्धीला मार्ग सारेल, हे सर्व त्या आधाराविधानाचे समर्थन करण्यासाठी, त्याच्या नीतक प्रेरणा पुरवित्यासाठी, आणि थोडक्यात आमच्या सहजप्रवृत्ती बुद्धियुक्त करण्यासाठीच होय.”^१

तत्त्वज्ञानात्मक प्रतिगमनाची तांदी धर्मसुधारणेने गाइली; ब्रिटिश अनुभववादाने अज्ञाततरणे त्याचा परिपोष केला; रूसोने त्याचा विस्तार केला आणि शोपेनहाउएरमध्ये त्याने परमोच्च रूप गाढले. “या ना त्या स्वरूपात इच्छा ही सार्वभौम अगते हा निदान्त कित्येक आधुनिक तत्ववेत्ते मान्य करतात. त्यात विशेषतः निश्चो, क्रांती, जेम्स आणि डब्लू हे आहेत. ज्या प्रमाणात इच्छेचे पारडे वर जाते, त्याप्रमाणात ज्ञानाचे खाली येते. आमच्या युगातील तत्वज्ञानाच्या स्ववृत्तीत झालेला हा अत्यंत

१. Thomas Mann - *The Living Thoughts of Schopenhauer*

उद्देशनीय बदल आहे. त्याची तयारी रुग्ण आणि कांठ यांनी केली. परंतु शुद्ध स्वरूपात त्याची घोषणा शोपेनहाउसरने प्रथम केली. ”

निर्देशे स्वतःच शोपेनहाउसरचा अनुयायी म्हणविले जावे. त्याने सर्वशक्तिमान् इष्टेष्टांच्या मिश्रणातूनच बीजमुक्ताच्या धर्माच्या आणि विषण्ण दृष्टीच्या पश्चात सुसंगतपणे विकास केला. स्वतःचीच त्याचा स्वतःचा असा एक मास बसो होता. त्याने “रुग्णांच्या घरीचा नैतिक धर्मवेष्टा” म्हणून कांठच्या विचार केल्या आणि तो जाणिवात जन्म तत्त्वज्ञान तसेच त्यांचे सर्वसाधारण तत्त्वज्ञानासक्त प्रतिगमन यांच्या परंपरेतून फुटून निघाला. निश्चयेच असं वाटत आहे की, विज्ञानामुळे विस्तीर्ण धर्माच्या पोथी-तत्त्वज्ञानात श्रद्धा गडगोडून गरी मु. यांचा अभाव निर्माण होतो. यांचे वर्णन त्याने “जीवन विषयी नेति नेति” असे केले. १९ व्या शतकाचा निर्यादाद ही एक तात्पुरती सोय होती असे त्याने मान होते— तो जीवनाच्या नवीन भाग देऊ शकत नव्हता. “तत्त्वज्ञानाच्या पद्धति या संकट त्यांच्या संस्थापक पुर यांचे पूर्णपणे सत्य असतात. नेतरच्या गरी तत्त्वज्ञानाच्या त्या आत्यंत दोषपूर्ण वास्तवात, दुसऱ्या मनांना त्या सत्य आणि दोष यांचे मिश्रण वाटत. ते काहीही प्रसंग, तरी उच्चतम प्रिय या दृष्टीने त्या दोषपूर्ण दूरतात आणि म्हणून त्या त्याच असतात ” निश्चयेच एका युगानाचे प्रतीक होता त्या युगाची चर्चित, यादृक्कृत आणि नैतिक अर्थे आत्मनिर्वाण आणि आत्मनिर्वाण दुरुती. कारण त्याच्या मळाशी “संवेदने निर्माण आणि जीवन यांचे तत्त्वज्ञान सुसंगतपणे त्याच्या नैतिक निष्कर्षांतून पावत नाही.

देहाने स्थापन केलेले संवे तत्त्वज्ञान हे माणसुगीसंबंधित असे होते. रित्याच्या मानवतावादी प्रेतता आणि शास्त्राच्या जनांची प्रगति यांचा पाठिंबा त्याला होता. त्यामुळे त्या तत्त्वज्ञानाच्या समुद्रात अर्थ, धार्मिक विचारसरणी, ईश्वरविश्वासीय सत्ताधारणा पमडा, आणि पुरोहिती अधिपत्यही निघा गेले अशीत अधिपान आलेली पोथीतून नैतिकता यांच्या रेखाळणाच्या परंपरेतून मानवी मनाची मुक्तता होणे असा होता.

विज्ञानाच्या वाढत्या शक्तीच्या प्रकाशात तत्त्वज्ञानाची वाट उघडली. ज्याप्रमाणे संस्कृती या पहाटकुळी प्रायोगिक ज्ञानाच्या अपुरेपणामुळे आरंभीच्या निर्यादाद ही चिंतनांना निर्यातातील माध्यमांचा सुशीतक रीतीतून धर्माचा पाया घातणे भाग पडले, त्याप्रमाणेच अर्वाचन काळीमुद्रा निर्याताच्या सर्व घटनेचे, विशेषतः तथाकथित जेव

१. Bertrand Russell - *The History of Western Philosophy.*

आणि मानसिक घटनांचे, स्पष्टीकरण करण्याला विज्ञान असमर्थ शास्त्रांमुळे धार्मिक पूर्वजोद्धव जिवंत राहिल्या आणि त्याने तत्त्वज्ञानात्मक विचारात गोकळ गाजविला. अशाप्रकारे आध्यात्मिक विमोचनाच्या मानवाच्या मार्गक्रमणात अद्यत्वे निर्माण झाले. अलेक्सीस १९ व्या शतकात तत्त्वज्ञान हे बुद्धिनिष्ठा आणि बुद्धिविरोध, शास्त्रीय निसर्गवाद आणि निविध स्वरूपी प्रच्छन्न निसर्गातीतवाद, ऐहिकवाद आणि अतीतवाद, जडवाद आणि अभ्यात्मवाद, थोडक्यात ज्ञान आणि श्रद्धा यांच्यातील झगड्यांचे क्षेत्र बनले. नव्या तत्त्वज्ञानाच्या तर्कसंगत विज्ञानाच्या निरोध करणारे निवारणनाह हेमुद्धा तितकंच तर्कसंगत होते. कारण ते मार्गच्या युगाच्या अनेक प्राप्तात जोपासलेल्या मानसिक सवयी आणि भावनिक पूर्वग्रह ही लोपण्याची मोठ प्रतीत्या दर्शवीत होते.

तत्त्वज्ञानात्मक विचारांनी संकटावस्था ही या विचारांपासून निघालेले राजकीय आणि सामाजिक गिळान्त आणि त्याच्या व्यवहार यांच्यातील वाद या दिग्दर्शनाच्या द्वारे व्यक्त होत होती. १९ व्या शतकाच्या अनुभवांना नन्व परिणाम म्हणजे मानवाने स्वतःवरील श्रद्धा गमवली हा होय. व्यक्तिवादाच्या समुदायवादाचे प्राप्ते. राजकीय स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक स्वायत्तता, बौद्धिक विमोचन, यांचा बळी सशक्तिकारणाला ही श्वाभस्ता दिला जावयाचा होता. लोकशाही हुंमशाहीच्या धाकान वावरत होनी. पण त्या योग्यरच विज्ञानाच्या प्रगतिने जे ज्ञान संपादन केले होते, त्याने भौतिक विज्ञानाच्या विराट विस्तारावर आणि सधतन भिन्नभावर अगदी दूरपर्यंत प्रकाशलेले दाक्या, इतकेच नव्हे तर मानवाचे सत् आणि भग्न यांनी रूपा प्रष्ट केली आणि मानवी स्वभावाची रहस्ये त्या प्रकाशलेलात उल्लेखून दाखविली. संस्कृतीच्या उपक्रान्तापासून मानवजातीने अनुभवरलेल्या बौद्धिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक ध्येपांना नवे अर्थ प्राप्त झाले. यापुढे दूरवरच्या आदर्शलोकात स्वातंत्र्य शोधण्याचे कारण राहिले नाही. ज्ञान म्हणजे एक आभास राहिल्या नाही. नैतिकता ही रूढ अवस्था नव्हे किंवा सत्य हे अध्यात्मिक अमूर्तत्व नव्हे मानवी मनाने संकल्पिलेली ही सर्व पारंपरिक ध्येय आणि मूल्ये मानवी प्रयत्नाच्या आवाक्यात आली. वाढत्या ज्ञानाने उपलब्ध करून दिलेल्या सज्जनशक्तीने प्रयत्नांना अधिकाधिक बलकटी आणली.

परन्तु नव्या प्रसोधनाने १९ व्या शतकातील संस्कृतीच्या “सांप्रदायिक अगत्या” विकट बड करण्याला आवाहन केले. त्या वेळाचे मूर्तिमत प्रतीक म्हणजे निधे होय. त्याच्या रूपाने बौद्धिक जीवन गोंधळून टाकणारा आणि अस्तमाग युगाचे नीतिधर्म लचविणारा संघर्ष प्रत्यक्षात आला. दुसरेम प्रगांवी माणने आत्मवेचनेची कला यशस्वी रीतीने हाताळतात. पण निधे त्या कलेत तरेने नसल्यामुळे भावनांचा क्लेश-

दायक संघर्षांचा अनुभव जाणीवपूर्वक त्याला भ्यावा लागला. त्याचे पर्यवसान तो वेडा होण्यात झाले.^१

फासीवाद आणि साम्यवाद हे दोन्हीही एक नवी संस्कृती निर्माण करण्याच्या ऐतिहासिक मार्गां कार्यावर हलक सांगत होते त्यांनीही एक १९ व्या शतकाच्या निर्मल संग्रणीच्या विनासावर उना होता; तर दुसरा तिच्या पायावर उना होता. म्हणून या संश्लोकाती नव आणि व्यवहार यासाठी निजेचा आधार निळाव्य; परंतु निजेमध्ये आयतनियत भूमिती अत्यंत प्रभावी होती. जाणूनक सधुत्वाच्या त्याने वेळेच्या विकार झाल्या मोठ्या दसाच्याचा होता की, फासीवाद्यांनी आपल्या तर्कात म्हणून त्यांच्यावर ही प्रत्यानि केत, परंतु निजे हा समाजवादच्या विरुद्ध होता असे म्हणारे, तर लोकोउदा तो राष्ट्रवादाच्या अतिर विकार होता.^२ निजेच्या समिमानत म्हणजे “ युरोपिय उना पुनर,^३ आधुनिक संस्कृतीच्या समा या वीरिह, नीतिक आणि सांस्कृतिक मूल्यानि प्रतीक होय. ही मूले जर्मनीच्या साम्यवादा सरीय जाणि अष्ट म्हणून फासीवाद्यांनी नष्ट करण्याचे यत्नक. निजेच्या ‘ शिव आणि अशिव यांच्या फरक’ या कर्तनेच्या नावांनी शारल्या पील नांवाच्या अमावाचे समयेन करण्याकरता हीन रचना शिल्ल. परंतु निजेने शिव आणि अशिव यांचे प्रोत नेत कता. निजेची ही कर्तना म्हणजे शास्त्राचे रूढ अर्थ आणि त्यात प्रगट होणारी “ दास्यमनोवृत्ती ” यांच्यावरून बंद होत. अन्विदाच्या कर्तनेना उपास करताना त्याच्या मनात सधुत्वे शोभत पाउणरेचे तत्वज्ञ होत, शिवाय ती कर्तना शिव आणि अशिव म्हणजे देव आणि भैतान या प्रसिद्ध निजे प्रणीत मिडीतांचे रम्य सदीकरण होती. नियतीचे हे दोन्ही सारवेन कावतिक नियंते अयुत त्यांच्या नष्टाच्यात मानव अर्थत अमहात्म्य अवस्थेत केवळा जातो.

१. निजेच्या अविताच्या एका नव्या अभ्यासात पुढीलप्रमाणे मत व्यक्त झाले आहे: “ निजे हा अशान, नाजक संवेदनाशम, आणि निरुत्पन्न आत्मजाणीवने भारलेल्या होता. सधुत्वाची जशी ता बलवानांची प्रयोग करीत असे, तशीच जीवनातील रमरशीत शारीरिक मुंता उदयोगाच्या त्याच्या अममथानुद्धे जायते नियत उन्मादाची तो प्रशानि करीत असे.” (H. A. Peayburn, Nietzsche the Story of a Human Philosopher.)

२. निजेने ‘ युरोपला पठाउणारी मनोविरुति ’ असे राष्ट्रवादाचे वर्णन केले आहे. राष्ट्रवादामुळे जर्मनांनी त्यांच्या स्वातं यधुत्वांनी युरोपचे रहस्य आणि बुद्धिमत्ता ही हिरावून घेतली आहेत. त्यांनी युरोपची गत कुठित केली आहे.” (Ecco Homo)

निश्चेत्वा अतिमानवाचा मूल्यादर्श म्हणजे उघट उघट नसोयेत्वा मेफिस्टोफेलिस होय. हा मेफिस्टोफेलिस म्हणजे वॉश्ट करण्याचे धैर्य आणि चांगले करण्याची भाग्य नसलेल्या आणि मानवाच्या दमिकतेची थंडा उदविणारा विषण्ण वृत्तीचा तत्त्ववेत्ता होता. शिव आणि अशिव यांच्या द्विधात्म तत्वाच्या शाश्वततेच्या विडोतांने निवृत्त्या मर्णाच्या धर्माकडे आकर्षित केले असले पाहिजे. देव या दोन्ही तत्वांचे प्रतीक असल्यामुळे अमर्त्यात्मिक मुक्ती शिव आणि अशिव यांच्या पंथीकडे असते हे तर्कट्ट्याचोपनिषद अंगेल.

वाग्देव्या प्रभावागमाली असतानाच निश्चिन्ने तत्वज्ञान “संगीताच्या आत्म्यातून शोकात्मिकेचा जन्म” या ग्रंथात प्रथम साकार झाले. त्यात डायोनिसियन आणि अपोलोनियन या ग्रीक संस्कृतीच्या दोन वृत्तीमधील संघर्षाची कुली वृत्तान्तगु मोड्या कांडल्याने आणि वेष्टूट काव्यमय कल्पनात्म्यमान विस्मित करण्यात आली आहे. ह्यायोनिसियन वृत्ती ही अधिक प्राचीन आहे. तीत “मानवाच्या विषय, गूढ उन्माद आणि प्रेम-मृत्यु यांच्याकडे रंजणारी आदिशक्ती, उफाळणारी अग्नीम आत्मत्या आणि उत्कट आकांक्षा” प्रतीत होतात. यातील काव्यमय अलंकारांनी अतिमयोची यमल्लयाम मानवाची स्वान्त्यप्रेरणा, मूळभूत जीवनप्रवृत्तींनी जाणीव देवण्याची शक्ती, आत्म्या सज्जनशक्तीच्या साक्षात्कारात आनंदाने गढून जाण्याचा भावनिक पृष्ठभूत आणि मरण पल्लवमही जीवनाची सौंदर्य उपभोगण्याची वृत्ती या मोक्षांचा समन्वय आहे. हे गण वर्णन सर्वथा काव्यापासून मुक्त नाही. पण निश्चिन्ने तत्वज्ञान काव्यातील आरोह-अवरोहापासून वेगळे करता येत नाही.

डायोनिसियन वृत्तीवरून तो म्हणतो की, मिऑट्रियपासून एन्तियुरापर्यंत होऊन गेल्या तत्त्वज्ञानात आणि कल्पनाता ती प्रतीत झाली आहे. आणि ज्येवळी सॅक्रियस, युराग्रीम आणि फेस्टो या अपोलोनियन वृत्तीच्या प्रतिनिधित्व नेत्रव गेलं, त्यावेळा ती अन्तर्गत झाली. त्यावरून डायोनिसियन वृत्तीचा निशेधप्रणीत अर्थ स्पष्ट होतो त्याने अपोलोनियन वृत्तीचे वर्णन “शान्ताप्रेमी, सुखाप्रेमी आणि जीवनाच्या मूळ प्रेरणावर नियंत्रण घालू इच्छिणारी” असे केले आहे. आत्म्या विरोध भद्रकाणे आणि अशिव उदावहार रीतीने व्यक्त करून त्याच्या पृष्ठदेव मुनवाक्याने होते की, मानवाच्या आध्यात्मिक दान्याकडे आणि “दस्य मनोवृत्ती”कडे नेणाऱ्या गूढ आध्यात्मिक पूर्वव्रतापेक्षा निमर्माद तो अधिक पसंत करित होता. ह्यायोनिसियन संस्कृती मानवाची स्वातंत्र्यप्रेरणा आणि सज्जनशक्ती यांना पूर्ण मोकळीक देते. ती स्वच्या अर्थाने मानवतावादी आहे. दुसऱ्या पक्षी, अपोलोनियन संस्कृति मानवातील सुप्त शक्तीवर मर्यादा घालते आणि त्यांना गूढ आध्यात्मिक बंधनांच्या स्वाधीन करते. शेवटी हीच बंधन मानवावर सत्ता चालविण्याकरिता देव म्हणून अवतार घेतात.

म्हणून निश्चेत्या काव्यमय तत्वज्ञानाचा सर्गितार्थ असा की, १९ व्या शतकात व्यक्त झालेल्या या दोन दृष्टीमधील सर्वत्र दायोनिमियन दृष्टीच्या सगळ्या अनुकूल होता. ही दृष्टी विवेकज्ञ, तर्काचे सर्वांगीत मानवतावादी होती. विवेक अद्यापही की, मानवाच्या सगळ्या होण्याच्या, निर्मितीच्या आणि उपयोगाच्या शक्तीच्या विकासनातील अडथळ्यांना ती नाश करीत. तत्त्वज्ञान त्यांचे घेऊ तत्वज्ञानात्मक प्रसिध्दान्दिकद्वारे होते. या प्रसिध्दान्दित प्रथम आध्यात्मिक, मग किंवा देवी पोपुलराइझाशिवस्य स्वतःच्या पायावर उभे राहणाऱ्या मानवाच्या शक्तीद्वारे प्रथम शंका उपस्थित केली; आणि नंतर ती अमान्यही केली.

एलिझाबेथच्या शासनाची संस्कृती कोसळणार ही गोष्ट समोर आ घाबर उली राहिल्याने त्यात स्वतःचे वैयक्तिक जीवन दुःखांनी भरलेल्या आर्चे प्रतीक आह असे निश्चय वाटू लागले. म्हणून त्याच्या सर्व तत्वज्ञानाचे उद्दिष्ट दुःखाची साम्या सोडून देणे होते त्या साम्येची पूर्ण त्याच्या "इच्छा हीन शाही" (Will zur Macht) या प्रसिद्ध तत्त्वज्ञान सापडली. काही वैयक्तिक पद्धति मरिचेच्या मत्तामागील काळाने निघावी होती ही सज्जता नैतिकतेच्या नियत होणाऱ्या विश्वावर स्पर्धामुळे जागृत झाली होती. इच्छाची स्थिर पद्धति मानवी इच्छेवरच निर्मित होऊ नये निश्चय ठरला होता. साम्य निरमवादात जीवनात्यर्थी देववादी प्रवृत्ति उदित झाली असा असा तसेच बुद्धिवाद त्याने केले. "तत्त्वज्ञानात्मक रीत्येतेचे आत्मचे अधुनिक रूप हे केवळ देवी पद्धतीवरील शोका पुढच्या वादोघ विस्तार आहे. प्रत्येक गोष्ट वस्तू असावी यात केवळ आमच्या पद्धतीचा मार्ग हात नसतो. कोणतीही गोष्ट जशी असो त्याहून नित असावी असे म्हणून म्हणजे प्रत्येक गोष्ट जशी आहे त्याहून नित असावी अशी मागणी करणे होय. अशा इच्छेनुसार सर्वोच्च विरोधी टीका प्रकट होते"।

एकंदरीत निश्चेत जीवन म्हणजे एक तात्त्विक होणे. त्यातील दोष शम्य अगत्यामुळे ते मोठ्य झाले होते एवढेच. त्या जीवनाने एलिझाबेथच्या शासनाच्या सोलात्मिकेची सामावी झाली. त्याने बुद्धिवादाचा विचार केला, बुद्धिवादविरोधाचा उपासक केला, अभिजातवादावर टीका केली आणि अदभुतारम्येची देववादी उदिते, नीतिशास्त्र देऊ केले, पण सगळी नीतिरूपे मुळीच अडथळी. राष्ट्रवादाचा निषेध केला; आणि समाजवादाचे विडम्वटही केले. आणि हे सर्व त्याने एकाच वेळी केले.

निश्चेत दरोवर एका युगाचा अंत झाला. तो नव्या युगाच्या प्रवेशद्वारी उभा होता. या नव्या युगावर सफुडशीत परस्पर विरोधी दोन आदोलनांचे वर्चस्व असावे

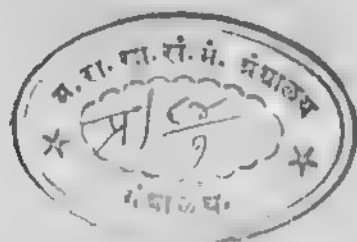
१. Wille zur Macht

अशी भवितव्यता होती. या दोन्ही आंदोलनांनी स्फूर्ति घेतली ती निःशेपागुत्तच. फासीवाद्यांनी आपल्या वीर युद्धाच्या पंथाकरिता आणि बुद्धिवाद-विरोधाचा उदो उदो करण्याकमिता तत्वेत्ता म्हणून त्यांच्या उच्च दर्ज धरले. साम्यवाद्यांनी त्यांच्यापासून पशुता, विषण्णवृत्ती तसेच नैतिक शून्यवाद यांचे धडे घेतले. पण निःशेपे तत्त्वज्ञान आर्थिकदृष्ट्या नियम झालेले तत्त्वज्ञान नव्हते.

फासीवाद्यांच्या उपायुक्त टरणाच्या निःशेप्या तत्त्वज्ञानाच्या अंगांना स्टेफान ग्योर्जे आणि त्यांचे अनुयायी यांना कल्पनारम्य रूप दिले. सेंट्रेमिमाच्या युगानारचा युरोपचा सारा इतिहास हा “बुद्धीच्या विजयाची शोकांतिका” आहे असे त्यांनी जाहीर केले. अपोलोनियन युगामागून नवे डायोनिसियन युग आले पाहिजे, ते युग जगद्व्याळ उलथापाळीने स्वप्न पाहील. मानवा-मानवातील संघर्षामध्ये श्रुत येणाऱ्या लोकशाहीच्या विडंबनाची आणि भ्रष्ट व हुनवळ करणाऱ्या धार्मिक दंगाची जागा अतिमानवापुढे संपूर्ण क्षरणामतो आणि त्याच्या विपरीती उकट भक्ती यांनी घेतली पाहिजे. स्टेफान ग्योर्जे यांचे उगाळत्या नेत्यांचे स्तोन गायिले, “आमच्या देववस्त्र नागर फिरविल्यात तरी त्याबद्दल तुम्हाला कोणी हटकणार नाही.” पहिल्या जागतिक युद्धापर्यंत ग्योर्जे अज्ञातच होता. पण पुढे अकस्मात नात्सी चळवळीच्या तत्त्वज्ञ कवी म्हणून तो प्रसिद्धी पावला. त्यालाही स्फूर्ति निःशेपागुत्तच मिळाली होती.

फासीवाद तसाच साम्यवाद हीं अशा प्रकारे तत्त्वज्ञानात्मक प्रतिगमनाची प्रत्यक्ष फळे होती. त्या प्रतिगमनाच्या ‘वास्तवशास्त्रीय मिदनांच्या सेकटावस्थेने’ बळकटी आणली. त्या प्रतिगमनाने निमाव्या शतकाच्या आरम्भी बुद्धिवादविरोधी फटोळ उडविला. निसर्ग आणि इतिहास यांच्या मार्कांप्रणीत नियमावादी दृष्टीकोणामुळे साम्यवादी हे बुद्धिवादी आहत असा भास होतो, परंतु नियतिवादाच्या पोथीबंद प्रतिपादनातच बुद्धीचा अभाव आहे, तो एक अंधश्रद्धा होती. शिवाय त्या मिदनाच्या स्वरूपाला न जुमानता व्यवहारात त्यांचे अवाहन संपूर्णतः भावनात्मक होते. त्यांचा हेतु जनसमुदायाची गूढ शक्ती आणि कामगारवर्गाच्या प्रांतिकारी आत्मांमधे म्हणजेच त्यांच्या स्वतःच्या आणि त्यांच्या पक्षाच्या अचूकतणावरील अंधश्रद्धेला चालना देणे हा होता. १९ व्या शतकाची उदात्ततयाची परंपरा आणि लोकशाही व्यवहार यांचा तिरस्कार करण्यात साम्यवादी हे फासीवाद्यांपेक्षा किमपिही कमी नव्हते. दोघेही समुदायवाद, सर्वाधिकारवादी सत्तेचंढी आणि हुकूमशाही याची कड येणारे होते. नैतिकतेविषयी दोघांचीही सारस्वीच विषण्णवृत्ती होती. दोघांनीही नेतृत्वपूजनाच्या पंथाचा उपदेश केला. त्यांच्यातील वैचारिक भेद वरवरचा होता या दोघांमधील श्वाभ्यात सुसंस्कृत जग नष्ट होण्याचे तेवदेच राहिले होते आणि तेही केवळ जगावर वर्चस्व गाजविण्याच्या सत्ताभिलाषेचून होय.

राष्ट्रवाद आणि समाजवाद हे दोन्ही सामुदायवादी आणि सर्वाधिकारवादी विळात समाजवादाकडे आधुनिक सुधारणेची आणि संस्कृतीची ज्येष्ठ, गृहणजे तत्त्वज्ञानात्मक व्यक्तिवाद आणि वैयक्तिक मानवतावाद, यांच्याविरुद्ध प्राणांतिक शस्त्राघात ते दोन्ही एकत्र येणे प्रसंगीत होते पितृद्वेष्ट राष्ट्रवाद आणि समाजवाद या दोहोंचाही प्रसार केला ही गोष्ट त्यांची भविष्यकालीन भेटी पुढीलच पत्रे जर्मनराष्ट्रवादच केवळ समाजवादाची भाषा बोलत होता असे नव्हे, तर पुढे साम्यवादनेही राष्ट्रवादाची आपण होऊन भेटी जोडली. आणि प्रत्यक्षात त्या राष्ट्रवादातच त्याचे अन्वेषण झाले. राष्ट्रीय समाजवाद आणि साम्यवादी राष्ट्रवाद या पक्षीय नाण्यांच्या दोन बाजू आहेत.

विसाव्या शतकाची संकटावस्था

आजच्या जगाची स्थिति न्याय, अधःपतन आणि नीतिभ्रष्टता यांचे विषमचित्र उभे करते. विनाशक युद्ध किंवा आधुनिक संस्कृतीचे हळुहळू होणारे पतन यांचे भयप्रद दृश्य समोर दिसत आहे. संक्रमित आणि ध्वस्त जगाला उघडच शांतोन्नी आत्यंतिक गरज असताना सर्व बाजूंनी युद्ध आणि त्याची विघाट तयारी यांची भाषा चालू आहे. कोणाही समंजस माणसाला अशाची एक सुद्ध नको आहे. तयारी नियतगारमेवच तेही अटळ दिसते. मानवाने स्वतःवरचा सर्व विश्वास गमावलेला दिसतो. परिणामतः मानवजातीच्या भविष्याविषयीच्या निराश्याने अंतिम मर्यादा गाठली आहे. मरणाचीच या अवस्थेत एक विरोधाभास आहे. माणसाच्या सर्जनशक्ति पूर्वीपेक्षा ती आजच्या काळात कितीतरी अधिक प्रमाणात वाढल्या आहेत. मानवाचे ज्ञान रूपाच वाढले आहे. म्हणून कार्य करण्याची त्याची शक्ति त्याचप्रमाणात वाढली आहे. शक्ती असूनही वाढीनतरी न्यून भासते. मानवी सर्जनशीलता रोम्यली जात आहे. पुढे जाण्याची आणि वैज्ञानिक आणि आध्यात्मिक बांधणे तोडून टाकण्याची चिरंतेन प्रेरणा एतन्मुद शाल्याने दिसते.

सव्याभागी राजकीय उपपत्ति आणि सामाजिक न्यायाचे मिळालेले यांचा घोष अद्यापि चालू आहे. लोकशाही स्वातंत्र्य आणि समता यांची भाषा सगळेच ओढतात. पण विद्यमान जगातील सत्य १९ व्या शतकात रंगविलेल्या आशाशयी मूर्खार्थक चित्रणाच्या उलट आहेत. याचे कारण त्या उपपत्ति खोटेवा होत्या असे नव्हे किंवा जाणून-बुजून त्या फसव्या होत्या असेही नव्हे. आधुनिक काळात उपलब्ध झालेल्या ज्ञानाच्या प्रत्यक्ष जीवनाच्या समस्या सोडविण्याच्या कामी मानव जास्तीत जास्त खान उठावण्यात अयशस्वी ठरला आहे. गेल्या अर्धशतकात हे अपयश इतके लक्षणीय झाले आहे की, जगाला आता सध्याची असहाय्यतेची आणि निराशेची अवस्था प्राप्त झाली आहे. मानवाचे कल्पनाचातुर्य पूर्णपणे संपुष्टात आलेले दिसते. उदारमतवादी, लोकसत्तावादी आणि मार्क्सवादी हे सगळे भाषा दाखविणारे राजकीय आणि सामाजिक सिद्धान्त व्यवहारात उतरले आहेत. त्या सर्वांत सारमेवच न्यून आढळून आले आहे. आधुनिक जीवनाची समस्या सोडविण्याला ते समर्थ ठरले असते, तर जग आजच्या फोडीत सापडले नसते. या मतांच्या पुरस्कर्त्यांनी त्यांचे आचरण प्रामाणिकपणे केले नाही,

हे ही संर नाही. दुगाच्यांच्या घोषणांच्या मांजवणाविषयी जे जे उभयितन करून घेतात
गमावलेल्या अज्ञाना निवडून राहणे ही आपत्तीच मा मानवना होईल

साहसिकताया अन्वयाने आज्ञात्मक अरु शीघ्रताया अन्वयाने तत्वेन प्राप्तिमापी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विचार आणि ध्येय योजनातीत विचारा उभरूंक येतात. त्यांचे मांडणे तत्वेन सामाजिक समस्येनामोपरिपूर्ण असे परिहृतचमक आणून अथवा स्वतः समस्ये निराकरणे ही व्यक्तीस शक्यता आहे. तसेच परिनिर्वात सामाजिक विचार प्रचलणे आहेत. अगतिता वर्तमानाच्या बाहेर आहेत. त्यांचे मानवी हक्के संरक्षित आहेत, गुप्तता निवृत्तीस येथे असे होते. १८व्या आणि १९व्या शतकाच्या विचारांनी अज्ञानाच्या बाजूच्या समस्या सोडणे, याच्या प्रयत्नात अत्यंत आणि निराशा येणे प्रचारास असे सुचून येताना मानविक प्रयत्न आणि त्यांचे निमित्त लक्षण ही शक्ति प्रगतीच्या पातळीवर पोहोचली नाहीत, हेच आजच्या संस्थानांचे मूलकारण आहे.

[illegible]

१. "दत्तोन्निर्माणे शनक हे मुनेन्द्रन प्रगतीचे- भूतव्यापारी वैज्ञानिक, औद्योगिक, वास्तवीन, राजकीय प्रगतीचे-युग होते. पण शेवटी ते स्वतःच शत्रूत गेले; आणि त्याने मानवी जीवनाला काहातरी नव्या दिशेने वळण लावल्याचे चिन्ह द्यायले. पण त्याचे अन्वार्थ पूर्ण आकलन होत नाही. जीवनाच्या मृत्याना ओहोटी लागत आहे. फक्त संस्कृतीचा देणावा. तिच्यातील सत्य गोष्टी सोडून, उरल्या आहे."

- A. N. Whitehead- *The Adventure of Ideas.*

गुन्या सामाजिक संस्था आणि राजकीय पद्धति यांचा न्हास झाला होता आणि त्या कोसळून पडण्याच्या वेतात होत्या त्याचा परिणाम म्हणून त्यांच्या ऐक्यतांक अधिष्ठांनाची प्रतिष्ठा फलटण्या लयाच्या गेली होती. त्यामुळे संकटावस्था निर्माण झाली. मुधारणावादाच्या असो वा क्रांतिवादाच्या असो तत्त्वप्रणालीतील दोष, उणीवा आणि (काहीच्या वाचनेतील) एकजात अवयव यांच्यामुळे वैकल्य, नैराश्य, उदाग आणि भ्रमनिरास यांचे वातावरण निर्माण झाले आहे. सुसंस्कृत मानव-जातीसमोर आज जो प्रश्न उभा आहे, तो सामाजिकदृष्ट्या सार्वत्रिक आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या गुलामगिरीच्या जीवनात रूपाचे आणि भौतिक स्वास्थ्याचे आश्वासन देणारी आधुनिक असंस्कृत अवस्था पत्करणे किंवा श्रद्धेच्या दृढतेचा भ्रामक सुरक्षितता शोधण्याकरिता मध्ययुगीन गृहवासात पलट घेणे, यामधून निवड करण्याचा होय. तत्त्वप्रणालीचा हा संघर्ष राजकीय धर्मीकरणान्या बुद्धीशी आहे हे धर्मीकरण जगाच्या कोणत्याही क्षणी राक्षसी संघामात वेददृष्ट्या लोढून देईल. सर्वत्र संस्कृतिमान जगात संघर्षात आत्मे या भयानक श्रृंगारपत्तीत गुटका करून घेण्याकरिता वाढत्या मेलनेचे अधीरपणे वाट पाहत आहेत. हातहातात मानवाच्या कल्पनाशक्तीचा यथिक्ता अधिक कमीही कधीही लागली नव्हती. केवळ स्वतःवरील विश्वास पुनः प्राप्त करून घेऊनच या गा त्या स्वरूपाच्या दास्यातील सुरक्षितता लायादण्याचे धैर्य मानवात येईल.

आधुनिक जगासमोर उभ्या असलेल्या समस्यांचे कसत विश्लेषण केले म्हणजे असा निष्कर्ष निघतो की, आजच्या संकटावस्थेत सामाजिक तत्त्वज्ञान आणि राजकीय गिद्धांत हे संपूर्णतः पुनः नव्यानं प्रस्थापित करण्याची गरज आहे. त्यामुळे सार्वजनिक जीवनात नैतिक मूल्यांचे सर्वोच्च महत्त्व मान्यता पावेल. सर्वांत अनोखित दिशाकडून नैतिकतेचे आवाहन ऐकू येत आहे. वेदूट गचाराधैव गुतलेले मुल्यही नैतिक कर्तव्याची भाषा मानवाधीपणे बोळत असतात. तथापि परिस्थिती अधिकाधिक बिघडत चालली आहे. जंगलाचा कायदा, राजकीय सत्तेकरता धडपड, आर्थिक लुट्टीची अभिलाषा, यांचे साघान्य पसरले आहे. जो देश हा गुन्हा नाकबूल करील, तो रंगीत बोलण्याच्या अधिक गंभीर गुन्हाला मात्र पात्र ठरेल.

तथापि सार्वजनिक जीवनात सामान्यतः नीतीची चाड नसल्याबद्दल खेद दर्शविण्यात येतो आणि नैतिक मूल्याबद्दल तोंडदेखली निद्रा व्यक्त करण्यात येते, ही गोष्ट अर्थपूर्ण आहे. व्यवहारात राजकारणी माणसे आपल्या वचनाला जागू शकत नाहीत, हा अप्रामाणिकपणाचा पुरावा असतोच असे नव्हते; ती माणसें दुष्ट चक्रात सापडलेली असतात. खेळ खेळताना तो नियमाप्रमाणेच खेळला पाहिजे. नीत्युद्देश करणाऱ्या राजकारणी माणसांचा दोष हा की, जोपर्यंत सत्ता ही राजकीय व्यवहाराचे उद्दिष्ट

असंत, तोपर्यंत निरा असंबद्ध शेका कुडीत प्रविष्ट १०० शकत नाहीत; साध्या-धरुन साधन ठरत असते ही ओंक्त अवस्थेची पाहिजे हे ओळखण्याच्या ते नुकते अस-
तात, भोवत्यात सापडल्यानेच मोठ्यात मोठ्या माणूसमुढा जगदी तळापर्यंत ओढल्या
जातो आणि हा तळाचे मज्जा पळवत अग्रे मागत्याचा संभव असतो

तथापि, आजच्या जमाने विमान अनुभव किंवा माणसांना सामाजिक तत्त्व-
शास्त्रास मूर्तमूर्त तपासी परततमणी करण्याचा भाग पडलात. या तत्त्वशास्त्राचे आवे-
आणि उद्भव, पुराणमात्राची आणि उदारमतवादा, प्रत्यमाची आणि आलोचना यांच्या
निरनिराळ्या राजकीय उपलक्षित सारमात्र निरनिराळ्या वाटेंत. व्यवहारात त्यामध्ये
कारण योग्य परतक आगत्याचा अनुभव येतो. कारण मज्जा काहीच करणे, मज्जा
तत्त्वशास्त्राचे पुस्तकावस्थेच्या माग्याची निरनिराळी पाहणी असो, हे सर्व राजकीय उपलक्षित
सामाज्य गृहीत तत्त्वशास्त्रात. म्हणून मार्क्समिद जीवनाच्या गेविकांत असा एक राज-
कीय निदान मूर्तमूर्त असतो की, कोणताही आवश्यक सामाजिक परिवर्तनाचा सत्ता
काहीच करण्याचा प्रयत्नही आवश्यक असतो. मानवाचे प्राथम्याचे आणि मार्क्सम-
त्वाचे स्थान पुनःस्थापित करण्याच्या सामाजिक तत्त्वशास्त्रासमूहच नवा राजकीय निदानात
नियमित करणे अथवा आहे.

नीतिशास्त्र ही मूर्तमूर्त असो असाव्यानेत निचे आचरण फक्त व्यक्तिगत
करता येते. नीतिमान माणसाविकाय नीतिमान मज्जात असो शकत नाही. आतापर्यंत
नवसमाजाचा निरनिराळ्या आणि अनित्य यांनी हा जम उलटा कितीतळा आहे.
या सर्वाने मानवी व्यक्तित्वाचा स्वर वाढ होण्यासाठी कारणशक म्हणून एक
आदर्शव्यवस्था गृहीत घेतली होती आंगल्या जीवनाचे अथवा आंगल्या कायद्यांनी प्राप्त
करून घेता येईल, असा उदारमतवादाचा विचार होता. त्यांच्या 'सुधारणावादा'
विकट प्रथम समाजवादाचे आणि सामाजिक साम्यवादांचे प्रतिपादन असे होते की,
सामाजिक मालकीच्या पायावर आर्थिक पुनर्रचना करणे ही मानवी विकासासाठी
आवश्यक मोष्ट आहे. याचा परिणाम व्यक्तीस सामुदायिकवाचे ग्रहण लागण्यात
झाला. राजकीय व्यवहारात सर्वाधिकारवादी आणि मूर्तमूर्त या समुदायवादी सामा-
जिक तत्त्वशास्त्राच्या अनुपेक्षक ठरल्या.

सामाजिक तत्त्वशास्त्राच्या केंद्रस्थानी व्यक्तीच्या वर्गाचे हे सोपे आहे. व्यक्तुः
व्यक्तिवाद हे उदार सामाजिक तत्त्वज्ञान आणि राजकीय निदानात यांचे मध्यवर्ति मूर्त
होते. उदारमतवाद आधुनिक संस्कृतीच्या मज्जा संघादणीचे स्फूर्तिस्थान होता.
परंतु व्यवहारात व्यक्तिवादचे तत्त्व हा एक गूढ निदान बनला; आणि सर्वभौम व्यक्ति
हे एक कायदेशीर योत्तां ठरले. उदारमतवादाच्या न्हासामुळे विविध समुदायवादी

सिद्धान्तांच्या उदयाला उत्तेजन मिळाले. त्या सिद्धांतांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याची शक्यताच नाकारली, व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा पोकळ अमूर्तता म्हणून उपहास केला आणि स्वतंत्र होण्यासाठी व्यक्तीने समुदायवादाचा स्वतः विधीन शाल पाहिले, दुसऱ्या शब्दात त्यांनी आत्मविनाशात स्वातंत्र्य शोधले पाहिजे असे घोषित केले. उदात्ततावादाचे सार्वभौम व्यक्तिवादा कायदेशीर घातांउ बनविले आहेत, तर समाजवाद तसेच साम्यवाद यांचे स्वातंत्र्याचे संकल्पन ही मुद्दे फसवणूक आहे.

नैतिकतेच्या अधिष्ठानाविषयीची संदिग्धता हे उदार सामाजिक तत्त्वज्ञानाच्या न्यायाने कारण होते. व्यक्ति ही एक नैतिक वस्तु आहे; म्हणून ती गांठलेली आहे. या उदात्त तत्त्वाने त्या तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ झाला. हे तत्त्व ही एक पुरातन श्रद्धा आहे. युरोप-मध्ये ख्रिस्ती धर्माचे ते लोकप्रिय केले. 'मानव ही एक नैतिक वस्तु आहे', कारण त्याला आत्मा विश्वाच्या नैतिक व्यवस्थेच्या दिव्य प्रकाशाचा एक स्पर्शित असा आहे' प्रारंभी ही एक उदात्त कल्पना होती. निःश्यायामून स्पर्शित वेळून युरोपीय मानव्याने मध्ययुगीन समाजव्यवस्थेच्या विनयताह आणि सामूहिक गटनेने दम्य झाल्याने शिथिल. परंतु नैतिक सत्त्वावरील मानवाच्या धार्मिक श्रद्धेमुळे त्याने मानव मध्ययुगीन मानव हा तोच ही श्रद्धा म्हणजे विमोचनानाच्या संकटाचा अभाव होय. अविद्या: मानव हा मानव या नात्याने नीतिमान होऊच शकत नाही असे तीव्र मानव अस्त. त्याकरता त्याच्या स्वतःच्या अतिमानवी अत्तीच्या गरण जवळ लागले. आध्यात्मिक शरणगतीच्या या दुवच्या करणाच्या जाणीवेमुळे मानव युरोपराज्य क्रांतीही स्वातंत्र्य होऊ शकणार नाही. मानवाने निरंतर आध्यात्मिक दम्यात राहिले पाहिजे या तत्त्वावरून मानवाचा इशारा हे आधुनिक संस्कृतीच्या आरंभीच्या अवस्थाने ठळक वैशिष्ट्य होते. उदारमतवाद हा त्या शमयवादाचे जन्माचा आला. त्या शमयवादा अदराच्या शक्तीत उभे पातळी गाठली. प्रबोधन म्हणजे त्याला अविद्या वर तोय.

तथापि फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या धक्क्याने उदारमतवाद हलकड झाला. निमर्ग-वादाविरुद्ध निमर्गधर्म उभा करण्यात आला. सामाजिक आणि वैयक्तिक गैरिहतेचे अधिष्ठान अतीत अशा नैतिक पद्धती शोधण्यात आले.^१ एन्जोनिनाच्या शतकाच्या

१. उत्तर व्हिक्टोरिया-युगाच्या वैयक्तिक प्रश्नांची एक म्हणजे ज्या समाजाच्या रचनेत, संपत्तीत आणि तेजवियेत प्रचंड फरक होत आहेत, तो ख्रिस्ती धर्मात कसा सामावून घ्यायचा हा होता. (अॅलन विल्यार्ड ब्राऊन यांचे *The Metaphysical Society: Victorian Minds in Crisis* हे पुस्तक पहा). फ्रान्समध्ये वित्तोरे कुस्तिने "उथळ जटवादा" विरुद्ध धर्मयुद्ध चालविले; आणि आधीच्या बुद्धिवादाच्या "बुकीच्या शास्त्रीय उन्मादा"वर टीका केली.

आरंभीच्या भौतिक तत्त्वज्ञानाविषय उभार समाशुभारांणी आणि राजकीय मित्रां यांनी नाकारिले. उपद्रुता तत्त्व पुढे मांडले. १९ व्या शतकाच्या भौतिक तत्त्वज्ञानात भौतिक मूल्य ही मानवी अनुभवाच्या कसोटीचीकडची मनादाखीच संकल्पने होती. पण भौतिकीच्या उपद्रुताताने या मुद्याचे वर्णमूळ प्रमाणच हिरावून घेतले. त्यात परिणाम भौतिकीच्या अनावत शाख. मुलभूत जग या दोन्हीच्या दरम्यान नैतिक गोंधळात केवले गेले.

त्यानंदाजी मराठीय लोकशाहीचा व्यवहार आणि मनुष्याच्यापाराचे अर्थस्तरण सोप्यामंड व्यास अवाह्य अत्यंत मापदण. भौतिक गोंधळ आणि सामाजिक तिसर (Social atomism) यांच्या संयुक्त परिणामाने मानवाचा स्वातंत्र्य विनाश नष्ट झाला. मनुष्याच्याने व्यक्तिमाने याच्या कानांच्या जे सुत्र लेंत, त्याचा समाजाच्या फार मोठ्या मर्यादा अनावतारी मंड झाला. स्वातंत्र्य-उत्तमान गमावताने मनुष्याच्याने समाजिक तत्त्वज्ञानाने स्वतंत्र, मनुष्याच्या कार्यात्मक मनाची मुर्तताता मिळवताना मानवाच्याने निचे शाखा-तत्त्वज्ञानी गेले. मानवी प्रकृतीचा मानवा मर्यादणातून नष्ट झाली. तीन मर्यादप्रकृतीचा जगाने दृष्ट मनोविचारांसा अवाताने काने मनुष्याच्या अर्जांमंडेन राजकीय व्यवहारांचे सार झाले.

सामाजिक विज्ञानाच्या राजकीय व्यवहार यापारत नैतिक तत्त्वज्ञानाचा हिरावर प्रभाव पडण्याची नेतवत्ताने मनुष्याच्यापार उभे संपूर्ण जग अवाह्य हे सत्य आहे. जेव्हा नैतिक मर्यादा पाया-कोणता हा नियामक प्रभाव आहे मानव मर्यादा नैतिकता ही उच्च मनोवा ? मानवाच्या प्रकृतीत मनुष्य अनेक उभे होती, निरमोहीन किंवा सामाजिक दृष्ट्यानेच केवळ मानव जीवने वागू शकतो नीतीच्या उभेमानवीच्या या मर्यादले मानव हा एका नैतिक चरित्र अवाह्य, ही पुरातन श्रद्धा नष्ट झाली. सारे जीव नैतिकीची सामाजिक तत्त्वज्ञानात उभे नैतिकी राजकीय मित्रान आणि नैतिक राजकीय व्यवहार यांचे उभे नियामक दृष्ट्याने अवाह्य, तर या अनेक पुनर्मान झाले पांती आणि निर्या मंड-या कोणता हा ही मुक्त शक्ती पडिले.

आधुनिक मंड-कीच्या इतिहासाच्या आरंभीच्या काळात व्यक्तीच्या निर्या अवाह्यनी मानवाचा स्वातंत्र्य आणि त्याचे नियमोहीन स्वतंत्र यांच्यामधील निर्वाह भौतिक मित्रात मांडले. त्यावेळी या विवेचे फार मोठी प्रगती झाली. त्याच्या घाउनी निर्यात्मक विचारांना नियमोच्या वाद-या ज्ञानाने ज्ञानात वाढकडीचेन गेली आणि त्याची परिणति १८ व्या शतकाच्या शास्त्रीय नियमवादात झाली. त्यातील दृष्टिकोण मानवाची ही होत त्या दृष्टिकोणाने मनुष्य जगदुत्पत्तीचे पोशीतव टाकून दिले आणि मानवाची उत्पत्ति भौतिक नियमोत शोधली. नियमचक्र विचारांच्या पार्श्वभूमीतून मानवाचा जन्म झाल्यामुळे तो बुद्धिमत् प्राणी अस-

गेच क्रमपात आहे. त्या दृष्टीने आपल्या जीवनाचे अर्थवृंदा कळवण्यासाठी त्याने मूळ समाज स्थापन केला. १९ व्या शतकातील जीवशास्त्राच्या क्रांतिकारक शोधानी प्राचीन विचारवंतांची चिंतनात्मक मूल्ये नवी आणि बुद्धिवादी अभ्युपगम येना पुढी मिळी. परंतु अगदी त्याचवेळी उदारमतवादातील संदिग्धता आणि अपुरेपणा यांनी सुधारलेल्या जगाला सध्याच्या नैतिक गोष्टांवर भरकटत गेले.

या शतकाच्या आरंभी ज्यावेळी वास्तवशास्त्राच्या नव्या शोधामुळे द्रव्याच्या आणि कार्यकारणभावाच्या जुन्या संकल्पना असमर्थनीय ठरल्या, त्यावेळी या गोष्टात अधिकच भर पडली. या संकल्पना म्हणजे शास्त्रीय निमित्तवादाच्या बोधशालाच होत्या. विज्ञानाच्या प्रामाण्याचा दावा सध्याच्या एका नवप्रवृत्तीने मान्यतावादी निमित्तवादाच्या महत्त्वाकांक्षी तत्त्वज्ञानाच्या आव्हान दिले. मानवी ज्ञानाच्या वेगळी वस्तुनिष्ठ प्रामाण्यावरून नव्हे, तर त्याच्या वास्तव्येवरही आशय घेण्यात आला. ज्ञानगीर्वासावर अतिरंजित भर दिल्याने विश्वविज्ञानाच्या आणि वस्तुतत्त्वाभिमानाच्या विचारात गोष्टी निर्माण झाल्या. वैदिक संकटावस्थेची नैतिक संकटावस्थेत भर पडली.

थोड्याच अवधीत मानसशास्त्राने भौतिक विज्ञानाच्या अधिकाराच्या जोरावर बुद्धिवादविरोधाचा पुरस्कार केला. अंधप्रेरणेच्या संदिग्ध संकल्पनेच्या पुरस्कारातील नीतिशास्त्रात गूढवाद आणि अतीतवाद हे पुनः शिरले. मानव हा बुद्धिविरोधी आहे, तामसी शक्तीच्या आंधळ्या प्रेरणेमुळे सहजप्रवृत्तीने तो कार्य करतो, म्हणून स्वासंगी वा सार्वजनिक जीवनात नैतिकतेचे अधिष्ठान दृढगोडता आणि पौरुष्य किंवा पुरोहित यांचे असते. कायदा आणि मुख्यवस्था याच्या आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक ताबेदारांची जर देखरेख नसेल, तर अंगलच्या कायद्याने राज्य पसरले. इतके असूनही भयानक जंगलाच्या कायद्याचे साम्राज्य नाहू आहे, हा आजचा कालवृत्तिय आहे.

मानवी प्राण्याच्या बुद्धिवादित्वात मूल्याचे अधिष्ठान शोधणाऱ्या नैतिक तत्त्वज्ञानाने या दुष्टचक्रातून बाहेर पडण्याचा एकमेव मार्ग दर्शविला आहे. पण मानवाच्या बुद्धिवादित्वाचे अधिष्ठान तरी कोणते? बुद्धि म्हणजे तरी काय? ती आध्यात्मिक पदार्थ आहे की जीवशास्त्रीय गुणधर्म आहे? पहिल्या वाक्यीत नैतिकतेच्या अधिष्ठानाचा प्रश्न बुद्धिवादित्वात त्याचा शोध घेतल्याने मुदत नाही. अग्रे करणे म्हणजे एका प्रश्नाचा संदर्भ दुसऱ्याच प्रश्नाला जोडण्यासारखे आहे. निमित्तवादी बुद्धीचा आविष्कार या दृष्टीने बुद्धिवादित्वाला जीवशास्त्रीय कार्य म्हणून मानता येईल. भौतिक नियतिवाद म्हणजे निमित्तवादी बुद्धि होय. तसे नसेल तर निमित्तकायदा आणि नैतिक पद्धति यांच्या अभिजात संकल्पना म्हणजेच बुद्धि आहे का? ती सत्ताशास्त्रीय का जीव-

शास्त्रीय पदार्थ आहे ? मूळात गृहीत कृत्य असलेल्या संकल्पनात वस्तुनिष्ठ सत्याचा आशय तर ओतलेला नाही ना !

मानवाचे सार्वमानव हे कोण याही मांतिवादी सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा पाया असले पाहिजे मानव ही एक नैतिक वस्तु आहे, या तथ्यापासूनच ते निगमित करता येते मानवाच्या सार्वमानवावरील अज्ञा प्राचीन असून तिची जगा मानव हा नैतिक आहे कारण तो बुद्धियुक्त आहे, या तथ्याच्या ज्ञानाने धेतली पाहिजे विष ही एक नैतिक व्यवस्था असून तिच्यात अंगभूत अमण्याच्या कथयंत्रांनी शिबे शासन होते. या पार्श्वभूमीवून मानव उत्पन्न झाला.

नीतिशास्त्राची ऐतिह्य बुद्धिवादी पद्धति जडवादी तत्त्वज्ञानाच्या यांत्रिक विभ-विज्ञानापासून निगमित करणे शक्य आहे. आजच्या काळाच्या आधुनिक निकट नैतिक तत्त्वज्ञान ही असून आध्यात्मिक आणि अतीन्द्रिय अधिष्ठानाद्वाराय त्या तत्त्वज्ञानाचा पार्श्व करता आले या हे जडवादी तत्त्वज्ञानाने मानवाच्या आध्यात्मिक पुनरुत्थानात परणारे नीतिशास्त्र जन्माला घालवे अशी अपेक्षा असेल, तर त्याच्या विभविज्ञानाने आढळून स्वीकारण्याच्या ते समर्थ असले पाहिजे पर त्याच्या पायावर जर उभे राहिले, तर ते उभेच राहू शकणार नाही. यातून विभविज्ञान हा तर जडवादाचा पायाच आहे.

विभविज्ञान या दृष्टीने जडवादाचा गिळारलेला आहारा हे पश्चात्कर्षाद्वारे पुढे आहे. ज्या धार्मिकशास्त्रांनी या शतकाच्या आरम्भी अणु हा जडवादाचा अंतिम धक्का नगरीने ते शोधून काढून त्या पुराव्याच्या अधिष्ठानाने जडवाचे “जडहीनत्व” धार्मिकाने घोषित केले, त्यांनीच ते आव्हान दिले होते. १९ व्या शतकाच्या भौतिक तत्त्वज्ञानाची समर्थकता आणि अनुकूलता यांविषयी लोक शेवट घेऊ लागले ज्याच्या अंतर्भूत “वस्तूच्या कठिण गुणधर्मांचा” धर्मेलेला नगरी, असा धार्मिकशास्त्राचे उल्लास केल्यानंतर शास्त्रीय नियमवादाचे नव्य मंदिर धोमळू लागले, अशी राबोट्यांची कल्पना झाली. हाच आजच्या काळाच्या संकटावस्थेच्या आरंभ होय धर्म आणि विज्ञान, धार्मिक विचारधारा आणि शास्त्रीय विचारधारा, अज्ञा आणि बुद्धि, रूढ अज्ञानवाद आणि मानवाच्या ज्ञानजन्मवेरील अनुसर्गमंद अज्ञा यांच्यातील, गुमानुगुमाच्या झगड्यातील हा एक नवा उद्रेक होता. व्हर्ग्यो जीवन-मरणाच्या झगड्यातील हा शेवटचा टप्पा असल्यामुळे तो दार्शनिक दृष्ट्या आहे आणि त्याने मुगळून मानवते-समोर धुंगापत्ति उभी केली आहे.

शास्त्रीय विचारपद्धतीने धर्माला अनेक शतकांच्या अस्थीत एका मागून एका स्थानावरून हाकटून लावल्यानंतर आता तिच्या त्या पराजित शत्रूच्या अवेरच्या हलक्याला तोंड द्यावे लागत आहे. “शास्त्रीय” हत्यारांनी जडवादाविरुद्ध युद्ध पुकार-

णारी जुनी तत्त्वज्ञाने अंतिमतः धर्मांचे तार्किकीकरण करतात. कधी काळी ज्ञान होईल याची संभाव्यताच नाकारून त्या तत्त्वज्ञानांनी एका नवगूढवादाचा उदयश केला आणि प्रयोजनवादी जीवन-दृष्टीचे पुनरुज्जीवन केले ही जीवनदृष्टि म्हणजे मानवांचे आत्मविश्वास गमावल्याचा आर्थिकार होय. आजच्या काळाच्या संकटावरूनच हे कार्य लक्षात आह. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी मानवजातीसाठी असे एक तत्त्वज्ञान असले पाहिजे की, जे मानवाच्या स्वतःच्या भविष्याचा कर्ता म्हणून विद्याच्या केंद्रस्थानी बसवील आणि विज्ञानाचा धर्मावरील अंतिम विजय साजरा करील.

सांस्कृतिक संकटावरून विपरीत लोक बोलून असतात, ही संकटावरून सांस्कृतिक असेल, तर ती केवळ दिवाळ प्रतिष्ठित बुद्धिवंशाच्या अनुभूततच असली पाहिजे. खरे पाहता, ही बुद्धिक संकटावरून आहे—त्याच्या बुद्धीची संकटावरून आहे. नाही तर वाढत्या शास्त्रीय ज्ञानाने संपन्न असा आधुनिक मानव—आत्म्याच्या शोधाने असणारी निरीक्षणी माणसं—जुन्या नमुन्याच्या देवळांच्या रिकाम्या जागी राणीची देवाच्या गिःहा-सनावर बसविण्याला उत्तुक असणारी माणसं—या निरक्षण दृष्ट्याचे स्वीकरण कसे करता येईल? आजचे पीढीपंथित हे अनुभववाद, प्रत्यक्षवाद, वास्तववाद इत्यादि मिथ्या शास्त्रीय पंथाच्या निशाणाव्याली धार्मिक पंक्त जीवन त्यांच्या देण्यात यशस्वी होण्याचा संभव आहे. या धोक्याबद्दल एकोन हवी म्हणजे यां एक विश्व विज्ञानाग्रस्त आरंभ करून निकसनशील ऐतिहासिक नीतिशास्त्राने निर्यात होणार एक स्वयंपूर्ण तत्त्वज्ञान हीच होय. हे तत्त्वज्ञान मानवी अस्तित्वाची एकाच प्रतीमा उभी करील मानवी ग्रहणक्षणीला निदान तार्किकदृष्ट्या गम्य असणाऱ्या मानिक जगाच्या बाहेर न जाता, कामना, भावना, सहप्रेरणा, अंतःप्रेरणा, एषणा यांच्यासह मानवी अस्तित्वाचे स्वीकरण करील.

अतीतवादाची धमरती वाढू आणि सोव्हेंतचे साम्यलंगे टाळण्यासाठी नीतिशास्त्र एका सामान्य तत्त्वज्ञानात बिथीन होणे अवश्य आहे. आगावी वाढलात तर न धर्म शाकणारा हवेतील किंवा अधण्याने कोणताही हेतु साध्य होणार नाही. नियमनिष्ठ बुद्धिवादावर आधारलेले मानवतावादी नीतिशास्त्र हे यात्रिक विश्वविज्ञान व भौतिक वास्तववादी वस्तुतत्त्वमीमासा यांच्या भक्कम स्वतःकाच्या पायावरून केवळ रचता येण शक्य आहे. यापुढचे पाऊल म्हणजे अचंवन जड आणि संशेतन निसर्ग यांना साधणारा दुवा शोधणे होय. निसर्गाच्या यात्रिक प्रक्रियेच्या ओघात जीवनाची उत्पत्ति शाली या शोधाच्या प्रकाशात मानवी बुद्धिवादित्व हे नियमबद्ध विद्याच्या प्रारंभूतीतून निघून होते. अशाप्रकारे वास्तवशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील काल्पनिक दरी मजबूतता येते; आणि तत्त्वज्ञानाला सर्वात गोबळात टाकणारी समस्या म्हणजे ज्ञानशास्त्रीय

समस्या सोडविता येते. सत्य हे सत्ताशास्त्रीय संकल्पना राहात नाही. मिश्रित ज्ञानाचा आशय म्हणून ते उल्लेखीय उभे राहते. सत्ताच्या मूलस्वरूपाच्या प्रकाशात इतर मूल्यांचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे दृश्यमान होते; आणि त्यांची रचना योग्य प्रमानुसार सुनिश्चितापणात करता येते. मानवाचे सत्य आणि भवतू समाहित असलेल्या ज्ञानात नैतिक मूल्ये अशाप्रकारे प्राप्त झाली, म्हणजे मग सत्ताच्या जगासमोर असलेल्या आर्थिक आणि राजकीय समस्यांचे नेहारा मानवतावादी मार्ग दर्शविणाऱ्या सामाजिक तत्त्वज्ञानांशी त्या मूल्यांचा मुलतः करता येणे शक्य होईल.

प्रत्येक नेत्र हे बुद्ध्यांतून जन्माला येत असते. मानवी ज्ञानाच्या समज्या संविताचा प्राथम्य आपली घेतल्या पाहिजे; विचारांच्या समज्या इतिहासाकडे आपल्याला भाव घेता पाहिजे ज्या एका नव्या तत्त्वज्ञानाची निरुद्ध आम्हाला पार जाणवी, ते संस्कृतीच्या उपाकाळापासून ज्ञानात आलेल्या मानवी विचारांच्या एकूण प्रवाहातून निष्पन्न कारणे शक्य आहे. त्या मर्याद मानवी धारणांचे गुणगुण करणाला असमर्थ ठरल्यामुळे सध्याची संकटावस्था ओढखली आहे. मूल्ये ही चिरकालिक, तशीच तात्कालिकी असतात. मानवी विकासाच्या मार्गात निर्माण झालेले चिरंतन मूल्ये आम्हाला शोधून काढली पाहिजेत. स्थैर्य, ऐक्य, एकरूपता यांची मूल्ये— मानवजात अचरीतरी शास्त्रापासून अनुसमलेले विचार— ही नव्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा पाया झाली पाहिजेत. अशाप्रकारे स्थापन झालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या संप्रदायिक तत्त्वज्ञानांना मोडळात पाडणाऱ्या गुंतागुंतीच्या समस्या सोडविण्याच्या काशी अडचण पडणार नाही. तथापि ही सोडवणूक केवळ भिदातिक रचणार नाही, तर नव्या तत्त्वज्ञानापासून स्फूर्ति घेणाऱ्या कुलीमुळेच ती होईल.

प्राचीन विचारांतील आध्यात्मिक चिंतनापाठी आधुनिकीकृत्या अन्वेषणाचा त्याग केला. त्या वेळेपासून देवाच्या तत्त्वज्ञानात तत्त्वज्ञान दूषित झाले. माध्युगाचे गारे धार्मिक तत्त्वज्ञान हे अग्रगण्य देववादी होते. ईश्वरविज्ञानाविकट नुद्धिवादी बंदगीत— देवाते, लयाश्रित्य, काय— हे देवील देववादाच्या तुष्ट चमत्कार बंदर पडू शकले नाहीत. देववादी तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात धर्म हीच मानवाच्या सुरक्षितता देणारी तत्त्वज्ञाना एकमेव सुमंगल अशी तत्त्वज्ञानाची आहे. धार्मिक माणवाच्या देवाच्या इच्छेसमोर स्वायत्तजनवादी व्यवस्थेच्या “नैतिक कायद्या” समोर सर्व मानव तुटवावी त्यागते. स्वातंत्र्याचा अवभाव म्हणजे नैतिकता असे समीकरण झाले आहे.

सध्याची आत्यंतिक अनुभववादी माणसे ही मूलतः धार्मिक आहेत जे प्रत्यक्ष अनुभवाच्या आवाक्याबाहेर असेल, ते सत्ताशास्त्रीय असे ते जाहीर करतात. या संकुद्धर्शनी शास्त्रीय आधारविधानापासून ते एक नवगूढवाद काढतात. हा नवगूढवाद

स्वतःच्या देहाबाहेरचे काहीही जाणण्याची मानवाची शक्ती नाकारण्याच्या मर्यादेपर्यंत जातो. जग हे एका अभेद्य रहस्यात दडलेले आहे, आणि प्रत्येक अंधाऱ्या कोपऱ्यात देव बसत असतो अशी कल्पना सहज करता येते. अत्याधुनिक अनुभववाद्यांचा नवगुढवाद मानवी अज्ञानाच्या सिंहासनावर देवाला प्रस्थापित करतो.

सगळ्या सुसंस्कृत मानवजातीच्या जीवनावर या संकटावस्थेचा परिणाम झाला आहे तो असा. बौद्धिक आणि संस्थात्मक सामग्री सध्याच्या गरजा भागवू शकत नाही. दोन सर्वाधिकारशाखात निवड करण्याचा प्रश्न येथे नाही. तिसरा पर्याय अस्तित्वात पाहिजे. प्रयोजनवादी जीवनदृष्टीच्या पुनरुज्जीवनाचे द्रष्टे हे मानवाला त्याच्या नैतिक आश्रयस्थानाकडे परत आणणारा एकमेव मार्ग या दृष्टीने आधिभौतिकविश्व आध्यात्मिक अधिकारशाहीचा उपदेश करतात. उपाय हाच रोगापेक्षाही अधिक भयंकर टरण्याचा संभव आहे.

सोरोकिन, मारितेन आणि बेड्येव्ह हे या संशयास्पद उपायाचे सर्वात प्रमुख पुरस्कर्ते आहेत. हे तिघेही स्वतः आधुनिक जीवनाच्या समस्याकडे बुद्धिवादी आणि शास्त्रीय दृष्टिकोणातून पहात अगल्याचा दावा करतात, तथापि, मानवाने स्वतःवरील विश्वास गमावला हे आजच्या संकटावस्थेचे कारण आहे, हा सर्वांचा समान सिद्धांत आहे. यातील समान सूत्र असे : “ इतिहास आणि जीवन यांच्या पद्धतीत मानवाला मानव म्हणून महत्त्व नसतं; काहीतरी गूढावर श्रद्धा ठेवणे हेच केवळ जीवनाचे आश्रयस्थान आहे.” ते सोडून दिले म्हणजे मग जीवनाच्या वादळी सागरावर मानव व्यवहारास्पद आणि ध्येयहीन भरकटत राहील. आजच्या जगाच्या अवस्थेचे वर्णन आणि स्पष्टीकरण अशाप्रकारे करण्यात येते.

सोरोकिनचा संस्कृतिचक्रांचा सिद्धान्त पोथीबंध आहे. मानवी इतिहास पूर्वप्रात अशा संक्षिप्त साऱ्यातच का ओतला जावा ? पूर्वनियत होणारी संस्कृतिचक्रे गृहीत धरण्याला कारण तरी काय ? सोरोकिनच्या “ बुद्धिवादी आणि शास्त्रीय ” उपपत्तीच्या मागे प्रथम कारण किंवा आद्य प्रेरक यांच्यावरील श्रद्धा स्पष्टपणे डोकावते, त्या उपपत्तीच्या रचनेतच त्याचे धार्मिक सारही स्पष्ट होते. भाववादी संस्कृति ही उच्चतम संस्कृति आहे आणि सोरोकिनच्या भाववादी आणि विचारनिर्माणक संस्कृतीच्या संकल्पनात संदिग्धता नाही. त्या दोन्ही आध्यात्मिक आहेत. पण वैयक्तिक संस्कृति ही जडवादी आहे. जडवादाला नाटकातील खलपुरुष म्हणून मानता येईल. पण नियतिवादाला सहजासहजी हाकलता येणार नाही. कारण प्रयोजनवादी दृष्टि हीसुद्धा नियतिवादी आहे. संस्कृतिचक्रांच्या फेऱ्यांच्या दृष्ट वर्तुळात सापडलेल्या मानवी इतिहासाची गति ही एक नियत प्रक्रिया आहे. खरोखरीच ती पूर्वनियत असते. कारण

नियत करणारा घटक त्या प्रसिध्द अंगभूत नसतो. तो 'संघातीत देव' असतो. गोरोकित हा उघडपणे धार्मिक पुनरुज्जीवनाचा पुरस्कर्ता आहे. तो धर्माच्या पुनः-स्थापनेचा केदार घेतो.

मारिगेन आणि बेन्डोर्फ हे मृत्युतः भिन्न असे काहीही सांगत नाहीत. त्यांच्या मित्रांनाच देगेवळ सार हे आहे की, धर्माच्या आश्रयस्थानापासून मानव दूर भरकडत आतो, भीति आणि अमूर्ततेचा यांचा अनुभव घेतो, व मुरविजेनेवाटी धर्माच्या आश्रयला परत येतो. सगळ्यांचा समान आनंद हा आहे : "धार्मिक विचार-पद्धतीकडे परत फिरा." आतां निरुद्ध धार्मिक तत्त्वज्ञान हे बुद्धिवाद आणि शास्त्रीय ज्ञान यांच्या निरंतरक गाढवर्गांमुळे सनातनी पुनरुज्जीवनादापासून वेगळे पडले. परंतु श्रद्धा आणि बुद्धि, गूढवाद आणि मानववाद, मध्ययुगीनता आणि आधुनिकता, यांनी सांगड घ्याव्याना हा आणखी एक प्रयत्न निपळट ठरणे क्रमप्राप्त आहे.

साध्याच्या संकटावस्थेतून बुद्धिवाद वाकडे आणि कोणत्यातरी प्रकारच्या नैतिक आश्रयस्थानाकडे परत जाण्याचा आग्रह नालला आहे. परंतु शास्त्रीय ज्ञानाच्या वस्तुनिष्ठ प्रामाण्याविरुद्धाच्या संशयांमुळे, शास्त्रीय ज्ञानाच्या विश्वगोचरीयतेच्या आच्छादन देण्याचे समर्थन करण्यापेक्षा मान्य शास्त्रे दोष दाखवून देण्याचे अत्याधुनिक अति-बौद्धिक वेड अगत्यामुळे तो आतंश अवरुध्यक बन टाकतो. याचा परिणाम म्हणजे सर्व शास्त्री निराशा आणि आध्यात्मिक निराधारित्व होय. जर एखाद्याने शास्त्रीय ज्ञानाच्या वस्तुनिष्ठ प्रामाण्याविरुद्धा- अनातीत सनातनांच्या संभाव्यतेविरुद्धा- शंका घेण्यापासून मुखात वेळी, तर मुसलमान जगाच्या पट्टावस्थांच्या संकटावस्थेतून मुक्त नाही. याला एकमेव पर्याय म्हणजे अतींद्रिय जगाच्या आंगीत किंवा निरीश्वरी माणसाच्या आत्मामु-बन्दी स्वप्नभूमीत सगळ्याच्या निष्ठाच्या आणि नीतीच्या अधिष्ठानाचा शोध घेण हा होय.

संघर्षशील मने मूलनिर्णयाच्या काव्यमिक अनिश्चिततेमुळे संश्रुत होतात. आजच्या संकटावस्थेने हतभुद्ध शास्त्री निहून माणभे, तोल गेल्ले आत्मे हे जीवनाच्या सम्यक् तत्त्वज्ञानाने मध्यवर्ती रूढ मनोव्यथा हे आहे असे सांगत असतात. आजच्या भौतधर्मिक बहुरूप्य मानवजातीला नैतिक अराजक आणि बौद्धिक संघट्ट यातून बाहेर पडण्याचे दोनच मार्ग दिसतात. एक म्हणजे सर्वाधिकारवादी राज्याने दिलेल्या संरक्षणाची आणि आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक साधनेंद अमिताच्या निश्चितीची सुरळ आणि दुसरा, देवाच्या बोधात आधुनिक मानवाची स्वातंत्र्यी धांवपळ हा होय.

यापैकी एकाही मार्गाने मुसलमान मानवजात संकटावस्थेतून बाहेर पडू शकणार नाही. दोहोतही पराभव आहे. दिलेल्या मार्गांचा अर्थ असंस्कृततेत पुनः परत जाणे हा आहे. ही असंस्कृतता मुसलमान सारीच; तरीही पण ती असंस्कृताच.-

कोएस्करचे “विज्ञानाच्या शतकाचे नियांदरथील मानव” जन्माला घालणारी सामाजिक व्यवस्था आणि संस्कृतिक वातावरण होय. दुसऱ्याचा गर्भितार्थ ४०० वर्षांपूर्वी मानवाने उभारलेल्या वटाचे निशाण राखी ठेवणे हा आहे. या निशाणामागील मानवजातीने फारच थोड्या काळात युगानुयुगाच्या सगळ्यापणात आणि स्वातंत्र्य-शोधात फार मोठी प्रगति साधली. या दुसऱ्या मार्गाचा अर्थ आध्यात्मिक दाय्याकडे परत जाणे, स्वातंत्र्याच्या हक्काचे दान करणे, असा होतो. आणखी त्याचा अर्थ असाही होतो की, २० व्या शतकातील मुमंस्कृत मानवजात दडपणाच्या आणि विज्ञानाच्या बांगली होऊ शकत नाही, स्वतःच्या सद्बुद्धीच्या मार्गदर्शनाने सत्यनिष्ठ, नैतिक आणि समृद्धी होऊ शकत नाही, अशी लाजिरवाणी कतुली देणे होय. ही समृद्धी म्हणजे गूढ आतल्या आवाज किंवा देवी पूर्वज्ञान नव्हे, तर तो एक जीवशास्त्रीय वारसा- विकासाच्या प्रक्रियेत उद्भवणारी अभिनवता आहे. थोडक्यात आजच्या संकटावस्थेच्या फोटातल्या तून बाहेर पडण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे धर्मातील निश्चिंता आणि सुरक्षितता यांच्या शोधार्थ मध्ययुगीनतेमध्ये परत दळी मारणे होय.

याचरीज अन्य मार्ग नाही का ? मग काय आधुनिक संस्कृति नष्ट होणार आहे ? मानवजातीच्या सगळ्या शक्ति संपुष्टात आल्या आहेत काय ? मानवी सार्वजनिकतेने सीमा गाठली आहे काय ? शेवटी स्वातंत्र्य ही एक पोकळ संकल्पनाच आहे का ? युगानुयुगाच्या स्वातंत्र्यशोध म्हणजे वास्तवामागचे धावणेच का ? ज्ञान हे अमरनाथ आहे, या निर्णयाकडे आम्हाला येणे भागच आहे का ? अज्ञानाच्या परमानंदात विरंगुळा शोधलाच पाहिजे का ?

मुमंस्कृत मानवजातीच्या करावयाची नियत वर दर्शविण्या दोन पर्यायांपुरतीच मर्यादित नाही. या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याचा एक मार्ग आहे. तो मार्ग नवे दृष्य, नवे शि तज खुले करतो. सार्वजनिक जीवजात बुद्धिवादिवाकडे आणि नैतिक वर्तनाकडे परत फिरण्याचा आग्रह शमनावयाचा शास्त्रात्मक नियमबद्ध विज्ञानाच्या पार्श्वभूमीतून वर आणला मानव मूलतः बुद्धिवादी असतो, नियमबद्ध विज्ञानाची संकल्पना ही आध्यात्मिक शुद्ध बुद्धीचे केवळ प्रक्षेपण नव्हे, सहजप्रगृहीत व अंतःप्रेरणा ही प्राथमिक अवस्थायेचे नमूनात, खोलात जाऊन पृथक्करण करता न येण्याजोगे पदार्थ नमूनात, तर त्या जीवविज्ञानाचे बुद्धियुक्त व्यापार असतात, ही निष्ठा दृढमूल झाली पाहिजे.

या निष्ठेचा अनुपंजक म्हणजे ऐहिक नैतिकता ही शक्य कोटीतील आहे आणि नैतिक वर्तनाचे अधिष्ठान, मूल्यनिर्णयाचा निरूप हे मानवी प्राण्याच्या उपजत बुद्धिवादिवाकडे प्राप्त होतात. परंतु मानवप्राणी पक्क फळ म्हणून अवतरत नाही. मानवी अस्तित्व हे जीवशास्त्रीय वारसा असून ते सुप्त शक्तीच्या विकासाच्या अखंड प्रक्रियेत सामावलेले असते.

निष्ठा बाळगण्याचीच जबाबदारी ज्यांना टाळावयाची असेल, त्यांना हे सर्व पोथी-
निष्ठेसारखे दिसेल. कारण जो निष्ठा बाळगणो, त्याने नित्य अनुसरून घ्यायला पाहिजे.
ज्याचा मानवी मर्यादीततेवर विश्वास आहे, ज्यांना सामाजिक पोकळीतच नेहळ मिळते
सांगायलाच नसताना, ज्यांना राष्ट्र विचार करण्याची उत्सुकता असते आणि तशी यथे
तुर्त करण्य नी प्रेम्णा म्हणून हट्ट निष्ठा ठेवावी असे वाटते, त्यांना पोथीनिष्ठेच्या
तुमसावण्याची भीती वाटत नाही. विचारणे हेतूपूर्ण असेल, भौतिक व्यासंग म्हणजे
फक्त आपला स्वतः निष्ठेसाठी करमणूक नसेल, तर या माया अडवणी नाभीशा
होवीत, नण्णर क्रियाशून्यतेने आपले भौतिक विचार विस्तारित करेल आणि मानवी
ज्ञानाची व्याप्ति वाढवील.

राष्ट्र विचार आणि हट्ट निष्ठा या फलदायी कृतीसाठी आवश्यक असतात,
याउलट, सुधी पक्षीत असताना मिळणारा अनुभव विचार राष्ट्र करण्याला आणि
निष्ठा हट्टवर होण्याला राजभार लावीत असतो. निव्वळ भौतिक व्यासंगाचा,
मग तो अभ्यासिकील तत्वेत्याच्या ठाम वा प्रयोगशाळेतिल शास्त्रज्ञाचा अगो धर
पाठशाळेतिल पोटानाचा अगो, दर सम्यक जीवनाच्या मंगलीन येणाऱ्या आणि त्याच्याशी
संबंधित असणाऱ्या विविध घटकांनी त्याचा कोणताही सदसंनंनं, तर त्यामुळे वर्तमानिक
प्रभांती असल होयायला उरत अडवणी वाटण्याचा आणि त्यांना म्हणून येणाऱ्या
संभव अनिक आहे. म्हणून विचार आणि नैतिक विचारणे ही जीवनाच्या समतोल
राखण्यासाठी अन्याय्यरूप असताना, परंतु त्यासाठी हेतुपुरस्कार ही निर्णायक महत्वाची
अगो. ती नसेल, तर गहन विचार आणि नैतिक विचार यांचे भौतिक जबाबदार-
पणात अधःपतन होईल.

अत्याधुनिक बुद्धिवादाच्या पक्षीक संज्ञयवादाची शास्त्रीय विज्ञानातुनीशी दरोदरी
होऊ शकत नाही. पोथीनिष्ठा टाळण्यासाठी कोणतीही निष्ठा गेण्याचा गरज नसत,
मानवी ज्ञान सर्वत्र आपूर्ण असत; कारण नेहमीच अनिक जगण्याच काहीतरी शिष्टक
असत. परंतु ते ज्ञान शास्त्रीय गन्यवादापर्यंत नेहम असे नाही. हा गन्यवाद, पद-
चित् मुक्त जाणीवनेही असेल, प्रत्येकाची सांस्कृतिक प्रती दर्शवितो. त्यांना धार्मिक
पुनरुज्जीवनवादाचा नमला. तरी नवगूढवादाचा किंवा अतीत रत्ताज्ञानाचा अंतर्भाव
असतो. अर्थात् हे विज्ञानाच्या अधिष्ठानामुळेच होते.

बुद्धिवादित्व आणि नैतिक वर्तन यांच्या प्रभांन्त्या भौतिक वास्तववादी (जर
“जडवादी” ही जुनी परिभाषा सरोमरीच आशेवाई असेल तर) दृष्टिकोणाचे
टीकाकार असे प्रतिपादन करतात की, विश्वविज्ञान किंवा सत्ताशास्त्र किंवा जीवनाचे
तत्त्वज्ञान या दृष्टीने जडवादाला आधुनिक विज्ञानात स्थान नाही. परिणामतः ऐहिक

नीतिशास्त्र हे शक्य कोटीत येत नाही आणि मूल्यनिर्णयाचा कोणताही निकष बुद्धि-प्रामाण्याने सुचविता किंवा मान्य करता येत नाही.

नैतिक आणि सामाजिक तत्त्वज्ञान बुद्धिवादाच्या पायावर रचण्याच्या प्रयत्नाला आक्षेप घेण्यात येतात. त्यातील तार्किक गर्भितार्थ अनातीत तत्त्वज्ञान शक्य नसते हा असतो. जडवाद हा जुन्या धर्तीचा झाला म्हणून अत्याधुनिक पद्धीक बुद्धिवंत त्याचा तुच्छतेने अंदाज करतात. त्यांच्या टीकाकारांवर आणि संशयवादी वृत्तीचे भाववादी असे वर्णन केले तर ते त्याचा मोठ्या आवेशाने प्रतिकार करतात. माणसाने जडवादी (भौतिक वास्तववादी) किंवा भाववादी यांपैकी एक असले पाहिजे या साध्या सूचनेकडे पाहून ते उदारमानाने हसतात. जडवादाचा अभाव या दृष्टीने भाववादी तत्त्वज्ञानाचा निमर्गतीत गूढ सत्ताशास्त्राशी तार्किक संबंध असतो या तथ्याला धैर्याने तोंड देण्याचे ते नाकारतात. मधली भूमिका घेणे ते पसंत करतात आणि भ्रान्त जगाला चिकित्सक वास्तववाद, नव्या वास्तववाद, तार्किक प्रत्यक्षवाद, इत्यादिसारख्या नव्या धर्तीच्या तत्त्वज्ञानाच्या संमिश्र पद्धतींचे विविध प्रकार सादर करतात. वस्तूची गूढ कल्पना या सर्व पद्धतींचे सार आहे : विचार किंवा जडद्रव्य ही सत्य नसतात. किंवा वस्तु ही दोन मूलभूत पदार्थांचा समन्वयही नसते; किंवा संयोगही नसते. मग ती आहे तरी काय ? साध्या व्यवहारी प्रश्नांचे सरळ सरळ उत्तर देण्याऐवजी अत्याधुनिक शास्त्रीय पीठपंडित वितंडवाचा आश्रय घेतात.

जीवनाची अंतिम वस्तु मानव किंवा अनहमू यांपैकी एक असली पाहिजे. ती मानवाखेरीज दुसरे काहीतरी आणि आकलनाच्या पलीकडची अगली पाहिजे. हे अनाकलनीय असे काहीतरी गूढ बाण जागी ठेवून त्याची देव म्हणून पूजा करावयाची किंवा वैश्विक तत्त्व वा विश्वव्यापी मुसंवाद वा नैतिक पद्धति वा सत्ताशास्त्रीय एकता म्हणून त्याचे चिंतन करावयाचे. असे घडते तेव्हा दृष्टी मूलतः प्रयोजनवादी असते. या दृष्टीत स्वातंत्र्याला निवड किंवा मानवी सर्जनशीलता या नात्याने स्थान नसते. याला दुसरा पर्याय म्हणजे अनाकलनीय असे काहीतरी हे गूढ विचारांच्या किंवा जडाच्या जगाचे नसते आणि ते अंतःप्रेरणा म्हणून कल्पून मानवात अधिष्ठित करण्यात येते. अशा वेळी तो संपूर्णतः गूढवाद असतो. अत्याधुनिक, आत्यंतिक बौद्धिकतावादाचे तत्त्वज्ञान समीक्षेवर घालून पाहिल्यानंतर जे असल्याचा ते आव आणत त्याच्या ते नेमके उलट असल्याचे दिसून येते. त्यात अंतःप्रेरणेला बुद्धीच्या वरचे स्थान देण्यात येते आणि बुद्धिवादविरोधाचा गौरव करण्यात येतो. या तत्त्वज्ञानाच्या योगाने माणूस यांत्रिक मानव होईल आणि तरीही बंधमुक्त प्रौढिअसप्रमाणे भासेल. पण तो आपले माणूसपण गमावून बसतो. यांत्रिक मानव हा निर्माता नसतो. तो निर्मितीचे साधन असतो आणि तेही दुसऱ्या कोणत्यातरी माध्यमाच्या द्वारे.

फासीवादाचा तत्त्वज्ञानात्मक पाया अंतःप्रेरणावादाने म्हणजे धर्मशास्त्रांच्या वैज्ञानिक बुद्धिवादाविरोधाने घातला. फासीवादी हेमुद्धा मानवी व्यक्तित्वाचा आणि व्यक्ति-स्वातंत्र्याविषयीचा त्यांचा तिरस्कार, त्यांची युद्ध-प्रशस्ति, त्यांची धार्मिक सुद्धेचोरी, यांच्यासाठी वैज्ञानिक अधिष्ठान मिळावे म्हणून जीवशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्याकडे धावे घेतात.

अगदी ताज्या शास्त्रीय ज्ञानामुळे निःसंशयपणे १८ व्या आणि १९ व्या शतकाच्या विज्ञानाची काही अभ्युपगमे आणि गृहीत तत्वे नाकाराची त्यागतात त्याला अनुसरून जडवादी तत्त्वज्ञानाचाही फेरतपासणी करून ते भौतिक वास्तववाद म्हणून विशद केले पाहिजे. तथापि, त्याची मूलभूत तत्वे विज्ञानाच्या आजच्या अधिक वाढलेल्या आणि अधिक अचूक ज्ञानामुळे अप्रमाणित ठरत नाहीत. हे तत्त्वज्ञान विचारांची बदलत पद्धति असणार नाही, त्यात अनुभवजन्य ज्ञानाचे अस्तित्वाच्या एका सर्वव्यापी स्वीकारणात एकत्रीकरण आणि एकत्रीकरण होते. त्यामुळे सतत त्याची फेरतुडणी करणे, त्याचा विस्तार करणे, ते समृद्ध करणे आणि अचूक करणे याची गरज असते.

अभिज्ञात जडवादाचा सर्वात मोठा दोष हा की, त्याच्या विश्वविज्ञानाचा नीति-शास्त्राशी घोणताही संबंध असल्याचे दिसून येत नव्हते. तसेच जडवादी इतिहासशास्त्र नैतिक तत्त्वज्ञानाविषयाय चांद्राक्षते अगदी भागत होते. आता वारतवशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील निवारावर सेतू बांधून हा दोष दूर करता येणे शक्य झाले आहे. देकांताच्या मानस-शारीर समान्तरवाद यापुढे प्रमाणभूत राहिल्या नाही. बुद्धिवादिकांनी मुळे जीवशास्त्रीय विकासान्या सगळ्या प्रक्रियेच्या निमगांत असणाऱ्या बुद्धीत शोधण्यात आल्यामुळे मानवी बुद्धिवाद हा भौतिक नियतिगदाचा, विश्वातील मुमंवादाचा आविष्कार म्हणून मानता येणे शक्य झाले आहे. यांत्रिक विश्वविज्ञान आणि बुद्धिवादी नीतिशास्त्र ही अशाप्रकारे एका सामान्य तत्त्वज्ञानात विलीन करता येणे आता शक्य झाले आहे.

अगदी अलीकडच्या शास्त्रीय ज्ञानाशी मुमंवाद साधण्याकरता भौतिक वास्तववाद म्हणून जडवादाची फेरमांडणी करण्याचे नाकारणे म्हणजे असत्ताशास्त्रीय बुद्धिवादाच्या संभाव्यतेला आणि परिणामतः अनातीत नैतिक तत्त्वज्ञानाच्या संभाव्यतेलाही मान्यता न देणे होय. बुद्धि वर एक सत्ताशास्त्रीय पदार्थ म्हणून कल्पित्री, तर बुद्धिवाद गूढवादा-पासून कवित्तच भिन्न करता येईल. बुद्धिवाद आणि बुद्धिवादाविरोध यांच्यामधील भेदाला अर्थच राहणार नाही. सत्ताशास्त्रीय बुद्धिवादाच्या— ज्याचे दुसरे नाव अंतःप्रेरणावाद आहे— साहचर्यामुळे नीतिशास्त्राला अतीत अधिष्ठानावर विसंबून रहावे लागते. केवळ देवपणातच चांगुलपणा असू शकतो आणि सत्य हे केवळ द्रष्ट्यालाच प्रकट होते.

बुद्धि आणि नैतिकता याचे जग देवांचे आणि संतांचे अमल्यामुळे स्वातंत्र्य निनाम ठेवणाऱ्या आणि स्वतःच्या भवितव्याचा शिल्पकार होऊ शकणाऱ्या मर्या मानवाच्या त्यात कोणतेही स्थान रहात नाही. केवळ जडवादी या नात्यानेच मानव हा मानव म्हणूनच स्वतःवर विश्वास ठेवू शकतो; आणि स्वतःच्या भविष्यातही मानवी भवितव्याचा शिल्पकार म्हणून कार्य करायची श्रद्धा आणि निष्ठा वाढवू शकतो.

आधुनिक राजकीय सिद्धांत मुळात १७ व्या शतकात रचले गेले आणि त्या समाज्याचा आरंभ व्यक्तीपासून झाला. प्रश्न होता तो समाजाच्या उत्पत्तीसंदर्भात राजकीय समाजाची स्थापना कशी झाली? आधुनिक राजकीय संस्थांची उत्पत्ती समाज्याकरिता राजकीय समाजाच्या उत्पत्तीविषयीचे ज्ञान मार्गदर्शक ठरणार होते.

अंतिमतः प्रश्न होता तो मानवाच्या स्वभावविषयीचा. समाजाच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण त्या प्रश्नात लक्षात घ्यावयाचे निविध विचारवंतांनी निरनिराऱ्या प्रकारे केले आहे. त्या सर्वांची मानव हा बुद्धियुक्त प्राणी आहे, हे निर्विवादपणे सहजच पारले होते. मूळ कराराचा सिद्धांत १६ व्या शतकापासून प्रचारापासून आला. अमेरीक तोच लोकशाहीचे वायवळ उरला परंतु तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने त्याचे भाष्य निज प्रचारकांनी करण्यात आले. रूसोने भाष्य लोकन्यायाने घेतले होते. लोकन्या मिळानावर आधारलेल्या उदारमतवादाने व्यक्तीच्या सार्वभौमत्वाचे मानवतावादी तत्व राखून ठेवले. रूसोला सर्वाधिकारवादाचा द्वेष होता. त्याने सामंजसिक इच्छेच्या सिद्धांताच्या द्वारे सर्वाधिकारवादाचे आगमन घोषित केले. देवा हक्काच्या मध्यगुमीन सिद्धांताची जागा मानवतावादाच्या सत्ताशास्त्रीय संकल्पनेने घेतली. राज देवी हक्कात राज्य करीत रोणे, तर रूसोने लोकशाहीमुळा सत्ताशास्त्राच्या अधिष्ठानावर उभी होती. मागाहून मग मानवाच्या पूर्व निमर पडला, आणि मध्यावर अधिकाधिक भर देण्यात येऊ लागला. प्राथमिक समाजाची स्थापना शाब्दावेळेपासून मानवाने स्वतःचे सत् आणि भवत यांच्यातील विविध साधने म्हणून साऱ्या संस्था निर्माण केल्या याचे संपूर्ण निमरण झाले. अमेरीक निर्मात्यांपेक्षाही निर्मिति अधिक मर्यादांची असते आणि तिचा पहिला वेळी म्हणून निर्मात्यावर हक्क सांगण्याचा अधिकार दिल्या प्राप्त होतो असे समजण्यात येऊ लागले. हाच आधुनिक राजकीय तत्वज्ञानाचा शाप; हीच सध्याच्या सामाजिक संकटावस्थेची बननभूमी होय.

आधुनिक लोकशाही ही खरोखरीच मध्यगुमीनंतत एक सुधारणा होती. परंतु तिचे वैयक्तिक घटक हे पुढे घटनात्मक थोतांड बनले. तिने बुद्धि, इच्छा आणि मावना यांनी युक्त अशा रक्तामांसाच्या मानवाला प्राप्त केले. आधुनिक उदारमतवादात व्यक्तिभार्षिक मानव बनली. आधुनिक लोकशाहीच्या मानवतावादी परंपरेच्या अधः

मानवी परिणति १९ व्या शतकाच्या तांत्रिक मोल्लिकागत झाली. त्याने व्यक्ति-स्वातंत्र्य हे एक श्रद्धास्वरूप म्हणून मानले होते. परंतु भाटवलशाही समाजाच्या मर्याते आर्थिक मानव एक गुलाम म्हणून अथवा गुलामता घेणी म्हणून जाणू शकतो, व्यक्तीचा दर्जा इतका नीचल्याला येण्यामुळे व्यक्तिमानव्याच्या उदार लोकशाही विजयाने अग्रगण्य झाली. त्याने गावपांडी समुदायवादाचा जन्म झाला. या समुदायवादाने संघटनांच्या योगाने मानवाला जे समाज म्हणून लागले हे तत्त्व नगरेतच मान्य केले आणि समाजाने उपद्रवणे सर्वांसमवादा संघटना म्हणून पुनर्जन्म करण्याने मानवी स्वतंत्र्य पुनः प्रस्थापित होईल असा युक्तिवाद करून समाजवादाचा जन्म झाला. अमेरिकी समाजकारण वी. व्हॅडमोन्सच्या अग्रगण्य संघर्षात लोकशाही नष्ट झाली. समाजवादी मानवज्ञानाच्या संकटावस्थेने शासकले आंद्रे. कम्युनिस्ट विचारवादी संघर्षात मोठी आघाती ही संकटावस्था आले. ती केवळ आर्थिक किंवा राजकीय नाही; तर भौतिक आणि आध्यात्मिक आहे. समाजाच्या मानवी अस्तित्वावर प्रभाव पाडणारी संकटावस्था आली ती संकटावस्था आहे.

रोमन साम्राज्याच्या चालाच्या आणि पतनाच्या वेळी अशी स्थिती होती, तत्कालीनच्या अवस्थेत आधुनिक समाजात असल्याचा भास होत आहे. विपणन उद्योग, संस्कृतीचा नाशकारी मार्गित करीत आहेत. परिणामात निराशाजनक झाले. मानवानास परितेज्य लागले हे म्हणून आधुनिकीकरण आणि समाजाच्या कारणीभूत आहे. आधुनिक संस्कृतीच्या जगात मानवाचा परितेज्य कटून निघाला, त्या क्षणीची समाजाच्या उदरगतीच्या दोषाच्या उन्नी राहिली. मानवाच्या विविध संघटनांच्या स्वाधीन केले आणि मानवी प्रज्ञा आणि मानवाची बुद्धि यांच्या अस्तित्वाचा कळी दडून पावले. सामुदायिक अर्थव्यवस्था पुनर्जन्म घेत स्थान केले. जगाच्या व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष परस्पर-संवादाचा समाधाने गुंडाळण हे काही तरी अधिक मोठे असते, असे समजण्यात येत होते, त्यावेळी राष्ट्र हे ते घडणाराच्या मानवी प्रज्ञाच्या मोठावर्धनाचा काही तरी अधिक मोठे असते, अशी निष्कर्षांतरीत झाली. या बुद्धीच्या पतनाचा परिणाम म्हणून विविध प्रकारचे राजकीय विद्रोह घडाले लागले आणि ते मानवतावादी परंपरेच्या तिकडू होते इतकेच नव्हे, तर त्यांनी व्यक्तीच्या कल्याणमान मानवाची समुदायवादी तत्वांमार्फत प्रत्यक्ष स्थान केली. आधुनिक संस्कृतीने आपल्या सृष्टीच्या उगमस्थानाचाच समाधि विभासवात केल्यामुळे निराशा विनाश भेड्यातून लागला आहे.

जेव्हा मानवाचे मूळ पूर्वज आसले वानस आश्रम सोडून पाली उतरले आणि जीवनाचे कलहात आपले अवयव अधिकाधिक लांब वाढविण्यापेक्षा उदरभरणासाठी शाळांची फळे खुडण्याकरता फांटा मोडायला शिकले, तेव्हापासून मानव स्वतःचे जग

निर्माण करित आल्या आहे. तथापि, युगानुयुगाच्या सर्जनशील प्रयत्नांचा अनुभव पाठीशी असूनही मानवाने स्वतःवरचा विश्वास गमावल्या आहे. यापेक्षा भयानक शोकात्मिका कोणत्याही भाषेत लिहिली गेली नसेल. म्हणून आजच्या संकटावस्थेनून मुक्तता द्यावयाची असेल, तर मानवाने स्वतःवरील विश्वास पुनः मिळविला पाहिजे, म्हणजेच मानवतावादी पुनरुज्जीवन झाले पाहिजे.

सध्याची संकटावस्था सर्वव्यापी आहे. संवेदनाक्षम आणि अधिक जागरूक अल्पजनांना जितक्या तीव्रतेने तो जाणवतो, तितका सामान्य जनांना जाणवत नाही. या संकटावस्थेत्या अली पडलेल्यांना बरीक त्याची मुलीच जाणीव नसते. हीच तर मुदकेच्या मार्गातील मोठी धोड आहे. म्हणून संकटावस्थेची सार्वजनिक जाणीव निर्माण करणे हे सर्वप्रथम कार्य आहे. या संकटावस्थेचे कारण काहीती असो, ती सामान्य स्त्रीपुरुषांच्या दैनंदिन अनुभवांमध्ये व्यक्त होत आहे. त्यांना स्वतःच्या अनुभवापासून घडत घेण्याच्या कामी साहाय्य केले पाहिजे. म्हणजे संकटावस्थेची सार्वजनिक जाणीव पल्ल्यादी दृष्टीने निर्माण होईल. मग त्याची कारणे समजून घेण्याची उन्मुक्ताही वाईल.

मानवाच्या नैसर्गिक वा सामाजिक आसमंतांमुळे त्याची वृत्तवणा होता कामा नये. पूर्वी स्वातंत्र्यशोधात माणभे जीवनापासून दूर पळत होती. अनुत्पत्तीय आणि अधिक शक्तिमान प्रतिस्पर्धांशी सामना कां या ? निमर्गशास्त्रीच्या मर्यादांन्वीकडे रहाण्याच्या भ्रमात राहून आणि हरल्या जाणाऱ्या युद्धातून माघार घेऊन समाजापासून अलस राहून शक्ति प्राप्त करून घेणे हे अधिक राहणपणाचे होते. एकेकाळी अंग पलायन शक्य झाले असते. परंतु आज कोणीही जगापासून दूर पळून जाऊ शकत नाही. मानवी सत्ये विहार, मठ, आश्रम यांच्या रहिवाशांनाही—जर ते निगरगट दार्शनिक किंवा वैदू नसतील तर— पिच्छा पुरवितात. मानवी जीवनातील चढउतारांची माया म्हणून उपेक्षा करता येत नाही.

मानवाने स्वातंत्र्याकरता झगडलेच पाहिजे. जग हे जर पोकळ स्वप्न, पूर्वापार चालत आलेली फसवणूक नसेल, तर आध्यात्मिक विमोचन हे या भौतिक जगातच साध्य झाले पाहिजे. ज्या प्रमाणात मानवाला जीवनाच्या विविध मोहांचा प्रतिकार करण्याची शक्ति आपल्यापाशी आहे असे वाटते, त्या प्रमाणात तो आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त होतो. मानवाला केवळ स्वतंत्र होण्याची इच्छाच असून भागणार नाही; तो केवळ कल्पनेत नव्हे, तर प्रत्यक्ष जीवनात स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्यास्य समर्थ झाला पाहिजे. मानवतावादी तत्वज्ञानाचे हे सार आहे. या साराने दुसऱ्या कोणत्याही विचार-पद्धतीपेक्षा आधुनिक विचार आणि संस्कृति यांच्या विकासाला अधिक हातभार लावलेला आहे. परंतु आधुनिक काळाच्या भव्य विकासाला प्रारंभिक चालना दिल्यानंतर मानवी

व्यवहारावर मानवावादाचा प्रभाव पडण्याचे का भावले? याचे कारण मानवाचे स्वतः-
विषयीचे ज्ञान भौतिक जगाविषयीच्या त्याच्या ज्ञानाकडे फारच मागे पडले हे होय.
मानवाला प्राथम्याचे स्थान देण्यात आले. पण त्याच्या त्यांना स्वतःचाच उल्लास
न शांत्यामुळे काळाच्या ओघात स्वतःचेच त्याला रूढ वाटू लागले.

मानवाविषयीची ही कल्पना त्या युगाच्या वैज्ञानिक आत्म्याशी सुगमते नव्हती.
मानवतावाद हा साहित्य आणि कला यांचाच केळ विषय होऊ शकणारी अद्भुतरम्य
कल्पना म्हणून मानण्यात येऊ लागला, पण त्यानंतर मानवाचे ज्ञान संपन्न वाटले
आहे. निर्जीव जगाच्या पार्श्वभूमीतून जीव जसे उत्पन्न झाले, याचे निश्चिन ज्ञान
आम्हाला आताप झाले नसेल; पण विज्ञानाच्या दृष्टीने विकासाला सातत्याविषयी शका
राखत नाही. सांख्यिक प्रक्रियेत जीवात प्राण बहिष्कृत घालला गेला असे समजण्याचे
कारण नाही. त्या प्रक्रियेत ते अंगभूतच आहे. ५० वर्षांपूर्वीच्या ज्ञान इतके संपन्न
वाटले आहे की, मानवने स्वतःविषयीच्या ज्ञानाची मर्यादा गाठली आहे असे कोणीही
राष्ट्रनिष्ठकपणे म्हणू शकणार नाही. जीवनाविषयी प्रत्येक गोष्ट आताप आम्हाला माहीत
झाली नसेल, परंतु अशेष असे काहीही नाही. जे जे अस्तित्वात आहे, ते ते मानवी
ज्ञानाला गम्य आहे.

मानव भौतिक विज्ञानाच्या पार्श्वभूमीतून जन्माला आल्यामुळे, मृष्टीमधील जे उत्तम
ते त्याने आत्मगात केले आहे. कोणती जर सज्जनशक्ति असेल, ती त्याच्यामध्येंच आहे
आणि त्याच्या द्वारेच ती कार्ये करू शकते. मानव हा धार्ढ्य, अर्भौतिक आणि अविचारी
आहे. आणि म्हणून जगाला वाशा नाही असे कल्पिताना वाटते. पण सध्याचे
मानवाविषयीचे ज्ञान मानव हा मूलतः बुद्धिवादी आहे हे विधान मान्य करे. मानवाचे
प्रत्येक वर्तन अंतिमतः बुद्धियुक्त असते; मग शिष्यात ते कितीही बुद्धिविरोधी असो.
मानव आपल्या आत्ममंताशी सुबुद्ध प्रयोग करित असतो. त्यातून नैतिकता
उत्पन्न होत असते म्हणून तो त्याच्या जन्मजात बुद्धिवादिवापासून निष्कट होते.
मानवी स्वभावात बुद्धिवादित्व अंगभूतच असते. त्यामुळे त्याला त्याच्या जीवशास्त्रीय
वारशाने स्मरण देण्याचीच तेवढी आवश्यकता आहे. म्हणजे तो स्वतःचरील शिक्षण
पुनः प्राप्त करून घेईल; झालेली हानी दूर करील. भूतकालीन चर्कांची जाणीव होऊन
त्या सुधारण्याच्या प्रयत्नांमुळे आधुनिक मानवजात आजच्या संकटावस्थेतून बाहेर
पडण्याचा मार्ग शोधून काढील आणि गतकालापेक्षा कितीतरी महत्तर कर्तृत्वच्या
दिशेने पुढे दौड करील.

सध्याची ज्वलंत समस्या म्हणजे नैतिकतेची, विशेषतः सामाजिक नैतिकतेची,
नैतिक वर्तनाचे सामान्य आदर्श शोधण्याची होय. नैतिक जाणीवेचा जर अंतः-

प्रेरणेशी संदर्भ जोडला, तर एकाच परिस्थितीत दोन माणसे कशी वागतील हे कोणीच सांगू शकणार नाही. कारण दोतःप्रेरणा किंवा सहजप्रवृत्ति कशी कार्य करते हे समजू शकता नाही. म्हणून मानवी वर्तमान सामान्य आदर्श अगू शकत नाहीत. म्हणून अतःप्रेरणोद्भूत नैतिकता आदर्श होऊ शकत नाही वस्तुनष्ट प्रमाणाच्या अगोपी नैतिक मूल्ये स्वप्रवृत्त ठरतात.

कोणतेही अधिष्ठान बुद्धीच्या कसोटीला उतरणे अवश्य आहे. जीवशास्त्र, इंद्रिय-विज्ञान आणि मानसशास्त्र यांचे मानवाविषयीचे ज्ञान निश्चिन्नपणे अनेक सांगू शकते की, मानव हा बुद्धिवादी प्राणी आहे, म्हणून नीतीच्या जाणिवेचा संदर्भ त्याच्या जन्मजात बुद्धिवादिवाशी जोडला, म्हणजे तथ्यातून मूल्य प्राप्त होऊ शकतात. अशाप्रकारे नैतिकतेची प्रमाणे आल्याने मिळू शकतात. ज्यावेळी चांगल्यापणाची कल्पना केवळ बुद्धिप्रामाण्याने करता येते त्यावेळी चांगल्यापणाचा सामान्य आदर्श असू शकतो, मानवाच्या सत्त्वाचे ज्ञान— मानव हा मूलतः बुद्धिवादी आहे या तथ्येच्या शोध— हा समस्या सोडविते जीवशास्त्रय प्राणी यादृशी सगळ्या मानवात रचनासादृश्य असते. म्हणून सारख्याच परिस्थितीत सारख्याच रीतीने कला-साधक प्रमाणात त्यांची प्रतिक्रिया होणे सैद्धांतिक आहे. मात्र त्यासाठी निदानाची सर्वसंगती असला पाहिजे. विवेकानंद बुद्धि आणि निर्णयशक्ति याच्या कार्यशक्तीच्या योगात सर्व माणसे रचनासादृश्यामुळे सारख्याच परिस्थितीत सारख्याच रीतीने प्रतिक्रिया करतील अशी अपेक्षा असते. या कार्यशक्ति जोषामणे शक्य असते. राजकारणात आणि सामान्यतः सार्वजनिक आचरणात नैतिकतेचा अशेधित प्रवेश होण्याची हीच एक आशा आहे.

ऐहिक बुद्धिनिष्ठ नीती शक्य आहे या जाणीवेने आधुनिक जगामगोर एक नवे दृश्य खुलू होते. मानवाची प्रतिष्ठा, व्यक्तिमत्त्व, सार्वभौमत्व, सर्वज्ञशीलता, यांच्या बुन्या संकल्पनांना पूर्ण अर्थ प्राप्त होतो. मानव स्वतः होऊन कधीही चांगला होऊ शकत नाही, ही भावना त्याच्या अस्मिताव्यक्तेच्या जाणीवेने मानून टाकत. त्यातून मग निराशा उत्पन्न होते. आध्यात्मिक विमोचना ही राजकीय आणि सामाजिक विमोचनाच्या आवश्यक गोष्ट आहे मानवी अस्तित्व हे स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी असते. म्हणून स्वतःचे भवितव्य प्रवृत्तित्याची आणि जग जगण्यासाठी अधिक चांगले करण्याची शक्ति मानवाला स्वतःमध्ये सापडते हे ओळखणे अवश्य आहे. स्वतः-विषयीच्या ज्ञानाच्या शोधक प्रकाशातील या साक्षात्काराने मानवाचा स्वतःवरील विश्वास पुनः प्रस्थापित होईल; आणि सध्याच्या नैतिक संकटावरचे निवारण होण्याची परिस्थिति निर्माण होईल.

हे विचार सर्व संशयनाशक मानवी प्राण्यांना मरित पटनीळ, परंतु त्यांच्यापैकी
काहींना ते आनरणात आणण्याच्या सवात्येतेविषयी आपणी मंशय बरेल, हाच
सत्याच्या संकटावस्थेचा भाग आहे. मानवाने अस्वामिनाम केला समाधला हेच त्यावरून
मिळते. येणे एखाद्या कल्पनेचा चांगल्या पारंगताचा, पण तिच्या व्यवहार्यतेविषयी
असमर्थ बाटले, ही रासोमारीच एक असिमिता आहे. माणसाने जे केवळ व्यवहार्य
ते करणे चांगल्या कल्पना व्यवहार्य नसल्या म्हणजे मग वाईट कल्पनांनुसार वागणे
भाग पडते.

अनादिकालापासून असंख्य नीतिादी होऊन गेले आहेत, ज्या उदात्त धर्मांचा
त्यांनी उपदेश केला, ती कधीही आनरणात आली नाहीत. सार्वजनिक जीवनात
नेतिस्तर आणण्यासाठी काही लोकानी तरी स्वतः उदात्त विचार आनरण्याच्या
गुरांना कधी पाहिले. आपणिक जवळपासच्या घराभासणेच मिळते. भोकाट मुळच्या
मानवांच्या धाड्याला धुळीच टाकाऊन ठिरून गेले, उदात्त नियम टरले, पण जो
मानवाचा गट शिक्षणाने आणि नीतिने बांधले, तोच समकार पटवून आणून आणि
त्याने उदात्तरूप हुदम्य संघाने पसरत गेले.

मानवाला जगण्यासाठी तिथीन केलेले राजकारणाची आणि सामाजिक अवि-
संधांची ही राजवट मिळणे वेगळी, ती जंग, लोभ, सवायगणना, आणि मनोविकारांच्या
अनादिकालापासून तेवढी बदली साथेली. सत्तेच्या राजकारणाचे उद्देश सत्य होण्याकरिता
माणव्य विचार पुरून दाखवाया पणत्या सत्तेच्या पातळीवरून अजोमतीत गेले.
सत्तेवर सत्तेसाठी राजीव पणत्या सत्तेची गरज असली, मुद्देनिष्ठ मानवांना आणि
गुंतागुंता आनारून पुरून लोभाने घडविले पण लोभ असले, लोक जिवंत सांभालले,
निर्भरते मानवा आणि गुंतागुंता सत्याच्या आनारून सत्तेवरूनही गुंतागुंता आनारून.
सत्तेवर लोभाने सामाजिक उद्देश हे आनारून लोकानी राजकारण न पर्यवसान आहे.
सत्ता प्राप्त करणे असे म्हणतात, पण सत्ता लोभाने लोभाने सत्ता प्राप्त करणे अशी समजूत
आहे, जे असे वेळ सत्ता प्राप्त, त्याचा सत्तेवर सत्तेचा संशय कधीही मिळत नाही,
म्हणून प्रत्येक ठिकाणी लोकशाहीन भवत नाही. लोभाने सत्ता प्राप्त, सत्तावर
प्रतिनि आदेश सत्ता प्राप्त करणे आणि सत्ता प्राप्त मानविके बळगट आणि या दुगाच्या
पथांचाच परिणाममुळा काही अधिक आणि उदात्त नाहीत.

सुटकेचा मार्ग

मानवतेच्या भवित्त्यावर होळम श्रद्धा ठेवणारे सर्वज्ञ सध्याच्या जगाच्या उद्दिष्ट हद्द्याने अस्वस्थ झाले असले पाहिजेत. परंतु त्यांनी देववादात जगा होणाऱ्या असहाय्यतेच्या भावनेने गळझगात्र आणि भयभीत होता कामा नये. त्यांनी सुसंस्कृत जगाच्या मूळ अस्तित्वालाच भेडसावणाऱ्या रोगाचे कारण शोधून काढण्यासाठी अत्यंत गंभीरपणे विचार केला पाहिजे; आणि त्याचे निर्मूल्य करण्यासाठी धोटापणे कुती कुती पाहिजे.

याचा आरंभ म्हणून बुद्धीचा आवाज उठविला पाहिजे आणि युद्ध वेड्याने वातावरण निर्माण करणाऱ्या सनातनीपणाच्या आंधळ्या विकारांच्या विविध प्रकारांविरुद्ध पुरोगामी जगाला हपारा दिला पाहिजे. आणखी एक युद्ध अटळ आहे, आणि हे युद्ध अग्रेसरीम जुन्या जगाचे विसर्जन करील व नव्या जगाकरता भूमिका मोफळी करून देईल, असे गृहीत धरून देववादी दृष्टि स्वीकारणे हे निव्वळ अविचाराचे आणि अत्यंत बेजबाबदारपणाचे आहे. ही दृष्टि आर्थिक नियतिवादाच्या मार्कस्वादी सिद्धान्ताशी सुसंगत असेल, पण प्रत्यक्षात ती मानवी संस्कृतीच्या गतिमत्तेचे शोचनीय अज्ञान प्रकट करते आणि तीत तथाकथित “प्राक् इतिहासात” जगल्याच्या कायद्यांचे राज्य असणे प्राप्त असते, या निराधार मतातील विपणनवृत्ती प्रतीत होणे.

आणखी एक जागतिक युद्ध झाले तर त्यांचे परिणाम अतिशय अनर्थावद्द होतील, आणि त्यात आधुनिक संस्कृति जवळ जवळ संपूर्णपणे विलीन झालेले हे जाणण्याला मोठ्या उच्च दर्जाच्या कल्पनेची गरज नाही. ही भेडसावणारी महादापति टाळण्यासाठी महत्तम प्रयत्न झाले पाहिजेत. हे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे असले तर इतिहासाने निदुरपणे उघडत केलेली आदर्शलोकाविषयीची जीर्ण राजकीय तत्वे आणि सैद्धांतिक गृहीतके बदलणे अवश्य आहे. जग आज जणू काही नियतीने दुसऱ्या युद्धाकडे खेचले जात आहे; आणि तथाकथित पाश्चात्य लोकशाही अथवा रशियाचा साम्यवाद यापैकी कोणही त्याला थोपवून धरू शकणार नाही. या प्रतिस्पर्धांमधी

१ पहा : *Communist Manifesto*, by Karl Marx and Friedrich Engels.

कोणीही या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी समर्थ असणारे पुरेसे स्फूर्तिदायक नेतृत्व देत नाही. कोणासाठी समाज्या रोगावर रामबाण उपाय असून फक्त शिस्त जीर्ण झालेल्या संस्थावाद आहे, तर उल्लेखी, इतरांनी आपल्या समोर अद्यापही 'जे भयंर टोचल आहे ते माध्य होण्याच्या प्रतियेतेच वादशीलेकांनी आपली मारी मोठेही ममातून झाले आहे आणि सर्वोपकारसाठी सर्वोच्च आणि आध्यात्मिक मान्येची याच्यापासून समाजाला नुकट करण्याकरिता समाज्याच्या समोना दूर मारताना दिग्गज आहे.

पुरोगामी ज्या अपाचिती लोकशाही राज्यांचे आणि आधुनिक समाज या भयंराच्या मागे लढतून मानविक मुल्यांना मानवी धारणा ज्ञान करून देवीत आहे. पण ते नेतृत्वावर समाज्या नेतृत्वासाठी समाज्याचे दोन प्रतिस्पर्ध्यांचे द्वितीय झाले आहे. समान ज्ञानाचे स्तराचे व समान मुल्यांचे दृष्टी यांच्या अगोदी कार्यात एकता येऊ शकणार नाही आणि म्हणून सहकार्यही मिळणार नाही. याचा परिणाम म्हणजे आजचे वातावरण होय. या वातावरणात संघट्ट प्रग्न करीत आहेत, शेका कुठंभा नुसतं त आहे, एकमेमांच्या पाठीत राखीर गुणगुणांचे माणुगपणे उल्लेख पाहू जातो; सार्वजनिक अविस्मरणा पसरतो अशा एका भोर उल्लेखानी तरवार लढवते आहे. समाज्या इतिहासात अजून गतीर याच्या संकटावस्थेत मुलंमूलत जगाला जर पड्याची गरज असेल, तर ही एका नव्या अंदाजी, समाज्या परिस्थितीत अनुरूप अशा समाज्या प्राविवादी निष्ठांनाच्या आणि व्यवहारांच्या एका नव्या तत्त्वज्ञानाची होय.

आधुनिक मानवज्ञानाच्या एक नवी आशा, एक नवी अज्ञा देणाऱ्या या तत्त्वज्ञानाने स्वतःच्याच्या संकटाने मूल आशय ओतून पाहिले सामाजिक संघटना आणि राजकीय संस्था यांना विमुक्त करण्याचा शक्यता अज्ञमावण्याकरिता जर निरनिराळे तालिक पुर्वप्रथ, विवेकादी विद्वान्त आणि परस्पर विरोधी पोथीतले ही विचारात घ्यावयाची असतील, तर समाज्या संकटावस्थेतून पार पाडून मानवी प्रगतीला चालवता देण्यासाठी करावयाचे सार्वजनिक प्रयत्न हे मानीच मांडून ठरतील. स्वातंत्र्याच्या समान दंडासमूहेच केवळ असे सार्वजनिक प्रयत्न शक्य होतील.

स्वातंत्र्य-शोधनाचा संदर्भ मागे जाऊन मानवाच्या जीवनाचे कळताशी जोडता येणे शक्य आहे. या शोधनामुळे शारीरिक गरजा भागविण्याच्या प्रयत्नांच्या मार्गात मानवाने निरमावर निळविलेल्या विव्याची संगति लावता येते त्या शोधनाने त्याच्या अस्पष्ट ज्ञानसाधनेचा पाया घातला; आणि त्यामुळे निरमावटना आणि भौतिक व सामाजिक परिस्थिती यांच्या जुझातून कमशः मुक्त होण्याला मानव समर्थ झाला. म्हणून स्वातंत्र्याचा शोध जीवशास्त्रीय जीवनाथे कडवाचा पुढचा विस्तार आहे. आधुनिक समाजात व्यक्ति ही स्वतंत्र होण्यासाठी केवळ आर्थिक समर्थता आणि सुरक्षितता उप-

भोगण्याला केवळ योग्य ठरली पाहिजे, इतकेच नव्हे तर तिच्या बांधिक आणि इतर मानवी गुणांच्या विकासाला सहाय्यभूत होणाऱ्या आणि सामूहिक सान्नेय्येपायूत अलिप्त असणाऱ्या मानसिक वातावरणात तिला जगता आले पाहिजे. या व्यापक अर्थाने समाजाच्या घटक व्यक्तींना वाढत्या क्रमाने स्वातंत्र्य प्राप्त होणे हा सामाजिक संघटनेची गुणवत्ता पारखण्याचा निकष असला पाहिजे. “मानव हा प्रत्येक गोष्टीचे माप आहे,” या प्राचीन दाहाणपणाच्या उक्तीच्या मार्गदर्शनाने भविष्यकाळाच्या तत्वज्ञानाने जाहीर करणे अवश्य आहे की, सामाजिक संघटनेच्या किंवा राजकीय संस्थेच्या कोणत्याही नमुन्याची गुणवत्ता व्यक्तीला जे स्वातंत्र्य लाभते त्याच्या प्रमाणाने ठरविली पाहिजे.

देश असो व वर्ग असो, कोणतीही सामुदायिकता व्यक्तीचीच घडलेली अगंत. समाज ही मानवाची निर्मिती आहे - स्वातंत्र्य-शोषणातील निर्मिती आहे. प्राथमिक मानवाने मानव या नात्याने अंगिकारलेल्या जीवनाचे फलदायक बळकटी आणण्याच्या उद्देशाने सहकार्याचे सामाजिक संबंध मूलतः प्रस्थापित केले होते. त्या दृष्टीने तो शोष सगळ्या सामाजिक प्रगतीची प्रेरणा आहे. म्हणून व्यक्ती या नात्याने जास्वीत जास्त प्रमाणात स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे सामाजिक संघटनेचे कार्य असावे. कोणत्याही समाज-व्यवस्थेच्या घटकांना व्यक्तीसः प्रत्यक्षात प्राप्त होणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या प्रमाणाची गोळा घेरीज हे तिच्या निमोचक किंवा प्रगतिकारक अर्थवत्तेचे माप आहे.

कोणतेही राजकीय तत्वज्ञान किंवा सामाजिक पुनर्रचनेची कोणतीही योजना जर व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संकल्पनाला एक पोकळ अमूर्तता म्हणून वाचू शकते, तर त्याची क्रांतिकारी अर्थवत्ता अतिशय मर्यादीत झाल्याशिवाय राहणार नाही. रक्ता-मांसाच्या मानवाला अमूर्त सामुदायिक अर्हता द्याय व नविणारी राजकीय पद्धति किंवा आर्थिक प्रयोग स्वातंत्र्याचे ध्येय माध्य करून घेण्याचे अनुरूप साधन होणे संभवनीय नाही. स्वातंत्र्याचा अभाव हा स्वातंत्र्याकडे जाण्याचा मार्ग आहे, असे म्हणणे वेडपणाचे आहे. सतत अधिकाधिक प्रमाणात स्वातंत्र्य प्राप्ति हांगे हांगे सगळ्या बुद्धियुक्त मानवी प्रयत्नांचा सामुदायिक तशाच धैर्याक्त प्रयत्नाचा हेतु असावा. स्वातंत्र्य हे केवळ व्यक्तीचे स्वातंत्र्य म्हणूनच खरे स्वातंत्र्य असते.

स्वातंत्र्याचे नवे जग समाजाच्या आर्थिक पुनर्रचनेतून आयकू फलदाय होणार नाही; किंवा स्वातंत्र्य हे पंडित आणि पीडित वर्गांच्या प्रतिनिधित्वाचा दावा करणाऱ्या पक्षांनी राजकीय सत्ता काबीज केल्याने अवश्यतया प्राप्त होतंच असे नाही. खाजगी मत्तेचे निर्मूलन, आणि उत्पादन साधनांची राज्यमालकी, आणि योजनाबद्ध अर्थकारण ही स्वतः होऊन श्रमाच्या पिळगुकीचा शेवट करणार नाहीत, किंवा

प्रिनाची समान वाटागिरी कराय नाहीत. योजनाबद्ध अर्थकारण जर आधुनिक तेजवान, कार्यक्षमता आणि सामर्थ्यिक मान्यता यांना पूर्ण फायदा उठविण्याचे निमित्त बनून व्यक्तिमत्त्वांमधील आवेगाला कमीत, तर ते मान्यता हेतूच निफट करून टाकीत. आर्थिक सत्ता आणि सामर्थ्यिक स्वायत्तता यांच्या उच्चतर स्तरावरील लोक-शाही स्थापन होण्याऐवजी योजनाबद्ध अर्थकारणाखेरीज राजकीय हुकूमशाही प्रस्थापित होत. राजकीय व्यवस्थापिका अभावाने राखी आर्थिक व्यवस्थापकी हाथ होत नाही. तरीच आर्थिक लोकशाहीच्या अभावाने राजकीय लोकशाही हाथ होत नाही.

योजनाबद्ध अर्थकारण नीतिनिष्ठतां अनिष्टात् अंश कदापि हृषी देह-
 कां गृहीत धरण्यान् येन, दुःखया शान्तान् जनां यान् विनमरी यान् ते यामा-
 जित न्यय प्रस्थापित करील असा त्याना नां होतो, जने शांत, तर स्वाध्यायी
 निजोत्तारां गांभट घालते अक्षय होई. कदापि प्रचरती दुःखदात्री, मां नि
 निमन शिष्यान् हिंसी जाय यमो, यमो यासी किंजा जाते.

पायाय अथवा जीव व्यवहार की विधा में निरामाज्जन कहें। मनुष्य परमार्थिक
 लोकशाही नाम ज्ञान ही की यथावती है किन्तु जगत् को शाही विधा में आने नहीं।
 लोकशाही आता नव्या मानने में भेरी घड़िये। जगत् को नव्या मानवशाही परसे कहें
 परन्तु बहुत पाणिजे, ही लोक मोक्षयामुत्तीन-विधायक। ओही मानवार्थ प्रविष्टि
 वर करण्यवाही शेषि निज नही तेजा-मयिती रक्षा कमा नय। अविचारिक
 मोक्षयामुत्तीन जगत् प्रसन्न लोकशाही व्यवहारान् प्रेमे अन्वय ज्ञाने कथित होही
 मोक्षयामुत्तीन दुखे काही नही जगत् लोकशाही व्यवहार मणभेमुदा जेवही सामुग्यिक
 अन्वय केहे अविचारनय होय। व्यक्त किता बुद्धि यावही मोक्षयामुत्तीन त्या
 वाव नमता। अविचारिक समुग्य पञ्चतीन सामान्यन ज्ञानयणा, एकात्मता, पुत्र,
 नैतिक अथवा याना काही ही निमित्त नमने। यानि या मानवी धर्मगुणा धर्मकारक
 प्रभाव समाजाचे राजकीय संरक्षण अणि ज्ञानन यावर पठन पाहिजे। त्याविषय
 लोकशाही जीवनमार्ग कभीही साथ होऊ शकणार नही।

जोसयेंत मानशी मूल्यांचा प्रभाव तयार जाता. लक्षादी राजवटींतमधील मान-
जनिक व्यवहारावर प्रभाव पडतो, तोसयेंत मानचरः पद्धती त्या मूल्यांची निर्मिती
व्यवहारे या कारणावरून पुढेमानाची निर्धार करण निर्धारक आहे. स्वातंत्र्याचे
आपारा जगज्जा मानचरः एकाच माग म्हणून येत परव्यावत येणाऱ्या दुर्दमनाची त्या
वावाहनामधून अविनाशी जगाच्या परव्यावत परवावाटी लोकांनीने सामुहिक
संस्कृतीची मानवत्वाची परवारा पुनः संतापन येता पाहिजे. मानव हा पुनः सर्व
मोठीचे माग मानव पाहिजे. साहचर्या, एकात्मता, प्रेम, भौतिक श्रेष्ठ व ही मनुष्याची

कसोटी मानली गेली पाहिजेत. लोकशाही यापुढे अधिक काळ नुसती गृहीत धरून चालणार नाही. लोकशाही शक्य आहे काय ? या प्रश्नाच्या आव्हानाने आज सर्व स्वातंत्र्यप्रेमी विचारवंत अस्वस्थ झाले आहेत. लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व— अधिक-तमाचे अधिकतम भले — हे तेव्हाच साध्य होईल की जेव्हा सार्वजनिक व्यवहारांचे संचालन सर्वप्रथम स्वतःच्या सद्बुद्धीचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आध्यात्मिकदृष्ट्या स्वतंत्र अशा व्यक्तींच्या हाती राहील.

सर्वात शेवटी, नैतिक अधिष्ठान हे सर्वोच्च अधिष्ठान आहे. संसदीय लोकशाहीची खरी हमी कायद्यात नसते, तर सत्तेवर असणाऱ्या बहुसंख्याच्या नैतिक सद्बुद्धीत असते. अंतिमतः, हुकूमशाही हीमुद्रा नैतिक अधिष्ठानावर उभी असते. ती चांगल्या साध्यांचे साधन असल्याचा दावा सांगते. परंतु सामूहिक नैतिकतेची हमी ही सत्तेच्या मोहाच्या वावरीत संशयास्पद हमी आहे. मूल्यांचे आचरण व्यक्तींच्या द्वारे होत असते म्हणून जे शासन प्रथमतः स्वतःच्या सद्बुद्धीला जबाबदार असणाऱ्या आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त व्यक्तींचे बनलेले असते, तेच केवळ अधिकतमांचे अधिकतम भले करण्याची हमी देऊ शकते. सध्याच्या संकटावस्थेतून लोकशाही टिकून राहाण्याकरता आणि हुकूमशाहीच्या जबरदस्त आघाताचा प्रतिकार करण्याकरता लोकशाहीने तत्वज्ञानाचा नवा मार्ग चोखाळला पाहिजे.

आज गरज आहे ती बौद्धिक उत्तमजनांच्या राज्याची नव्हे; तर अशा एका सामाजिक संघटनेची की, जी राज्याची कार्यकारी मत्ता स्वतंत्र व्यक्तींच्या नियंत्रणात ठेवून मानवाच्या सर्जनशील प्रतिभेच्या विकसनाला अनिबंध वाव देईल, या स्वतंत्र व्यक्ति प्रस्थापित हितसंबंधांच्या प्रमाणापासून तसेच भाषणवाजीच्या आव्हानाना सहजासहजी बळी पडणाऱ्या सामुदायिक अहंच्या छद्मदृष्टीपासूनही मुक्त असतील. लोकशाही व्यवहार नियतकालिक निवडणुकापुरताच मर्यादित अमता काना नये. निवडणुका सार्वजनिक मताधिकाराने होत असल्या, आणि कार्यकारी मंडळ हे नियुक्त असले, तरी अद्यापही लोकशाही हा नुसता एक उपचारच राहिला आहे. सत्तेचे प्रतिनिधान, मग ते मर्यादित काळापुरतं असले, तरी व्यवहारात लोकशाही नष्ट करते. लोकाकरता राज्य हे कधीही लोकांचे आणि लोकांकडून राज्य होऊ शकणार नाही.

ज्यावेळी राज्यसंस्था स्थानिक लोकराज्यांच्या पायावर उभी करता येईल, त्याचवेळी खरीखुरी लोकशाही येऊ शकेल. स्थानिक लोकराज्यांचे प्राथमिक कार्य वैयक्तिक नागरिकांना त्यांच्या सार्वभौम हक्काची पूर्णपणे जाणीव करून देणे आणि तो हक्क जाणतेपणाने व सद्बुद्धीने बजावण्याला त्यांना समर्थ करणे हे असेल. राज्याच्या विस्तृत पायाचा अशा प्रकारे संबंध समाजाशी संयोग झाल्याने त्याची रचना स्थानिक

राजकीय पाठशाळांच्या जाळ्यांची बनलेली अंगेल अंभ म्हणता येईल. प्रत्यक्षात (Recall) आणि मतसोपन (Referendum) या हक्कांच्या योगाने सर्व राज्यसंघेवर प्रत्यक्ष आणि परिणामकारक नियंत्रण ठेवण्यासाठी संघटित स्थानिक लोकशाह्यांना समर्थ बनविता येईल. विविध विधिमंडळांच्या निवडणुकीकरता उमेदवार निवडण्याचा हक्क केवळ त्यांच्याकडेच राहील. अशी लोकशाही पक्षीय राजकारणाच्या मर्यादींचे उल्लंघन करील, माणसाना व्यक्तिशः त्यांच्या गुणवत्तेवरून मान्यता मिळण्याची संधी लाभेल, बौद्धिक स्वतंत्र्य, नैतिक निष्ठा आणि अल्प बुद्धि यांना पक्षनिष्ठा आणि पक्षाभ्रय यांचे प्रहण लागणार नाही.

आज गरज कशाची असेल, तर ती लोकशाहीच्या शक्य पोटीत आपणाती परिस्थितीत निर्माण करण्याची होय. प्रथमतः लोकसभेचे स्वातंत्र्याची प्रेरणा, स्वतःवर विश्वासू राष्ट्रधर्माची कामना, मुक्त विचारांचा पोला, आणि गुण्यामीच्या सुरक्षिततेच्या मोक्षध्यात कोणत्याही बलास मनेल्या कधीही आपल्या स्वातंत्र्याचे दान न करण्याची प्रवृत्ती ही उद्दीष्टा करण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक आणि सामाजिक शक्ती पाहिजे. लोकशाही माध्यम लोण्यासाठी बुद्धिवाद आणि योग्य मानवतावाद यांच्यावर आधारलेल्या एकत्रित विचारात्मक उत्क्रांतिवाद आहे. अभावकाळाच्या वातावरणात मानवी मूल्ये यशस्वी करण्याच्या कार्याला वाहून घेणाऱ्या बौद्धिक स्वातंत्र्याचे पोषण होईल. नैतिक श्रेष्ठत्व हेच केवळ सामुदायिक अहम्त्या- मग तो राष्ट्रचा असो वा वर्गाचा असो- वेदीवर व्यक्तीचा बळी न देता समाजाची एकत्र घटना करू शकेल या महान गुणाने युक्त अशा व्यक्ति ज्ञानाच्या लोकांचा आदर संपादन करतील आणि समाजाचे भित्त, तत्त्वज्ञानी आणि मार्गदर्शक म्हणून ओळखल्या जातील.

क्रांतीच्या या नव्या तत्त्वज्ञानाला मानवतावाद आणि नैतिक मौलिकवाद यांच्या परंपरांपासून स्फूर्ति मिळाली पाहिजे. १९ व्या शतकाचे मौलिकवादी व्यक्तिनिष्ठ मानवतावादाने कार्यप्रवृत्त शाले होते. त्यांना ऐदिक बुद्धिवाद आणि बुद्धिवादी नीतिशास्त्र यांची संभाव्यता पटली होती. त्यांनी मानव आणि समाज यांच्या अभ्यासाकरता भौतिक विज्ञानाची मूलतत्वे आणि पद्धति उपयोजिली. संचेतन तशाच अचेतन निसर्गाचे ज्ञान हे १०० वर्षांपूर्वीपेक्षा कितीतरी अधिक वाढले आहे. त्यामुळे मानवाचे जीवन आणि परस्पर-संबंध याच्या प्रश्नाकडे पहाण्याचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन अधिक फलदायी होणे क्रमप्राप्त आहे. आम्हाला आरंभ करावयाचा आहे तो अशा निष्ठेची, प्रागैतिहासाच्या जंगलाने मानव बाहेर पडल्याला दीर्घकाळ होऊन गेला आहे; सामाजिक संबंधांचा सुसंबाद बुद्धिप्रमाणाने होऊ शकतो; आणि म्हणून नैतिक मूल्यांचे गुणग्रहण करण्याची वृत्ति आणि भ्रष्ट आणि विघटनात्मक प्राप्त स्थितीच्या जागी

लोकशाही स्वातंत्र्याची एक नवी पद्धति आणण्याचा प्रयत्न करणे यांची सांगड घालता येणे शक्य आहे. बुद्धिमामाण्याने संघटित झालेल्या समाजातून नैतिक व्यवस्था निर्माण होईल. कारण सुसंवादी भौतिक विश्वाच्या पार्श्वभूमीतून मानवाचा उदय झाला, या संदर्भात विचार करता तो मूलतः बुद्धियुक्त आणि म्हणून नीतियुक्त आहे. नैतिकता ही सुसंवादी आणि परस्पर हितकारक सामाजिक संस्थांच्या विविधी इच्छेतून उत्पन्न होते.

समाजाच्या पुनर्रचनेचा कौणतार्दी प्रयत्न त्याच्या घटकापासून— तसेच म्हणावयाचे तर मूळातून—सुरू झाला पाहिजे. मानवी वारशाच्या सगळ्या संघिताच्या आधारावर क्रांतीचे नवे तत्त्वज्ञान विकसित करणे आणि नंतर निष्ठात विशद करून राजकीय कृती आणि आर्थिक पुनर्रचना यांच्या व्यवहाराची तत्वे ग्रथित करणे या प्रयत्नाला नवमानवतावाद म्हणता येईल— नव म्हणण्याने वारण आधुनिक संस्कृतीने शतकानु-शतकानुन संपादन केलेल्या द्वायीय ज्ञानाच्या आणि सामाजिक अनुभवाच्या योगाने विशाल, व्यवसायी आणि समृद्ध झालेला तो मानवतावाद आहे.

इतके सिद्धान्त उपांशिले गेले आहेत, इतक्या उपपत्ति प्रतिपादण्यात आल्या आहेत की, त्यात आणखी एकाची भर पडून करोमनीय नवीन असे काही नसेल, तर गंभीरपणे विचार करणाऱ्या लोकांचे लक्ष त्यांच्याकडे वेधणार नाही. त्या चरोम्रच संपूर्ण नवे असे जगात काही नसेलच. इतिहास हा उभ्या चमत्कारांची मालिका नव्हे. नवत्यातून अगस्त कधीही निर्माण होत नाही. नवे हे केवळ एक उद्गामी मूल्य आहे नावित्ये मानवात अंगभूत असलेल्या संभाव्यतांच्या विकसनानून निर्माण होतात. क्रांती-या नव्या तत्त्वज्ञानाचा आराखडा या दृष्टीने येथे मांडलेले हे विचार संबंध जगातील विचारी माणसांच्या मनात मूर्तस्वरूपात येत आहेत. मानवी इतिहासातील सर्वात मोठ्या संकटावस्थेसंबंधीच्या या माणसांच्या प्रतिक्रिया एकसारख्याच आहेत. मानवतिहासाच्या तत्त्वज्ञानात्मक अन्वयार्थातून आणि मानवजातीचा सामान्य वारसा या नात्याने दिक्कालातीत अशा मूल्याच्या पुनर्मूल्यनातून ते विचार निर्माण होतात. या नव-दिग्दर्शनाच्या शोधक प्रकाशात सुसंस्कृत मानवजात आधुनिक जगावर पसरलेल्या विषण्णतेचा भेद घेण्याला आणि भविष्यात काय साटले आहे हे पहाण्याला समर्थ होईल.

दुसऱ्या वेळेपासून राज्य आणि व्यक्ति यांच्यातील संबंध ही राज्यशास्त्रातील मूलभूत समस्या आहे. या सर्व काळात या प्रश्नाने राजकीय विचारवंतांना इतके गोंधळात टाकले आहे की, आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञान व्यक्ती ही समाजाचा प्रतिपक्ष असल्याचे दर्शविते. व्यक्ति ही समाजाची प्रतिपक्षी आहे, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा वळी दिल्या-शिवाय सामाजिक प्रगति शक्य नसते, आणि सामाजिक संघटना आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांना संयोग होऊच शकत नाही, हे जर सत्य असेल, तर सगळा मानवतिहासच

हायशब्दी माताया आमेर परिणामाः "मान्तिनाशाया भवान्" व्यापार मुद्रिया
संविनयेया शक्तिपीठाने ज्ञान यावताय "माया" मूर्ति नित्यस्य राक्षार नाडी.
रहापूत मयाया मेहदायमेरु ओह पदयाया मार्ग ओत यायाया प्रयन्तानी मुखात
व्यक्ति आणि गमात, व्यक्ति. आणि राज्य, यांच्यामधील मध्याच्या मृदुता समवेत्या
फेरतपासणीने इली पाहिजे.

हा संकेत प्रकटित्याच्या उपयोगाने राजकीय विचार एकतापूर्ण बनवितात. यामुळे युगच्या तत्त्वज्ञानाचा विकास होतो. याच काळात, प्रगतीवादी अर्थशास्त्राचा उदय होतो. मानव तत्त्वांचा समाज याची उत्पत्ती असतो असे ही दृष्टी आहे. समाज परिवर्तनात तो संकेत कार्यवाहीचा मार्ग होतो. परंतु समाजात मानवता राहून समाजातील श्रमिकसत्ता राजकीय विचार मंडळातही नसणे याचा राहिल्या नाही. मानवाची उत्पत्ति आणि विकास तसेच समाजाची उत्पत्ति याचा मागेच्या भौतिकवाद्यांनी आपण मानवशास्त्र याचे पूर्वेचे अन्वेषण करून घेतले आहे. समाज हा मानवाची निर्मिती नव्हे, या विषयी डॉ. ए. ए. क्लॉड यांनीही जगा नाही. यामुळे व्यक्ती ही समाज आणि राज्यस्थायी यांच्या जीवितोत्पत्ति, समाज आणि राज्यस्थायी ही मानवाच्या स्वातंत्र्याचे आणि प्रगतीचे अर्थ सादल्याची माझे धारणा आहे. तशाच, अर्थशास्त्र विचार पद्धती आहे आणि समाजतत्त्वज्ञान स्थूल आहे. समाजातील मानवाच्या स्थानाविषयीची विषया कल्पना ही याच आधारे मानव राज्यस्थायी संकेत उदया करणाऱ्या आणि राज्यस्थायी व्यक्तीचे निर्माण होणे यांच्यापासून जीवित-शास्त्राची पारकरी करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

[illegible]

स्वातंत्र्याची प्रेरणा ही जीवनार्थ कलहाचे सार आहे. मानवजातीच्या पहिल्या पूर्वजांना निसर्गाच्या विनाशक रौद्र शक्तीविरुद्ध झगडावे लागले. त्यांना त्या शक्तीपासून आपली मुक्तता करून घ्यावयाची होती. ही स्वातंत्र्यप्रेरणा जीवशास्त्रीय जीवनार्थ कलहाचा पुढचा विस्तार होय. पुढच्या सगळ्या मानवी प्रगतीची ती मूलभूत प्रचोदक आहे. या स्वातंत्र्यप्रेरणेमुळे जीवनार्थ कलह उच्चतर पातळीवर पुढे चालविण्याच्या उद्देशाने मानवजातीने समाजाच्याद्वारे स्वतःची संघटना उभी केली. स्वातंत्र्याच्या झगड्यात मानवाने जे साधन निर्मिले, त्यानेच अग्रेसर त्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घ्यावे असे म्हणणे हे सशुक्तिक नाही. दुसऱ्यापक्षी, कालीघात समाजाने मानवाच्या दास्यशृंगला निर्माण केल्या ही मन्त्रित एक सत्य गोष्ट आहे. आजच्या काळात मानवाने जे यंत्र निर्माण केले, त्यानेच त्याला गुलाम केले. परंतु स्वातंत्र्यप्रेरणेचा जीवशास्त्रीय चारसा सर्वथा दडपून टाकता येणार नाही. मानवाने स्वातंत्र्याप्रतीत्यर्थ युगानुयुगे झगडा केला; अथापही तो झगडत आहे. त्या झगड्याचा आलेख म्हणजे जगाचा इतिहास होय.

म्हणून नव्या क्रांतिदर्शी सामाजिक तत्त्वज्ञानाची मूलभूत कल्पना ही असली पाहिजे की, व्यक्ति ही समाजाच्या पूर्वीची आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याला समाज-संघटनेत प्राथम्य मिळाले पाहिजे. परंतु अतिशय केंद्रीभूत अशा आधुनिक समाजात व्यक्ति स्वतंत्र होणे कसे शक्य आहे ? मांडवलदारी स्वैर साहसवृत्ति अथवा संप्रदीय लोकशाही ही दोन्ही व्यक्तिस्वातंत्र्याचे तत्त्व जरी गोपित करीत असली, तरी हा प्रश्न सोडवू शकत नाहीत. समाजवाद किंवा साम्यवाद हे मूळ व्यक्तिस्वातंत्र्याची कलनाच नाकारतात. म्हणून सभ्याच्या संकटावस्थेतून सुटका करून घ्यावयाची म्हणजे समाजाच्या एका पर्यायी राजकीय संघटनेची शक्यता पूर्वगृहीत घरावी लागते. ही संघटना व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सामाजिक संघटन यांची सांगड घालील.

या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग दाम्बिण्याला समर्थ असे क्रांतिदर्शी सामाजिक तत्त्वज्ञान शास्त्रीय ज्ञानावर आधारले पाहिजे आणि ते भौतिक वास्तववादी (जडवादी) सत्ताशास्त्रापासून निगमित केले पाहिजे. आर्थिक नियतिवादाचा सिद्धांत मूलतः प्रयोजनवादी आहे. म्हणून जडवादी तत्त्वज्ञानापासून त्याचे निगमन होऊ शकत नाही. मानवी सार्वभौमत्वाला मान्यता देणे हे क्रांतीच्या मूलभूत कल्पनेत अंगभूत असते. परंतु आर्थिक नियतिवादाच्या भिडांताशी त्याचा मेळ बसत नाही. मानव जर उत्पादनसाधनांच्या परमेश्वराच्या हातातील एक कळखूदी बाहुले असेल, तर तो स्वतःच्या ध्येयसिद्धीसाठी इतिहास घडविणे आणि समाजाची पुनर्रचना करणे हे कसे साधू शकेल ?

भावादा भौतिक जगाची सत्य वस्तु नाकारतो या अर्थाने नव्हे, तर इतिहासात विचार सर्वे स्थायन कार्य करीत आले आहेत, या तथ्याची तो योग्य ती दखल घेतो या अर्थाने “मानव समाज निर्मिती” या तऱ्यात तो गर्हित आहे. हेच तत्त्व मूर्ततेच्या मार्गवादी सिद्धांताच्या मूळाशी आहे. विचार मानवाच्या मंदूत जन्माच्या येतात आणि मंदू मातः जिविक विकासाच्या प्रक्रियेचेच एक फळ आहे; आणि अनारिद-कालापासून आधी विचार आणि मार्गाहून मानवा कृती लागू प्रथम पाल्ल आला हासून विचारांनी ऐतिहासिक प्रगतीच्या प्रोत्साहन दिले आहे, हे तथ्य नाकारणे म्हणजे तर्कदृष्ट्या देवनिष्ठानाकडे नगरे, तरी प्रयोजनवादाकडे पोचणे होय. कोणत्याही प्रकारच्या केवळ नियतिवाद आणि प्राविष्ट्याद यांच्यामध्ये फक्त विरोधादाच नव्हे फक्त शंकेल. जाति आणि समाज यात घडणाऱ्या गोष्टी अर पूर्वनिश्चय असल्या, तर त्याच मानवाचे फांतीही नियतेन राहिले नव्हेत; किंवा त्या जलण्याची फांतीही त्याच्या मृच्छी नसली. नियत करपारा केवळ घटक हा देवी संकल्प मानवा काय, मुद आर्थिक नियम मानवा काय, अथवा उत्सादनाची साधने मानवा काय, त्यात काहीही करक होत नाही. यांकी कोणत्याही बाबतीत मानवाला मायेमीम अस्तित्व नसत आणि म्हणून स्वतःचे भवितव्य घडविण्याला तो असमर्थ ठरतो. मार्गवादी आर्थिक नियतिवाद हा सामाजिक मूर्तीच्या कल्पनेला नियम, जीवन आणि समाज यांच्या विषयीच्या धार्मिक प्रयोजनवादी दृष्टीदृष्टकाच विरोधी ठरतो.

सामाजिक उत्क्रांतीच्या मार्गवादी सिद्धांतामध्ये आणखी एक दोष आहे. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे तो अनारिदकारण विपर्ययाचा (*Regresso ad Infinitum*) गुनाव तर्कशेष आहे. हे आणखी एक त्याचे धार्मिक दृष्टीकोणाशी साम्य अहे. सामाजिक उत्क्रांती उत्पादनाच्या साधनांच्या विकासामे नियत होणे. हा सिद्धांत वादाचा मुदाच गुंतीत धरून चालणे : उत्पादनाची मायने कशी आणि कोणी निर्माण केली ? हा प्रश्न मोलम कारणान्या प्रभावाच्या नाही सामाजिक उत्क्रांती ही मानवपूर्व जीवशास्त्रीय उत्क्रांतीचा पुढचा विस्तार आहे. त्यासंबंधीच्या कोणत्याही तर्कदृष्ट्या सुगमता सिद्धांताचा मुखान मानवाचे मानवगृहस मंडापासून मिळव्य दूरविण्याच्या सत्याभागी गृहीतगुण्याने झाला पाहिजे असे त्या प्रभात गुंतीत होणे. काहीतरी “हरवलेल्या दुःखा”चा शोध लागेल, परंतु तात्विक मानवशास्त्र त्या प्रभाची शिंता करीत नाही. तो सांकेतिक विचाराने, कल्पनेने म्हणा हवेतर, मुद शकेल.

झाडाच्या शेड्यावर चढण्याची तमशी घेण्याऐवजी एखादी फांती मोडून फळे पाहण्याकरता तिचा उपयोग करण्याची कल्पना एखाद्या अपवादात्मक चाणाक्ष मानव-सदस्य मर्कटाला एकाएकी सुचली असल अशी कल्पना सहज करता येते. याच वेळी

पहिले अशारीरिक, इद्रियग्रहण साधन निर्माण झाले. कोणत्यातरी बाह्य साधनाच्या साहाय्याने स्वतःचे हात व्यावस्थितीच्या शक्ती अंतर्भावामुळे मानवाच्या पूर्वजांना अवयव-वृद्धीच्या साहाय्याने समाशोचनाच्या (adaptation) जैविक गरजेतून मुक्त होता आले. उत्पादनाच्या या मूळच्या साधनाची निमित्ती आविष्कृतपद्धत नियत झाली नव्हती किंवा कोणातरी निसर्गातीत निर्माण झाला संभव तिच्याशी पोचत नव्हता. जैविक उत्क्रांतीच्या प्रतियेतीत एक उत्परिवर्तन म्हणून ती नियत झाली. पण ती आधिक्यपद्धत नव्हते, तर शारीरिकपद्धत होय. प्रारंभिक विचार करण्याला पाच अशा विविधतेत मंदू असणाऱ्या प्राण्यानेच पहिले साधन निर्माण केले. मानवाच्या अगम पूर्वजांच्या मंदूत विचार आधी त्याच्या आणि मागाहून उत्पादनाचे पहिले साधन निर्माण करण्याची कुतूहल घडली. कदाचित् तो विचार जैविक प्रेरणेपासून आणत नसत मानता येणार नाही. पहिले अशारीरिक, इद्रियग्रहण साधन (अवयव-वृद्धी साधनेच आहेत.) मानवाच्या पूर्वजाने जीवमार्थ कलहाच्या ओघात निर्माण केले जीवमार्थ फक्त ही मानवपूर्वी जैविक उत्क्रांतीची मूलभूत प्रेरणा होय.

सामाजिक उत्क्रांतीच्या नियमांचे मूळ मानवशास्त्रात, मानवाच्या संभावात घोषले पाहिजे मानव म्हणजे केवळ सजीव येत नाही, तो विचार करण्याला प्रथी जातो. मानव-सृष्टी मर्यादाला स्फुरलेले प्रेरणा— जगत जगत प्रारंभिक विचार— म्हणजे मानवजातीचा जन्म झाल्याचे निदर्श होय. त्या घटनेने मानवाचा स्वभाव निश्चित होतो तीत विचार हा कुलीन पूर्ववर्ती असतो. परिणामी, सामाजिक उत्क्रांतीमध्ये विचार स्वायत्त भूमिका घेतात, आर्थिक उगमानाची त्यांचा मर्म जोडता येत नाही. कारण विचार करण्याच्या प्राण्यानी साधने निर्माण केली आणि मग समजाचा जन्म झाला. परंतु विचार हे 'स्वजातीय' नसतात, किंवा कोणातरी सत्ताशास्त्रीय उगमस्थानातून ते उत्पन्न नाहीत. त्यांचा उगम मानवी मंदूत होतो. मंदू हा जैविक उत्क्रांतीच्या मग या प्रतियेतेतून निर्माण होणाऱ्या विशिष्ट वास्तव—सामाजिक संयोगाचा पिंड आहे. मानवमूर्ते जैविक प्रेरणामध्ये विचारांचा मागोवा घेऊन त्यांच्या उत्क्रांतीचे शास्त्रीयपद्धत स्वरूप घेता येते. जैविक उत्क्रांती ही आपल्या परीने निर्जीव जगाचे जग म्हणून संशोधनाच्या जगाच्या भौतिक निसर्गाच्या संदर्भात घडत असते. मानविक घटनांच्या भौतिक उत्क्रांतीचा शोध त्यांच्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टात टाकणारी दृष्टीवादाची समस्या सोडविता येते. त्या घातक तर्कदोषापासून मुक्त झालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या मानवाच्या सार्वभौमत्वाची घोषणा करणे शक्य होते. अद्यापकरी मानव स्वतःच आपले साध्य नसतो, इहलोकिकाच्या जीवनापलकडचे असे काहीतरी असते, स्वताला कधीही न समजणाऱ्या किंवा नियंत्रण करता न येणाऱ्या शक्ती किंवा घटक अस्तित्वात, या पुरातन अज्ञान मानव मुक्त होतो आणि

आत्म्या भवितव्याचे आपणच मनी आहोत हा विचार तो तत्त्वज्ञाना संवर्धित वरू शकतो, वैज्ञानिक मानवतावादाचे हे तत्त्व त्याच्या अतिदर्शी सामाजिक नव्यमानाना भरीव पाया घालते.

मानवी इतिहास हा निर्मोर्षितामाप्रमाणे एक नियत प्रक्रिया आहे पण ती स्वयंनियत आहे. हा केवळ नियतवाद नाही. नियत तरणारे घटक एकावेळा अधिक असतात आणि ते परस्परामध्ये आपल्या कार्यांना व्याप मर्यादित करतात. विचाराने गतिशास्त्र आणि सामाजिक प्रगतीतील विरोध-नियम या समोार प्रक्रिया आहेत, ही दोन्ही मानवाच्या स्थावत्याच्या अंगीत प्रेरणेने उद्देशित होतात. स्वभावतः ती एकमेकांर प्रभाव पाडतात त्या या अतिदर्शी तत्त्वज्ञानाने इतिहासाचे हे पायाभूत तत्त्व ओळखले पाहिजे. मगच केवळ ते तत्त्वज्ञान व्यक्तत्वाच्या नष्ट न करता सामाजिकी पुनर्घटना करण्याच्या इच्छेला स्फूर्ती देईल. मानवाला जर एक स्वयंनियत येत, प्रत्यक्ष सामाजिक येतपणील एक लहानमि शक, उपादानशक्त म्हणून संशोधन या जाणा या आर्थिक देवाच्या हातातील एक चांगुल असे मानले, तर सामाजिक जीवने अदृष्टच निरर्थक ठरेल. एक मानवाच्या लोकसंघाचेवजी तसेच एक भोवभागी विप्लव-सैनारी कारागृह येवढे असणे त्यात गुराक्षितेची फगदी भागना - प्रत्यक्ष शारीरिक स्वाभ्युत्थनी नसली तरी - कारावासींना आभ्यात्मिकदृष्ट्या नष्ट करील.

मानव हा समाजाना मृदुदशे म्हणून मानला गेला पाहिजे कारण मगळे सामाजिक नमुने निर्माण करण्याची सुप्त शक्ति प्रत्येक व्यक्तीत असून असते. म्हणून तो स्वातंत्र्याचे दान केल्याजिवाय सामाजिक जबाबदारी पर पाहू शकतो मग समाज हा केवळ मुक्त मानवाचाच - मुक्त होण्याच्या समये नामाच्या मानवाना -चून शकतो. आपल्या मूलादर्शी सुप्त शक्तीमुळे मानव सार्वभौम अस्तित्व या जाग्याने आपल्या अंगच्या सुप्त शक्तीच्या विसंगतीने उद्दिष्ट मगोर ठेवून अविशय गुंतवुंतीच्या आत्मिक समाजातील आपले स्थान प्राप्त करून घेतुं शकतो आणि या काळी त्याच्या तत्त्व अद्दि सातगणाच्या शूरतेजाने सहकार्य मिळेल.

समाजनिर्मितची प्रगती ही मानवाच्या स्वयंनशः ज्ञानवगरी अग्रगमनी रेविक प्रेरणा असल्यामुळे व्यक्तीची सामाजिक जबाबदारी अवश्यस्त्वच असण्याची गरज नसते- सर्वसामान्य परिस्थितीत ती जबाबदारी स्वच्छेने पार पाडणे भाग पडते. कारण समाजाने संरक्षण आणि विस्मरण ही प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या सुप्त शक्तींना विसंगामोत्ये त्याला समये बनविण्याला आवश्यक असतात म्हणून स्वातंत्र्याच्याची कल्पना सामाजिक जबाबदारीशी जुळणारी नसते असे नाही.

स्वातंत्र्याच्या प्रेरणेची मुळे जीवशास्त्रीय विकासाच्या उच्च अवस्थांच्या पार्श्व-भूमीत शोधण्यात आल्याने बुन्या संकल्पनेत मूर्त आशय ओतला जातो. स्वातंत्र्या-प्रीत्यर्थ मानवाचा शगडा म्हणजे जगण्याच्या जैविक शगड्याचा उच्च पातळीवरील पुढचा विस्तार आहे. म्हणून मानवात जीवशास्त्रीयदृष्ट्या अंतर्भूत असलेल्या सुस-शक्तींच्या विकासात येणाऱ्या बहुविध अदृश्यदृष्ट्या वाढत्या क्रमाने खोप होणे म्हणजेच स्वातंत्र्य अशी स्वातंत्र्याची व्याख्या केली पाहिजे. नाही तर “ मानव हा जन्मतःच स्वतंत्र असतो,” “ स्वातंत्र्य हा मानवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे ” या इतिहासाच्या आणीबाणीच्या काळात गाजावाजा करून केलेल्या संस्मरणीय घोषणा निरर्थक ठरतील, जीवशास्त्रीय प्राणी या नात्याने मानवाच्या अंगी विकासाच्या अपरिमित सुस शक्ति नगतील, तर स्वातंत्र्य हे एक पोकळ स्वप्न, कधीही साध्य न होणारे ध्येय ठरेल. स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ शगडा हा जीवशास्त्रीय वारसा आहे याचे शान जगावेळी होईल त्याच-वेळी स्वातंत्र्य हा मानवाचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे असा हक्क सांगता येईल. केवळ अशी कल्पना केल्याने स्वातंत्र्य हे अमूर्त संकल्पन न राहता ते मूर्त प्रमाणांनी मोजता येणे शक्य होते. एखाद्या विशिष्ट समाजपद्धतीतील स्वातंत्र्य तिच्यातील वैयक्तिक सदस्यांनी प्रत्यक्ष उपभोगलेल्या स्वातंत्र्याच्या प्रमाणात मापण्याचे असते. हे माप म्हणजे प्रत्यक्षाला त्याच्या सुस शक्तींच्या विकासाकरता लाभणारी संधि होय. या शक्ति प्रत्यक्ष जीवशास्त्रीय वारसा असल्यामुळे त्यांच्याविषयी कोणताही गूढवाद असण्याची शक्यता नसते.

देश राष्ट्रीय दृष्ट्या स्वतंत्र, आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध आणि लग्गरी दृष्ट्या सामर्थ्यशाली असतील, जणू काही “ सर्वोत्तम समाज ”चा आदर्शलोक प्राप्त झाला आहे, असेही भासेल, तथापि त्यांच्यातील घटकव्यक्तींच्या दाय्यशृंगला सोन्याच्या जरी असल्या, तरी त्या व्यक्ति स्वतंत्र नसतात. स्वातंत्र्य मापण्याच्या प्रत्यक्ष परिमाणांच्या शोधामुळे यापुढे प्रतारणा आणि कल्पित कथा यांनी दिशाभूल होणार नाही. स्वातंत्र्य अनुभवणे हे जीविताचे उद्दिष्ट असल्यामुळे सामाजिक प्रगति आनुमविक रीतीने मोजता येते. २० व्या शतकाच्या मानवाने जर त्याच्या जीवशास्त्रीय गुणांच्या विकासार्थ अधिकाधिक संधि संपादन केल्या नाहीत, तर मागच्या शतकापेक्षा मानवजातीने प्रगती केली आहे असे मानण्याचे कारण नाही. प्रगति म्हणजे काळाच्या ओघातील घटनांची केवळ मालिका नव्हे. ती त्या मालिकेच्या अर्थवत्तेत असते. कोणत्याही परिवर्तनाची अर्थवत्ता व्यक्तीच्या स्थानावरूनच केवळ यथार्थतेने पारखता येते. हे स्थान ठरविण्याचे माप म्हणजे व्यक्तीना सुधारण्याची, अधिक विकास करून घेण्याची, अधिक परिपूर्ण होण्याची आणि अधिक एकसंध होण्याची संधि प्राप्त करून देणे होय. दुसऱ्या शब्दात स्वातंत्र्यशोध आणि सत्यान्वेष्टण यात होणारी प्रगति हेच ते माप होय.

स्वातंत्र्य आणि मर्यादा यांच्यातील अंतर-संबंधांना शोध लागल्यामुळे सध्या क्रांतिदर्शी सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे आणिही एक विशिष्ट लक्षण उद्भवले. जुन्या सामाजिक तत्त्वज्ञानात स्वातंत्र्य हे साधन- मुख्य असते नवे तत्त्वज्ञान त्याला प्रथम मर्यादांना दृष्टी देते. स्वातंत्र्य हे मानवी जीवनाची अनुभूती किंवा त्याचे अंत्य आहे त्याप्रमाणेच मर्यादा हे एक सनाशास्त्रीय प्रश्न आहे. एखाद्या दृष्ट्याशी संबंध कसा पोहोचतो ?

मानवी पातळीवर जीवन जगण्याच्या आणि विकसित्याच्या जीवशास्त्राच्या शोधा हा यां एक अनुभूतीच्या द्वारे चालू गेलो त्यात निमग्न झाल्याचा हे प्रत्यक्ष प्रथम सामाजिक अभ्यास हे अनुभवकता मानवाने त्याच्या तात्कालिक पूर्वजांपासून मिळवलेले निष्कर्ष यांच्या योगाने आपल्या जीवनाचे कल्याण हे स्वातंत्र्याच्या आणिच- पूर्वक शोधाचा कालांतर होते. निमग्न झाल्याचे अर्थ अनुभूतीत आपतनाचा मानवी निष्ठावाचा वाढ करतो विज्ञान म्हणजे सध्याचा शोध होय. अशाप्रकारे मर्यादा आणि स्वातंत्र्य यांच्यातील संबंध स्पष्ट होतो. सध्याचा शोध हा मानवाच्या स्वातंत्र्य-शोधनाचा पारंगाम आहे. दुसऱ्या बाजूने निमग्न्याचा याद्वारा ज्ञानाने निमग्न झाल्याचे मानवाने सामर्थ्य वाढवले. मर्यादा हे ज्ञानाचा आशय असल्यामुळे मानवाच्या स्वातंत्र्य-शोधाशी जगलेल्या त्याचा संबंध पुनः एकदा स्पष्ट होतो.

सध्या म्हणजे धाव वास्तव्येशी संबंध होय शास्त्रीय ज्ञान हे ज्याच्या आम्ही अभ्यास करतो, त्याचे निदान अनुभव निज अवश्य असते. मग ते चिंत संपूर्ण निमग्नते असते, की त्याच्या एका विशिष्ट भागाचे असते. ज्ञानाचा आशय आहे सध्याचे वर्णन करता येते, दोन अधिक दोन यांचे ज्ञान आम्हाला असते. हेच मर्यादा होय. कोणत्याही दोन घटने घडून तुम्ही त्यात अधिक दोन मिळत जळता, त्याचा परिणाम वेदमीच चार घटने होतो, ही घटना अनुभूतिशी आहे. मगला परिस्थितीत ती घटने असते. मर्यादा हे एक गणिती संकल्पन आहे जेणे साध्यात येते पण गणिती हे नुसते अन्यथा अमानवीय घटने मागण्याची, प्रथम अनुभवाच्या आत्मक्याचाद्वारेच्या तत्वाची विधाने पारंगत्यानी गेले असते. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यशोधनाची परिणाम ज्ञानात होते. मर्यादा हे तर ज्ञानाचा आशय आहे ज्ञान जगणे धाववातेशी संबंध संलग्नता होय. मर्यादा हा वास्तव्येशी संबंध असल्यामुळे ज्ञानाचा आशय म्हणजे सध्या होय. म्हणून स्वातंत्र्य, ज्ञान आणि मर्यादा ही एका तत्त्वज्ञानाच्या रचनेत मुळाव्यांचे गोवता येतात. हे तत्त्वज्ञान जीवनाच्या सर्व अंगांचे भौतिक, मानसिक, नैतिक स्वरूपकरण करते. अनेक सर्वज्ञानी तत्त्वज्ञान द्वैतवादाचे निमूळ करते, जडवादाची भाववादाशी सांगड घालते, आणि निमग्नवादात नीतिशास्त्र सामावून घेते. सध्याचेपण हे स्वातंत्र्य-शोधाचा अनुषंगक आहे. आणि स्वातंत्र्य हे जीवनाचे कल्याण हेतुपूर्वक विस्तार

असह्यामुळे विश्वव्यापी नैतिक मूल्यांची जाणीव देवणे हे सामाजिक पुनर्रचनेच्या कोणत्याही उपपत्तीला आणि व्यवहाराला प्रतिकूल अगू शकत नाही. मात्र ही पुनर्रचना मानवी स्वातंत्र्याला चालना देण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली पाहिजे.

सामाजिक विज्ञान हे निसर्ग-विज्ञानापारून वेगळे करता येत नाही. कारण समाज हा एक नियमांचाच भाग आहे. जीवशास्त्राने जीवनाची उत्पत्ति निर्जीव जड्यांच्या जगात शोधली आहे. नैसर्गिक तसेच सामाजिक घटनांच्या अभ्यासानून उपलब्ध झालेले ज्ञान विचारांच्या एका तार्किक मुसंगत पद्धतीत एकत्रित केले, म्हणजे तेच आजच्या काळाला हवे अमणारे तत्वज्ञान होईल. त्या दृष्टीने तत्वज्ञान हे शास्त्रांचे शास्त्र आहे. हा मान त्याच्या परंपरेने चिकटलेल्या आहे. सामाजिक संघर्षात मुसंवाद आणण्याकरता ते तत्वज्ञान मानवी वर्तनाच्या मार्गदर्शनाची भूमिका घेऊ शकेल.

आर्थिक आणि राजकीय आचारांचे प्रश्न, मानवी संघर्षाच्या जुळणीचे आणि संस्थांच्या बांधणीचे प्रश्न, याचा विचार करताना, ज्याला व्यवहारी, फलवादी दृष्टिकोण म्हणतात, तो स्वीकारण्याचा उपदेश करण्यात येतो. दुसऱ्या शब्दात असा प्रतिवाद करण्यात येतो की, तात्त्विक निष्ठा किंवा तत्वज्ञानात्मक रुढे यानी अशा निया मर्यादित करू नयेत. राज्यशास्त्रज्ञ आणि अर्थशास्त्रज्ञ ही व्यवहारी माणसे असली पाहिजेत. प्राप्त परिस्थितीच्या संभव्यतांना अनुसरून त्यांनी आपले प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. पूर्व-संकल्पित विचारांचे आग्रहले आल्याने, या ना त्या तत्वज्ञानाच्या पद्धती-मागून जाण्याने कोणीही यशस्वी रास्तारणी किंवा अर्थशास्त्रज्ञ होऊ शकणार नाही असे म्हणतात.

तत्वज्ञानाच्या या कल्पनेने उत्तम पुरुषांची, उदात्ततम आत्म्यांची दिशाभूल केली आहे. सत्यान्वेषण आणि ज्ञानशोधन यासाठी त्यांनी जगाच्या व्यवहारापासून स्वतःला अलिप्त ठेवले, आणि आत्म्या स्वतःच्या सातात अनंत शोधण्याच्या पोळत आर्धेने चित्तन आणि आत्मनिरीक्षण यात ते गडून गेले. दुसऱ्या बाजूने मानवजातीच्या फार मोठ्या भागांना अशा प्रकारच्या तत्वज्ञानाची कधीही संबंध येत नव्हता. त्यांच्या प्रश्ना-विषयी जर तत्वज्ञान उदासीन राहील, तर त्यांनाही त्या तत्वज्ञानाचा उपयोग होणार नाही. चिन्हे जग आणि जड्यांचे जग यांच्यातील कृत्रिम भेदाने असा समज निर्माण झाला की, जड जगात सत्य आणि नैतिक मूल्ये यांना स्थान नसते. म्हणून जंगली कायद्याचे राज्य असणे हे जड जगाचे भवितव्य ठरते.

ही भयानक दौर्भाग्यका आतासून समोर उभी टाकल्यामुळे आतापर्यंत मानवी वर्तनाला सामान्यतः बुद्धिवादी विचारण किंवा सत्यप्रेम आणि नैतिक मूल्ये यांचे मार्गदर्शन लाभले नाही, हे मान्य करणे भग्न आहे. जोपर्यंत चिन्हेच्या

जगाच्या स्वाधीन हे संस्फुटण करण्यात आले होते, तोपर्यंत दुसरे काहीही होणे शक्य नव्हते. जर जगाच्या, मानवी संस्कारांची आणि भवन्याच्या जगाच्या, मानवी सुसंस्कृतांच्या जगाच्या व्यवहाराच्या आचरणांत मानवी मनाच्या आवाक्यात सत्यच शन आणि णाच्या तत्वज्ञानाचा लाभ मिळाला नाही. इहलोकीच्या प्रजाती निर्माण होण्याच्या मानवींनी वाढत्या संस्थेने बुद्धिनिष्ठ चिंतारण, सत्यप्रेम आणि भैतिक मूर्ख या संस्फुटणाचे आचरण करणे ही आजची सामान्यनित गरज आहे. जगाच्या आज ही गरज आहे, ती निम्न आणि उच्च, मन आणि शरीर यांच्यातील विचार सुसंस्कृतांच्या आणि विचार न आचार यांच्यामध्ये सुसंवाद निर्माण करणाऱ्या तत्वज्ञानाची होय.

पण इहलोकीच्या व्यवहाराने मनुष्य जगाच्या लोक्याच्या तत्वज्ञानाशी काहीही संबंध नसतो, असे अज्ञानही सामान्यपणे मानण्यात येते पर्याय जीवनाचे सात आणि सतास यांच्यातपयची तत्वेने उदासीन वागता, मन आणि चिंतारणाने ते स्वतः रंग अवतात, असं गूढीत भरण्यात येते. तत्वज्ञानाविषयीचे हे समजून नसल्या आहे आणि त्यांचे मान्य गोष्ट मातून आधुनिक जगाच्या अवस्थात मोठा हातभार लावल्या आहे. म्हणून तत्वज्ञानाची व्यवसाया आणि मानवी प्राण्यांच्या दिनांन जीवनातील त्यांचा एकाच प्रभाव याचपयची इक्षा राहून नये म्हणून तत्वज्ञानाच्या मूळ संकल्पनांची परमावस्था होणे अवश्य आहे.

तत्वज्ञान हे जर मानवाच्या आधुनिक दरावयाचे अंगल, तर ते चित्तानाच्या दिव्यणाच्या उचीवरून माली उतरून पृथ्वीवर आले पाहिजे असे इतर वर्षांपूर्वी कार्ल मार्क्सने सूचित केले होते. आपल्या फौजराज्यातील प्रगल्भ प्रबंधाच्या शेवटी त्याने जाहीर फेरे की, आतापर्यंत तत्वज्ञानांनी जगाचे स्पष्टकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आता त्याची पुनर्रचना करण्याचा काळ आला आहे. त्यावेळींमार्क्स जगाच्या पुनर्रचनेसाठी विविध रीत आणि उपाचार सुचविल्यात आले आहेत, त्यांचे आज अधिक चारंगले जग निर्मिण्याची आशा कायमची नष्ट झाले ही दिसते. संपूर्ण जगाच्या भीति आधुनिक संस्कृतीला भेटमातीत आहे. आजच्या संकटावस्थेचा परिणाम आधुनिक संस्कृतीच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक अंगारचे मुक्ता झाले आहे असे नव्हते, तर तो आता प्लेनवर कळला आहे. म्हणून त्याने यथार्थे वर्णन नीतिक संकटावस्थे - मानवजातीचे भौतिक जीवनच केवळ नष्ट, त्यांचे सामाजिक आर्थिकच केवळ नष्ट, तर मानवाने गूढ अस्तित्व, त्यांचे मन, त्यांचा आत्मा, त्यांची चेतना यांना मुळा प्रासणारी संकटावस्था—असे करता येईल.

ही स्थिति अतिशय अवस्थ करणारी आहे. तिच्यातून आधुनिक संस्कृतीच्या मूल्याविषयी अमर्याद संशेद उदरून होतो. पण विचाराने लोक आहेत आणि त्यांनी

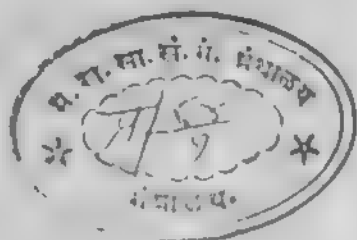
मानवजातीच्या भविष्याविषयी सर्व आशा सोडलेल्या नाहीत. मानवी मनाच्या सर्जनशक्तीवर त्यांचा विश्वास आहे. विनाशातच आधुनिक संस्कृतीचे भवितव्य आहे या खेंगळरी विपण्णकृतीत ते सहभागी होत नाहीत. स्वाभाविकपणे या संकटा-वस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधून काढण्यासाठी ते उत्सुक आहेत.

या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याच्या कोणत्याही मार्गात कृति करणे हे पूर्वगृहीत असते हे सांगण्याची गरज नाही. राजकीय अनिश्चिती, आर्थिक अस्थिरता आणि सामाजिक अराजक या सयःस्थितीमुळे युद्धाचा धोका वाढत असून तीव्रत बाहेर पडण्याकरता सुसंस्कृत मानवजातीने निर्धाराने कृति केली पाहिजे. पण कोणतीही कृति म्हटली म्हणजे तीत विचार पूर्णगृहीत असतात; आणि तत्त्वज्ञान हे तर्कद्वय्या विचारांची एक सुतन्त्र पद्धति असते. तत्त्वज्ञानाचे अभिजात संप्रदाय स्वतः एकत्रित बंदिस्त पद्धति असल्याचा दावा करीत होत्या. शास्त्रीय ज्ञानाच्या समाचारांमुळे तत्त्वज्ञानाची ही कल्पना टाकून देणे भाग पडले. सयःस्थितीन कोणीही तत्त्वज्ञानाचा विचारांची बंदिस्त पद्धति मांडण्याचा प्रयत्न करीत नाही. विचारांना स्वतःची गतिमत्ता असते. कोणताही विचार कितीही उदात्त असो, विचाराच्या झालेलाच्या कोणत्याही कालखंडात तो अंतिमतेचा दावा करीत नाही. तथापि सर्जनशील होण्यासाठी मानवी कृतींनी बुद्धिवादी विचारांचे मार्गदर्शन घेतले पाहिजे. अतिमत्तः राव्याच्या संकटा-वस्थेचे कारण म्हणजे मानवा वर्तनातील समतोल नाहीसा झाला, बुद्धिवादी विचारण आणि चिंतनसक विचलपण यांच्यावर भावनेने वर्चस्व वाढत हे होय.

विचारांमुळे कृति विकल्पांग होत, जिज्ञासावृत्ति संशयवादाकडे जाते, बुद्धिवादी विचारण मानवी ज्ञानाची मर्यादा आणि मानवी प्रयत्नांचे वेकल्य या गोष्टी समोर उभ्या करते असेही प्रतिपादण्यात येते. या मतांमुळे विचारवंत, विशेषतः तत्ववेत्ता, कोणतेही मानवी प्रयत्न जगाचे व्यवहार बदलू शकत नाहीत अशी भद्दा ठेवून निवृत्तिमार्गात दडी मारण्याला प्रवृत्त होतो. या तथाकथित तत्वज्ञानी प्रवृत्तीचा अनुपेक्ष म्हणजे नवगृहवाद होय. या नवगृहवादाला आधुनिक मानसशास्त्रीय संप्रदायाकडून दुजोरा मिळतो. हे संप्रदाय अंतःप्रेरणेला सार्वभौम महत्त्व देतात, आणि मानवी कृति प्रथमतः गूढ प्रेरणांच्या योगाने मार्गदर्शित होत असतात आणि बुद्धीने किंवा शहाणपणाने त्या प्रेरणांचे नियंत्रण होत नसते या निर्णयाप्रत येतात. येथे वादाचा मुद्दा हा की, भावनांचे विश्लेषण बुद्धियुक्त पायावर्यत पोहोचू शकत नाही हे जर जीवशास्त्रीय सत्य असेल, तर कोणत्याही मानवी कृतींचे नियंत्रण करता येणार नाही. म्हणून भावनांचे वेकळ कृतीला उत्तेजन देतात का आणि भावना स्वतःच बुद्धीने नियंत्रित होऊ शकतात की नाही याची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे.

સામાજિક પુનર્વ્યવસ્થા સમજ્યા આજ્ઞાદાયી પદ્ધતિ આગિ ઉત્તરાર હી પતાઈ, યાને કારણ તુઝીઆ આવાહન કરણ્યણિયજી ત્યાંની માયતાને પ્રથમ મહત્વ ડિયે, ત્યાંઆ પુરસ્કર્તાની પક્ષા માયતાપંતીવિદ્ધ દુઝરી માયતાપંતી મટકવિની, યા આજ્ઞાદાયક, વળ કલ્લાવીદરદીને નિરાજાનક, અજા રામવાળા ઉઝાયાની સુખ તપામણી કરણે હા સધ્યાઆ સંકટાવસ્થેના બાહેર પડ્યાઆ માસે ઓખ્યાઆ પૂવલ્લેન આઈ, સમઆ જગત્તલ સંવેદનાશ્વ મને વ્યક્તિશઃ પિંતા દુરોઆ મડકારીને અમા પ્રયત્ન કરીત આજેત, હી મંત્રી ત્યાન નિર્યામના જાલી આજેત હે અર્થપૂર્ણ આઈ, સાર્વજિક સરજ આઈ તી માનવતાવારી પુનર્વ્યવસ્થાની હોય, સંજો જગત્ત સેઆ લેન નિર્યાત મોકાટ મડલેઆ સમજાયવારી પંચાની તી પ્રતિક્રયા આઈ.

प्रसन्निराजकीय विनामने मर्य विरोधी संप्रदाय-पराधमतादी, उदारमतवादी, समाजवादी, साम्यवादी या मर्यात एक योग्य समान आदि. ती म्हणजे मानवाच जन्मसंदा-
यात पूर्वजन्मे ही लेश, समाज हा मानवाची निर्मिती आहे. प्रत्यक्ष म्हणजे मानवी
कल्याणाची वाट होय. सामाजिक संस्था या संस्थेने निर्माण केले. पण मानवाच्या या
निर्मितीनेच मानवाच्या दुन्याकडे पाहून येते. हा, समाजाच्या निर्मितीकडे निघा या ती
समूह धारणागीत. मानवाच्या संस्थेनेच रचले आहे. म्हणजे मानवत्वाची पुनर-
जीवन, म्हणजे मानवाची त्याचा प्राथम्य-या अर्थ समजून घ्या-या स्थानावर
पुनःस्थापना करणे, हाच या संस्थेनेच आंदोलक यांना एकत्र येणे आहे.

नव-मानवतावाद

अस्तित्वाच्या सर्वतेला व्यापणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा पाया असल्याशिवाय वैयक्तिक तसेच सामाजिक जीवनाच्या समस्यांकडे पाहण्याचे सर्व दृष्टिकोण भ्रामक ठरणे क्रमघात आहे. नुसत्या शब्दात, भक्कम सामाजिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञान त्या तात्त्विक पाया असणे अवश्य आहे. तत्त्वज्ञान, विज्ञान, आणि समाज यांच्यातील संबंधाचा शोध घेणे हे फार महत्वाचे आहे. समाजावरील विज्ञानाचा प्रभाव स्पष्ट रणे प्रत्यक्ष येतो. सार्वजनिक जीवनातील प्रामाणिकपणा आणि सभ्यता याची आन्वैतिक गरज जर भागनावयाची असेल, तर सामाजिक तत्त्वज्ञानात राजकीय विचारांसह नीतिशास्त्राला उच्च स्थान मिळाले पाहिजे. परंतु त्यासाठी तत्त्वज्ञानाचा संबंध विज्ञानाशी जोडणे अवश्य आहे. जोपर्यंत विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांच्यामध्ये संबंध प्रस्थापित होत नाहीत, तोपर्यंत सामाजिक विचार आणि राजकीय आचार यांचा नैतिक मूल्यांशी सुसंबंध होऊ शकत नाही.

निर्गर्भातीतावरील श्रद्धा या अर्थाने धर्माचे तत्त्वज्ञानाशी साहचर्य असल्यामुळे आणि बाह्य रूपामागील सत्याविषयीच्या नितनात गढल्यामुळे तत्त्वज्ञान विज्ञानापासून वेगळे पडले आणि विज्ञानाच्या वाट्याला क्षणिक नैसर्गिक घटनांची तपासणी करण्याचे कनिष्ठ दर्जाचे कार्य आले. वस्तुतः शुद्ध बुद्धीच्या प्रकाशात अंतिम कारण शोधण्याच्या तत्त्वज्ञानाचा दावा आणि व्यावसायिक तत्त्ववेत्त्यांची गटबाजी यांना न जुमानता विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान या दोहोनी परस्पररंगा पर्यायी प्राथम्य देऊन आपले आंतरसंबंध सदैव राखले आहेत.

मानवी विचारांच्या इतिहासाच्या अगदी आरंभकालात विज्ञान, अर्थात् अगदी प्राथमिक अर्थाने, तत्त्वज्ञानाच्या आधी अस्तित्वात आले. त्यानंतरच्या काळात चिंतनात्मक विचाराने भौतिक जगाच्या- अनुभवाच्या जगाच्या- आरंभीच्या शानान्वेषणावर मात केली. मध्ययुगाच्या अखेरीस आधुनिक संस्कृतीच्या पहाटकाळी तत्त्वज्ञानाने विज्ञानाच्या पुनरुत्थानाला स्फूर्ति दिली. तेव्हापासून विज्ञानाची धिमोळणाने प्रगति झाली; आणि एका मागून एक अशी निसर्गाची रहस्ये उलगडू लागली परंतु तत्त्वज्ञान आपल्या या उफाळ्याच्या कान्येच्या अहंकारी भ्रमाकडे पाहून नुसते कीगुताने हसले

आणि त्याने असे प्रतिपादन केले की, सत्य आणि धर्मशक्ता ही आनुभविक ज्ञानाच्या मर्यादेपेक्षाही उच्च असतात. चिन्तनात्मक विचारांची शुद्ध शुद्धीच केवळ अतींद्रिय, अतींद्र जगाची रहस्ये शोधू शकते.

चिन्तनातीत तत्त्वज्ञानाचा एक भाग या नात्याने नीतिशास्त्राचे ज्ञानशास्त्राच्या ज्ञानाच्या प्रकृतात प्रकट शक्तीचे आपले अस्तित्वात मान्य करण्याचे नाकारले आणि शुद्ध मानवानाच आत्मीयतेमुळे शोधण्याच्या काही ते अवशारी ठरेल. नृम यादवा, सामाजिक आणि राजकीय नवज्ञान हे बुद्धिवाद (ज्ञानाची मोक्षा प्रमाणात अन्वयतात्मकीय अन्वयेला), मानवशास्त्र, भाषाशास्त्र, आणि नैतिकशास्त्र यांच्या प्रभावामागी आले. नीतिशास्त्रीय मूल्ये आणि विज्ञानाचे ज्ञान यांचे कार्यकारण करणे नाही, असे स्पष्ट झाले. तथ्यामायुक्त मूल्ये वाढण्याच्या प्रक्रियेत नैतिक नवज्ञान मोनोडान पडले. सामाजिक बोन आणि राजकीय घटना ही शुद्ध आनुभविक तथ्ये जगण्यामुळे मूल्यनीमायेच्या क्षमतेपेक्षाही अधिक असे नाशू प्रसंगे. पण हा अस्तित्वात नैतिकतेचे एवढेच अभिमान राहिल्या. परंतु ज्ञानप्रमाणाने विज्ञानाने निमगाती-तात्कील श्रद्धा उगडून टाकली, त्याप्रमाणाने पण केवळ एक गोष्टदायिका म्हणून राहिल. परिणामात सामाजिक जीवनातीत नैतिकतेचे स्थान अनिश्चय अनिश्चित झाले. वास्तुनिकमश्रु मानवाच्या वाचनीय पण हा अश्रयस्थान किंवा सामगी जीवनातील केवळ चिन्ताची प्रकृता असणे, मार्त्यनिक जीवनावर त्याचा प्रभाव नसल्यामुळे तत्त्वज्ञान सामाजिक वर्तन आणि राजकीय आचार यांचे नियम नो घाडून देऊ शकत नाही अशा रीतीने नैतिक मूल्यांमधून ह्या दोघांची फारकर झाली. ती मूल्ये भर्माने बढमूल असल्यामुळे मानवाच्या सामगी ज्ञानातच त्यांना अर्थ असू शकते. उदाहरणे धार्मिक अग्रणायांची स्थिती यापेक्षाही अधिक वाईट आहे. त्यांची मेल्या आपुनिक जगात फार मोठी आहे.

मुद्देबाने गुण संयत आले आहे. विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान ही यापुढे पाणंदर कल्याण देवता येणार नाहीत. मान ही दिवाराच्या या भेग प्रवाहानील पारंपरिक भेदना लोप होणे हे आजच्या गुणाच्या प्रगट बौद्धिक जीवनाचे सर्वात उच्चत लक्षण आहे. शिक्षाल, वस्तुज्ञान आणि कार्यकारणभाव ही शुद्ध विचारांचे प्रगट, सनाशास्त्रीय चिन्ताने प्रगट म्हणून समवेले ज्ञान असत. ती ज्ञाना संगिताशास्त्रात विज्ञानाच्या आनुभविक चिन्तनेच्या क्षेत्रात आली आहेत. विज्ञानाने ते प्रगट गीर्वावेले आहेत.

१. ग्रंथकर्त्याने *The Humanist Way* बरोबर अंक २३ यांमधील *Science and Philosophy व Probability and Determinism* हे लेख पहावेत.

एका वाजूने, ज्याला खास तत्वज्ञान-विश्वविज्ञान, वस्तुतत्त्वमीमांसा आणि ज्ञानमीमांसा-असे म्हणत असत, ते विज्ञानात विलीन झाले आहे. आणि दुसऱ्या वाजूने, विज्ञान आणि त्याची उपनिर्मिति जी तंत्रविद्या यांचा सामाजिक अभिवृद्धि आणि सामाजिक तत्वज्ञान यावर पडलेला प्रभाव निर्विवाद आहे. याचा परिणाम म्हणजे अस्तित्वाची-निसर्ग, जीवन आणि समाज यांची- सर्वता व्यापणाऱ्या तर्कदृष्ट्या एकसूत्रित विचाराची पद्धति रचण्याची शक्यता निर्माण झाली हा होय. सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवनाच्या प्रश्नांची मुळे जैविक आणि भौतिक विकासाच्या संपूर्ण प्रक्रियेच्या मागे जाऊन शोधता येतात. शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करून हे प्रश्न सोडविता येतील, तथ्ये आणि मूल्ये यांच्यातील संबंधांचे फोडे नाहीसे होते; कारण मूल्ये स्वतःच तथ्ये असतात. आधुनिक संस्कृतीने, म्हणजे शास्त्रीय ज्ञानाने प्रबुद्ध झालेले मानवी मन या अर्थाने, स्वतःचे नैतिक पाय तोडलेच पाहिजेत असे नाही; कारण ते त्यांच्या स्वतःमधेच अंतर्भूत असतात.

आध्यात्मिक स्वातंत्र्याची प्रेरणा जरी मोठ्या प्रमाणात अन्ध्र मनाच्या प्राप्तात बसत असली, तरी ती मानवजातीच्या जन्मापासूनच्या सगळ्या प्रगतीच्या तरफ आहे. मानव हा स्वतंत्र कर्ता आहे, तो आपल्या निर्णयशक्तीनुसार वागू शकतो, आणि कोणत्या तरी लहरी अतिमानवी शक्तीच्या आव्हानी असहाय्यपणे जाण्याच्या पूर्वग्रहाने पड्याडला न जाता घांगले आणि वाईट, योग्य आणि अयोग्य यांचे तारतम्य दखिण्याला तो समर्थ असतो, हे जाणून घेण्याची ती एक धटपड असते. धर्म हाच आध्यात्मिक स्वातंत्र्याच्या मानवी प्रेरणेचा आविष्कार होता. धर्माच्या इतिहासाने मूर्त जीववादापासून प्रयोजनात्मक बुद्धिवादापर्यंत झालेल्या धर्माच्या विकासाचा चिन्मत्सक दृष्टीने शोध घेतला आणि स्वतःला मागे टाकून पुढे जाण्याची वृत्ति त्यात अंतर्भूत असते हे उघड केले. सामाजिक आणि राजकीय जीवनात स्वातंत्र्येच्छा ही आध्यात्मिक स्वातंत्र्याच्या मूलभूत मानवी प्रेरणेचा आविष्कार असल्यामुळे त्या इच्छेची पूर्ति करण्यासाठी जी कृति केली पाहिजे, ती निसर्गातील किंवा सत्ताशास्त्रीय अधिष्ठान गृहीत धरण्याच्या आवश्यकतेला फाटा देईल अशा जगत् दृष्टीपासून निष्पन्न होणाऱ्या तत्त्वानुसारच झाली पाहिजे. मानव हा सर्वशुद्ध, स्वयंकार्यकारी, स्वयंपूर्ण जगाचा केवळ एक भाग म्हणून स्वतंत्र होण्याचा आपला हक्क प्रस्थापित करू शकेल.

अनादि कालापासून मानवी मनाला जाचणारा प्रश्न म्हणजे जन्ममृतीच्या या मध्य जगात मानव कसा मुक्त होईल ? या जुन्या प्रश्नाचे उत्तर देणे हे सामाजिक आणि राजकीय तत्वज्ञानाचे उद्दिष्ट आहे. त्या उत्तरात आचरणासाठी उपाययोजनाही समाविष्ट असावी. त्या प्रश्नाच्या समाधानकारक उत्तरातच स्वातंत्र्य हा खरोखरीच मानवाचा

जन्ममिद्ध हक आहे, हे मिद्ध होण्याची संभाव्यता पूर्वसुद्धित असते. जन्म स्वतंत्र-प्रेरणेची जीवशास्त्रीय धारणा आहे याचे ज्ञान होणे आणि मानव हा आध्यात्मिक स्वातंत्र्याला, म्हणजे निमर्गणीत शक्ति किंवा देवी संकल्प या-यावरील अज्ञा दुष्मान देण्याला, समर्थ होतो हे मिद्ध होत, तेव्हा मानवाच्या सार्वभौम ताच्या कर्तव्याचा एक धार्मिक तत्व किंवा राजकीय तत्वज्ञानाचे एतदर्थ सुदीनतय यशस्वी अधिक विशाल अर्थ प्राप्त होतो. याची साक्षात् आधुनिक शास्त्रीय ज्ञान देते. मुक्त होण्याची शक्ति व्यक्तिमात्रात असते ही जाणीव सामान्यतःच ती मुक्त होणे; आणि मुक्त समाज ही अशा आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त मानवाची निर्मिती असते.

युरोपामध्ये मध्ययुगाच्या अखेरीस मुख्यतः मानवाने देवाच्या सत्ताविरुद्ध धडकले; आणि स्वयंपूर्ण आणि स्वायत्त होण्याचा मार्ग तार घडण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरू केली. १८ व्या शतकात जेव्हा नववादी समाशास्त्राच्या पातळी ऐ. १८ नीतिशास्त्रासह मानवतावादी सामाजिक तत्वज्ञान रचण्याच्या युगानुयुगाच्या प्रयत्नात फार मोठी प्रगती घडत आली, तेव्हा याद्वय शास्त्रीय ज्ञानाने सामान्यशास्त्रीय ज्ञानाच्या मानवाच्या अभिजात यत्नाने स्वतंत्र पातळी गाठली. त्यावेळीपासून विज्ञान हे जीवन तसेच नीतिनियम यांच्या सहस्राच्या अभिसरित गोचर टाकत असलेल्या तयारी, सामान्यतः तत्वज्ञानात्मक विचारांच्या त्या मतीने जाता असलेली, यांचे कारण सामान्य प्रकरणात स्पष्ट करण्यात आले आहे. १८ व्या शतकातील नियमांची मानवतावाद आणि १९ व्या शतकातील त्याची प्रगती याची परंपराच केवळ मानवाच्या आध्यात्मिक तसेच सामाजिक दृष्ट्या मुक्त करणाऱ्या तत्वज्ञानाच्या सृष्टी देऊ शकते. या तत्वज्ञानाच्या नवमानवतावाद हे नाव अत्यंत योग्य आहे. तो नव आहे, याचे कारण तो शास्त्रज्ञ आहे आणि एकात्मही आहे. मानवी सार्वभौमत्व हे निमर्गणाच्या यात्मिक प्रतियोगासुद्ध भिन्न न मानता त्यांचेच ते अत्युच्च फळ आहे असे त्याचे संकल्पन आहे.

मानवाच्या सार्वभौमत्वाचे पूर्वाभि संकल्पन अनिवात तसेच अद्वयतरम्यवादी मानवतावादामध्ये जोडले गेल्यामुळे त्या संकल्पनावून दोन पर्यायी निष्कर्ष निघतात: एक म्हणजे स्वातंत्र्याचा मिळानात असून दुसरा यिस्ती धर्माचे अंशी राखलेल्या गुना म्योडकधर्म आहे. त्या धर्मप्रमाणे मानव एक नैतिकवस्तु आहे; कारण तो आपल्या आत्म्याच्या द्वारे विश्वव्यापी नीतिव्यवस्थेची पूर्ण संयोग करतो. नवमानवतावादाचा मार्गोवा जर नैतिक विकासाला योग्यतः घेता आला नाही, तर म्हणजे स्वातंत्र्याच्या सुदीनतय म्हणजे प्राप्त होईल: मानवाच्या सार्वभौमत्वाचे प्रतीक म्हणून म्हणजे स्वातंत्र्य गुणने सुद्धित धरलेले असते पण त्याच्या उगमाचा मार्ग सापडत नाही. म्हणजे स्वातंत्र्य याचे हे सुद्ध संकल्पन अदृश्यपणे अतीतवादाकडे येऊन मिळते. मानवाच्या सार्वभौमत्वाचा दुसरा

पर्यायी सिद्धान्त हा उघडपणे धर्मापासून निघाल्या आहे. म्हणूनच ख्रिस्तीधर्माच्या तो स्वीकारता आला. त्याचे आधारविधान एकदा मान्य केले, म्हणजे नैतिकतेचा ख्रिस्ती सिद्धान्त हा तर्कदृष्ट्या भक्कम ठरतो. त्यातून विचाराची एक चांगली धागू तयार करता येते. परंतु तो सिद्धान्त क्रांतिवादी सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा पाया या नावाने कोसळून पडतो. क्रांतिवादी अशा अर्थी की, तो सामाजिक विज्ञानाला मानवाच्या दुर्दैव सज्जशीलतेचा आविष्कार म्हणून समजतो. अतीत नैतिकता, म्हणजे द्वैधी-कृत्रिम केवळ मानव नैतिक होऊ शकतो ही श्रद्धा, आपले स्वतःचेच आधारविधान उभारून करत. मानव हा एक नैतिक वस्तु आहे; म्हणून तो सार्वभौम आहे. परंतु त्याचे सार्वभौमत्व एका महत्तर किंवा उच्चतर शक्तीपासून प्राप्त होते, म्हणून तो सार्वभौम नसतो. याच्या अनुषंगीच मानवी सज्जशीलता नाकारणे हा आहे.

या दोन पर्यायातून एकाची निवड करणे हा कोणत्याही सामाजिक तत्त्वज्ञानाच्या आणि नीतिशास्त्राच्या समोर उभा राहाणारा प्रश्न आहे. कारण मानवी सार्वभौमत्वाच्या सिद्धान्त हा येथे समान प्रमाणविद् आहे. यायिका तुमचा पय य निघाल्या- पूर्वीच्या सर्व सनातना पद्धतींनी हेच केले होते- तर सामाजिक वा आध्यात्मिक स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा लोप होणे भाग होते. तसेच म्हणायचे तर, दुसऱ्याच्या मुक्त्यारीने सार्वभौम झालेला मानव कधीही स्वतंत्र कर्ता होऊ शकणार नाही. परिणामतः इच्छा-स्वातंत्र्य केवळ एक शर्करावगुंठण ठरते. अशा संदिग्ध अधिष्ठानामुळे नीतिशास्त्र हवेत तरंगते, आणि केवळ वर्तनाचे पोथीबंद आदर्श घालून देण्यानेच सद्गुंथनी त्याला स्थिर भूमिका प्राप्त होऊ शकते.

कोणतेही खरोखरीच क्रांतिदर्शी तत्त्वज्ञान भक्कम असा नैतिक सिद्धान्त पाठीशी नमेले, तर शक्य होणार नाही नीतिशास्त्रातील केंद्रीभूत प्रश्न म्हणजे त्याच्या मूल्यांच्या अधिष्ठानाचा होय. ते अधिष्ठान जर दृढ माणसात सापडेल, तर हा प्रश्न सुटू शकेल. परंतु या प्रश्नाची ही सोडवणूक इच्छास्वातंत्र्याचा प्रश्न पुनः उपस्थित करते. गूढवादी संकल्पन व्यक्तीचे विकलन करते, आणि सामाजिक संघटना, सहकार्य आणि मानवी संबंधांतील समेवाद यांची शक्यता वर्य करते. मानव हा पृथ्वीवर वावरणारा देव, पूर्णतः सार्वभौम, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे वागण्याला पूर्णतः स्वतंत्र असा आहे आणि त्याच्या इच्छेचा उगम गूढ आहे असे जर समजे गृहीत धरले तर सहकार्याची आवश्यकताच नाहीशी होईल आणि समाज विघटित होईल.

आपल्या मूल्यांचे अधिष्ठान अंतःप्रेरणेत शोधणारे नैतिक तत्त्वज्ञान सनातनतत्त्ववादी धार्मिक श्रद्धेपासून स्वतःचे वेगळेपण राखण्याचा प्रयत्न करील, परंतु तरीही ते अतीत असेल. जर अंतःप्रेरणांचे पृथक्करण यांत्रिक जीवशास्त्रीय प्रेरणांपर्यंत नेऊन भिडविले

[illegible][illegible][illegible]

या प्राप्तावस्थान् अने निष्कर्ष निवृत्ताय श्री, ज्ञेयवस्तुन मानवस्य संपूर्ण आध्या-
मिक स्वातन्त्र्य देऊ शकते, आणि अद्या प्रकारे शुद्ध आणि सुसंवादी समाज निर्माण

करण्याला त्याला समर्थ करू शकते, ते तत्त्वज्ञान जुन्या धर्तीच्या जडवादाची फेर-मांडणी करील. खरोखर अगदी अग्रावत शास्त्रीय ज्ञानाच्या साहाय्याने नव्याने मांडलेला जडवाद हेच एकमेव संभाव्य तत्त्वज्ञान आहे. दुसरे कोणतेही तत्त्वज्ञान अति-भूतः धर्मात विचित्र होते किंवा त्याचा शेवट अहंमानवादाच्या अग्रगण्यतेपासून होतो. खरोखरीच संस्कृतीच्या उपकालापासून जडवाद हा बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानाचा विचार आणि कल्पनायी शास्त्रीय संशोधन यांच्याकरता सर्वात स्वीकरणीय अभ्युपगम आहे. पर्यायी जीवनदृष्टी- धार्मिक, प्रयोजनवादी, भाववादी, गृहवादी- यामुळे विविध अभ्युपगम आहेत. पण यापैकी कोणीही आपली दृष्टीतकडे निवड केली नाहीत आणि आपल्या गृहीत तत्वांचे पटताळे देऊ शकले नाहीत. जडवाद हा सर्वात स्वीकारार्ह अभ्युपगम होता, कारण त्याच्या सत्ताशास्त्राचे प्रयोग करी अद्याप अशांत असले, तरी अजोय नव्हत. त्याची प्रमेये शिद्ध करता येत होती, कारण त्यांनी अतींद्रियाच्या ग्रामा-ण्यांना आवाहन केले नव्हते. जडवाद मानववादाशी जीवनदृष्टीचा सर्वात भक्कम पाया घालतो, कारण निसर्गातीताचे विखर्जन करून चांगुलपणाने आणि सुसंवादाने जग निर्माण करण्याला तो मानवाला समर्थ करतो आणि आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त करतो.

तथापि जडवाद्याला जर मानवतावादी नीतिशास्त्र आणि क्रांतिदर्शी सामाजिक तत्त्वज्ञान यांचा तात्त्विक पाया मिळवून द्यावयाचा अगेल, तर विज्ञानाच्या अत्यधुनिक शोधापुढे न टिकणाऱ्या विशिष्ट कल्पनांपासून त्याला वेगळे काढले पाहिजे, वास्तव-शास्त्राने जडाची जुनी कल्पना टाकून दिवी आहे. पण त्याने भौतिक विश्वाला शून्यतेत किंवा अशरीरी मनाच्या कल्पनांजलात विचित्र केले नाही. जम हे अविभाज्य अणूंचे- न्यूनप्रणीत भौतिक तत्त्वज्ञानातील “वस्तूच्या कटीण पिंडा”चे- बनलेले नाही. पण त्याद्वारावरच वास्तवशास्त्र बळुड याच्या- अणुगुणीच्या जगाच्या अंतःस्तराच्या- संकल्पनेशिवाय चालू शकणार नाही. या अंतःस्तराचे क्षेत्र अमूर्त गणित रचना नसते; ते मापनीय अंगात, आणि म्हणून त्याने अस्तित्व भौतिक असते.

या गोष्टींचा विचार करता या नव्या तत्त्वज्ञानात जर “भौतिक वास्तववाद” (Physical Realism) हे नाव दिले तर जडवाद या संज्ञेविषयचे खरोखरीचे शास्त्रीय आक्षेप दूर होतील. गोघळ दाळावा म्हणून अशा प्रकारे फेरतपासणी केलेल्या आणि पुनर्निर्माण झालेल्या जडवाद एकमेव संभाव्य तत्त्वज्ञान म्हणून समर्थनीय ठरतो;

१ हा विषय मी वास्तवशास्त्र, जीवनशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांच्या अद्यावत शोधांच्या विस्तृत समालोचनाच्या आधारेने *The Philosophical Consequences of Modern Science* या लेखरच प्रकाशित होणाऱ्या पुस्तकात विस्ताराने मांडला आहे. - ग्रंथकर्ता.

मानवतावादी बुद्धिप्रामाण्याने ज्ञाने स्वीकरण करण्याकरिता आणि त्याचे विश्वसनीय मार्गदर्शन करण्याकरिता एक विचारपद्धती निरूपित मानवाच्या सर्वज्ञानाने तात्त्विक एकसुत्रीकरण करणे म्हणजे तत्त्वज्ञान नाही व्याख्या केली पाहिजे.

विचार म्हणजे चिंतित्वता. पण चिंतित्वता म्हणजे प्रकृत शोधणे ही मानवाची सर्वात मोठी प्रेरणा आहे. तीच तत्त्वज्ञानाचा प्रेरणा आहे. अनुभवाचे ज्ञान समान धर्म्याच्या आणि त्यांचे स्वीकरण करण्याच्या प्रयत्नांनी युक्तानुभूते दृष्ट्या ज्ञानाच्या चिंतित्वता एक समान प्रायः शोधणाऱ्या मानवी मनाचा अंगक आहे. आधुनिक विचार-शास्त्रीय ज्ञानाच्या तत्त्वज्ञानाच्या लक्ष्यात ज्ञानाच्या जगासमय तत्त्वज्ञाने वाढली आहेत, तर ते मानवजन्य शोध होण्यासहज आहे, म्हणजे मानवी मानविक, दुसऱ्या शब्दाने, एक अस्मानिय अर्थाने पाहजे. म्हणून धर्म हा ज्ञानाच्या प्रकृत पक्षीय आहे. आधुनिक विज्ञान जर विभक्त संयुक्त असे प्रकृत पक्षीय आहे हे मानवाच्याच्या भाग पाडीत, तर मानवाचा आकृष्ट प्रकृता ज्ञानाच्या शोध म्हणजे प्रकृत पक्षीय हे मानवाच्याच्या किता भाग मानवाच्या गुणितवाकडे पुढा मागे ज्ञाने भाग घेतले ही पूर्व-जोडची बुद्धि चिंतित्वता आहे. आधुनिक ज्ञानाच्या शोधाने ज्ञानाच्या वेगळी निर्याती करले आहे. हे विज्ञान दृष्ट्य ज्ञानाच्या काळच्या संकटस्थिती प्रमाणात भाग घेत करी. त्याने मानवयुगीनता पण मानवाच्या भाग आहे.

तथापि मानवयुगीनता या भागयुक्त पूर्वजोड्याच्या निर्यात आधार मिळत नाही. वस्तुस्थितीच्या कथने मानव मानव ज्ञानाची आहे पण ती सांस्कृतिक अर्थाने नव्हे, तर प्रत्यक्ष शोधाने ज्ञान या दृष्टीने. मानवाच्या (वस्तुस्थितीमागेचा) प्रयोग म्हणून वस्तुस्थिती हे सांस्कृतिक वस्तु-अर्थाने, म्हणजे विचाराने विचार आहे. अनुभवाचा ज्ञानाच्या प्रमाणाने ज्ञान अर्थाने म्हणून ज्ञान न मानवाच्या त्यात एक नवीन ज्ञानाच्या ज्ञानाचे. २ (चिंतित्वता) विचार ज्ञान असून एक ज्ञान मानवाच्याच्या संकट स्थिती आहे. या संकट स्थिती मध्ये प्रकृत आहे.

विज्ञान म्हणजे म्हणजे अनुभवाचा नव्हे. मानव सांस्कृतिक विचार आणि वैज्ञानिक पद्धति या दोन निर्याती मानवी. ज्ञानाची प्रायः समान आहे. अनुभवाचा मानव मानव निर्माण होताना. ती मानविक ज्ञाने ज्ञानाने. अनुभवाने मानव मानवाच्या निर्यात आणि ज्ञानाच्या मानवमानवा ज्ञाने त्याने मानव मानव निर्माण केल्या. काळच्या अध्यात या संकटाना मानव मानव मानव भाग दृष्ट्या. सांस्कृतिक विचार हा अनुभवाच्या अनुभवाने मानवाच्या स्वीकरण आहे. शास्त्रीय विचारणाच्या आनुभविक ज्ञानाने ज्ञान मिळते; आणि मानवाच्या सांस्कृतिक सामाजीक ज्ञानाने मानव मानव मानव आहे. हे काही पूर्वज्ञान प्रयोग नव्हेत.

मानसिक सांचे आणि विचाराणाच्या सवयी या नुसत्याच प्राप्त होत नसतात. त्या अनादिकाळापासून मानवजातीने संपादिलेले आनुभविक ज्ञान दर्शवतात. तथाकथित शाब्दिक विधाने हीमुद्धा आनुभविक ज्ञानच असतात. या अर्थाने वस्तुद्रव्याच्या सांस्कृतिक भाव हा विचाराचा एक पूर्वप्राप्त प्रवर्ग आहे. तसेच भाव विष्काल आणि कार्यकारणभाव याच्याविषयीही आहेत. मूलतः हे भाव आनुभासिक रीतीने प्राप्त झाले होते. आणि कालौघात त्यांना संकल्पनांचे स्वरूप आले. म्हणून जरी एका अर्थी ते शुद्ध विचाराचे प्रवर्ग, मानवी मनाच्या निर्मिति असले, तरी त्या मानसिक घटना नव्हत. ती अनुभूतीची निष्कर्षणे असतात. नवे अनुभव त्यांना केव्हाही नाहीसे करू शकतात. नवे अनुभव त्या भावांचा केवळ वस्तुत्वमीमांसेच्या आशय संपन्न करतात.

आधुनिक वास्तवशास्त्रीय शोधानी असे दाखवून दिले आहे की, अनुभवाच्या जगाचा अंतःस्तर पूर्वी संकल्पित ज्ञात होता त्याप्रमाणे एकविध बनलेला नसतो. त्याची घडण निराळयाप्रकारे शाली आहे. परंतु वस्तुद्रव्याची सांस्कृतिक धारणा शिल्पक राहतेच. वस्तूंचे ज्ञान वाढले आहे. वस्तुद्रव्य हे 'मानसद्रव्य' किंवा 'मानसिक द्रव्य' आहे, ही सूचना शोधक समक्षपुढे टिंकू शकत नाही. तथापि विविधरूपी अस्तित्वाला एकविध पाया आहे हे मान्य करण्यात येते. तो पाया गणिती पद्धतीने मोजना येण्यासारख्या असल्यामुळे त्याला भौतिक अस्तित्व असले पाहिजे. आधुनिक वास्तवशास्त्राने जगाचे चित्र हे वास्तवशास्त्रज्ञाच्या मनाची निर्मिति असेल, तर शास्त्रीय उपपत्ति आणि काव्य अगर तत्सम एखादी कलाकृति यात फारच थोडा फरक राहिल. मग वास्तवशास्त्रज्ञ आपली निरीक्षणाची साधने टाकून देऊ शकेल आणि गणिती तर्काच्या माधनाशिवाय तो आपले काम करू शकेल. मापनाशिवाय (परिमाणवाचक निर्णयाशिवाय) अचूकता किंवा काटेकोरपणा यांचा आग्रह धरणे व्यर्थ आहे. मापनात मापनीय वस्तूंचे अस्तित्व पूर्वग्रहीत असते.

शास्त्रज्ञांचे मन हे त्याच्या पूर्वसंपादित आनुभविक ज्ञानाचे प्रतीक अशा सांस्कृतिक सामग्रीसह ज्या विषयाचा तो अभ्यास करतो त्याइतकेच आवश्यक असते हे न सांगताही समजण्यासारखे आहे शास्त्रीय ज्ञान हे निश्चळ वस्तुनिष्ठ नसते. अनुभवाच्या जगात त्यासारखे काहीही नसते, केवळ मानसशास्त्रातच नव्हे तर वास्तवशास्त्रातही वस्तुनिष्ठ आणि आत्मनिष्ठ यांच्यातील भेद अर्थहीन आणि भ्रामक आहे. शास्त्रज्ञ हा वस्तुनिष्ठ जगाचा एक भाग असतो. त्याच्या मनाचे सांस्कृतिक सांचे सत्य वस्तु प्रतिबिंबित करतात; कारण ते मानवजातीच्या आरंभीच्या अनुभूतीतून निर्माण झालेले असतात. पण या गोष्टीत सत्य वस्तु म्हणून भौतिक जग नाकारणे- मनाचे

येतो. निर्जीव जडाच्या पार्श्वभूमीतून सजीव जड अवतीर्ण होते. जाणीव ही कितीतरी नंतरच्या अवस्थेत उदयाला येते. म्हणून मानवी इच्छा भौतिक विश्वाच्या नियमांशी प्रत्यक्षपणे संबंधित असू शकत नाही. मध्यंतरीच्या जीवशास्त्रीय जगात तिची मूळे गुंतलेली असतात. परंतु ज्या अर्था निर्जीव जडाच्या जगाच्या संदर्भात जीवशास्त्रीय विकासाची सगळी प्रक्रिया घडून येते, त्या अर्था मानवी इच्छा भौतिक विश्वाच्या नियमवद्धतेला विरोधी असू शकत नाही. बुद्धि या देहोचा सुसंवाद घडविते. मानव (पूर्ण मानव) हा नियमवद्ध भौतिक विश्वाचा एक अविभाज्य भाग असतो या जाणिवेचा परिणाम म्हणजे बुद्धि होय.

मानव हा काही पृथ्वीवर घुर्यातून आला नाही. त्याचे मन, बुद्धि आणि इच्छा यांसह तो भौतिक विश्वाचा एक अविभाज्य भाग असतो. भौतिक विश्व ही एक सुसंवादी व्यवस्था- नियमवद्ध पद्धति आहे. म्हणून मानवाचे सत् आणि भवत्, त्याच्या भावना, एषणा, कल्पना, यामुद्धा नियत असतात. म्हणून मानव हा मूलतः बुद्धियुक्त आहे. मानवातील बुद्धि ही विश्वातील सुसंवादाचा प्रतिध्वनि आहे. नैतिकतेचा संबंध मागे जाऊन मानवाच्या जन्मजात बुद्धिवादित्वाशी जोडला पाहिजे. त्यामुळेच मानवाला स्वयंस्फूर्तीने आणि स्वेच्छेने नैतिक होणे शक्य असते. बुद्धि ही नीतीचे एकमेव अधिष्ठान आहे. नैतिकता हे सद्बुद्धीला आवाहन आहे. सद्बुद्धि ही अंतिमतः गूढ वा रहस्यमय असे काहीही नसते. जाणीवेच्या पातळीवरील ती एक जीवशास्त्रीय कार्य आहे. मानवाचे जन्मजात बुद्धिवादित्व हे सुसंवादी समाजव्यवस्थेची एकमेव हमी आहे. ही समाजव्यवस्था नैतिक असते; कारण नैतिकता ही एक बुद्धियुक्त कार्य आहे.

नवमानवतावादाची मूल्यमीमांसा स्वातंत्र्याच्या सर्वोच्च मूल्यापासून सर्वे मूल्ये निगमित करते. स्वातंत्र्य हे सर्वोच्च जीवनमूल्य आहे. कारण स्वातंत्र्यप्रेरणा मानवी अस्तित्वाचे सार आहे. स्वतंत्ररीच जीवशास्त्रीय विकासाच्या सगळ्या प्रक्रियेतून मागे जाऊन त्या प्रेरणेचा मागोवा घेता येतो. सारी नैतिक मूल्ये मानवाच्या जीवशास्त्रीय वारशानून निष्पन्न होत असल्यामुळे त्यांना मानवी अस्तित्वाचे उद्घोषन करणाऱ्या कोणत्याही अधिष्ठानाची गरज नसते. मनुष्याला नैतिक होण्यासाठी फक्त मानुष झाले पाहिजे. त्यासाठी देवी किंवा गूढ आध्यात्मिक अधिष्ठानाच्या शोधार्थे धावाधाव करण्याची आवश्यकता नाही. मानवतावादी नैतिकता ही विरामनशील आहे.

मानव जात पृथ्वीवर जन्माला येताक्षणीच तिला जगण्यासाठी परिस्थितीशी झगडणे भाग पडले. स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ निरंतर झगड्याची ती सुरुवात होती. तेव्हापासून सर्व मानवी संपादणी -सांस्कृतिक प्रगति, शास्त्रीय ज्ञान, कलात्मक निर्मिती- स्वातंत्र्यो-

तो अंधारात चाचपडत होता, त्याच्या ग्रहणशक्तीच्या आणि नियंत्रणाच्या पत्तीकडील शक्तीवरच्या अंधश्रद्धेला तो बळी पडत होता. पण पुढे ज्ञानाने त्याचा मार्ग प्रकाशमय झाला. मानवाला गम्य असे होणारे एकच सत्य ग्रहणजे त्याच्या ज्ञानाचा आशय होय. ज्यावेळी सत्याच्या प्रकाशात त्याचे जन्मजात बुद्धिवादिच अधिक पुढील, त्यावेळी अज्ञानावर आधारलेली जुनी गृहीत कृत्ये तो टाकून देऊ शकेल.

आधुनिक विज्ञानाने मानवाच्या रहस्याविषयीची सारी गूढे नाहीशी केली आहेत. विज्ञानाच्या अधिकाराने मानवतावाद मनुष्याचे सर्वनामन घोषित करतो. तो अने सांगतो की, बुद्धियुक्त आणि नैतिक समाज शक्य कोटीत येतो; कारण मानव स्वभावतःच बुद्धियुक्त आहे. ग्रहणूनच तो नैतिक होऊ शकतो. कोणत्याही सत्तीने नव्हे तर स्वच्छने. तसेच तो सांगतो की नैतिकतेचे अधिष्ठान मानवाच्या स्वभावतःच बळमूल असते.

मानवतावाद आजच्या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग दाखवितो ग्रहणूनच ते एक सामाजिक तत्त्वज्ञान आहे. पण तत्त्वज्ञान या नात्याने सामान्य भौतिक तत्त्वज्ञानापासून तो निष्पन्न होतो. त्यातच जडाचे जग आणि मनाने जग यांचाही समावेश होतो. मानवतावादाचे सत्ताशास्त्र भौतिक वास्तववादी आहे. त्याचे विश्वविज्ञान याचिक आहे. त्याच्या ज्ञानमीमासेत सैक्यनिक विचार आणि इंद्रियसंवेदना यांचा सुसंवाद होतो. ते इंद्रिय विज्ञानात मानसशास्त्र विलीन करते आणि इंद्रियविज्ञानाचा रसायनशास्त्राच्या द्वारे वास्तवशास्त्राशी संबंध जोडते. त्याचे नीतिशास्त्र बुद्धिवादावर आधारलेले असते. निसर्गाच्या व्यवस्थितपणात आणि भौतिक विश्वाच्या सुसंवादात ते बुद्धीची मूळे शोधते.

नवमानवतावाद हा इच्छा आणि बुद्धि, भावना आणि प्रज्ञा यांच्या संगमाचा शोध सामान्य जीवशास्त्रात घेतो; आणि मानव इतिहास निर्मिती या नातीच्या अद्भुतरम्य सिद्धान्ताची सुव्यवस्थित सामाजिक प्रगतीच्या बुद्धिवादी कल्पनेशी सांगड घालतो. इतिहास हा मानवी प्रयत्नांचा आलेख असल्यामुळे आणि मानव हा नियमाद्विश्वाचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे इतिहास ग्रहणजे योगायोगाने घडणाऱ्या गोष्टींचा अस्ताव्यस्त समुच्चय नव्हे. सामाजिक विकास ही नियत प्रक्रिया आहे. परंतु नवमानवतावाद आर्थिक नियतिवाद शिडकारतो. कारण जडवादी तत्त्वज्ञानाच्या चुकीच्या मीमांसेतून तो काढण्यात आला आहे. मानवी इच्छा ही सामाजिक विकासाची प्रेरक शक्ति आहे. खरोखरीच इतिहास नियत करणारा तो सर्वात प्रभावी घटक आहे. नाही तर बुद्धिप्रामाण्याने नियत होणाऱ्या सामाजिक विकासाच्या प्राक्षेयत क्रात्याना स्थान उरणार नाही. क्रांति ग्रहणजे ही उत्क्रांतिमय प्रक्रियेच्या गतीला वेणारा प्रवेग होय. ही प्रक्रिया

अल्पजनांच्या इच्छेने घडून येते. मानवी इच्छा तसेच विचार घटकाने आर्थिक प्रेरकाची प्रत्यक्षपणे जोडता येतात.

विचार मंडळाची क्रिया ही इद्रिय-विज्ञानाचा प्रतिया आहे. पण मानवी मनात एकदा विचार तयार झाले म्हणजे त्याचा स्वतःचे असे आत्मिय अग्नि, त्याचे नियमन त्याच्या स्वतःच्या कायद्यांनी होत असते. विचारांचे गतिशास्त्र सामाजिक निकासांच्या विरोधाविज्ञानाशी समतार घातून ठरवून, त्याचा परस्परान्वर प्रभाव पडून असतो. परंतु इतिहासाच्या कोणत्याही एका विशिष्ट काळातून सामाजिक पक्षा आणि विचारांचा गतिमान यांच्यामध्य कायकारणसंबंध दिसून येत नाही. संस्कृतीचे समूह आणि नीतिशास्त्रीय पद्धति ही वेगळ प्रस्थापित सामाजिक संस्थांनी वैचारिक मार्गदर्शक; ती मुळा निघत होतात. परंतु ती विचारांच्या इतिहासाच्या तर्कशास्त्राचेच होय.

नवमानवतावादाची धारणा अशी की, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय यांचे संघे जग निर्माणवादी मंडीने समाजाच्या नुसत्या आर्थिक पुनर्प्रेरनेच्या एका संघे गेलं पाहिजे. स्वातंत्र्यप्रेरणा हा जीवनाचा मूलभूत प्रतोटक अन्व्यामुळे समाजाच्या पुढेगुळ मानवी प्रयत्नांचा उद्देश मानवाच्या गुण शक्तींच्या विकसनाचा प्रतिबंध करणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीने निर्मूलन करण्याकरता प्रयत्न करणे हे असले पाहिजे, प्राप्त शांतत्या स्वातंत्र्याचे मोठ्यापे हेच या प्रयत्नांचे यश होय. व्यक्तीचे स्थान कोणत्याही सामुदायिक यत्नांच्या अथवा समाजसद्गतीच्या पुरोगामी आणि विमोचक अर्थवत्तेचे दर्शक असते.

विचारशील प्राणी म्हणून मानव स्वतःच्या जगाचा निर्माता असतो. वेगळ व्यक्ती म्हणूनच तो अग्रा होऊ शकतो. या इतिहासाच्या मूलभूत तथ्यावर मानवतावाद भर देतो. मंदू हे विचारांचे साधन आहे; आणि त्याची माळकी वैयक्तिक असते. ती सामुदायिक असू शकत नाही. प्रतिभावान् व्यक्तींनी संकल्पिलेले मूर्तिभेजक विचार हे प्रतीने अप्रदूत अवतात. विचारांच्या साहसाने आकर्षित होणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रेरणेची तीव्र जाणीव असणाऱ्या मुक्त मानवांच्या मुक्त समाजाच्या दर्शनाने उद्दीरित होणाऱ्या आणि व्यक्तीला तिचे मूल्ये आणि प्रसिद्धे स्थान पुनः मिळवून देण्याकरता जगाची पुनर्निर्मिती करण्याच्या इच्छेने उजुक होणाऱ्या मानवांचा भ्रातृभारव आधुनिक संस्कृतीच्या सध्याच्या संकटावस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग दाखविले.

अंतिमतः व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आक्रमण न करता समार्थक प्रगति आणि समृद्धि यांना पोषक होणाऱ्या सामाजिक पुनर्रचनेसाठी नागरिकांना शिक्षण देणे ही आवश्यक

गोष्ट आहे. आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त झालेल्या नैतिक मानवाच्या सहकारी प्रयत्नांच्या योगाने मुक्त मानवांचा भ्रातृसमाज आणि त्यांचे लोकराज्य या स्वरूपात जगाची सामाजिक पुनर्घटना करण्याचा पुरस्कार मानवतावाद करतो.

नवमानवतावाद हा वैश्विक आहे. आध्यात्मिक दृष्ट्या मुक्त मानवाचे वैश्विक लोकराज्य राष्ट्रांच्या सीमांनी मर्यादित राहणार नाही. मग ती राष्ट्रं भांडवलवादी असोत, फासीवादी असोत, समाजवादी असोत, साम्यवादी असोत किंवा दुःश्रम्या कोणत्याही प्रकारची असोत. ती २० व्या शतकात होणाऱ्या मानवाच्या रिनेसान्सच्या समाघाताने क्रमशः खोप पावतील.

the 1990s, the number of people in the UK who are aged 65 and over has increased from 10.5 million to 12.5 million, and the number of people aged 75 and over has increased from 4.5 million to 6.5 million (Office for National Statistics 1999). The number of people aged 65 and over is projected to increase to 15.5 million by 2020, and the number of people aged 75 and over to 8.5 million (Office for National Statistics 1999).

There is a growing awareness of the need to address the needs of older people in the UK. The Department of Health (1998) has published a strategy for older people, which sets out the government's commitment to improve the health and social care of older people. The strategy is based on the following principles: (1) to ensure that older people have access to the services they need; (2) to ensure that older people are treated with respect and dignity; (3) to ensure that older people are able to live independently; (4) to ensure that older people are able to participate in society; and (5) to ensure that older people are able to live in their own homes. The strategy is being implemented through a number of measures, including: (1) increasing the number of health and social care professionals who work with older people; (2) improving the training of health and social care professionals; (3) improving the quality of health and social care services; (4) improving the accessibility of health and social care services; and (5) improving the support available to older people.

The Department of Health (1998) has also published a number of guidelines for health and social care professionals who work with older people. These guidelines are based on the following principles: (1) to ensure that older people are treated with respect and dignity; (2) to ensure that older people are able to live independently; (3) to ensure that older people are able to participate in society; and (4) to ensure that older people are able to live in their own homes. The guidelines are being implemented through a number of measures, including: (1) increasing the number of health and social care professionals who work with older people; (2) improving the training of health and social care professionals; (3) improving the quality of health and social care services; (4) improving the accessibility of health and social care services; and (5) improving the support available to older people.

The Department of Health (1998) has also published a number of guidelines for health and social care professionals who work with older people. These guidelines are based on the following principles: (1) to ensure that older people are treated with respect and dignity; (2) to ensure that older people are able to live independently; (3) to ensure that older people are able to participate in society; and (4) to ensure that older people are able to live in their own homes. The guidelines are being implemented through a number of measures, including: (1) increasing the number of health and social care professionals who work with older people; (2) improving the training of health and social care professionals; (3) improving the quality of health and social care services; (4) improving the accessibility of health and social care services; and (5) improving the support available to older people.

The Department of Health (1998) has also published a number of guidelines for health and social care professionals who work with older people. These guidelines are based on the following principles: (1) to ensure that older people are treated with respect and dignity; (2) to ensure that older people are able to live independently; (3) to ensure that older people are able to participate in society; and (4) to ensure that older people are able to live in their own homes. The guidelines are being implemented through a number of measures, including: (1) increasing the number of health and social care professionals who work with older people; (2) improving the training of health and social care professionals; (3) improving the quality of health and social care services; (4) improving the accessibility of health and social care services; and (5) improving the support available to older people.

The Department of Health (1998) has also published a number of guidelines for health and social care professionals who work with older people. These guidelines are based on the following principles: (1) to ensure that older people are treated with respect and dignity; (2) to ensure that older people are able to live independently; (3) to ensure that older people are able to participate in society; and (4) to ensure that older people are able to live in their own homes. The guidelines are being implemented through a number of measures, including: (1) increasing the number of health and social care professionals who work with older people; (2) improving the training of health and social care professionals; (3) improving the quality of health and social care services; (4) improving the accessibility of health and social care services; and (5) improving the support available to older people.

शब्दकोश

अ

अग्रगामी- leading

अजडोकरण- dematerialisation

अटूट- inseparable

अंतर्भेद- penetration

अतीन्द्रिय- super-sensual

अतीन्द्रियवाद- super-sensualism

अदूरदर्शी- hand-to-mouth

अद्वैतवाद- monism

अद्वैतवादी- }
अद्वैती- } monistic

अधिकारवादी-शाही- authoritarian,
authoritative

अनंत- infinite

अनहम्- non-ego

अनातीत- non-transcendental

अनिष्ट- evil

अनुप्रयोग- application

अनुयोजन- adaptation

अन्वेषण- quest

अपकर्ष- anticlimax

अपरिमित- infinite

अपहरण- deprivation

अपहारी- userper

अपारुप- impersonal

अबुद्ध- unreason

अबोध- unconscious

अभाव- negation

अभावात्मक- negative

अभियांत्रिकी- engineering

अभिवृद्धि- development

अभ्युत्थान- reorientation

अराजक- anarchy

अराजकवाद- anarchism

अर्जनशक्ति- acquisitiveness

अर्जित- acquisition,
achievement

अर्थकारण }
- नीति } economy

अर्थयुक्तता }
अर्थवत्ता } significance

अवतरण- descent

अवास्तविक- fictitious

अविचारण- unthinking

अविच्छिन्न- inalienable

अविभाज्य- integral, unitary

अविशेषित- unqualified

अव्याख्य- indefinable

अद्वारी- impersonal

अशिव- evil

असद्भावी- non-existing

असाधारण अधिकार- prerogative

अहम्- ego

अहंमात्रवाद- solipsism

आ

आकृतिपूजन- form-idolatry
 आंतरक्रिया- inter-action
 आंतरसंबंध- inter-relation
 आत्मनिष्ठ- subjective
 आत्मनिष्ठा- subjectivity
 आत्मनिष्ठवाद- subjectivism
 आत्मविसर्जन- self-negation
 आदर्श- norm
 आदर्शक- normative
 आधार विधान- premises
 आधिमौतिक- temporal
 आवर्तक- recurring
 आश्रय- directal

इ

इतिकर्तव्य- mission
 इंद्रियगम्य- sensate
 इंद्रियबाह्य- extra-sensual

उ

उत्तेजन-क- incentive
 उदार- liberal
 उदारमतवाद- liberalism
 उद्देशसाधक- tendentious
 उद्यमवाद- } industrialism
 उद्योगशाही }
 उद्योगशाळा- workshop
 उन्मज्जक- emergent
 उपक्रमशीलता- initiative
 उपचारशास्त्र- therapeutics
 उपदेशक- mentor

उपनिर्मिति- } byproduct
 उपनिष्पत्ति- }
 उपपत्ति- theory
 उपयुक्ततावाद- utilitarianism
 उपयोजन- application
 उपेक्षावृत्ति- cynicism
 उपोद्बलक कारण- contributory
 cause

ए

एकजिनसी-द्रव्यी- monolithic
 एकजीवी- organic, corporate
 एकत्र जुळणी- ensemble
 एकात्म- integral, monistic,
 unitary
 एकपिंडी- corporate

ऐ

ऐतिहासिक जाणीव- } historical
 भान } sense

क

कणवत् होणे } atomise
 कणमात्र होणे }
 कणीकरण- atomisation
 कथावस्तु- theme
 कर्तव्य- obligation
 कल्पना- idea, notion, imagi-
 nation
 कल्पितकथा- fiction
 कल्याण- well-being
 कळसूत्री बाहुळे- marionette
 काव्याकूट- casuistry

कामना- desire

कुंठित मार्ग- blind alley

केवल- absolute

क्रांतिकर्ता- revolutionist

क्रांतिकारी-दर्शी-वादी- revolutionary

क्रिया विक्रिया- actions and
affections

ख

खल-पुरुष- evil genius

ग

गतिरोध- stagnant

गतिरोधक- static

गतिबुद्धि- acceleration

गतिशील जड़- matter-in-motion

गुंता }
गुंताघट } complex

घ

घटक }
घटकभाग } component part

च

चटुउत्तर- vicioitudes

चर्चमत्तवाद- ecclesiasticism

चोदना- incentive

ज

जड़- matter, material

जड़ता- immobility

जड़द्रव्य- matter

जडातीत- immaterial

जनाधिकार- civil authority

जाण- awareness,

understanding

जीव, जीवविद्- organism

जीवविज्ञान- organic

जीवशास्त्र- biology

जीवशास्त्रीय- biological

जीवितकार्य- mission

जैविक- biological

त

तत्त्ववाद- ideology

तत्त्ववादी- ideologist

तथ्य- fact

तथ्यात्मक- factual

तंत्रविज्ञान- technology

तर्कमगति- rational

तात्त्विक- metaphysical,
ideological

तात्त्विक प्रेरक- categorical
imperative

तारतम्य- discretion

तारतम्य बुद्धि- judgement

तार्किक मतसम्प्रदाय- logical
positivism

द

दर्शन- vision

दुरुपयोक्त- much abused

दुष्टमति- evil genius

द्विविध अधिकार }
- सत्ता } dichotomy

द्वैत- dual

द्वैतवाद- dualism
द्वैती, द्वैतवादी- dualist

घ

धर्मसत्त्व- creed
धर्मसत्ता- theocracy
धर्मसत्तावादी- theocratic
धर्मसमावादी- conciliar
धारणा- notion
घीटपाटी- outspoken
धूळपाटी- tabula rasa
घोपटलेला-ली-ले- belaboured
ध्वनीकरण- polarisation

न

नकार- negation
नकाशत्मक- }
नकारार्थी- } negative
नागवणूक- deprivation
निरहम्- non-ego
निराश्रयता- destitution
निर्णय- }
निर्णयबुद्धि- } judgement
निर्नैतिकता- amorality
निर्वैधरहित- lawless
निर्विशेष- unqualified
निर्व्यक्ति- impersonal
निवड- choice
निवृत्ति मार्ग- quietism
निःशंक- }
निःसंकोच } unreserved
निसर्गव्यवस्थावादी- physiocrat
निर्हेतुक- unmotivated

नीतिकरण- moralising
नैतिकता- morality
नैतिक निष्ठा- moral integrity
नैष्ठिक- professed

प

पदीक- professional
पताका संकेत- cue
पद्धतिशास्त्र- methodology
परमोच्चरूप- apotheosis
परिकल्पना- fiction
परिग्रह- acquisitiveness
परिग्रहण- acquisition
पवित्र आत्मा- holy ghost
पञ्च- thesis
पाठ }
पाठांतर } version
पाणबंद- water-tight
पाद्रीशाही- ecclesiasticism
पिंड- lump
पिंडदृष्ट्या- microcosmically
पितृपरंपरा-सत्ता- patriarchy
पुराण कथा- myth
पूर्वग्रह- }
पूर्वव्याप्ती } preoccupation
पूर्वबंध }
पूर्वप्रवृत्ति- pre-disposition
पूर्वसंकल्पित- preconceived
पूर्वसंकेत- precondition
पूर्वपक्ष- premises
पूर्वज्ञान- presentiment
पूर्वानुक्लृप्ता- prepossession

वीर्य- heroic

प्रकटन- presentation

प्रकटीकरण- revelation

प्रकटीकरणात्मक- apocalyptic

प्रक्रिया- process

प्रचलित- existing

प्रचादक- impelling

प्रतिनिहित- delegated

प्रतिपक्ष-

प्रतिस्थापना- } antithesis

प्रतिपक्षी- antithetical

प्रतिवाद- contention

प्रतियोग- response

प्रतिहस्ते- proxy

प्रतिज्ञा- premises

प्रत्यंग- counterpart

प्रत्याम्हान- recall

प्रदर्शनीय- demonstrable

प्रपादन- argument

प्रमाणसिद्ध- demonstrable

प्रयत्नवाद- activism

प्रयोगसिद्ध विज्ञान- positive science

प्रवर्ग- category

प्रवेग- acceleration

प्रस्तरीभूत होणे- ossify

प्रक्षेपण- projection

प्रमाणता- } authority

प्रामाण्य- } validity,

प्रायोगिक विज्ञान- exact science

प्रेरणा- impulse, urge

प्रेषित- messiah

व

वंधन- obligation

वास्तविकीकरण objectify

बुद्धियुक्त-शील- rational

बुद्धिवाद- rationalism

बुद्धिवादी- rationalist

बुद्धिवादित्व-प्रामाण्य- rationality

बोधन-प्रक्रिया- cognitive

process

ब्रह्मांडदृष्ट्या- macrocosmically

ब्रीदवाक्य- creed

म

मले- good

माय- notion

मायन- feeling

मावार्थ- connotation

मावात्मक- positive

भिन्नमतवादी- dissenter

भौतिक वास्तववाद- physical
realism

आमक- fictitious

म

मतप्रणाली- creed

मतभेदी- dissenter

मत-शोधन- referendum

मतांची गोचरी- eclecticism

मध्ययुगीनता- medievalism

मयवर्ती सूत्र- leit-motif

मनोव्यथा- anguish

मोडणी- presentation

मानवहीन करणे- dehumanise
 मानवी प्रपञ्च- human existence
 मानुष- human
 मानुषता- humanness
 मार्गव्युत्ति- deviation
 मार्गदर्शक- leading
 मिथ्या- pseudo
 मिथ्या कथा- myth
 मिथ्यानाम- misnamed
 मीपणा- ego, egoism
 मुक्त विचारवंत- free thinker
 मुक्त व्यवहार- laisser faire
 मुखत्यारी- proxy
 मूर्तरूप येणे- crystallisation
 मूलग्राही- radical
 मूलस्रोत- fountain head
 मूल्यमीमांसा- axiology
 मूल्यविवेक- value judgement
 मृत्युगान- swan song
 मौलिक- radical
 मौलिकवाद- radicalism
 तात्त्विक- philosophical
 radicalism

य

यंत्रातीत- ex machina
 यथाक्रम- gradual
 यथाक्रमवाद- gradualism
 योग्यतमांचे चिरस्थायित्व- survival
 of the fittest

र

राजकीय सत्ता- civil authority

राजसत्ता, राजेशाही- monarchy
 राज्यवाद- statism
 राज्यसमाजवाद- state socialism
 राष्ट्र-सत्ता- nation state
 रूपपूजन- form idolatry
 रोगविज्ञान- pathology
 रोपण- transplant

व

वणिगृह्णति- mercantilism
 वस्तु- object, substance
 वस्तुद्रव्य- substance
 वस्तुनिष्ठ- objective
 वस्तुनिष्ठता- objectivity
 वस्तुनिष्ठवाद- objectivism
 वस्तुस्वरूप- thing-in-itself
 वळण- tone
 वादाचा सुद्धा contention
 वानस स्थान }
 - आश्रय } arboreal abode
 वावदूकता- philosophism
 वास्तव- real
 वास्तवता- reality
 वास्तवरूप देणे- objectify
 वास्तव सत्ता- objective reality
 वास्तव सत्य- objective
 truth
 विकास- evolution, develop-
 ment
 विगमन- induction
 विचलन- deviation
 विचारण- thinking

विचार निर्माणक- ideational
 विचार निर्मिति-
 - संभव- ideation
 विचारशील- thinking
 वितंडवाद- casuistry, sophistry
 वित्त- wealth
 विद्यमान- existing
 विधान- legislation
 विधानकर्ता- legislator
 विधिकरण- legislation
 विधिलिखित- providence
 विवेक- judgement
 विवेकपूर्ण- judicious
 विशिष्टजन- elite
 विश्वव्यापी सद्भावना- universal
 benevolence

विषण्ण वृत्ति- cynicism
 विषय- object
 विषयी- subject
 विषयेच्छा- sensual desire
 विष्कलन- atomisation
 वीरहाली- heroic
 वैधानिक- legislative
 वषयिक- sensual, sensate
 व्यग्रता- preoccupation
 व्यक्तिनिरपेक्ष- impersonal
 व्यापारवाद- mercantilism
 व्यावसायिक संघ- guilds

श

शर्करावगुंठन- enphemism
 शब्दावहंवर- schwulst

शिव- good
 शून्यता } nihilism
 शून्यवाद }
 शोध- quest
 श्रममूल्यसिद्धांत- labour theory of
 value
 श्रद्धातत्त्व- article of faith

स

संकटावस्था } crisis
 संकटप्राप्त }
 संकटार्थनीय योग्य- plausible
 संघनीति- group morality
 संचेतन } organic
 सजीव }
 सत्ताशास्त्र- metaphysics
 सत्तावास्तवीय- metaphysical
 सत्यवस्तु- objective reality
 सत्याभासी- plausible
 सद्भाव- good disposition
 संपादणी- achievement
 सफल कारण- sufficient cause
 समतोलन- balance
 समन्वय- synthesis
 समाजनिष्ठा- communal loyalty
 समाजवाद- socialism
 समुच्चयन- ensemble
 संयुक्त- complex
 सरल मार्गी- stream-lined
 सर्वता- totality
 सर्वबुद्धिवाद- pan-logism
 संवेद्युक्त- self contained

सर्वसंग्राहकता- eclecticism
 संश्लेषण- synthesis
 संसक्ती } cohesion
 संसंग }
 संसदीयत्व- Parliamentaryism
 संस्थापना- synthesis
 संस्थावाद- institutionalism
 सहजीवन- } co-existence
 साहचर्य- }
 सहवर्ति- concomitant
 सहवर्तित्व- co-existence
 साकल्य- totality
 साचेबंदी- regimentation
 साथ- response
 सामाजिक संसरण- social circula-
 tion
 सामुदायिकता- collectivity
 साम्यवाद- communism
 सायुज्य- unison
 सारासार विवेक- discretion
 सिद्धांत- theory, doctrine
 सिद्धांती- theoretician
 सुख- pleasure
 सुखवाद- hedonism

सुगमीकरण- } simplification
 सोपीकरण- }
 सुर- tone
 सौख्य- happiness
 स्थापत्य- engineering
 स्थितिबद्ध- static, immobile
 स्थिर- static
 स्पष्टीकरणाविना- unexplained
 स्फटिकीभवन- crystallization
 स्वधर्म- निवेदनाची दुफळी-
 confessional schism
 स्वयंकार्यकारी- self-operating
 स्वयंजाति } sui generis
 - जन्य }
 स्वयंपूर्ण- self sufficient
 स्वयंसिद्ध तत्त्व- axiom
 स्वसंतानकर- self perpetuating
 स्वाश्रयी- self-supporting
 स्वास्थ्य- well-being
 स्वीकारार्ह- plausible
 स्वीय- private
 स्वैर साहसवृत्ति- free enterprise

॥

शेयमीमांसा- phenomenology

